

Віталій ЛЕВИЦЬКИЙ

ЛЕГКА ПРОМИСЛОВІСТЬ

**УКРАЇНСЬКИХ ГУБЕРНІЙ РОСІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ
В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ - НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Броди - Просвіта

2018

УДК 94(477) «1861/1914»
ББК 63.3 (4 Укр)52
Л 82

*Рекомендовано до друку вченою радою Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка
(Протокол №2 від 2 жовтня 2018 р.)*

Відповідальний редактор:

Москалюк Микола Миколайович – доктор історичних наук, професор
(Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка)

Рецензенти:

Гринчуцький Валерій Іванович – доктор економічних наук, професор
(Тернопільський національний економічний університет)

Криськов Андрій Анатолійович – доктор історичних наук, доцент
(Тернопільський національний технічний університет ім. І. Пулюя)

Куций Іван Петрович – доктор історичних наук, доцент (Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка)

Левицький В.О.

Л 82 Легка промисловість українських губерній Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Броди, 2018. 383 с.

ISBN 978–966–7425–88–3

В монографії на основі широкого кола архівних джерел, наукової літератури та періодичних видань розкрито особливості розвитку легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX століття. Зокрема, висвітлено становище галузей легкої промисловості, економічну політику держави щодо них, проаналізовано капіталізацію, матеріально-технічне забезпечення легкої промисловості, показана роль підприємців, інженерів та робітників, визначено обсяги та динаміку виробництва, вказано ринки збуту продукції.

Книга розрахована на науковців, викладачів, студентів та всіх, хто цікавиться соціально-економічною історією України.

УДК 94(477) «1861/1914»
ББК 63.3 (4 Укр)52
Левицький В.О., 2018

ISBN 978–966–7425–88–3

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Історіографія проблеми.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	37
РОЗДІЛ 2. ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	
2.1. Розвиток галузей легкої промисловості.....	55
2.2. Економічна державна політика щодо легкої промисловості.....	77
2.3. Капіталізація легкої промисловості.....	102
РОЗДІЛ 3. МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	
3.1. Система забезпечення сировиною.....	120
3.2. Вектор науково-технічного прогресу легкої промисловості.....	157
РОЗДІЛ 4. ВИРОБНИЦТВО ТА РЕАЛІЗАЦІЯ ПРОДУКЦІЇ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	
4.1. Інфраструктура та продуктивність підприємств.....	185
4.2. Організація торгівлі продукцією легкої промисловості.....	236
РОЗДІЛ 5. КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ	
5.1. Діяльність підприємців.....	267
5.2. Забезпечення інженерно-технічними кадрами.....	285
5.3. Джерела формування та становище робітників.....	307
ВИСНОВКИ.....	338
ДОДАТКИ.....	347
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	360

ВСТУП

Для вичерпної характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, форм власності на засоби виробництва, організацію виробничого процесу та суспільного розподілу, масштаби й форми виробництва, необхідно враховувати різноманітні сторони господарського розвитку, в тому числі й легкої промисловості, що відігравала важливу роль в економічному житті держави.

Питання невирішеності кризових явищ у промисловості становить особливий інтерес у суспільстві й наукових колах до економічних проблем у національній економіці. Процеси, що відбувалися на Наддніпрянській Україні в минулому потребують у зв'язку з цим глибоких аналітичних і синтезованих оцінок істориками сьогодні. Тому на сучасному етапі історичної науки важливого значення набуває розвиток теорії і практики виробничих структур з врахуванням історичних та економічних можливостей окремих регіонів України. Дослідження процесів розвитку легкої промисловості зазначеного періоду не вирішує проблем сьогодення, але дозволяє екстраполювати досвід минулого.

На сучасному етапі розвитку українського суспільства принципового значення набувають дослідження соціально-економічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку галузей легкої промисловості. В Україні ці галузі зазнали принципових трансформацій внаслідок відміни кріпосного права у 1861 році. Сьогоднішня національна інфраструктура нашої держави є великим надбанням, що сформувалася внаслідок глибинних процесів, трансформувалася та змінювалася протягом століть. Серед складного комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії Наддніпрянської України, що в той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, пов'язаним з легкою промисловістю.

В контексті проблеми відновлення легкої промисловості сучасної України актуальним і на сьогодні залишається питання: чи здатне було тогочасне суспільство, другої половини XIX – початку XX ст., вибрати інший шлях розвитку й піти по ньому.

Всестороннє осмислення особливостей розвитку легкої промисловості України передбачає вивчення проблем економічної історії та окремих її регіонів. Проблема розвитку ремісничого і фабрично-заводського виробництва є питанням для держави не лише минулого, тому дослідження економічних процесів протягом другої половини XIX – на початку XX століття дозволяє більш виразніше окреслити сучасні економічні та соціальні тенденції.

Історія розвитку легкої промисловості українських губерній становить особливий інтерес з точки зору оцінки її внеску в російську та світову промисловість в період бурхливого економічного розвитку Росії в другій половині XIX – початку XX ст., поштовх якому поклало скасування кріпосного права в 1861 р., що

ліквідувало перешкоди для прояву підприємницької активності населення у всіх сферах економічної діяльності.

Актуальність дослідження визначається також необхідністю вивчення досвіду минулого, без якого не можна говорити про успіхи сучасних економічних реформ в Україні. Без нього неможливо пояснити тенденції і перспективи розвитку нинішніх економічних процесів

Поставлена в монографії проблема актуальна і тим, що у вітчизняній історіографії на вивчення характеру та напрямків розвитку пореформеної легкої промисловості тривалий час впливали ідеологічні обмеження, що заважали історичній науці об'єктивно підійти до їх оцінки.

Легка промисловість як галузь великої індустрії була створена у другій половині XVIII ст. Технічний прогрес в одній з найдавніших галузей легкої промисловості – у текстильній – розпочинається від великих винаходів XVIII ст., що створили базу для переходу текстильної промисловості зі стадії мануфактури в стадію великої машинної індустрії. Швидке зростання кількості галузей легкої промисловості розпочалося у XIX ст., коли поміщицькі фабрики стали витіснятися капіталістичними. Розвиток легкої промисловості стримувався слабким розвитком сировинної бази, а також відсутністю машинобудування. Шляхи вдосконалення розвитку легкої промисловості: підвищення якості, збільшення кількості, розширення асортименту продукції за рахунок розвитку відповідних галузей на новій основі, а саме: приватизації промисловості з метою заповнення споживчого ринку, створення галузі виробництва нового професійного обладнання, а також для сфери послуг населенню. За рахунок скорочення обігу капіталу в цій галузі можливе створення умов для прискорення розвитку всієї економіки країни. Серед галузей виробництва непродовольчих товарів однією з важливих є легка промисловість, яка забезпечує населення тканинами, одягом, взуттям тощо, а промисловість – технічними тканинами. Проте значні потенційні можливості галузі використовуються недостатньо. Перед легкою промисловістю поставлено нову задачу – формувати і розміщувати державні замовлення і контракти та координувати діяльність підприємств, пов'язану з виконанням цього завдання, а також виробляти цільові програми перспективного розвитку нових видів сировини, збалансованого розвитку підгалузей. У розроблених проектах програм розвитку легкої промисловості передбачено розширити сировинну базу та ліквідувати диспропорції в окремих підгалузях, розвивати машинобудування для легкої промисловості, механізм відновлення кооперативних зв'язків із зарубіжними країнами.

Сучасний економічний стан вітчизняної легкої промисловості близький до катастрофічного. Українською натуральною сировиною можуть бути льон, конопля та інші луб'яні волокна. Для створення оригінальних видів продукції необхідне комплексне дослідження потенціалу українських регіонів з наступним відродженням різних форм виробництва.

Крім того, легка промисловість за своєю суттю є однією з найбільш ринкових галузей, бо продукція, що вона виготовляє належить до товарів першої необхідності, отже, попит на неї необмежений. Сьогодні для забезпечення конкурентоздатності, для вирішення гострих завдань імпортозаміщення, підприємства повинні виходити на ринок з оригінальними видами продукції, для виробництва яких необхідне освоєння сучасних технологій. Стратегічне значення має створення вітчизняної сировинної бази натуральної сировини як для виробництва товарів широкого вжитку для населення, так і для різних галузей промисловості.

Становлення та розвиток галузей легкої промисловості у Наддніпрянській Україні мали свою специфіку порівняно із загальноімперськими тенденціями та іншими регіонами. Регіональна історія завжди була однією з актуальних тем не лише з науково-пізнавального погляду, а й у контексті виявлення історичних коренів сучасних проблем і шляхів їх вирішення.

Поточні та перспективні соціально-економічні проблеми в сучасній Україні вирішуються в умовах створення ефективної ринкової економіки, яка має спиратися на різні форми власності, конкуренцію самостійних товаровиробників, розвинуту систему фінансів і потужні стимули особистої та колективної зацікавленості. Цей процес нерозривно пов'язаний з радикальними перетвореннями в суспільстві.

Історія розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України, її взаємодія з органами державної влади й управління, вплив на соціально-економічні, політичні та культурні процеси в регіоні вимагає глибокого вивчення та переосмислення. Отже, в поле зору суспільствознавців, зокрема істориків, як одне з актуальних завдань, повинен потрапити механізм формування і функціонування ринкової економіки, зокрема в легкій промисловості. Визначення ролі легкої промисловості у розвитку вітчизняної економіки є не лише науковою, а й практичною проблемою.

Об'єктом дослідження є легка промисловість Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

Предметом дослідження є становлення та розвиток легкої промисловості Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст., а саме: текстильної, швейної, шкіряної, взуттєвої, хутрової, галантерейної, тобто тих, що тісно пов'язані з сільським господарством, галузями машинобудування та хімічною промисловістю.

Хронологічні рамки роботи охоплюють період від 1861 р. – початку економічних реформ, що зумовили суттєві зміни в урядовій політиці, глибокі перетворення в промисловості країни, модернізацію всієї системи соціально-економічних відносин. Нижня межа визначена роком відміни кріпосного права і початком ліберальних реформ Олександра ІІ, що докорінно змінили уклад селян і роль промислів в їх житті, а також істотно вплинули на становище робітників мануфактур і фабрик легкої промисловості, адже вони склалися, в основному, з кріпосних селян. Верхня межа визначена 1914 р., коли розвиток економіки почав переорієнтовуватися на військові потреби в зв'язку з початком Першої світової війни, що зумовила кардинальне падіння економічної активності

та подальшу стагнацію промислових підприємств і торговельних операцій Російської імперії (і власне українських губерній), а також спричинила розбалансованість торгових зв'язків і структурну перебудову господарського комплексу на потреби ВПК. Одночасно в окремих випадках, з метою наочного підтвердження деяких теоретичних положень за допомогою порівняльно-історичного аналізу, а також ретроспективної характеристики, нижню межу в деяких сюжетних лініях було свідомо розширено. Вказаний період став часом формування підвалин майбутніх еволюційних процесів у виробництві. Це був перехідний етап, що призвів до зміни старої економічної системи та зародження нової внаслідок політики держави.

Територіальні межі дослідження. Опрацьовані матеріали стосуються території Наддніпрянської України, на якій розташовувалися дев'ять українських губерній колишньої Російської імперії: Волинська, Київська і Подільська на Правобережжі, Чернігівська, Полтавська і Харківська на Лівобережжі, Катеринославська, Херсонська і Таврійська на Півдні. Цей регіон становив поєднане історико-економічне утворення. Поодинокі випадки виходу за вказані територіальні рамки пов'язані з необхідністю створення цілісної картини господарського комплексу вказаного періоду в контексті загальнодержавної системи, а також з метою порівняльної аналогії з іншими регіонами.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Дослідження проблем історії України, соціально-економічних перетворень в другій половині XIX – початку XX ст. викликало значний інтерес в науковців та досягло значних успіхів. Проте кількість праць, безпосередньо присвячених питанням розвитку легкої промисловості, її піднесенням та занепадам, інфраструктурі, окремим галузям, внутрішній організації виробництва, є недостатньою. Більшість робіт з цих питань з'явилися відносно давно й мають в ряді випадків ідеологічно упереджене трактування щодо історико-економічних процесів, що відбувалися в даний період. За своїм характером ці дослідження мають часто лише загальний нарис основних процесів розвитку легкої промисловості України.

Необхідність більш глибокого і всестороннього вивчення структури, організації, рівня промислового виробництва потребує розширення дослідницької бази. Вирішення цього питання можливе на основі залучення різноманітних вітчизняних та іноземних наукових історичних праць. Актуалізація наукових проблем має враховувати об'єктивні зміни у теоретичних підходах до розв'язання тих чи інших завдань, особливо що стосується переосмислення фундаментальних історичних тем. Зважаючи на це, важливою необхідністю стає вивчення першооснов у процесі аналізу оцінок дослідників проблем легкої промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст.

Сучасна суспільна необхідність висуває перед історичною наукою завдання поглибленішого та всестороннього аналізу українського економічного розвитку другої половини XIX – початку XX ст., пошуку нових підходів та пояснень тієї конкретно-історичної форми, в якій відбувався розвиток Наддніпрянської України зазначеного періоду, й того вибору шляхів і методів вирішення складних питань історії промисловості, що були пов'язані зі змінами в економічному житті.

В комплексі проблем соціально-економічного розвитку України історія легкої промисловості займає вагомe місце, що визначається тією роллю, яку відігравала фабрично-заводська індустрія в системі економічних перетворень, змінах соціальної структури суспільства, формування нового вигляду країни, її губерній. Протягом тривалого періоду проблеми історії промисловості українських губерній другої половини XIX – початку XX ст. досліджувалися в узагальнюючих працях з історії економіки, окремих галузей виробництва та підприємств.

Дослідження історії розвитку легкої промисловості України в другій половині XIX – на початку XX ст. має багато нюансів та аспектів, трактування яких залежить від світоглядних позицій і теоретико-методологічної підготовки

науковця. Дослідження певних напрямів становлення та розвитку галузей легкої промисловості в українських губерніях знайшло своє відображення у вигляді монографічних та дисертаційних робіт, навчальної літератури, матеріалів наукових конференцій, наукових статей та ін. Проблеми економічного розвитку України займали чільне місце у дослідженні істориків. Науковий доробок, присвячений вивченню промислового виробництва Російської імперії загалом та Наддніпрянської України, зокрема, відзначається як тематичною, так і методологічною різноманітністю.

Вивчення пропонованої теми визначило необхідність використання праць, що представляють різноманітний комплекс історіографічних робіт, необхідних для аналізу. Тому науково-дослідницький інтерес для нас становлять дослідження, проблема яких охоплює підходи державної економічної політики в умовах реформування різних сфер життя країни, розвиток фабрично-заводської промисловості Наддніпрянської України у взаємозв'язку з галузями легкої промисловості, вектори науково-технічного розвитку підприємств, промисловий капітал як чинник їхньої фінансово-господарської діяльності. При виборі дослідницьких матеріалів наша увага акцентувалася на важливих працях загального історико-економічного характеру, що стосуються господарських і фінансових аспектів розвитку легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст.

Обрана тема вимагає міждисциплінарного підходу, необхідності звернення до праць з економічної історії, регіональної історії, історії держави і права, статистики тому при аналізі історіографічних робіт використано тематично-хронологічний критерій їх поділу.

Опрацьовані дослідження включають праці переважно російських, українських (в тому числі діаспорних) науковців та практиків і, з огляду до усталеної хронологічної періодизації, поділяються на три групи: дорадянського (друга половина XIX – початок XX ст.), радянського (1920–1980 рр.) та сучасного (1990–2017 рр.) періодів.

Дорадянський період

Період до 1917 р. характеризується переважанням робіт прикладного характеру, метою яких був збір і введення в науковий обіг фактичного матеріалу, в т. ч. що стосується промислового розвитку Росії. Індустріальному розвитку українських губерній в них приділялася невелика увага. У зв'язку з тим, що дослідники розглядали лише сучасний для них стан фабрик і заводів, вони не могли виявити закономірності процесів промислового розвитку. Основний акцент в даних працях був зроблений на питання вироблення курсу урядової політики в сфері промисловості і прискорення індустріального розвитку країни. Серед нечисленних досліджень більш аналітичного змісту слід зазначити деякі роботи історико-географічного характеру.

Багато з проблем, пов'язаних з промисловим розвитком, взаємовідносинами підприємців і держави, діяльністю монополістичних об'єднань, боротьбою за ринки збуту і сировини, участю іноземного капіталу в

розвитку текстильного виробництва Росії, становищем робітників галузей легкої промисловості країни стали предметом пильної уваги дослідників вже в кінці XIX – на початку XX ст. У виданнях біржових комітетів, інших представницьких організацій підприємців активно розроблялися такі теми, як: земство і промисловість, торгово-промислове представництво, митні тарифи і податкові питання, промислове законодавство, казенні підряди і поставки, різні аспекти робітничого питання і т.д.

Серед літератури, що з'явилася в період до жовтня 1917 р. можна зустріти багаті за змістом статистичні огляди й відомості технічного характеру. Найчастіше подібного роду видання були спрямовані на захист економічних та соціально-політичних інтересів як торгово-промислового класу в цілому, так і окремих його груп, в тому числі й текстильної буржуазії: льонопромисловців, власників бавовняних, суконних, шовкопрядильних і ткацьких мануфактур.

Проведені в 60-х рр. XIX ст. масштабні реформи, що в сукупності прийнято позначати як ліберально-буржуазні, надали всеохоплюючий вплив на громадське, політичне та економічне життя населення Російської імперії в цілому та українських губерній зокрема. Глибокі зміни в пореформений період відбулися і в промисловій сфері. Це й зумовило інтерес дослідників до даного періоду. Аналізуючи роботи дореволюційного часу варто відзначити, зокрема, капітальні видання під редакціями Д.І. Менделєєва, П.Х. Спаського, дослідження Ч.М. Іоксимовича.

Базова інформація відносно характеристики промисловості Російської імперії міститься в роботі Д.І. Менделєєва [585; 586]. У своїй праці вчений намагався показати необхідність індустріалізації, його увага сконцентрована на пропаганді прогресивності великого машинного виробництва, на роз'ясненні суспільству загальних основ роботи фабрик і заводів, пробудження в суспільстві підприємницького духу. Автор дає своєрідне визначення поняттю «промисловість». У широкому сенсі він розуміє промисловість як створення і реалізацію шляхів купівлі й продажу благ та послуг. Промисловість у вузькому сенсі дослідник розуміє як створення матеріальних благ. Науковець вважав, що недостатня кількість підготовлених кадрів стримує економічний розвиток. Автор підкреслював, що компетентними повинні бути не тільки інженери та техніки, але й прості робітники. Індустріальний розвиток учений вважав невідокремленим від технологічного прогресу.

Як чиновник, Д.І. Менделєєв безпосередньо розробляв митний тариф 1891 р. і всеохоплююче простежив зв'язок між промисловим розвитком країни та особливостями її експортно-імпоротної діяльності. Варто зауважити, що магістральним пунктом розробленої науковцем програми соціально-економічного розвитку Російської імперії був так званий «митний (раціональний) протекціонізм», запровадження якого, поряд із здійсненням інших заходів, мало створити ґрунтовні передумови для швидкої індустріалізації і забезпечити економічну незалежність. Д. Менделєєв наполягав на створенні сприятливих економічних умов для розвитку власної

промисловості через протекціонізм у зростанні мит на ввезені товари. Раціональним тарифом він вважав тільки той, в якому кожен вид і рід товарів обговорено окремо [586, с. 46, 54].

Цікавими є погляди Д. Менделєєва на промисловість Росії, всупереч загальнопоширеним нині уявленням. Він стверджував, що навіть товарами народного споживання легка промисловість забезпечувала населення далеко не повністю. Найбільш розвиненою галуззю була текстильна промисловість, проте сільське населення у величезній своїй масі носило домотканий одяг. «Якщо нам говорять, що бавовняна промисловість дійшла до того, що переробляє в рік близько 16 млн. пудів бавовни і виробляє товарів більш ніж на 400 млн. крб. на рік, а англійська – славиться своєю давньою силою – обробляє щорічно близько 40 млн. пудів і отримує товарів майже на 1000 млн. крб., то легко може здатися, що ми вже наздоганяємо в своєму промисловому розвитку не тільки якісно, але і кількісно інші промислові країни. Але це так здається тільки до тих пір, поки ми беремо цей майже єдиний приклад, а не всю іншу промисловість, і поки не співставляємо її до числа жителів, тоді падає омана», – стверджував видатний російський учений Д.І. Менделєєв [292, с. 4].

У різних виданнях час від часу зустрічалися цікаві роботи, що зачіпають такі сюжети, як: кон'юнктура ринку і стан різних галузей виробництва з переробки волокнистих речовин, вивезення і ввезення мануфактурних товарів і сировини, конкурентна боротьба в текстильній промисловості, становище робітників і форми їх соціального протесту. П.Х. Спасский [195; 196] та Ч.М. Іоксимович [190] випустили цілу серію ґрунтовних історичних оглядів і описів розвитку текстильного виробництва. Чимало цінної інформації щодо розвитку текстильної промисловості Росії, окремих підприємств галузей, їх технічну оснащеність, становище робітників містилося в замовних виданнях присвячених знаменним віхам в історії великих торгово-промислових фірм. Вони розглядали місце Росії у світовому виробництві текстилю, виявляли особливості розвитку таких центрів зосередження бавовняної, суконної, льонопрядильно-ткацької галузей, як Царство Польське, Центральний Промисловий та Північно-Західний райони.

Ці та подібні публікації створюють узагальнену картину про економічне становище Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст., наповнені багатим фактичним матеріалом, також в них вказуються основні чинники розвитку промисловості, в першу чергу такі як митна та податкова політика, транспортне будівництво, ринкова кон'юнктура.

Дослідження з історії промисловості Російської імперії, що з'явилися від кінця XIX і до 20-х років XX ст., належали не стільки історикам, а практикам, пов'язаним з певною сферою економічної діяльності, державним управлінням, визначенням перспектив розвитку окремих галузей промисловості, її регіонів. Нерідко ці праці подавали огляди, зведення інформації, підготовлені для певного заходу, що дозволяє долучити їх більше до джерел з даної проблеми, а не історіографії.

В досліджуваній період питання індустріалізації привертала увагу представників вітчизняної науки та суспільної думки різних політичних течій [566; 580; 581; 582; 502]. Метою таких праць було створення переконливого історичного фундаменту для своїх політичних концепцій, що визначало своєрідність цих робіт у виборі теми, аспектів її розгляду. Автори багато уваги приділяли виокремленню основних стадій індустріального розвитку, найбільш типових форм промисловості, проблемі ролі й місця кустарного виробництва в загальній системі промисловості.

Серед узагальнюючих робіт дореволюційного періоду слід виділити книгу М.І. Туган-Барановського [580], де розглянуто загальні тенденції для всієї вітчизняної промисловості, а її розвиток у другій половині XIX ст. характеризується автором як капіталістичний. Процеси, що відбувалися в українській промисловості також розкривалися у загальному руслі становлення капіталістичних відносин, розвитку фабрично-заводського виробництва та значення дрібного та середнього підприємництва для торгівлі та ринкових відносин в Російській імперії, участі в цьому процесі державних інституцій. М.І. Туган-Барановським подавалася картина еволюційного перетворення кріпосницької мануфактури в напрямку утвердження машинної індустрії. Автор розглядав становлення і розвиток вітчизняної промисловості та окремих її галузей як процес цілком природний і закономірний. Недоліком праці є неповнота, умовність і неточність представленої статистичної соціально-економічної інформації.

В 1901 р. з'явилася робота Г. Шульце-Ґевєрніца «Нариси громадського господарства та економічної політики Росії» [605] в якій робилася спроба довести, що історичний процес формування російської індустрії відбувався через призму штучних політичних устремлінь держави вивести варварську Російську імперію на шлях цивілізації.

Більшість із вказаних авторів, працювали державними чиновниками, представляли офіційну точну зору з питання промисловості розвитку Російської імперії та відстоювали необхідність проведення урядом протекціоністської політики, що повинна слугувати справі захисту вітчизняної промисловості. У статті-рецензії вченого М. Бунге «Промисловість та її обмеження у зовнішній торгівлі» цей погляд простежується яскравими прикладами з питань промислової політики [315]. Підтримуючи низькі тарифи в суперечці між прихильниками і противниками свободи торгівлі, М. Бунге не очікує від таких тарифів відчутного ефекту, без запровадження додаткових заходів. Системність мислення вченого простежується у висловленому прогнозі: «Зниження мита може бути корисним тільки тоді, коли воно супроводжується заходами щодо загального звільнення промисловості і реформування застарілої системи» [315, с. 710].

Дослідники початку XX ст. не пройшли повз тих нових явищ, що дозволяли говорити про нову фазу капіталістичного розвитку текстильного виробництва. Звертаючи увагу на бурхливе зростання великого виробництва,

збільшення числа комбінованих підприємств і акціонерних компаній, вони підійшли до вивчення «могутніх організацій підприємців». Джерельна база, на яку вони спиралися, не дозволяла визначити наскільки монополістичні союзи фабрикантів знаходили і могли реалізувати на ділі переваги нових організаційних форм для вилучення максимально високих прибутків. Проблема акціонування та монополізації вітчизняної текстильної промисловості ставала однією із найбільш важливих. І хоча однозначної відповіді на неї так і не прозвучало, бо саме становище монополістичних організацій в Росії було досить своєрідним, адже інтереси буржуазії далеко не завжди втілювалися в економічну політику продворянского уряду, і царські суди не визнавали юридичної спроможності синдикатських угод, проте цій темі були присвячені численні змістовні публікації.

Серед них виокремлюється монографія Г. Циперовича про синдикати і трести в Російській імперії [596; 597]. Обмежившись в основному виявленням організаційних форм монополій і досягнутого рівня концентрації виробництва, праці і капіталу, автор не в повній мірі оцінив ступінь їх зрілості. Г. Циперович переконував, що при тогочасному характері народного господарства зупинити подальший хід концентрації промисловості неможливо й підприємницькі союзи становлять лише одну ланку з довгого ланцюга еволюції капіталу.

Фабрично-заводську промисловість Харківської губернії і становище робітників досліджував А.Н. Опацкий [224]. Хоча даний опис стосується тільки однієї Харківської губернії, проте, зважаючи на ті обставини, що в багатьох українських губерніях промисловість розвивалася практично в однакових умовах, що й в Харківській, викладений матеріал в праці має загальні показники, особливо це стосується тих сторінок дослідження, де описується розвиток текстильної галузі, становище робітників. В 1-й главі нарисувач автор дотримувався тієї системи групування промислових виробництв, що була прийнята Відділом Промисловості й поділяла їх на 12 груп. До першої групи відійшли підприємства з обробки бавовни, другої групи – з обробки вовни, третьої – шовку, четвертої – льону, коноплі й джуту. В даній праці звернута увага, наскільки це було можливо, залежно від наявного цифрового матеріалу, на те, в якому напрямку відбувався розвиток легкої промисловості в Харківській губернії, як змінювалося економічне становище робітників, на виробничі потужності фабрик та їх санітарний стан.

В неупереджене дослідження національної економіки внесли праці українських економістів, що перебували за кордонами Російської імперії. Так, у 1880 р. в місті Женева (Швейцарія) з'являється праця С. Подолинського про ремесла і фабрики в Україні [547], де вперше промисловість і сільське господарство українських губерній представлено як окрему і самостійну господарську одиницю, що повинна вступати на рівноправних позиціях до міжнародної господарської співпраці. До 9 українських губерній С. Подолинський включав ті ж адміністративні утворення, що зазначені в нашому дослідженні.

У вивченні розвитку ремісничої та фабричної промисловості в Україні в 60–70-х рр. XIX ст. С. Подолинський відзначав якісне переважання іноземних робітників над місцевими ремісниками, значно вищий соціальний статус іноземців, які були власниками виробничих структур, зазвичай працювали машиністами, інженерами, майстрами та ін. на фабриках і заводах та повсякчас відчували підтримку своїх співвітчизників, власників підприємств, що заважало українцям стати лідерами ремісничого й промислового виробництва. Він також зазначив кількість текстильних фабрик, шкіряних заводів і робітників, що працювали в українських губерніях у середині 1870-х рр., надав відомості про обсяги виробництва на цих підприємствах, вказав на відсутність в Україні бавовняного виробництва [547, с. 106–107, 137].

Загалом, у дорадянській історіографії основна увага звернена на дослідження загального процесу становлення промисловості у Російській імперії, її організації та управлінні, участі іноземного капіталу, проблемі взаємовідносин підприємців і робітників. Проте, історія становлення і розвитку легкої промисловості українських губерній як окремого господарського регіону, так і не стала об'єктом комплексних наукових досліджень. Соціально-економічний розвиток губерній висвітлювався однобічно і фрагментарно, а окремі галузі промисловості взагалі опинилися поза науковим аналізом.

Роблячи висновок відносно історіографії дорадянського періоду, слід зауважити, що спеціальних досліджень, які б характеризували розвиток легкої промисловості, не було. Траплялися лише окремі спроби науковців висвітлити певні аспекти розвитку промисловості, які містили статистичний матеріал щодо кількості підприємств, виробленої ними продукції, забезпечення промисловості сировиною. Зокрема, обмежена кількість фактичного матеріалу не давала можливості науковцям дати обґрунтований та глибокий аналіз тим чи іншим явищам у процесі розвитку промисловості. Майже відсутня інформація про розвиток виробництв на території України, не кажучи про технічний прогрес. Але необхідно зазначити, що вагомість дореволюційних досліджень полягає в тому, що їх автори були свідками та особисто учасниками всіх процесів. Саме вони започаткували основу для подальшого розгляду проблеми.

Це був, по суті, період накопичення матеріалу і визначення кола проблем для подальших досліджень. У цих працях піднімалися одні і ті ж проблеми, використовувалися однакові джерела, були відсутні критичні оцінки праць попередників. У багатьох випадках прослідковується пряме переписування уже відомих статистичних даних. У зв'язку з недостатньою кількістю фактичного матеріалу багато процесів і явищ розглядалося поверхнево, без глибокого аналізу внутрішніх суперечностей і загальних тенденцій розвитку. Актуальні проблеми для ринкової економіки, як процеси капіталізації галузей легкої промисловості, характеристика підприємницької діяльності власників заводів і фабрик, забезпечення підприємств галузей інженерними працівниками, виробнича й торговельна конкуренція та інші сторони життя практично виявлялися поза увагою дослідників. Велика кількість висунутих теоретичних

положень потребують сьогодні критичної переоцінки. Варто зауважити, що праці цього періоду стосувалися переважно якоїсь однієї галузі легкої промисловості – текстильної, вовноийної, шкіряної, кустарних промислів та носили регіональну описовість.

Аналіз праць дореволюційного періоду демонструє певні притаманні риси для наукової літератури цієї епохи. Потрібно відзначити особливу тематичну різноманітність та значне кількісне виокремлення тематики дослідників. Вони вивчали питання, пов'язані з аспектами як загалом економічної діяльності Російської імперії, так і розвитком окремих напрямів промислової, фінансової, експортно-імпортової політики, виробничою спеціалізацією окремих регіонів держави, розвитком певних галузей промисловості. При цьому не спостерігалось виокремлення економіки українських губерній у загальному масштабі. Загалом, дореволюційна література сформувала достатньо потужну теоретичну й фактологічну основу для подальших наукових розробок досліджуваної нами проблематики не лише радянських вчених, які почали формувати нову ідеологічну систему для тлумачення історичних та економічних явищ і процесів, а й сучасних фахівців.

Радянська історіографія

Проблему історії розвитку легкої промисловості в цілому та зокрема ринкових перетворень, динаміки, розвитку підприємств, технічного перевороту в ній більш детально досліджували представники радянської історіографії. У даному періоді загальнообов'язковою основою наукової роботи була панівна на той час марксистсько-ленінська концепція. Тому праці дослідників були підпорядковані політичним цілям і наказам правлячого уряду й вели боротьбу з умовним соціалістичним лібералізмом у трактуванні історичних подій. Все це значно локалізувало коло питань, що потрапляли у поле зору істориків, які вивчали суспільно-політичні та економічні процеси в Україні в другій половині XIX – на початку XX ст.

Російські історики і після Першої світової війни багато зробили для дослідження минулого текстильної промисловості, процесів, пов'язаних з організованим капіталом і професійними об'єднаннями робітничого класу. Двадцять років XX ст. ознаменувалися появою роботи М. Цвібака [595], де автор робить висновок про відносно автономний режим розвитку бавовняної галузі відносно загального стану економіки країни. Детально розглянута в роботі М. Цвібака і роль іноземного капіталу в бавовняній промисловості: англійського, німецького, бельгійського [609]. Г. Циперович узагальнив результати своїх ранніх досліджень в монографії «Синдикати і трести в дореволюційній Росії та в СРСР. З історії дореволюційних форм промисловості за останні 50 років» [597]. Е.Л. Грановський [445] досліджував питання хронологічних меж початку монополізму в Росії, розвитку фінансового капіталу в період промислового зростання (1900–1913 рр.) та іноземного капіталу в системі монополістичного капіталізму. Увага до проблем розвитку галузей текстильного виробництва, дослідження форм його організації в минулому була цілком зрозумілою в

країні, розореній війною, яка шукає виходу з ситуації, що склалася на шляху проголошеної більшовиками нової економічної політики. Радянська Росія, відроджуючи зруйновану економіку, потребувала інвестицій, в тому числі й іноземних. Тому тема про роль іноземного капіталу в розвитку вітчизняної промисловості не була новою. Підрахунком іноземних інвестицій, виявленням основних напрямків вкладень західних підприємців в російську економіку займалися і раніше.

В наступні роки проблемою економічної політики царського уряду займався І.Ф. Гіндін. В 1959 р. було опубліковано кілька важливих документів, у тому числі програмна характеристика, з ґрунтовною вступною статтею до них: «Про основи економічної політики царського уряду в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.» [440]. Деяке місце проблемі, що нас цікавить було приділено в опублікованій у тому ж році великій статті «Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности» [322]. І. Гіндін надавав першорядне значення ролі держави в індустріальному розвитку Росії після скасування кріпосного права. В заохоченні зростання великої промисловості та утвердженні капіталізму в господарстві країни він бачив найважливішу функцію економічної політики самодержавства. Саме на основі вивчення останньої ним була запропонована концепція «державного капіталізму» в Росії, як феномена насадження капіталізму напівфеодальною державою.

Важливим джерелом з проблеми генези капіталізму в Росії була монографічна розробка Г.С. Ісаєва [467]. Вона стала подальшим поглибленим вивченням історії текстильної промисловості другої половини ХVІІІ – першої половини ХІХ ст. Книга Г.С. Ісаєва написана на серйозній ґрунтовно вивченій, використаній і критично осмисленій джерельній базі. Особливу увагу автор приділяє різноманітним неофіційними статистичними даними та економічним оглядам, що, на його думку, недостатньо використовуються в дослідницькій роботі; в поєднанні з офіційними джерелами вони дають цінні відомості щодо промисловості не обліковані офіційною статистикою (селянські промисли, розсіяна мануфактура, що випали з поля зору офіційних звітів підприємств дрібної промисловості і т. п.). Автора можна дорікнути лише в тому, що він недостатньо привернув періодичну пресу (журнали, газети) того часу [314, с. 172].

Г.С. Ісаєв поставив перед собою завдання на історичному матеріалі проаналізувати дрібнотоварне виробництво як широку соціально-економічну основу мануфактури кінця ХVІІІ – першої половини ХІХ ст., розкрити роль торгового капіталу в її розвитку; розглянути мануфактуру не як форму виробництва, а як особливу стадію розвитку капіталізму в промисловості, що поклала початок створенню нових продуктивних сил [467, с. 37–38].

Текстильна промисловість обрана автором тому, що вона була найбільш розвиненою галуззю, виробництво в ній було відносно простим, доступним для широких верств населення заняттям, а підприємцям приносило великі прибутки. Буржуазія, яка зароджувалася найохочіше розміщувала свої

накопичення в текстильну промисловість. Тут були наявні всі форми перехідного періоду від феодалізму до капіталізму (дрібнотоварне виробництво, робота на дому, капіталістична, посесійна і вотчинна мануфактури і т. д.). Автор вважав, що розгляд генези капіталізму в текстильній промисловості дозволить краще зрозуміти процес заміни в Росії феодального способу виробництва капіталістичним. З усіх проблем генези капіталізму перевагу він віддає головній – розвитку продуктивних сил, приділивши при цьому багато уваги історії техніки і робочої сили. Природно, що робилося це з урахуванням всієї складності виробничих відносин в промисловості того часу [314, с. 173].

Г.С. Ісаєв торкається і проблеми промислового перевороту, що не аргументуючи, однак, своє розуміння сутності даного явища. Він обмежується зауваженням, що соціальні зміни стосуються не промислового перевороту, а є його безпосереднім результатом. Автор визнає 30-ті рр. ХІХ ст. часом початку промислового перевороту в Росії, він підкреслює, що промисловий переворот – це певний історичний період, а тому він і не шукає його ознаки в одних галузях, не знаходячи в інших, або не «дробить» його, як деякі історики, на окремі підприємства. У періодизації генезису капіталізму в Росії Г.С. Ісаєв рішуче виступав за виділення (і відповідно самостійне вивчення) другої, мануфактурної стадії (початок ХVІІІ – 30-ті рр. ХІХ ст.).

Спочатку автор досліджує селянські промисли, що складають важливу умову генези капіталізму, адже без наявності багатомільйонного дрібнотоварного виробництва, що постійно залучається до капіталістичних відносин, немислимі ні розкладання натурального феодального господарства і формування капіталістичного устрою, ні виникнення і розширення всеросійського ринку, ні переростання промислів в капіталістичні підприємства, ні успішний розвиток капіталістичної кооперації, мануфактури і фабрики [476, с. 89]. Такий висновок випливає з аналізу наведеного в книзі матеріалу, який, на жаль, за визнанням автора, дає дуже приблизне уявлення про першу стадію розвитку капіталізму в промисловості.

Цікаві спостереження автора про стан різних галузей текстильного виробництва на мануфактурній стадії капіталізму. Причому вони об'єктивно підкріплюють точку зору про нерозривний зв'язок технічної і соціальної сторін промислового перевороту. Вказуючи на велику питому вагу мануфактури в бавовняній ткацькій промисловості, він зазначає, що остання в першій половині ХІХ ст., в роки початку промислового перевороту, мала значні можливості для масової і остаточної пролетаризації працівників на дому. І далі, розвиваючи цю думку, Г.С. Ісаєв приходить до висновку, що в бавовняній мануфактурі (і в централізованій, і в розсіяній) складалося не стільки формальне, скільки реальне підпорядкування праці капіталу [467 с. 165–172].

Окремо, за галузями виробництва, розглядається в монографії техніка як елемент продуктивних сил мануфактурного періоду і початку промислового перевороту. Відзначимо при цьому деяку нечіткість у визначенні «техніка».

Обґрунтовуючи послідовність розгляду основних питань дослідження, Г.С. Ісаєв вважає, що вивчення продуктивних сил найзручніше почати з характеристики техніки, бо остання – найактивніший їх елемент [467, с. 180].

Протягом десятиліть питання промислового розвитку українських губерній другої половини ХІХ – початку ХХ ст. розглядалися в радянській історичній літературі в контексті розробки проблеми економічних передумов «жовтневої революції». Її історіографія в силу цієї обставини неминуче відобразила дослідження історії української промисловості. В цей період переважали історико-економічні твори [490; 505; 511; 589–593].

Проблеми розвитку історії окремих галузей промисловості розглядали праці (572; 504; 495–498; 535–538). Це були дослідження з точки зору еволюції техніки, соціально-економічного розвитку промисловості в галузевому й регіональному напрямках та формування монополістичного капіталізму.

Необхідно підкреслити, що регіональні дослідження були переважно присвячені районам зі слабким розвитком промисловості, їх джерельна база не сприяла помітному просуванню вперед у поглибленні уявлень про основні процеси і тенденції розвитку української промисловості. Більшість авторів занадто приділяли уваги місцевим матеріалам (регіональні огляди, дані традиційних губернських закладів, фрагменти архівних фондів окремих підприємств), що іноді утруднює узагальнення результатів дослідження, проведення зіставлень. Хоча в них була накопичена різноманітна інформація щодо процесів поширення промислового капіталізму, динаміки розвитку окремих губерній, виникнення акціонерних компаній і формування регіональних монополій [436, с. 9–10].

Підсумком такого стану історіографії була констатація факту, що як самостійна тема історія української промисловості періоду капіталізму займає недостатнє місце в системі історичних досліджень з вітчизняної історії другої половини ХІХ – початку ХХ ст.

У радянській історіографії технічний переворот досліджувався у світлі соціально-економічного і загального формального підходів. Прослідковується нехтування взаємозалежністю між економічними та соціальними процесами, що ослаблює наукову значущість цих праць. Так, у 1925 р. вийшов нарис про історію українських фабрик О.П. Оглобліна [531–532], в якому зібраний матеріал присвячено вивченню докапіталістичної фабрики та боротьбі дворянського (кріпосного) і купецького (капіталістичного) підприємництва у фабричній промисловості. У праці вчений значну увагу приділив дослідженню процесів становлення і піднесення вітчизняного фабричного виробництва, зокрема розвитку суконної промисловості Чернігівської губернії, що займала провідне місце за своїм технічним оснащенням серед усіх губерній Російської імперії.

Незважаючи на ідеологію, видавалися й ґрунтовні праці, присвячені загальним питанням економічного розвитку імперської Росії у пореформений період. Особливе місце серед таких праць посідають роботи, у яких розглядався

процес формування загальноросійського ринку, система залучення іноземних інвестицій. Історики-економісти переважно зосереджували свої зусилля на викритті соціальних вад панування іноземного капіталу та підприємництва, розгортанні класової боротьби пролетаріату [505;456–457; 440; 498].

Основними питаннями, що привертали увагу радянських вчених, були первісне нагромадження капіталу, формування і становище робітничого класу та буржуазії, співвідношення капіталістичних і докапіталістичних виробничих відносин в промисловості, процеси концентрації та монополізації промислового капіталу. Велика увага приділялася особливостям промислового перевороту в Росії; розгорнулася дискусія про час його початку і завершення. До числа найбільш помітних робіт з цього ряду відносяться монографії С.Г. Струмліна [567; 568], В.К. Яцунського [9], П.Г. Риндзюнского [555], А.М. Соловйової [563].

Методика використання матеріалів промислової статистики особливо характерна для праць, присвячених проблемам загального економічного розвитку Російської імперії пореформеного періоду [511; 589–593; 535–538]. Звичайно, сама широта поставлених в цих роботах проблем потребує аналізу саме загальних, підсумкових показників статистичних матеріалів. Але це не виключає критичної оцінки достовірності наявних даних, їх корекції і проведення у зв'язку з цим в необхідних межах власних підрахунків. Так, при виявленні динаміки розвитку промисловості Росії у вказаних роботах не завжди враховувалася співставність відомостей з джерел. Наприклад, в таблицях про підсумки промислового піднесення 90-х років XIX ст. П.І. Лященко цілком довіряє відомостям з «Свода данных о фабрично-заводской промышленности России за 1897 год» і публікаціям матеріалів перепису 1900 р. [511, с. 234–256]. Проте виникають труднощі з визначенням динаміки зростання кількості підприємств, бо в загальний підсумок включалися в окремі роки різні дрібні підприємства.

Проте, в історіографії з поданої проблеми робота відомого економіста та історика П.І. Лященко [511], посідає помітне місце. У ній міститься велика кількість фактичного матеріалу, який і нині не втрачає свого значення. Хоча в дослідженні не було визначено різницю між мануфактурою і фабрикою, тому підрахована дійсна їхня кількість є сумнівною. Звичайно, сама широта поставлених в цих роботах проблем потребує аналізу саме загальних, підсумкових показників статистичних матеріалів.

Але це не виключає критичної оцінки достовірності наявних даних, їх корекції і проведення у зв'язку з цим в необхідних межах власних підрахунків. Так, при виявленні динаміки розвитку промисловості Росії у вказаних роботах не завжди враховувалася співставність відомостей з джерел.

Вивчення минулого вітчизняної промисловості, окремих її галузей залишалось в центрі уваги вчених. Загальна кількість робіт, безпосередньо присвячених питанням промислового розвитку країни в кінці XIX – на початку XX ст., була не дуже великою. Серед них виділялися праці П.А. Хромова, П.І. Лященко, К.А. Пажитнова, що вийшли друком у 40–50-х рр. XX ст.

В розробці історії економіки П.І. Лященко ще в 1927 і 1939 роках у своєму курсі історії народного господарства СРСР розглянув деякі питання економічної політики російського царського уряду. А в розширеному і доопрацьованому виданні 1947–1948 рр. приділив їй набагато більше уваги в спеціальному розділі «Економічна політика і державне господарство в 1860–1890-х рр.». П.І. Лященко вважав, що після 1861 р. уся народногосподарська політика держави була спрямована на захист інтересів буржуазії і розвиток капіталістичної промисловості в країні, хоча часто висунуті цілі вступали в конфлікт з покровительством землевласницькому дворянству. Автор надає важливе значення фактору взаємовідносин Російської імперії з системою капіталістичного господарства Заходу та впливу цієї системи на економічну політику царського уряду. Однією із переваг роботи П.І. Лященка є багата історіографічна база дослідження. Він у своїй праці, здійснив спробу синтезувати основні результати вивчення економічної історії Росії в радянській історіографії до початку 1950-х рр. П.І. Лященко писав, що вся народногосподарська, податкова, бюджетна, фінансова, кредитна політика держави, яка сприяла розвитку капіталістичної промисловості, вся зовнішньоторговельна митна політика, промислова тарифна політика, вся міжнародна зовнішня політика, всі відносини з міжнародним капіталом були спрямовані на захист інтересів буржуазії та розвиток капіталістичної промисловості в країні. У його висвітленні пореформена економічна політика самодержавства носила цілком буржуазний характер, еволюціонуючи від фритредерства до протекціонізму. Уособлював таку економічну політику 1860–1870-х рр. міністр фінансів М.Х. Рейтерн, який був переконаним прихильником приватногосподарської діяльності та ініціативи і супротивником державного господарства, особливо, наприклад, в промисловості, банківській справі. У 90-х рр. XIX ст. державна економічна політика найбільше виражала інтереси промислово-капіталістичного розвитку [511, с. 175–215].

Відомий економіст, дослідник історії економіки П.А. Хромов у своїх фундаментальних працях [589–593] аналізує основні економічні та соціальні проблеми Росії та Радянського Союзу. Він розкриває питання форм промисловості, зростання кількості мануфактур і фабрик, простежує еволюцію їх розвитку, досліджує динаміку кількості підприємств і робітників, які на них працювали. Автор детально простежує структуру окремих галузей, виявляє особливості їх розвитку в досліджуваній період у зв'язку з капіталізацією промисловості та боротьбою великого виробництва з дрібним. П.А. Хромов вказує на прогресивну роль реформи 1861 р. в Російській імперії, що призвела до нових форм розвитку економіки, збільшення продуктивних сил суспільства.

У 1960 р. вийшла в світ монографія П.А. Хромова «Экономика России периода промышленного капитализма» [592]. Головну увагу в ній було приділено процесу розвитку виробничих відносин в індустрії після скасування кріпосного права. Автор охарактеризував динаміку розвитку однієї з найважливіших галузей промисловості – бавовняної, а також проаналізував

зміни в географії російської індустрії в другій половині XIX ст. в зв'язку з розвитком нових галузей виробництва. Особливе значення для індустріального зростання країни, на думку автора, мало залізничне будівництво, що сприяло розширенню внутрішнього ринку і промислового виробництва [592, с. 186–2003].

Свої погляди на закономірності індустріального розвитку П.А. Хромов виклав і в роботі «Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России» [589], в якій особливу увагу приділив питанням наявності внутрішніх передумов для створення великих промислових підприємств в Росії в дореформений період. На думку автора, промисловий переворот став наслідком не лише технічних зрушень в Західній Європі, а й глибоких внутрішніх процесів в економіці Росії.

Серед небагатьох дослідників 1950-х рр., які вивчали проблему промислового розвитку в Російській імперії, в тому числі й в Україні, варто виділити К.А. Пажитнова [535–537]. Темою його наукових зацікавлень була історія становлення та розвитку текстильної промисловості. Проаналізувавши широку джерельну базу, автор розкрив видову різноманітність галузей легкої промисловості, їхню географічну локалізацію, технічне становище, соціально-економічну діяльність підприємств від часу утворення з ініціативи верхньої влади до 1917 р. К. Пажитнов пов'язує становлення та розвиток галузей легкої промисловості з протекціоністською політикою самодержавства.

За даними статистики та матеріалами звітного характеру згадані автори в основному аналізували кількісні показники стану виробництва та його окремих галузей, намагалися довести, що високий рівень концентрації, будучи однією з характерних рис економіки Росії, підтверджував і високий рівень розвитку вітчизняного капіталізму. Але вирішити вузлове питання проблеми – про виникнення і діяльність монополістичних союзів текстильної буржуазії – їм в силу характеру використовуваних джерел (переважно статистичних та опублікованих раніше звітних матеріалів) так і не вдалося.

Широке звернення до масових статистичних джерел при вивченні промислового розвитку Російської імперії пореформеного періоду характерне для всієї історико-економічної літератури, і в наявних роботах можна виділити деякі загальні риси використання промислово-статистичних джерел. По-перше, переважає звернення лише до відомостей, що наявні у публікаціях, а первинні архівні матеріали залучаються в невеликій кількості, навіть для оцінки достовірності опублікованих статистичних даних. По-друге, в публікаціях дослідників цікавлять головним чином підсумкові цифри. Але останнім, навіть у відносно достовірних виданнях, властиві певні недоліки. По-третє, необхідно відзначити інколи відсутність в дослідженнях критики як джерела в цілому, так і окремих його показників, що залучаються для обґрунтування тих чи інших висновків. Така методика використання матеріалів промислової статистики особливо характерна для праць, присвячених проблемам загального

економічного розвитку Російської імперії пореформеного періоду (П. Лященко, П. Хромов, К. Пажитнов).

Необхідно також відзначити роботи узагальнюючого характеру з історії економічної політики царського уряду другої половини ХІХ – початку ХХ ст. В книзі Л.Є. Шепелева «Царизм и буржуазия во второй половине ХІХ века: Проблемы торгово-промышленной политики» [600] досліджується торгово-промислова політика російського царського уряду після Кримської війни й до початку першої російської революції. Основна увага приділяється програмним установкам цієї політики, формам її реалізації й зв'язкам з іншими економічної діяльності самодержавства, а також його ставлення до робітничого класу й буржуазії. В монографії автор простежує механізм напрацювання економічної політики уряду: обставини боротьби у верхах, особливості функціонування урядових установ, подає характеристику діяльності державних діячів, дотичних до її розробки й реалізації. Автор звертався до ідеологічних основ цієї політики, її цілей, мотивів і методів, а у зв'язку з цим до передісторії та системи напрацювань і проведення окремих заходів промислової політики.

У праці «Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг.» [601] Л.Є. Шепелев детально проаналізував правові умови розвитку промисловості. Вказуючи на недоліки індустріального законодавства, автор, зокрема, зазначає нечіткі критерії відмінності фабрично-заводської промисловості від ремісничої. Як стримуючі фактори, що гальмували індустріальний розвиток країни, автор зазначає дозвільний характер законодавчого регулювання діяльності фабрик і заводів, а також його залежність від місцевих властей. Л.Є. Шепелев виділяє відсутність загальної чітко сформульованої урядової концепції торгово-промислової політики на початку ХХ ст., вказуючи на її нестійкість як на один з факторів, що ускладнюють індустріальне зростання країни.

До кінця 50-х рр. з'явилися ґрунтовні статті та монографії щодо процесів монополізації в російській промисловості. Цілий ряд робіт, перш за все В.Я. Лаверичева [495–498], К.І. Бобкова [311], змінювали багато уявлень про суть проблем концентрації виробництва, акціонування та виникнення картелів і синдикатів в галузях, пов'язаних з виробництвом тканин. Багато уваги приділялося вивченню динамічних тенденцій початку ХХ ст. щодо формування державно-монополістичного капіталізму та їх проявів в текстильній промисловості.

Конкретно-історичне вивчення різних сторін економічного розвитку Російської імперії призвело до появи в 50–90-і рр. ряду узагальнюючих робіт. Поряд з цим подальше дослідження проблеми зажадало більш глибокої її розробки в регіональному розрізі. Плідні зусилля в цьому напрямку були зроблені і знайшли вираження в публікації збірників документів і статей, монографій. Завдяки їм вдалося виявити особливості розвитку текстильної промисловості в окремих регіонах Росії, встановити загальні риси. Однак частіше дослідники лише використовували конкретний матеріал для

підтвердження відомих положень. Концептуальні засади залишалися незмінними.

В 1974 р. побачила світ книга В.Я. Лаверичева, присвячена історії крупної буржуазії в Російській імперії в 1861–1900 рр. [496], що містила спеціальний розділ «Важнейшие тенденции экономической политики царизма». Вказуючи на вагоме значення економічної політики уряду, як потужного важеля перебудови економіки країни, автор разом з тим показує, що ця політика не могла не деформуватися внаслідок обмеженості підходу і врахування економічних інтересів дворян-поміщиків у їхній підприємницькій діяльності.

Досліджуючи текстильну промисловість Російської імперії, В.Я. Лаверичев [497], стверджував, що вона (особливо бавовняна) була справжньою цитаделлю вітчизняного капіталу. Вплив іноземного капіталу тут був мінімальним. Тому процеси, що в ній відбувалися, такі, як концентрація, монополізація, зрощування промислового і банківського капіталів, не можуть бути пояснені лише втручанням ззовні, інтересами іноземних фінансових ділків, що переносили економіку Росії на вищі форми організації капіталістичного виробництва. Переконливі докази автора монографії В.Я. Лаверичева про існування цілого ряду монополістичних організацій в текстильній промисловості спростовують не тільки давнє помилкове (з точки зору радянської комуністичної ідеології) твердження дослідника фінансового капіталу в Росії М.М. Ванага про відсутність в державі системи вітчизняного фінансового капіталу [426, с. 177], але ставить під сумнів й деякі твердження авторів, що пов'язують особливості процесу монополізації російської промисловості майже виключно з розрахунками про вигоду для іноземного капіталу [377, с. 25]. Дослідження В.Я. Лаверичева цікаве ще й поряд з іншою особливістю текстильної промисловості – слабким зв'язком її з банками. Адже переважна більшість відомих російських монополій складалася не тільки при тісному, але й часто вирішальному впливі банківського капіталу.

Згадуваному досліднику М.М. Ванагу вдається найбільш повно представити процес формування фінансового капіталу в Росії, показати механізм дії однієї з важливих особливостей вітчизняного монополістичного капіталізму – значного перевищення ввезення іноземних капіталів в країну над їх вивезенням. Він обґрунтовує наявність в країні фінансового капіталу, головним чином іноземного походження. При цьому переносить на російський ґрунт теоретичні положення про неминучість підпорядкування банками промисловості в ході формування фінансового капіталу та вважає, що монополізація російської промисловості міжнародним банківським капіталом відбувалася внаслідок того, що він підпорядкував собі російську промисловість через російські акціонерні комерційні банки. Для Ванага немає нічого поганого в тому, що російський імперіалізм створювався на гроші європейських банкірів, головне, що він взагалі створювався і формував національний пролетаріат – майбутній провідний клас [426, с. 123–145].

Радянські історики акцентували увагу на відставанні розвитку промисловості Росії в порівнянні з європейськими країнами, на пережитках феодалізму. У пострадянський період оцінки пом'якшилися до «наздоганяючого» типу розвитку. На наш погляд, настав час говорити не про відставання і «наздоганяння», а про власну, обумовлену комплексом об'єктивних чинників шляху розвитку вітчизняну промисловість. Концептуальні засади цього підходу відображені у праці Л.В. Мілова [516].

У регіональній історіографії в радянський період з'явився ряд робіт, присвячених окремим галузям промисловості [590; 596; 455]. В них досліджувалося формування і становище галузей легкої промисловості класів капіталістичного суспільства: пролетаріату [423–424; 444; 467], буржуазії [496; 509]. Відродження ринкових відносин і буржуазії в країні в 1980-х рр. викликало в першу чергу інтерес до історії як підприємництва в цілому, так і окремих династій, і особливо національного сегмента цього класу [513; 533; 534]; висвітлювалися екологічні аспекти індустриального розвитку [523]. У той же час легка промисловість України розглянутого періоду як явище комплексно ще не вивчалася.

В останні роки в радянській історіографії зростає інтерес до проблеми концентрації виробництва. Її дослідження проводилося в контексті всієї системи промисловості, її провідних галузей та регіональних аспектах. У цьому питанні В. Бовикін вважає, що структура російської промисловості демонструє її природний розвиток та органічний зв'язок зі всією економікою країни. Він зазначає, що найпотужнішими галузями фабрично-заводської промисловості Росії, як і країн Західної Європи, були до початку ХХ ст. харчова і текстильна, зростання яких було безпосереднім результатом капіталістичної еволюції сільського господарства [420, с. 93–112].

Під час розкриття проблеми розміщення легкої промисловості дослідникам необхідно було вирішувати цілий ряд завдань, пов'язаних з більш точною оцінкою рівня промислового розвитку окремих регіонів, нерівномірністю і диспропорційністю цього розвитку. Важливим напрямом у дослідженні історії промисловості було визначення рівня промислового розвитку окремих губерній [505].

Цікаві спостереження щодо процесів промислового розвитку Російської імперії напрацьовані в роботах, що присвячені торгово-промисловій політиці царизму, формуванню фінансового капіталу та державно-монополістичного капіталізму. Вказані праці В.І. Бовикіна [420], .В.Я. Лавричева та Л.Є. Шепелева базувалися на комплексному дослідженні різноманітних форм ділової документації, послідовному зверненні до матеріалів періодики, статистичних джерел.

Стримує дослідження проблеми історії легкої промисловості українських губерній обмежене залучення в науковий обіг різноманітних комплексів масових джерел, відсутність послідовної характеристики всієї системи цих матеріалів і, найголовніше, недостатня розробка методів їх вивчення.

Про розширення проблематики вивчення української промисловості свідчить поява робіт, присвячених спеціальному аналізу динаміки фабрично-заводського виробництва, поширенню акціонування промисловості, стану казенної суконної промисловості, джерел та розмірів прибутків підприємців, формування ринків збуту промислової продукції.

Особливе місце в українській радянській історіографії посідає наукова спадщина І.О. Гуржія. У монографіях дослідника на широкому колі архівних і друкованих документальних матеріалів, спеціальної літератури висвітлюється комплекс питань про розширення і зміцнення промислового та торговельного розвитку України в 60–90 рр. XIX ст. Зокрема автор висвітлює розвиток легкої промисловості України як складову частину в системі всеросійського ринку, значну роль українських губерній у промисловому виробництві Росії. Велику увагу приділено українській внутрішній та зовнішній торгівлі сировиною для легкої промисловості та її продукцією [450].

І.О. Гуржій доводив, що формування робітничого класу в Україні було невід'ємною складовою частиною загальноросійського процесу. Він також визначив основні напрями розвитку промислового виробництва на українських землях у першій половині XIX ст., розкрив прогресивний зв'язок селянських промислів з ринком, відзначив вплив розкладу феодально-кріпосницької системи на розвиток мануфактурного та фабричного виробництва. Дослідник займався питаннями технічного стану провідних галузей виробництва, матеріального забезпечення фабрично-заводських робітників, використання найманої праці та застосування машин [448].

Проблеми економічного і технічного розвитку української промисловості розвиток капіталістичних відносин у легкій промисловості, розгортання товарного виробництва, соціально-економічний та торговельний розвиток міст України також стали предметом його наукових пошуків у наступній праці [449].

Також І.О. Гуржій визначає місце України в зовнішній торгівлі Російської імперії, досліджує питання про розвиток залізничного, морського та річкового транспорту в Україні і його значення в розвитку економічних зв'язків з іншими районами Росії. У праці автор ігнорує та критикує думки інших українських істориків та економістів про важливі столітні відносини України з європейськими державами та про колоніальний характер її економіки, хоча не заперечує, що російський царизм проводив жорстку колоніальну політику, всіляко гальмував розвиток національних культур, переслідував прогресивних культурних діячів, придушував національно-визвольний рух [327–329].

Процеси промислового розвитку українських земель продовжили О. Нестеренко, Т. Дерев'янкін та Л. Мельник Промисловий переворот вони досліджували як соціально-економічне явище, що призвело до якісних змін у технічному оснащенні підприємств України, що проявилися в 30–40-х рр. XIX ст. та вплинули на розгортання товарного виробництва.

Праця Т.І. Дерев'янкін «Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво)» [451] присвячена дослідженню окремої форми промисловості (мануфактури) на прикладі її найбільш характерної текстильної галузі. Монографія стала першим спеціальним дослідженням української текстильної мануфактури одного з найважливіших періодів її історії – періоду розкладу і кризи феодално-кріпосницьких відносин в Україні. На основі документальних джерел автор розв'язує складний комплекс питань про закономірності формування і розвитку текстильної мануфактурної промисловості в українських губерніях в загальному аспекті генези промислового капіталізму. В праці велику увагу приділено висвітленню питання про соціально-економічну природу мануфактури.

В іншій роботі Т.І. Дерев'янкін, досліджуючи промисловий переворот, на великому конкретному матеріалі простежує процес запровадження системи машин, машинізації мануфактурного виробництва, виявляє неоднаковий характер цього процесу на різних видах мануфактур [452]. Автором простежуються як загальні закономірності переходу від мануфактури до фабрики, так і особливості цього процесу в Росії та Україні. В цьому зв'язку розкриваються обидві сторони промислового перевороту – технічна і соціальна, викладаються теоретико-методологічні аспекти проблеми. Автор робить висновки, що промисловий переворот в текстильній промисловості в 30–50-х рр. тільки розпочався, а завершився вже після реформи 1861 року, здійснювався він шляхом розвитку капіталістичної мануфактури, а кріпосна мануфактура перерости у фабрику не змогла й після реформи припинила своє існування.

О.О. Нестеренко в монографії «Розвиток промисловості на Україні» (1959 і 1962 рр.) розглядає промисловість України на всіх основних етапах її розвитку. Автором було зібрано матеріали про історичні передумови промислового розвитку України, розвиток дрібних промислів та мануфактурного виробництва [527], фабрично-заводського виробництва [529]. Водночас серйозної перевірки потребують наведені автором статистичні дані губернаторських звітів.

Монографії О. Нестеренка [526; 529] показує промисловість України на всіх основних етапах її розвитку, у тому числі й легку. Варто відмітити, що дослідник глибоко і широко розглядає у своїх працях історію текстильної промисловості. Він зробив спробу прослідкувати процес перебудови поміщицьких господарств на капіталістичний лад. Автор вперше розписав по роках кількість учасників синдикату, немовби уточнюючи наведені дані П.І. Ляценка. Проте деякі позитивні явища у праці дослідника мали і негативні особливості, зокрема не досліджуються у повному ракурсі такі галузі легкої промисловості як вовномийна, шкіряна та канатна. Також О. Нестеренко всі ключові питання становлення промисловості викладає під кутом зору класового підходу, що погіршує висвітлення даної проблеми. На думку автора, розвиток товарного виробництва у дореволюційній Росії відбувався за активного втручання держави в економіку, до того ж форми такого впливу часто мали

особливий, нерідко негативний аспект. Проте колоніальний характер економічної політики Російської імперії на українських землях розкритий недостатньо.

Монографія Л.Г. Мельника «Технічний переворот на Україні у ХІХ ст.» [514] стала однією з перших спроб розкрити тему в даному напрямку. Глибокі та аргументовані висновки з проблеми технічної перебудови галузей легкої промисловості зроблені у монографічному дослідженні. Автором ґрунтовно висвітлюється історія здійснення промислового перевороту в Україні, у тому числі і в легкій промисловості; показана специфіка переходу від мануфактурної до фабрично-заводської стадії в усіх сферах виробництва. Поряд із цим потрібно відмітити, що у дослідженні автор наводить загальні дані по легкій промисловості українських губерній, але без чіткого поділу на окремі галузі, що не висвітлює дану сторону проблеми. Вчений показав історичну картину технічного оснащення різних галузей промисловості та визначив хронологічні межі промислового перевороту. Недоліком роботи можна вважати те, що дослідник не розглядав актуальні дискусійні та спірні питання щодо наслідків промислового перевороту та його вплив на селянство.

Загалом, застосовуючи метод галузевого дослідження, радянські економісти та історики стали на шлях більш поглибленого дослідження розглядуваних проблем. З'явилися праці, в яких процес переходу від мануфактури до фабрики висвітлювався конкретно за окремими галузями виробництва та за окремими регіонами. Одночасно ця проблема знаходила все більш широке відображення і на сторінках видань загального характеру.

В історико-економічній літературі дуже мало робіт з історії окремих галузей промисловості, окремих промислових регіонів та підприємств. Серед них виділяється праця Ф. Євгенєва «Сто лет клинцевской шерстяной промышленности» [460]. В ній подана детальна і досить ґрунтовна за кількістю фактичного матеріалу інформація щодо промислового розвитку, технічного забезпечення найпотужніших підприємств легкої промисловості українських губерній – клинцівських текстильних фабрик, що дає досить яскраве уявлення про господарську діяльність суконних фабрик в Чернігівській губернії. Наведено достатньо даних для того, щоб оцінювати розміри цих підприємств та обсяги виробленої ними продукції. Промисловий переворот, перетворення мануфактури в сучасну фабрику відбулися в Клинцях досить пізно. Цікаво, що зміна, за висловом автора, дерев'яної техніки металевою йшла на всіх фабриках у суворій послідовності від чесання до прядіння і тільки в 90-х рр. позаминулого століття закінчилася механізацією ткацької справи. І лише в ХХ-те століття клинцівські фабрики вступають, як промислово-капіталістичні підприємства сучасного типу [460, с. 137–141].

Цьому вступу передував довгий період накопичення і концентрації капіталів. Ф. Євгенєв надає досить вичерпних даних щодо процесу накопичення, проте процес концентрації у нього завуальований. Тим часом, цей процес прямо детально простежується. Після кожної кризи гине ряд

підприємств, ростуть і посилюються вцілілі. Автор з достатньою докладністю зазначає ліквідацію окремих підприємств, однак, не з'ясовує конкретні економічні причини руйнування тієї чи іншої фабрики. Швидше за все, що клинцівські фабрики не були винятком і там гинули підприємства технічно відсталі, що не витримували конкуренції з добре обладнаними фабриками. Переваги технічно передових підприємств перед технічно відсталими виявлялися на ринку, де ці підприємства стикалися, як продавці вироблених товарів. Характеристика причин та обставин, що супроводжували процес концентрації клинцівської промисловості невіддільна від характеристики ринків клинцівського сукна. Ринками збуту продукції, автор якраз знехтував, тим часом архівні дані безсумнівно містять вичерпні матеріали з цього питання. Вибірка відповідних місць з головних бухгалтерських книг могла б дати досить матеріалу для солідного судження з цього приводу. На жаль, автор цих даних не наводить. Коротка згадка про ярмарковий продажах подає небагато інформації [460, с. 79–95].

Але особливо цінним в книзі є те, що кожне своє твердження, кожен свій висновок автор підкріплює солідним фактичним матеріалом і в деякій частині матеріалом абсолютно новим. Зведені дані по всіх фабриках в цілому і при тому дані можна порівняти за періодами поданими в книзі майже з вичерпною повнотою. Але вагомості праці надає не тільки відповідно структурований фактичний матеріал. Є ряд моментів дуже добре поданих як з боку відповідного висвітлення фактів, так і з боку структурованості й послідовності висновків. До таких місць в книзі відноситься характеристика автором періоду первісного нагромадження в Клинцях [460, с. 21–33].

У дослідженні М.Є. Слабченка [560] можна почерпнути матеріал про розвиток промисловості у ХІХ ст. Зокрема, за оцінками дослідника, частка іноземних капіталів в українській економіці становила: близько 66% – французькі, 5% – німецькі, 3% – британські за рахунок Донбасу, Південної, Слобідської України. Проте слід відмітити, що російські капітали дослідник зарахував до іноземних [560, с. 26]. Недоліком є те, що дослідник, акцентуючи увагу на кріпосницькі пережитки, не звертав увагу на розвиток нових капіталістичних відносин у країні. Тому праці не знайшлося місця для аналізу договірно-грошових відносин і визначення у цьому плані ролі легкої промисловості.

Широкий огляд історіографії з питань промислового розвитку Одеси та Одещини другої половини ХІХ ст. подано в монографії В. Загоруйка [464]. В ній автор розглядає літературу, що стосується періоду промислового перевороту та його зв'язок з революційними виступами працівників підприємств. Розглядаються капіталістичні відносини, умови життя робітників, автор вказував, що найбільшими підприємствами легкої промисловості Одеси досліджуваного періоду були канатний завод Новікова та джутова фабрика Родоконакі. В. Загоруйко зупиняється на описах доставки конопляної сировини для канатного заводу з Брянська, забезпечення заводу машинами з Англії в

1856 р. та заміну кінного приводу паровим двигуном в 1886 р. В 1892 р. завод був електрифікований. Автором зазначається, що через заборонні митні тарифи в деяких країнах експорт канатів в 90-х рр. був скорочений. Від 1889 р. завод почав виготовляти шпагат для снопов'язалок, цукрового виробництва й прості мотузки для господарських потреб [464, с. 45–62].

З питань зовнішньоекономічної діяльності українських земель в період імперіалізму окремо слід відзначити праці видатного українського економіста О. Попова [387; 548]. Його праці містять надзвичайно цінний фактичний матеріал щодо характеру української зовнішньої торгівлі в передвоєнні часи. В своїх розрахунках експортного потенціалу українських земель автор використовує цифрові дані ряду територій, де переважало етнічне українське населення. Зокрема О. Попов відносить до беззаперечно українських земель значну частину Курської, Воронежської губерній, Кубань та територію Війська Донського. Цей факт ускладнює використання цифрових даних О. Попова для територіальних меж нашого дослідження. Але незаперечним є факт, що саме О. Попов вперше здійснив спробу виділити із загальноімперського експорту окремі товари суто українського походження.

Отже, дослідження радянських істориків показують ширшу історіографію питання, ніж їхні попередники. У своїх працях вони, як правило, вивчали проблему соціально-економічного розвитку України. Разом з тим, дослідження радянської історіографії дозволяє із впевненістю сказати, що праці досить часто носили описовий характер, були заідеологізованими. В силу цього дослідження радянських істориків потрібно ґрунтовно доповнювати фактами реального відображення становища легкої промисловості.

Сучасна історіографія

Третій період (1991–2017 рр.) розпочався з відновленням української державності, створенням сприятливих умов для об'єктивного, неупередженого аналізу проблеми. Щодо сучасної історіографії, то в ній, на наше переконання, відбулося розширення досліджень стосовно історико-економічних проблем. Почали застосовувати більш досконалі теоретико-методологічні та методичні основи як у наукових книгах, так і в наукових статтях. Вагоме значення мала поява значної кількості досліджень, в яких відображається розвиток української національної промисловості відокремлено від Російської імперії та провідних великоросійських губерній. Проте комплексно питання розвитку легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в другій половині XIX – на початку ст. у сучасній літературі майже не розглядалося. Існують лише праці, в яких досліджується наша проблематика або в окремих губерніях, або за окремими галузями виробництва.

Вже з кінця 80-х рр. триває період руйнації ідеологічних стереотипів і впровадження нових концептуальних підходів у вивченні минулого України імперської доби. У зв'язку з цим виникла потреба введення до наукового обігу нових архівних матеріалів, праць сучасних дослідників. Серед вітчизняних і

зарубіжних учених поживавився інтерес до вивчення та переосмислення історії соціально-економічного розвитку українських губерній у пореформений період.

В останні десятиліття намітилося деяке поживавлення та зміна проблематики вивчення історії української промисловості, що базується на значному розширенні кола досліджуваних джерел. Увага дослідників звернута на питання циклів і динаміки промислового виробництва, внутрішньої структури та концентрації промисловості, хронології промислового перевороту. Появі подібних досліджень сприяла історіографічна розробка різних комплексів джерел з історії промисловості, насамперед статистичних, та вдосконалення методів їх опрацювання. Праці піднімають питання економічного ладу окремих регіонів, процесу відтворення в них промислового капіталу.

У статтях О. Машкіна [367; 368] розглядається виробнича діяльність іноземців у пореформеній промисловості. На основі статистичних даних і генеалогічних родоводів показано державну незалежність, кількісний склад цих промисловців, національні особливості їх підприємництва. Недоліком даних праць є те, що дослідник, визначаючи загальну чисельність іноземних підприємців, враховував лише тих, хто знаходився в Україні. Але, як відомо, значна кількість іноземних промисловців, керівників підрозділів підприємств, власників цінних паперів перебувала за кордоном у складі членів правлінь, ревізійних комісій, центрах проведення зборів акціонерів, або найближчому губерньському центрі.

О. Машкін дослідив місце і роль російського дворянства іноземного походження в промисловому житті України другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. [368, с. 83–91]. Він акцентував увагу на участі іноземців у соціально-економічному житті Південно-Західного краю, що в першій половині ХІХ ст. став одним із осередків розселення німців. Дослідник вказав, що з 1829 р. німці почали оселятися в Дунаївцях, осередку суконного виробництва, й освоїли терени всього Ушицького повіту, відзначив зацікавленість іноземців в оренді виробничих потужностей Поділля [367, с. 93].

Сучасним етапом розвитку історіографії проблеми вважається початок 1990-х рр. На цьому історіографічному фоні істотно вирізняються праці М.М. Москалюка. Так, в монографії «Загальний нарис промислового розвитку України в другій половині ХІХ – на початку ХІХ ст.» [520] автор показує розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку, виокремлює роль українських губерній у виробництві Російської імперії. У роботі проаналізовано становище та динаміку розвитку промисловості, капіталізацію і політику держави в контексті промислового розвитку, показано збут промислової продукції та стан матеріально-технічної бази промисловості. Концептуальному осмисленню теми сприяє розгляд проблеми формування буржуазії, технічної інтелігенції і робітників промисловості в умовах ринку.

Особливо варто відзначити другу монографію М.М. Москалюка з подібної тематики «Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині ХІХ на початку ХХ століття», [521] що

вийшла друком у 2012 р. У праці розкрито особливості розвитку обробної промисловості, зокрема вовняної та шкіряної, проаналізовано економічну політику царизму, матеріально-технічну базу, показано роль підприємців, технічної інтелігенції і робітників в обробній промисловості, визначено обсяги виробництва та ринки збуту продукції. Обробна промисловість розглядається автором як нерозривна частина промисловості всієї України, тому процес її розвитку став предметом спеціального вивчення. Праця відзначається новизною залученого матеріалу, високим рівнем теоретичного аналізу, масштабністю розгляду проблеми.

Окреме дослідження М. Москалюка присвячене безпосередньо легкій промисловості українських губерній [375]. У статті автор розкриває механізми формування і функціонування легкої промисловості та зазначає, що в цілому група виробництв галузі в Наддніпрянській Україні істотно не розвинулася, а свій попит на вовняні та бавовняні вироби населення задовольняло за рахунок підприємств центральних районів Російської імперії.

Монографія О.П. Реєнта [551] стала досить потужним доробком в українській історіографії, чітко структурована і складається з п'яти розділів. Корисним для нашої теми дослідження є четвертий розділ, який висвітлює соціально-економічний розвиток України і боротьбу між робітниками та власниками підприємств. На думку автора, друга половина XIX ст. ознаменувалася масштабними новаторськими зрушеннями в економіці та виробничих відносинах в Україні. Важливим науковим висновком згаданого розділу є дослідження факторів, що виокремили сформований промисловий пролетаріат у типологічно нову суспільну верству [551, с. 136; 148]. Особливу увагу автор приділив економічному потенціалу України пореформеної доби, становищу робітників та їх відносин з підприємцями, створенню перших професійний спілок. Книга О.П. Реєнта має переконливу, всесторонню, аргументовану доказовість тверджень і висновків, містить багато оригінального й експертного матеріалу, вперше введеного у науковий обіг.

О.М. Донік у своїй праці дослідив місце й роль дворянського промислового підприємництва в Україні в XIX ст. [454]. Автором проаналізовано урядову політику щодо підтримки поміщицьких підприємств, узагальнено дані про характер і галузеві напрями промислової діяльності дворянства. Розглянуто специфіку розвитку галузей легкої промисловості, що були безпосередньо пов'язані з поміщицьким землеволодінням. У монографії О. Доніка роль купецтва проаналізована як діяльність специфічної верстви з окремим соціально-правовим статусом, етнічною і релігійною структурою, становою й професійною організацією, типовими заняттями; з'ясовані джерела його формування, соціокультурну активність та визначена роль цієї соціальної групи в економічному й громадському житті України у XIX ст. До купецтва зараховано підприємців, які належали безпосередньо до купецького стану або походили з нього, з часом набувши вищого соціального статусу у суспільстві.

Основними формами купецького підприємництва у ХІХ ст. були одноосібні підприємства, торгові дома та акціонерні товариства.

Окремо потрібно відмітити публікації Б.А. Кругляка [350–356]. У своїх працях досліднику вдалося ввести до наукового обігу велику кількість фактичного матеріалу і розширити коло проблем, пов'язаних із торгівлею. Але його праці потребують детальнішого вивчення торгівлі товарами галузей легкої промисловості – таких як текстильна, вовномийна і шкіряна. Особливо для нас вагомою є стаття Б.А. Кругляка «Монополії в легкій і харчовій промисловості і внутрішня торгівля на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст.» [352], де подаються відомості щодо монопольних об'єднань в галузях легкої промисловості, що здійснювали збут своєї продукції не тільки через мережу торговельних контор, численних комівожерів і агентів, але нерідко використовували й державний апарат через допомогу в системі організованої закупівлі, товарні склади й законодавче регулювання торгівлі. Автор зазначає, що поряд з великими монополіями трестівського типу в легкій промисловості створювалися й функціонували локальні синдикати, а однією з найважливіших функцій монополій стало утримання високих цін на товари [352, с. 117].

Вивченню фабрично-заводської промисловості та цехового ремесла Правобережної України на матеріалах Подільської губернії присвячена публікація А. Задорожняка [344]. У ній зазначається, що цехове виробництво панувало у виробничій сфері міської економіки і разом з активною торговельною діяльністю повністю забезпечувало потреби міського і навколишнього населення у промислових товарах та послугах.

У монографічному дослідженні А. Задорожняка та О. Реєнта [465] аналізуються історичні та соціально-економічні умови розвитку ремесел, промислів і фабрично-заводських підприємств та законодавча база їх функціонування. Автори дійшли висновку, що враховуючи сільськогосподарську орієнтацію економіки регіону, в містечках, як осередках землеробської околиці, концентрувалися підприємства, що приносили значно більші прибутки, ніж міські. Проте переважна частина виготовленої продукції на фабрично-заводських підприємствах, як цукор, борошно, сукно експортувалася і не йшла на задоволення потреб населення у промислових товарах. Тому індивідуальне виробництво, що здійснювалося ремісником-майстром, упродовж ХІХ століття залишалося основою міської економіки краю. Вважаємо, що таке твердження А. Задорожняка та О. Реєнта щодо промислового розвитку характерне і для інших українських губерній.

І. Рибак вивчаючи німецькі суконні фабрики в Дунаївцях в 60-х роках ХІХ ст. відзначив недостатнє висвітлення питання присутності іноземців на Поділлі, а досліджені автором архівні матеріали підтвердили висновки Л. Мельника про технічне відставання німецьких суконних фабрик у м-ку Дунаївці від провідних московських та польських [393]. Також фабрично-заводське виробництво в Дунаївцях наприкінці ХVІІІ – ХІХ ст. та виробничу діяльність в ньому німецьких суконних фабрик досліджував А. Філінюк [406].

Джерела з соціально-економічної історії України періоду капіталізму досліджував В.В. Крутіков [491]. У своїй праці він наголошував на відносній достовірності джерел з фабрично-заводської промисловості українських губерній – звітів губернаторів, статистики фабричної інспекції, земської статистики та вказував на необхідності критичного аналізу цих джерел, що досягається завдяки їх масовості, співставленні та порівнянні однорідних відомостей [491, с. 19, 20]. Перший розділ монографії складається з чотирьох параграфів, у кожному з яких вчений досить ґрунтовно розглянув промислову, земську статистику та статистику представницьких організацій російської буржуазії. У двох параграфах другого розділу В.В. Крутіков проаналізував відповідно загальну та галузеву періодику, визначив роль та значення джерел у дослідженні соціально-економічної історії України пореформеної доби. Учений зробив неупереджений аналіз англо-американських монографій, присвячених проблемі розвитку легкої промисловості, впливу на модернізацію промисловості, діяльності зарубіжних і вітчизняних підприємців, висвітленню персоналій, проте галузям легкої промисловості присвячено досить мало уваги. В.В. Крутіков започаткував широкомасштабні дослідження акціонерних товариств у різних галузях промисловості, у тому числі і легкій в комплексі з діяльністю підприємців у 60–90-х рр. XIX ст. [492].

Українська зарубіжна історіографія стала доступна широкому загалу вітчизняних істориків після проголошення незалежності України. Наукові роботи українських зарубіжних економістів-емігрантів істотно доповнюють теоретичні і практичні дослідження з проблем економіки та промислового розвитку. Працюючи поза межами України, дослідники мали можливість не лише вільно висловлювати свої думки, але й аналізувати тогочасні події, що відбувалися на батьківщині з позицій світового розвитку, застосовувати незаідеологізовані підходи світової економічної думки щодо вивчення процесів господарського розвитку в Україні.

Вагомий внесок у дослідження української легкої промисловості здійснив історик та економіст, представник діаспори Богдан Винар [431]. Так, дослідник, розглядаючи проблеми економіки, найбільшу увагу приділяв нерівності розвитку галузей господарства та їх впливу на господарський розвиток України та колоніальну спрямованість тогочасної імперської політики на проблеми промисловості. Він зазначав, що протягом століть знищувалася українська легка промисловість, перетворюючи Україну на вигідний ринок для російської імпортованої продукції, а знищення українського текстильного виробництва носило виразний характер підпорядкування українського господарства російським економічним інтересам та повністю доводило колоніальну політику російського державного апарату. Україна перетворилася на виключний і вигідний ринок збуту для російського текстильного виробництва. Митні тарифи, запроваджені російським урядом, безпосередньо спричинили інтенсифікацію виробництва в Росії, а Московська, Володимирська, Костромська губернії утворили цілу мануфактурну округу. Україна

перетворилася на великий ринок збуту. Вироблені з української сировини товари текстильної промисловості прибували назад в Україну, де також збували їх російські купці значно дорожче, ніж у самій Росії через своє монопольне становище [431, с. 7–8].

Розглядаючи проблеми легкої промисловості, доктор економічних наук, дійсний член Наукового товариства імені Т. Шевченка та Української вільної академії наук Б. Винар зазначав, що в Україні текстильна промисловість була однією, з найбільш розвинутих виробництв легкої промисловості й такою вона залишалася до початку Першої світової війни. Також Україна була багатим джерелом сировини для текстильної промисловості Росії. Порівнюючи промисловий розвиток Росії та України Б. Винар стверджував, що в Росії провідне місце займала обробна та текстильна промисловість, а в Наддніпрянській Україні промисловість видобувна, а текстильна за вартістю продукції перебувала на одинадцятому місці [431, с. 13–14]. При аналізі шкіряної промисловості, дослідник вказував, що незважаючи на достатню кількість української сировини, ця галузь розвивалася недостатньо. Підприємства були створені насамперед у великих осередках торгівлі шкірами: в Одесі та Бердичеві вироблялося 9/10 всієї продукції [431, с. 13].

Характерною особливістю робіт сучасних зарубіжних дослідників є розгляд історії капіталістичної індустріалізації через призму творчої ролі приватного підприємництва. Так, американський дослідник Р. Пайпс заперечує існування в Росії, аж до ХХ ст., повноцінної, відповідної західним стандартам буржуазії. Не випадково один з розділів його роботи так і називається: «Буржуазія, которой не было» [539].

Зарубіжні автори розвиток промисловості в містах Російської імперії в другій половині ХІХ – початку ХХ ст., трактують економічний потенціал регіонів, як аграрну спеціалізацію міських промислових закладів російських губерній, в яких домінували підприємства харчової галузі, що випускали продукти харчування шляхом переробки місцевої сільськогосподарської продукції [607].

Таким чином, у порівнянні з попереднім періодом, сучасна вітчизняна історіографія добилася значного поступу у вивченні дореволюційного минулого легкої промисловості. Значно розширена джерельна база досліджень, впроваджуються нові математичні методи, вчені активно вивчають становище робітників, роль монополістичних об'єднань в економіці країни, в тому числі і в легкій тощо. Згодом, у літературі 90-х років ХХ ст. були названі такі головні вади радянської історіографії як вульгарний соціологізм, заполітизованість, догматизм, описовість, спрощення.

В цілому, економічна діяльність в дослідженнях сучасних вітчизняних вчених розглядається на основі об'єктивного історичного аналізу, а не за допомогою ідеологічних установок владної еліти. Аналіз вітчизняної історіографії дозволяє зробити висновок про те, що вченими-істориками пророблена велика робота з вивчення різних аспектів промислового розвитку

України в другій половині XIX – початку XX ст. Однак спеціальне дослідження розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії в пореформеної період до цих пір відсутня.

Отже, історіографічний та економічний аналіз показує, що вітчизняними і зарубіжними дослідниками зроблено немало у висвітленні досліджуваної проблеми. Необхідно зазначити, що економічний розвиток українських губерній привертав увагу певної частини учених, але зупинялися вони лише на вивченні діяльності лише окремих галузей промисловості, залишаючи при цьому поза увагою основну їх частину. Перелік піднятих в останній час проблем свідчить про недостатнє вивчення багатьох історичних та економічних процесів, пов'язаних з розвитком легкої промисловості.

В сучасній історіографії відбулося розширення досліджень стосовно історико-економічних проблем. Почали застосовувати більш досконалі теоретико-методологічні та методичні основи як у монографіях, так і в наукових статтях. Вагоме значення мала поява значної кількості досліджень, в яких відображається розвиток національної промисловості відокремленої від Російської імперії та звичних великоросійських губерній. Комплексно питання легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в XIX – початку XX ст. у сучасній літературі майже не розглядалося. Існують лише праці, в яких досліджуються окремі галузі виробництва, технічний переворот в окремих губерніях та регіонах.

Аналіз дореволюційної і радянської літератури свідчить про недостатність і фрагментарність вивчення історії розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України дорадянського періоду: дослідження, як правило, обмежуються або тематичними і локальними, або хронологічними рамками. Недостатньо широко висвітлена проблема і в узагальнюючих працях з історії промисловості. Все це зумовлює необхідність глибокого і всебічного дослідження соціально-економічної історії українських губерній зазначеного періоду. Багатогранність і складність питання виключає можливість його всебічного вивчення в рамках одного дослідження. За масштабами і проблемами подібне завдання може бути вирішена тільки на основі ряду праць. Ключовою рисою розвитку радянської історіографії був аналіз різноманітних проблем, пов'язаних із монополізацією економіки, що органічно пов'язувалося ними із надмірним та шкідливим впливом іноземного капіталу на економіку загалом, і промисловість зокрема. Працюючи в межах марксистсько-ленінської ідеології історики в абсолютній більшості акцентували свою увагу на панівних кризових тенденціях економічного розвитку, в тому числі і в сфері промислового виробництва, зовнішньої торгівлі, митної політики.

Таким чином, тема вивчення розвитку легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в 1861–1914 рр., торгівлі її продукцією ні в дореволюційній, ні в радянській та сучасній літературі не була об'єктом спеціального висвітлення. Як показує аналіз наукової спадщини учених у галузі історико-економічних досліджень, вони охоплювали, по суті, всі відомі на той

час концепції, школи і напрями світової науки. Разом з тим, такий аналіз допомагає побачити місце українських істориків у загальних інтелектуальних пошуках та визначити вектори подальшого соціально-економічного прогресу історичної науки України. Для аналізу виділено найбільш значні статейні, монографічні дослідження легкої промисловості українських губерній, означено їх ключові змістові лінії та вказано на маловивчені проблеми. На основі аналізу низки наукових джерел, а також осмислення наукової літератури з питань розвитку легкої промисловості зроблено спробу виділити та охарактеризувати особливості забезпечення технічним обладнанням, сировиною, інженерними фахівцями, робітниками підприємств легкої промисловості українських губерній в другій половині XIX – на початку XX ст. Підкреслено, що, не зважаючи на важливість та актуальність, проблема поки що вичерпно не розкрита в історичній літературі. Щоправда, в історіографії нагромаджено достатню кількість джерел і вироблено необхідний інструментарій для її наукової реконструкції на сучасній методологічній основі.

Однак, аналіз наявної літератури дозволяє зробити висновок про те, що проблеми розвитку легкої промисловості досліджуваного періоду вивчені не в повному обсязі.

Проаналізувавши історико-економічні праці XIX–XX ст. та сучасну історіографію з теми наукового пошуку, підсумувати, що опрацьовані твори не містять узагальненого комплексного дослідження питання розвитку легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст., а лише висвітлюють окремі аспекти її економічного, фінансового, технічного становища. Хоча в цілому українська та російська наукова література акумулює значну історіографічну базу, що є підставою для подальшого досконалого вивчення легкої промисловості України.

Отже, проблема розвитку легкої промисловості в українських губерніях Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. була предметом вивчення тогочасних науковців, які спостерігали за економічним розвитком українських земель у складі Російської імперії. Згодом радянські історики намагалися всебічно описати соціально-економічний розвиток пореформеної доби, досліджували їх різні аспекти в окремих регіонах Наддніпрянської України, оцінюючи роль українських підприємств процесах технічного перевороту в Україні, становленні промислового розвитку галузей легкої промисловості та торгівлі їх продукцією.

Упродовж 1990-х – перших десятиріч 2000-х рр. українські й зарубіжні вчені продовжили дослідження шляхів формування легкої промисловості в українських губерніях, а також господарської діяльності окремих текстильних, шкіряних та ін. підприємств. Сучасні дослідники з'ясували: по-перше, у другій половині XIX ст. відбувалася адаптація підприємців легкої промисловості до умов господарювання на теренах Наддніпрянської України; по-друге, завдяки зацікавленості та наявним капіталам вони налагодили подекуди ефективну виробничу діяльність і стали активним суб'єктом процесів оновлення

Російської імперії. Разом з тим, історіографічний огляд досліджуваної проблеми дає підстави стверджувати, що роль і місце легкої промисловості в економічній модернізації на території українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. спеціально не вивчалися у вітчизняній і зарубіжній історіографії, що відкриває можливості для дослідницької ініціативи.

Загалом, історіографічний огляд дозволяє констатувати наявність значної кількості наукових праць, у яких розглядаються різні аспекти розвитку легкої промисловості України у період ринкових реформ. Дослідження багатьох питань розпочалося ще у другій половині XIX ст. Окремі проблеми знайшли своє відображення у працях російських, українських і зарубіжних істориків. Проте дана тема потребує спеціального комплексного дослідження, де з позицій сучасної історичної концепції історичного та економічного розвитку всеохоплююче розглянути процес розвитку легкої промисловості українських губерній.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження становлять неопубліковані архівні матеріали центральних та місцевих архівів, суттєвим доповненням до цих джерел є опубліковані різного роду документи та законодавчі акти Російської імперії. Опубліковані та архівні матеріали дають змогу висвітлити головні аспекти історії легкої промисловості в контексті економічної, національної та соціальної політики російського царизму на Наддніпрянській Україні другої половини XIX – початку XX ст.

Для подальшої повноцінної наукової розробки проблематики розвитку легкої промисловості українських губерній необхідно виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу дослідження, з'ясувати загальний рівень її розробки, у тому числі типово-видовий склад джерел. Джерельна база дослідження об'ємна та репрезентативна. Відповідно до видової ознаки вона поділяється на такі групи: діловодна документація, законодавчі акти, статистичні матеріали, джерела особового походження. Дослідження опирається на комплекс опублікованих і неопублікованих джерел, що містять інформацію з різних аспектів розвитку легкої промисловості українських губерній. Специфіка джерельної бази визначається метою дослідження.

За функціональним призначенням та характером інформації використані джерела умовно можуть бути розподілені на декілька груп:

- законодавчі акти, що регламентують правовий статус підприємців, політику уряду у торговельно-промисловій галузі. Вони містяться у «Повному зібранні законів Російської імперії», «Зведенні законів Російської імперії», окремих тематичних збірниках тлумачення та пояснення нормативних актів,
- справочинні папери різних інституцій: губернських, повітових та міських земських зборів, управ, дум, місцевих комітетів та комісій з окремих

питань. Ці матеріали зосереджені як у фондах архівів, так і опубліковані окремими збірниками та виданнями;

- статистичні матеріали, що були підготовлені як на загальнодержавному, так і на рівні губерній та повітів;

- загальнодержавні та регіональні довідково-інформативні видання, що виходили у формі пам'ятних книжок, адрес-календарів, супутників-довідників залізниць, щорічних збірників. Хоча інформаційна насиченість цієї групи джерел не однакова, їх цінність полягає у тому, що розміщені у них дані можна зіставляти для певного порівняльного аналізу, уточнення рівня розвитку виробничої та соціальної інфраструктури регіону;

- періодична преса, що мала характер офіційних джерел інформації губернських органів управління, колективних органів підприємців, приватних чи громадських видань. Матеріали преси відображали ставлення місцевих органів управління, населення регіону до ділових кіл, участь торговців, промисловців у суспільно-політичній, економічній, благочинній діяльності установ і закладів регіону, приватні ініціативи; містили велику кількість довідкових матеріалів різноманітного характеру про окремі сторони комерційної справи підприємців;

- мемуари підприємців. Вони вміщують відомості про умови праці у різних галузях економіки, відносини підприємців між собою, чинники впливу на їх діяльність. Їх аналіз дозволяє простежити чисельність підприємств та робітників, розміри виробництва та вартість виготовленої продукції, виявити участь підприємців не тільки у виробничій, але й у суспільній сфері життя регіону.

Найбільшу цінність представляють архівні документи, що вперше вводяться в науковий обіг. Важливість наявних в центральному та обласних державних архівах України документів з досліджуваної проблематики в тому, що вони відображають різноманітні аспекти економічного життя українських губерній, містять об'єктивну інформацію про усі сторони історії регіону, яку творили у тому числі чиновники, промисловці й торговці. Первинні матеріали, що відклалися передусім в регіональних архівах, дозволяють найповніше дослідити фабрично-заводську легку промисловість Наддніпрянської України, реконструювати характеристики кадрового забезпечення легкої промисловості, охарактеризувати структурно-інституційні можливості збуту продукції. Опрацювання центрального та місцевих архівів сприяли концентрації та узагальненні інформації в комплексному дослідженні. Залучені до написання дослідження архівні матеріали з історії легкої промисловості українських губерній Російської імперії другої половини XIX – початку XX ст. здебільшого зберігаються в Державному архіві Одеської області [89–100], Державному архіві Харківської області [101–147], Державному архіві Хмельницької області [148–154], а також у фондах Центрального державного історичного архіву України в м. Київ [1–88].

Найбільше діловодних документів, що зберігаються в сучасних архівах України, зосереджено у фондових збірках Центрального державного історичного архіву у м. Києві (далі: ЦДІАК України). Зокрема, фонди «Південно-Західне районне охоронне відділення» (ф. 276), «Канцелярія київського, подільського, волинського генерал-губернатора» (ф. 442), «Старшого фабричного інспектора Київської губернії» (ф. 574), «Канцелярія київського окружного фабричного інспектора» (ф. 575), «Управління піклування Київського учбового округу» (ф. 707), «Канцелярія тимчасового Харківського генерал-губернатора» (ф. 1191) та Окружного фабричного інспектора Харківського фабричного округу (ф. 2090).

Серед документів та матеріалів органів місцевої адміністрації особливе місце займають щорічні всепідданніші звіти губернаторів і градоначальників. Вони склалися регулярно протягом більше 100 років і майже повністю збереглися в центральних архівах. Звіти губернаторів, окрім великої кількості фактичного матеріалу, показують динаміку розвитку кожної губернії, робітничі і селянські рухи, заходи, що застосовував уряд у боротьбі з ними.

У результаті діяльності місцевих державних установ виникла велика кількість документів, які є важливим історико-економічним джерелом з історії України XIX – початку XX ст. Всі вони збереглися у фондах місцевих державних адміністративних установ: канцелярії генерал-губернатора і губернаторів, губернських правлінь, нарад і присутствій, фабричних інспекторів, тимчасових комітетів у справах преси та інших.

Найбільш цінними для дослідників є звіти цих установ і посадових осіб (губернаторів, фабричних інспекторів, цензурних комітетів) про свою діяльність. Вони писалися щорічно, протягом десятиліть і дають можливість прослідкувати динаміку промисловості у губернії. Канцелярія генерал-губернатора Правобережної України, не дивлячись на її малочисельність, намагалася здійснювати всебічний нагляд за діяльністю державних установ, громадських організацій, навчальних закладів, періодичної преси, посадових осіб. Тому у її фонді (ЦДІА України, ф. 442) зберігається величезна кількість (близько 278 тис. справ) різних за змістом і формою матеріалів. Вони дають можливість прослідкувати діяльності органів місцевої влади, динаміку економічного розвитку українських губерній, суспільно-політичні процеси, які там відбувалися. Звіти і донесення нижчих адміністративних і поліцейсько-жандармських чинів, що зберігаються у цьому фонді, дають можливість дослідити історію окремих важливих подій, їх причини, хід і наслідки [326, с. 77].

Отже, звіти губернаторів і генерал-губернаторів дають змогу прослідкувати економічну політику царизму щодо галузей легкої промисловості та діяльність органів місцевої влади, як знаряддя втілення цієї політики. Для складання звітів і додатків канцелярії губернаторів, отримували дані з різних джерел: губернських статистичних комітетів, губернських

правлінь, предводителів дворянства, поліції, духовенства і т.п., що в значній мірі відбивалося на достовірності даних, які наводилися.

Матеріали місцевих державних установ ще недостатньо включені до наукового обігу і потребують більш активного використання у дослідженнях з історії України. Документи державних установ склалися за певними формами, діловодство велося на основі циркулярів і інструкцій, що дає можливість групувати їх на види і типи, порівнювати їх зміст і бачити зміни, перевіряти їх достовірність і об'єктивність. Слід враховувати і хорошу їх збереженість і масовість у центральних та місцевих архівах. Таким чином, матеріали місцевих адміністративних установ є важливим історико-економічним джерелом.

Увага до розвитку виробництв, пов'язаних з переробкою волокнистих і тваринних речовин, соціальних зрушень і змін в середовищі буржуазії й пролетаріату легкої промисловості було пильним з боку офіційних урядових кіл (відділ промисловості Міністерства фінансів, фабрична інспекція, департамент поліції).

Документи фабричної інспекції, що зберігаються у фондах ЦДІАК України, належать до матеріалів діловодства. Вони виникли під час діяльності системи центральних і місцевих органів управління та державних установ і відомств, які повинні були контролювати економічну діяльність підприємців (циркуляри та постанови канцелярії губернаторів, губернських правлінь та присутствій, міських дум, повітових управ, фабричних інспекторів, статистичних комітетів).

Компетенція одного дільничного інспектора поширювалася на кілька повітів у межах губернії. Залежно від її промислових потужностей, зосереджувалося три-п'ять інспекторів, котрі підпорядковувалися старшому фабричному інспекторові. Кілька губерній об'єднувалися у фабричний округ на чолі з окружним інспектором. Українські губернії об'єднувались у два округи – Київський та Харківський. До Харківського округу належали всі губернії Лівобережжя, а з 1899 р. Полтавська та Чернігівська губернії перейшли до Київського фабричного округу. У складі останнього були всі інші губернії – Київська, Херсонська, Волинська та Подільська.

Звіти старших фабричних інспекторів є одними з найінформативніших. Вони відзначаються значним рівнем збереженості і є достатньо деталізованими, щоб виокремити з них інформацію про деякі підприємства. В архівах зберігаються матеріали статистичного обліку неопубліковані звіти, справи окремих порушень, подорожні журнали. Зокрема, у ЦДІА України зберігаються матеріали окружного фабричного інспектора Харківського фабричного округу (ф. 2090) та окружного фабричного інспектора Київського фабричного округу (ф. 575).

Значна частина збережених справ в обох фондах є однотипними, наприклад скарги про видачу матеріальної допомоги після травмування на виробництві. Однак, цікавими для дослідження є: списки промислових

підприємств губерній за різні роки, де містяться відомості щодо технічного стану підприємств, звіти старших фабричних інспекторів, донесення старших фабричних інспекторів про страйки на підприємствах та облікові картки страйків, листування з різних питань.

Особливо цінними є дані про ті підприємства, які розорилися, а також аналіз причин таких явищ. Подібна статистика є унікальною. Прикладом може бути опис стану коноплянотіпального виробництва у Чернігівській губернії у зводі звітів фабричних інспекторів за 1908 р. Так, коноплі врешті виявилось дешевше вивозити у необробленому вигляді. Якість та ступінь обробки на підприємствах Чернігівщини були недостатніми для споживачів на ринках Британії та Німеччини. Відтак, дешевше стало закривати фабрики, аніж модернізувати. Це закономірно призвело до скорочення обсягів виробництва, звільнень та банкрутств. Аналізувались причини, які стримували розвиток тих чи інших галузей промисловості та торгівлі, наприклад, наголошувалося на браку гарантій з боку залізниць та, як наслідок, необхідності знаходити альтернативні логістичні рішення (чумакування) [318, с. 172].

Там знаходимо цінну інформацію про розповсюдження офіційних документів царської Росії щодо особливостей фабрично-заводської, торговельно-промислової політики держави, про взаємовідносини між підприємцями та органами влади й робітниками. Зокрема, фонд канцелярії київського, подільського, волинського генерал-губернатора (ф. 442) містить в собі важливі дані про розповсюдження циркулярів та офіційних листів Міністерства Внутрішніх Справ щодо особливостей торговельно-промислової політики держави, зміни в умовах діяльності підприємців. У фонді 442 ЦДІАК України найповніше потрібні відомості містять щорічні звіти губернаторів, що їх очільники губерній надсилали імператору, у Міністерство внутрішніх справ, генерал-губернатору. Від 1837 р. документ мав складатися з 16 «статей», серед яких були «стан міст та їхніх доходів», «стан різних галузей господарства», «виконання повинностей натуральних і грошових», «стан навчальних закладів, казенних і приватних, і взагалі засобів навчання в губернії» та інші. Формуляр губернаторського звіту подавали на підставі різних законодавчих актів, однак обов'язковими пунктами були висновки-узагальнення про діяльність місцевих державних установ, інформація щодо продовольчого становища губерній, повідомлення про надзвичайні ситуації. Згодом перелік затребуваної інформації від начальника краю розширився. Губернаторські звіти відзначалися значним статистичним матеріалом. Подана інформація, що стосувалася промислового розвитку, містила відомості про ремісничі та фабрично-заводські підприємства, кількість робітників та суму виробленої продукції [1–23]. До канцелярії київського генерал-губернатора разом з копіями звітів та «оглядами губерній» надходили також копії матеріалів з результатами огляду губернатором підпорядкованої йому губернії з пропозиціями щодо поліпшення роботи окремих повітових установ.

У цьому ж 442 фондї ЦДІАК України зосереджені розпорядження господарського департаменту щодо відкриття нових підприємств, рапорти чиновників про право на користування паровими двигунами на фабриках та заводах, справи про заборону іноземцям займатися ремеслом, різні прохання від губернських землевласників і підприємців, подані на розгляд київського чиновника. Завдяки справам, в яких знаходимо відомості про кількість фабрик та заводів в краї, проаналізовано кількісний склад фабрично-заводських підприємств, його динаміку [4–15], визначено кількість осіб, що були зайняті на різних виробництвах [20–39], розглянуто різні розпорядчі акти [40–58]. В обігу документів канцелярії генерал-губернатора значне місце займали різні донесення, подання, рапорти, довідки та інші документи службового листування. В них відображена процедура розробки різних питань.

У фондї 574 «Старший фабричний інспектор Київської губернії» ЦДІА України зосереджені матеріали канцелярії, де знайомимося з виробничою та соціальною діяльністю підприємств легкої промисловості краю за період від 1884 р. до 1919 р. Документація старшого фабричного інспектора дозволяє з'ясувати класифікацію фабрично-заводських підприємств. У цьому фондї зберігаються проекти та листи, у котрих містяться положення про нагляд за фабричними закладами [59–69].

Окремі відомості про стан промислових закладів регіону, їх власників, взаємовідносини з працівниками надають матеріали канцелярії Київського окружного фабричного інспектора (ф. 575). Опрацювання документації фонду дозволяє розкрити процес зростання кількості фабричних підприємств від початку 1860-тих років. Окремі справи надають інформацію про кількість фабрично-заводських підприємств українських губерній, описують локалізацію виробничих структур легкої промисловості та подають відомості про кількість робітників на підприємствах [70–77]. Характеристика фабрик і заводів надає можливість розкрити галузеві особливості легкої промисловості, зміни в чисельності працівників, обсягах і вартості виробленої продукції. Однак, недолік таких відомостей проявляється у відсутності єдиного критерію, що дозволяє підприємства вважати фабрикою або заводом, тому переважну більшість таких закладів складала невеликі майстерні з кількома зайнятими на них робітниками.

Відомості щодо продуктивності закладів, умов праці, заробітної плати, тривалості робочого дня на фабриках і заводах Київської губернії до початку ХХ ст. містяться у фондї 576 ЦДІАК України. Інформацію про наявність в Харківській губернії коноплянопрядильних фабрик, із зазначенням місцезнаходження підприємств, їх продуктивності, власників, кількості робітників і системи двигунів, отримуємо з фондів канцелярії харківського генерал-губернатора (ф. 1191) [81–83] та харківського фабричного інспектора (ф. 2090) [84–88].

Потужний масив матеріалів, що стосуються розвитку легкої промисловості Південного регіону зберігається у Державному архіві Одеської

області (ДАОО) у фонді «Одеського градоначальника» (ф. 2). Тут згруповано дані про розвиток легкої промисловості й про діяльність промисловців м. Одеси. Відомості про чисельність, виробничу діяльність й технічне забезпечення підприємств Одеси зосереджено у фонді «Головного статистичного комітету Новоросійського краю» (ф. 3). Особливо багато матеріалів, що стосуються кількості підприємств та робітників, обсягів та номенклатури продукції, розмірів зарплати, історії взаємовідносин підприємців та найманих робітників містяться у фонді «Одеський губраднаргосп» (ф. Р–1220). Зокрема, це свідчення про вимоги, що висували робітники до власників фабрично-заводських закладів, донесення про страйки на підприємствах та способи їх подолання. Прогресивну інформацію про відкриття фабрики з виробництва штучної вовни в Одесі в 1899 р. знаходимо у фонді 16 «Одеська міська управа» [89–92; 98–100].

Не менш цікава інформація у контексті відтворення розвитку суконного, шкіряного та канатного виробництва в Херсонській губернії протягом другої половини ХІХ ст. простежується за матеріалами фондів «Товариство сільського господарства Південної Росії» (ф. 22), «Канцелярія попечителя Одеського учбового округу (ф. 42), «Прокурор Одеського окружного суду (ф. 634) [94–97].

Численні матеріали про роль підприємств легкої промисловості в економічному розвитку Наддніпрянської України та Російської імперії зберігаються у фондах Державного архіву Харківської області (ДАХО) (ф. 3, 14, 30, 531), серед яких особливе значення мають розпорядження органів управління, статистичних установ, канцелярій фабричних інспекторів Харківської губернії. У ДАХО також міститься багато документів про роль промисловців у роботі органів управління різного рівня, участь підприємців у суспільно-політичному житті регіону, їх позицію щодо формування виробничої та соціальної інфраструктури. Це матеріали фондів губернських, повітових та міських установ – «Канцелярія Харківського губернатора» (ф. 30), «Харківське губернське управління» (ф. 4).

Групу джерел з теми дослідження становлять матеріали архівних фондів, що увібрали в себе документи адміністративно-управлінського, господарського та статистично-економічного характеру: ф. 3 «Канцелярія Харківського губернатора», ф. 51 «Харківський губернський статистичний комітет» та ф. 531 «Харківська фабрика південно-російського товариства коноплянопрядильної та канатної промисловості при станції Нова Баварія» [101–147].

У фондах Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО) знаходимо інформацію про виробничу діяльність, продукцію, власників суконних фабрик в Дунаївцях (ф. 227. «Подільське губернське правління»); фонд «Канцелярія Подільського генерал-губернатора» (ф. 228) висвітлює звіти губернатора й статистичні дані про кількість підприємств легкої промисловості губернії, їх технічне оснащення [148–154]. Проте кількість опрацьованих справ фондів 227 та 228 ДАХМО є незначною, що було зумовлено втратою їх внаслідок пожежі.

Загалом опрацьовано матеріали з 20 архівних фондів 4 архівів України, до наукового обігу введено низку нових неопублікованих документів, що характеризують різні аспекти розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії другої половини XIX – на початку XX ст. Архівні матеріали подають насичені статистичні дані (представлені у вигляді відомостей, таблиць) щодо діяльності фабрично-заводських підприємств легкої промисловості українських губерній, висвітлюють політику центральної та місцевої влади у цій сфері, характеризують значення сухопутних, річкових, морських шляхів та залізниць для збуту продукції, містять інформацію про участь робітників, промисловців та підприємницьких об'єднань українських губерній у виробництві.

Необхідно констатувати, що найбільшу джерелознавчу цінність мають відомості фондів державних органів влади про регулювання місцевими інституціями окремих аспектів налагодження фабрично-заводської промисловості (наприклад, дозволи на заснування підприємств зі шкідливими виробництвами – фабрика штучної з виробництва вовни, шкіряні заводи), південних морських портів та митниць, статистичних установ з інформацією про обсяги виробництва та ін. При цьому зауважимо, що використання нами загальноприйнятого видового принципу класифікації передбачає виокремлення архівних матеріалів в окрему групу, оскільки обумовлює аналіз їх специфікації у рамках використання загального масиву джерел.

Документи законодавчого характеру, що регламентували правове забезпечення фабрично-заводського виробництва, статус підприємців, їх права та обов'язки, специфіку діяльності, становлять вагоме джерело дослідження особливостей розвитку легкої промисловості. Законодавчі акти важливі також з точки зору створення загальної характеристики ринкових умов періоду капіталістичної модернізації, уявлень про політику царського уряду стосовно підприємців та їх колективних установ і організацій, у роботі яких брали активну участь представники ділових кіл українських губерній.

Подальше дослідження проблеми, що нас цікавить вимагає залучення і аналізу широкого кола найрізноманітніших за характером і походженням джерел, які висвітлюють процес розвитку всіх галузей легкої промисловості українських губерній Російської імперії. Увага до виробництва, пов'язаного з переробкою волокнистих і тваринних речовин і випуском тканин та шкіри, було особливо пильним з боку офіційних урядових кіл (відділ промисловості Міністерства фінансів, фабрична інспекція, департамент поліції). І це не було випадковістю, адже в текстильній промисловості була задіяна основна маса робітничого класу країни. Саме текстильний пролетаріат своїми виступами в 80-і і 90-і рр. XIX ст. спонукав уряд приступити до розробки фабричного законодавства.

Групу джерел складають різні друковані матеріали, починаючи з законодавчих актів, що представлені в «Повному зібранні законів Російської імперії» [256–276]. Джерела репрезентовані законодавчими актами, які

регулювали цехове ремесло та фабрично-заводську промисловість. Нами використано закони, що містяться у «Повному зібранні законів Російської імперії», що розкривають особливості розвитку легкої промисловості. Перше (45 томів), видане у 1830, містить законодавчі акти від 1649 до 1825 рр.; друге зібрання (54 томи) включає законодавчі акти з 1825 до 1881 рр.; третє (33 томи) – закони з 1881 до 1913 рр. Законодавчі акти систематизовані в хронологічному порядку, мають заголовки, де вказується назва, вид правового документа (іменний указ, статут, положення, рескрипт, схвалене імператор „мнение” тощо), число, місяць і рік видання.

Особливий комплекс документальних джерел – «Звід законів Російської імперії», багато в чому визначали умови функціонування виробництв з переробки тваринних та волокнистих речовин, організацій, як робітників, так і роботодавців. До «Зводу законів Російської імперії» увійшли систематизовані чинні нормативні документи, які стали основою промислового розвитку краю. Через відсутність формалізації в укладенні законів, віднесення до різного роду розпоряджень, вони виявилися багатими на описування подій, а також вміщують важливий фактичний матеріал [278–279]. Хоча вони не завжди адекватно відображають соціальні та економічні реалії життя, але дозволяють визначити основні тенденції станового законодавства, дослідити механізм регулювання правового становища окремих категорій населення, виявити смисл соціальної політики російських самодержців.

Аналіз імперського законодавства, відповідно до якого визначалася специфіка тогочасного фабрично-заводського виробництва, його загальна структура, дозволяє охарактеризувати торгово-промислову політику (залежно від затвердження тих чи інших протекціоністських постанов) у взаємозв'язку з місцевими умовами та інтересами фінансово-промислового капіталу. Вивчення цих законодавчих актів дає змогу оцінити справедливість історіографічних тверджень та критичних оцінок державної політики в сфері промислової політики, а також надати джерелознавче підкріплення (або спростування) загальновідомим фактологічним даним.

Статистичні матеріали є одним з найважливіших джерел для вивчення розвитку легкої промисловості України в пореформений період. Статистика вивчає кількісне співвідношення об'єктивної дійсності в нерозривному зв'язку з якісними особливостями явищ і процесів, досліджує кількісне вираження закономірностей економічного і суспільного розвитку в конкретно-історичних умовах. До опублікованих статистичних джерел варто віднести матеріали, що містять відомості про чисельність осіб, які займалися ремісничим та фабрично-заводським виробництвом в українських губерніях, їхнє розселення на цих територіях. Вони опубліковані в матеріалах офіцерів Генерального штабу Російської імперії.

Важливе значення для вивчення обраної теми мають регіональні дослідження, що опиралися на широкий та змістовний статистичний матеріал. В основу переважної більшості сучасних праць з історії становлення і розвитку

товарного виробництва у Чернігівській губернії покладено документи й матеріали, зібрані відомим діячем українського національного і культурного відродження О. Русовим [225]. Досліднику вдалося здійснити аналіз і охарактеризувати різні аспекти соціально-економічного розвитку господарства сільських громад і поміщицьких маєтків, описати фабрики і заводи, стан торгівлі в краї. Крім того, на основі поданої статистики можна простежити еволюцію легкої промисловості Чернігівщини протягом досить тривалого часу, виявити місцеві особливості.

Заслуговує на увагу праця М. Домонтовича, де наводяться статистичні дані й характеристика соціальної структури населення Чернігівської губернії: кількість представників соціальних верств, співвідношення чоловіків і жінок, рівень грамотності серед різних вікових категорій, про стан медичного обслуговування, а також окремі аспекти побутового і економічного життя людей [200].

Соціально-економічний розвиток Подільської губернії ґрунтовно вивчався В. Гульдманом. Результатом цього стала поява наприкінці ХІХ ст. досить об'ємної праці [173–175], де помітне місце відведено питанням розвитку легкої промисловості регіону, кількості та обсягу виробництва місцевих заводів та фабрик.

Військово-статистичний збірник «Военно-статистическое обозрение Волынской губернии» [187] А. Забеліна, містив важливі статистичні огляди Волинської губернії. Автор помістив відомості про кількість населення губернії, фабрично-заводську промисловість та господарське життя населення краю, подав інформацію щодо розміщення підприємств легкої промисловості за повітами й містами.

Проте перераховані дослідження, як правило, носили описовий характер і відображали лише частково галузі легкої промисловості українських губерній.

Важливим джерелом для вивчення промисловості Російської імперії є «Список фабрик та заводів всієї Росії», підготовлений в 1912 р. під редакцією В.Е. Варзара. Але це джерело має обмежену інформацію, бо укладачі довідника не завжди дотримувалися установлених правил, інколи не вказували соціальну належність того чи іншого підприємця. Крім того довідник не містить в собі дані про підприємства, що підпорядковувалися технічному нагляду, який і здійснював їхній статистичний опис. В основі цього видання лежать матеріали обстеження фабрик і заводів, здійсненого в 1900 р і відомого під назвою «Первая всероссийская промышленная перепись» [234].

У другій половині 1920-х років в Росії була задумана і проведена робота зі створення джерела статистичних даних, орієнтованого на дослідження динаміки російської і радянської промисловості в дуже складний і запутаний для країни період історії (1887–1926/27 рр.). Цінність отриманого комплексу матеріалів полягала в тому, що, по-перше, в ньому були об'єднані агреговані показники найважливіших галузей промисловості Росії, і, по-друге, це джерело був складений з матеріалів російської статистики групою хороших фахівців,

якою керували два відомі організатора російської промислової статистики – В.Е.Варзар і Л.Б.Кафенгауз.

Динаміка, закономірності та взаємозв'язки розвитку легкої промисловості та її галузей виявляються на базі даних статистики. Російські переписи промисловості 1900 р. та 1908 р. та 1910–1912 рр., інші довідково-інформаційні видання містять величезний масив даних про галузі текстильного, шкіряного та ін. виробництв, для яких характерні: однорідність і певний рівень узагальнення, порівняність. Динаміка виробництва, стан галузей, кількість підприємств, їх оснащеність, чисельність робітників, витрати на сировину, паливо і на заробітну плату, вартість продукції, що випускається – ці відомості, що містяться в матеріалах промислових переписів, узагальнені в виданні «Динамика российской и советской промышленности в связи с развитием народного хозяйства за сорок лет» [182].

Це був єдиний в Росії проект такого масштабу, що мав на меті створення досить довгих часових рядів. Сукупність цих рядів була підготовлена до друку у вигляді двох великих розділів, які створювалися за єдиною програмою, але розрізнялися тимчасовим і територіальним охопленням. Перший розділ містив дані по фабрично-заводській промисловості в межах СРСР і звертався до періоду з 1887 р. по 1926/27 рр., а другий – включав статистичні дані по Російській імперії і ставився до періоду з 1887 р. по 1913 р. У цій роботі ми зосередилися на другому розділі, тобто на «Зводі статистичних даних по фабрично-заводській промисловості з 1887 по 1913 рік», дані якого відносяться до Російської імперії.

Для характеристики стану і динаміки промисловості укладачами «Звід статистичних даних» використовувалися наступні ознаки: число промислових закладів, кількість робітників у них, валова продукція в ціннісному вираженні, продукція в натуральному обчисленні для найголовніших продуктів і виробів, потужність механічних двигунів в кінських силах. Перші три з них були обов'язковими, а 4-й і 5-й ознаки передбачалося давати факультативно лише за ті роки, за якими були ці дані або ж стан джерел дозволяло їх обчислення.

Оскільки методи, прийоми і способи складання динамічних рядів, природно, залежали від повноти та достовірності, від достоїнств і недоліків відомостей тих джерел, з яких черпалися цифрові дані, необхідно дати хоча б короткий огляд цих джерел.

Для побудови часових рядів, що характеризують стан промисловості Російської імперії в період з 1887 р. по 1913 р., укладачі «Зводу ...» використовували широке коло джерел – від спеціальних статистичних видань до невеликих статей і взятих в архівах даних.

В основу рядів, що відображають динаміку обробної промисловості, лягли три групи джерел: статистичні дані за виробництвами, оподатковуваними акцизом, які збиралися і видавалися, в основному, Департаментом неокладних зборів, а з 1896 р. – Головним управлінням неокладних зборів і казенного продажу. Друга група – інформація по іншим галузям обробної промисловості

отримана з публікацій Департаменту торгівлі і мануфактур. Ці дані не забезпечували повноту часових рядів, і укладачі залучали на промислові переписи і статистику, зібрану фабричними інспекторами. Третю групу становили промислові переписи, що послужили не тільки необхідним доповненням для другої групи джерел, але також використовувалися як базисні матеріали для деяких розрахунків при побудові часових рядів [614].

У різні роки видавалися також різноманітні статистичні видання з фабрично-заводської промисловості, довідкові видання, різноманітні збірники, що переважним чином містять інформацію про промисловців певного регіону [174–182]. Це довідник «Предпринимательство и предприниматели в России», який містить короткі біографічні описи підприємців Російської імперії [233]. Подібним виданням є історико-біографічний довідник «Деловой мир России» [161].

Важливі дані стосовно розвитку промислових підприємств містяться і в промислових довідкових виданнях, таких як «Фабрики та заводи всієї Росії», а також підготовлені особливими комісіями Ради з'їзду представників промисловості та торгівлі довідники по промисловості Російської імперії, де можна знайти зокрема і інформацію про південний регіон [251].

Велику інформацію про чисельність промислових підприємств в губерніях, їх розподіл за галузями легкої промисловості, обсяги продукції, що випускалася, чисельності зайнятого персоналу та інші відомості містять різні покажчики, статистичні літописи, адресні книги, історико-статистичні обзори [239; 192; 585; 586; 244; 245].

Змістовну інформацію про кількість промислових підприємств в українських губерніях та їх власників, виникненні й розподілі по галузях, а також обсяги продукції, що випускається, чисельності робітників і машинізацію виробництва містять використані в дослідженні «Указатели фабрик и заводов Российской империи» [246–249]. Дані джерела дозволяє уточнити характер продукції, що випускається, її річну вартість, прізвище та стану приналежність власника підприємства, а також кількість зайнятих на ньому робітників.

Важлива статистична інформація щодо чисельності підприємств, робітників, питань промислової та фінансово-торговельної сфери розміщена в статистично-довідниковому виданні «Вся Россия. Справочная книга Российской промышленности, торговли, сельского хозяйства, администрации, представителей общественной и частной служебной и экономической деятельности и пр. 1911–1912 года» [172]. Видання вміщує найменування, адреси, імена власників великої кількості фабрик, заводів і торгових підприємств Російської імперії, в тому числі українських губерній. Також подані статистичні відомості по губерніях і містах.

Пам'ятні книжки губерній і областей – офіційні універсальні довідкові видання, що містять різні відомості про губернії (області) на певний рік - стоять в ряду найцінніших регіональних видань Російської імперії, таких, як

губернські та єпархіальні відомості, огляди губерній, областей і градоначальству, праці губернських і обласних статистичних комітетів і вчених архівних комісій. Пам'ятні книжки видавалися з середини 30-х рр. XIX ст. по 1917 р. найбільш повному вигляді вони включають адресу календар (перелік усіх державних і громадських установ губернії з їх особовим складом), адміністративний довідник, що містить відомості про територіальний поділ губернії, списки населених місць, фабрик і заводів і т. д., статистичний огляд губернії і науково краєзнавчий розділ, в якому містилися статті з історії, етнографії і статистиці краю, а також публікації документальних пам'яток [390, с. 374].

Пам'ятна книжка на 1885 р. включає важливі для дослідження статейні матеріали «Походження Подільської губернії», що містять короткий історичний огляд території краю, і «Сучасне становище Подільської губернії», де подані відомості про площу, населення, національний склад жителів, чисельність селян і кількість їхніх земель, посівні площі, культивовані сільськогосподарські культури, загальну кількість фабрик і заводів, чисельність робітників, статистичні дані про заводи, залізничні тарифи і розклад потягів, розклад рейсів пароплавів з Одеси, відомості про пароплавання по Дніпру і Дністру [227].

У 1888 р. побачила світ «Довідкова книжка Подільської губернії» [178], складена новим завідувачем справами губернського статистичного комітету В.К. Гульдманом. Довідкова книжка 1888 р. складається з трьох частин. У розділі «Загальні довідкові відомості» представлені положення про нагляд за закладами фабричної промисловості та про взаємовідносини фабрикантів і робітників, про залізничні і пароплавні розклади і тарифи. У розділі «Місцеві довідкові відомості» є дані про повноваження податкових інспекторів, вказані протяжність поштових, взаємовідносини між містами губернії, маршрути від Кам'янця до повітових і заштатних міст губернії, найкоротші відстані від залізничної станції до міст і містечок, поромні переправи і мости, вартість торгових свідоцтв та промислових документів. У цій же частині опубліковані списки промислових підприємств. У другій частині представлений «Короткий статистичний нарис губернії» з переліком чисельності ремісників, промислів, кількості фабрик і заводів, робітників і сум продуктивності промислових підприємств, кількості виданих торгових документів, місцезнаходження, описано терміни проведення та обороти ярмарків, товарообіг через губернські митниці, судноплавання по Дністру. У статистичному нарисі наведені порівняльні дані за 1884, 1885 і 1886 роки. У цій же частині опубліковано розділ «Міста й містечка Подільської губернії», в якому містяться такі дані про фабрики і заводи, трактирів, заїжджих дворів, магазинів і лавок, базарні дні, міські доходи і витрати. В кінці цього розділу наведені загальні порівняльні статистичні дані про число, фабрик і заводів, сума продуктивності промислових підприємств, число робітників та ремісників, кількість виданих торгових документів, міські доходи і витрати [179].

Від 1895 по 1909 р подільський губернський статистичний комітет випустив чотири адрес-календарі [155; 156]. Видання 1895 і 1900 рр. вийшли під заголовком «Подільський адреса календар». Всі чотири видання 1890–1900-х рр. мають однотипну структуру. У них поміщені перелік фабрично-заводських підприємств із зазначенням їх місцезнаходження, року заснування, власника і керівника.

Пам'ятна книжка на 1911 р. [228] складається з трьох відділів. В першому відділі поміщений список фабрик і заводів з тим же набором відомостей, який представлений на адрес-календарях 1890–1900 х рр. Обсяг статистичного відділу пам'ятної книжки займають розділи про ремесла, гірські промисли, фабрично-заводську промисловість, фабричну інспекцію, торгівлю, судноплавство по Дністру, податки і повинності, акцизні та митні доходи, міські доходи і витрати. Третій розділ частині пам'ятної книжки проводить огляд економічного стану міст та інших населених пунктів губернії, що мають понад 10 000 жителів.

Тематика дослідження порушена в роботах, присвячених еволюції промисловості Харківської губернії [173]. У виданнях центральних [244; 245] і місцевих [223] офіційних органів влади Російської імперії з теми дослідження міститься інформація статистичного характеру. Важливі дані про розвиток дрібної промисловості Харківської губернії наприкінці XIX – початку XX ст. в умовах індустріалізації знаходяться в довідниках та інших матеріалах земської статистики [252–255]. Офіційні постанови, що характеризують правовий статус робітників фабрично-заводської промисловості Харківської губернії, публікувалися на сторінках «Харківських губернських відомостей» [407].

Статистичний матеріал був систематизований і математично опрацьований. При складанні таблиць до уваги були взяті масові відомості, а не окремі приклади; в динамічних рядах статичних даних подані лише порівняльні цифри; виведено середні величини тільки для однорідних сукупностей; використано метод вторинного групування на підставі статистичних відомостей джерела; поєднано узагальнення принципової ваги зі значною кількістю конкретних деталей; взаємно пов'язано досліджувані явища. Статистичні матеріали, складені на основі різних методик, вимагали додаткової обробки, що виразилася в перегрупованні даних, нових підрахунках цифрових показників, що знайшли відображення в авторських таблицях, включених в текст роботи.

Об'єктивне та системне вивчення будь-яких історичних процесів, подій і явищ, незалежно від предмету наукового аналізу, повинно поєднуватися із дослідженням джерельної бази, яка становить основу будь-якої наукової роботи. Саме в ході її наповнення та оцінки не лише виявляються нові дані, а й визначається реальна цінність історіографічних праць за рахунок перевірки повноти та достовірності поданої інформації. Виходячи з цього, комплексне вивчення проблем економічного розвитку України в контексті інтересів промислового капіталу (друга половина XIX – початок XX ст.) потребує

залучення широкого спектру джерел, критичного з'ясування їх об'єктивно-суб'єктивної природи.

В історичних дослідженнях Ю.Я. Рибаківа вказано на відносну достовірність джерел з фабрично-заводської промисловості – звітів губернаторів, матеріалів промислових виставок. Аналогічною була ситуація і з земською статистикою, для якої відомості надавалися також власниками промислових підприємств або представниками фабричної адміністрації, що заздалегідь обумовлювало сумніви у достовірності зібраних даних [553; 554].

Подібні претензії необхідно пред'являти і до статистики фабричної інспекції, запроваджені для регулювання відносин між підприємцями та робітниками. Статистичні дані фабричної інспекції, що містили важливі дані щодо промисловості й робітників, також страждали від недостовірності, адже вся інформація надавалася власниками підприємств, а фабричні інспектори були обмежені у своєму праві контролю [513, с. 28].

Таким чином, весь комплекс статистичних джерел з історії легкої промисловості в пореформений період не відрізняється особливою достовірністю і їх використання є можливим лише при умові критичного підходу, а також у співставленні з іншими групами джерел. Головне значення статистичних джерел полягає в масовості їх даних, необхідних для виявлення закономірності історичних явищ. Однак це виявлення може проводитися лише в тих випадках, коли наявне порівняння, співставлення масових даних. Останнє можливе лише у випадку однорідності об'єктів спостереження [468, с. 43].

Насамперед варто відзначити відносно обмежену кількість статистично-довідкових джерельних даних, що стосуються легкої промисловості українських губерній загалом у зв'язку з іншими регіонами Російської імперії, так із зовнішньоекономічними відносинами до 1914 р. Зважаючи на це, вивчення відповідної проблематики ґрунтувалося, перш за все, на основі опублікованих відомостей про забезпеченість виробничих потужностей сировинними матеріалами, обсяги виробництва підприємств легкої промисловості, залізничних і морських перевезень (чорноморсько-азовський регіон), експортно-імпорتنі операції, працівників, пов'язаних з виробництвом.

Отже, промислові статистичні дані містять цінні та різноманітні відомості про розвиток та розміщення легкої промисловості в окремих українських губерніях, про галузеву структуру виробництва, технічну оснащеність і енергоозброєність різних галузей, концентрації виробництва і робітників, капіталізації промисловості.

Статистико-економічний відділ «Статистико-економічного нарису областей, губерній Росії» [236] за редакцією Л.Н. Яснопольського складається з довідково-статистичних нарисів по губерніях Російської імперії та загальних економічних оглядів її областей. Матеріалами для статистичних даних губернських оглядів слугували «Статистичні щорічники Російської імперії», що видавався Центральним статистичним комітетом. Подані відомості щодо

фабрично-заводських підприємств, що підпорядковувалися нагляду фабричної інспекції, взяті зі «Збірників звітів фабричного інспектора».

Достатньо значний блок джерел, що дозволяють судити про динаміку і стан виробництва, склад і становище робітників, розмір прибутків і дивідендів власників фабрик, представляють дані, що відклалися на рівні окремих промислових закладів, акціонерних кампаній, цілих груп підприємств легкої промисловості, об'єднаних в монополістичні й роботодавчі союзи. Особливим багатством змісту відрізняються матеріали біржових комітетів. Ці матеріали містять і масу статистичних даних.

На відміну від біржових комітетів в архівах інших підприємницьких організацій рідко зустрічаються статистичні огляди, і вже зовсім рідко – матеріали технічного характеру. Однак, тут широко представлені джерела, що відображають інтереси і точку зору текстильної буржуазії з питань економічної та соціальної політики.

Торгово-промислове законодавство і представництво підприємницьких кіл, їх взаємини з владою, митні тарифи і податки, казенні підряди і поставки, робітниче питання в різних його аспектах – по всіх цих сюжетах теми, що є предметом нашого дослідження, можна в наявних матеріалах зустрітися з відповідною аргументацією, виявити загальні інтереси всієї текстильної буржуазії і окремих її груп, що представляють бавовняну, льонопрядильно-ткацьку, вовняну і шовкову галузі; текстильних підприємств. Загальна політика великої буржуазії вироблялася Радою з'їздів представників промисловості і торгівлі. Матеріали з'їздів систематично видавалися [183–185].

Групові інтереси фабрикантів формувалися або на галузевих, або на регіональних форумах підприємців. Опубліковані статuti, звіти про діяльність товариств мануфактуристів дозволяють судити про цілі, методи і форми діяльності монополістичних організацій [626].

Разом з тим, звіти і доповіді рад товариств фабрикантів розкривали завдання і практичну діяльність організованої промисловості. У матеріалах товариств фабрикантів полотняної, льонопрядильно-ткацької, бавовнянопереробної галузей, окремих центрів розвитку текстильної промисловості містяться дані про умови праці, технічної оснащеності підприємств. Самі власники фабрик приходили до переконання, що організація виробництва своєю різноманітністю, негаразди і надзвичайною обмеженістю з місцевими умовами найчастіше дають привід до раптових виступів робітників і спалахів спорадичні страйкового руху, боротьба з яким також носить частково хаотичний характер і не залишає видимих слідів планомірного дисциплінування робочої маси [622].

Інформаційні можливості джерел, що вийшли з середовища підприємницьких кіл, виявилися значно ширшими, ніж уявлялося раніше. Якщо бути точніше, при їх аналізі перше ставилися інші пошукові завдання. Історики майже не звертали уваги на те, наприклад, що дійсно приймалися ліберальні резолюції торгово-промислових кіл на захист інтересів робітничого класу.

Дослідники часто ігнорували той факт, що текстильна буржуазія вимагала свободи професійних і кооперативних організацій. Не випадково в пресі початку століття часом говорилося про те, що класова самосвідомість буржуазії прояснюється. Все це, звичайно, не означало, що підприємці, пропонуючи ліберальні резолюції, виступали за докорінні зміни. Опозиційність демонструвала, як правило, текстильна буржуазія Клишівського промислового району, що вийшла в основному з старообрядницького середовища. Справжній інтерес основна маса власників текстильних фабрик виявляла лише тоді, коли справа доходила до питань, які зачіпають безпосередньо їх матеріальні інтереси. Але це аж ніяк не означає, що слід ігнорувати сам факт наявності цілком певних тенденцій в настроях і сподіваннях окремих фабрикантів, цілих груп підприємців [620].

Періодична преса. Значимість залучення періодики як джерела інформації, визначається тим, що вона відбиває ту сторону історичних процесів, що оминалася при використанні статистики, приватноправових актів, а частіше й діловодства, індивідуальних до специфіки подій, що вони фіксують. Повсякденність інформації періодики обумовлювала її послідовність, систематичність.

Таким чином, достовірність отриманих результатів може бути забезпечена тільки комплексним вивченням всієї сукупності джерел досліджуваного періоду, порівнянням за змістом і за часом походження, а також системним вивченням поставлених питань. Такий підхід диктується самим характером проблеми, що стоїть на стику соціально-економічної і політичної історії. Тільки при з'ясуванні всебічних зв'язків явища в його повному розвитку на основі всієї сукупності матеріалів, що стосуються даного питання, можна, якщо не досягти, то наблизитися до історичної істини.

Опрацьований різноманітний за походженням, характером і змістом комплекс джерел є достатньо репрезентативним і забезпечує умови для розв'язання поставлених завдань. Водночас, для з'ясування окремих аспектів досліджуваної проблеми, зокрема визначення мотивації підприємців щодо заснування і відкриття власних виробництв на території українських губерній в другій половині XIX – на початку XX ст., а також визначення усіх іноземних акціонерів-власників текстильних, шкіряних та інших промислових підприємств, потрібні додаткові пошукові зусилля.

Використані в роботі архівні та друковані джерела мають різну за змістом, повнотою та ступенем достовірності інформацію. Їхнє критичне комплексне використання, систематизація та аналіз дозволяє створити цілісну і об'єктивну картину розвитку легкої промисловості українських губерній в другій половині XIX – на початку XX ст., з'ясувати рівень цього розвитку і роль різних верств населення в його забезпеченні.

Архівні документи, газетні і журнальні публікації дають можливість простежити розвиток легкої промисловості, зміни в її динаміці в залежності від економічної кон'юнктури, коливань в урядовій політиці. Матеріали, що

відклалися в фондах департаменті поліції, департаменті торгівлі і промисловості, окремих підприємств, профспілок текстильників в центральному історичному архіві Києва, жандармських управлінь, губернських правлінь, фабричних інспекторів в сховищах Одеси, Харкова, Хмельницького, а також залучення великих пластів друкованих джерел дозволяє розкрити різні сторони досліджуваної проблеми, реалізувати поставлені наукові завдання. Найявні джерела достатні для глибокого наукового аналізу, аргументованих висновків і рекомендацій.

Основним джерелом для написання дисертаційної роботи стали 30 фондів 4 державних архівних установ. Таким чином, джерельна база обраного дослідження є достатньо репрезентативною і дозволяє реалізувати поставлену мету та вирішити окреслені завдання.

Представлені джерельні комплекси послідовно й детально відображають, з одного боку, умови функціонування легкої промисловості, з іншого боку – характеристики й результати розвитку виробництва, повсякденну практику підприємств, склад і вигляд промислового підприємства українських губерній. Використання цих джерел дозволяє достовірно, всебічно і неупереджено проводити подальші наукові дослідження. Зазначені групи джерел є достатньо репрезентативними та вірогідними для досліджуваної проблематики.

Опубліковані джерела законодавчого характеру та статистичні матеріали дали змогу поглиблено проаналізувати законодавство російського уряду щодо фабрично-заводського виробництва та завдяки порівнянню більш точніше визначити кількість заводів та фабрик, підприємців, інженерів, робітників у Наддніпрянській Україні. Загалом комплекс джерел репрезентативний і дає змогу проаналізувати різні сторони державної політики щодо промислового розвитку українських губерній і висвітлити особливості функціонування фабрично-заводської виробництва легкої й промисловості українських губерній у зазначених хронологічних межах.

РОЗДІЛ 2 ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

2.1. Розвиток галузей легкої промисловості

Економічні тенденції, що спостерігаються в сучасній Україні вимагають вивчення конкретного досвіду господарювання та дослідження становища галузей легкої промисловості в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Розвиток легкої промисловості неможливо уявити у відриві від таких елементів економіки як виробничі відносини, технічне забезпечення, капіталізація, податкова і митна політика, торгівля, кооперація, ціноутворення, ринки збуту. Зрілість цих елементів, рівень їх впровадження у виробничі відносини прямо залежали від ступеня практичної реалізації реформ 60-х рр. ХІХ ст. в усіх сферах життєдіяльності держави. Вивчений досвід економічних перетворень переконує, що саме легка промисловість та сільське господарство оперативніше можуть адаптуватися до діяльності в нових капіталістичних умовах.

Внаслідок реформ 1860-х рр. на зміну старим феодальним відносинам прийшли нові – ринкові. За цих умов купецтво та дворянство Наддніпрянської України почало інтенсивно залучатися до розвитку промислового виробництва. Не стала виключенням і легка промисловість, що в українських губерніях була найбільше представлена суконною, вовняною, вовномийною та шкіряною галузями.

Легка промисловість українських губерній Російської імперії мала свої особливості. Розвиток найважливіших галузей виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини й матеріалів. Багатьох галузей легкої індустрії в Україні взагалі не існувало [331, с. 9].

Деякі галузі легкої промисловості, що в дореформений період виходили зі своєю продукцією на зовнішній ринок, в період промислового капіталізму почали занепадати, або дуже повільно розвивалися, працюючи на вузький внутрішній ринок. До таких галузей, зокрема, відносилися суконна, канатна тощо [450, с. 42].

В досліджуваній період до промисловості з **переробки волокнистих речовин** відносили сукупність виробництв, що зайняті переробкою рослинних і тваринних волокон. Серед них виділялася вовняна промисловість, що розпадалася на три великих і самостійних галузі вовняного виробництва: грубих сукон, тонких сукон і вовняних камвольних тканин.

Загальне виробництво з переробки волокнистих речовин в Російській імперії в другій половині ХІХ ст. характеризувалося даними, що видно з таблиці 2.1.

**Виробництво з переробки волокнистих речовин
в Російській імперії (друга половина XIX ст.) [580, с. 342]**

Показники	1887 р.	1893 р.	1897 р.
Кількість фабрик	2847	3025	4449
Обсяг виробництва, тис. крб.	463 044	621 929	946 296
Кількість робітників	399 178	497 940	642 520

Матеріали дослідження показують, що протягом 60–90-х рр. XIX ст. відбувався процес дуже швидкого розвитку промисловості з переробки волокнистих речовин. За цей час кількість фабрик зросла на 1602, обсяг виробництва збільшився більше ніж вдвоє й кількість робітників – на 243 342 чоловіка. Лише бавовняно-ткацьких підприємств в Росії в 1866 р. було 436, в 1879 р. – 411 й в 1890 р. – 311. Зменшення кількості підприємств відбувалось не за рахунок розвитку фабрик, а шляхом закриття дрібних закладів. Що ж до справжніх великих фабрик, то їх кількість в 1866 р. дорівнювала 256, в 1879 р. – 209 та в 1890 р. – 283 [528, с. 163].

До початку XX ст. у Російській державі особливо швидко розвивалася **текстильна промисловість**. До текстильної промисловості належали: вовняна, бавовняна, ватна, конопле-джутова, лляна, текстильно-галантерейна та шовкова. На неї в 1913 р. припадало 21,6% всієї валової продукції промисловості країни. Найбільшими текстильними підприємствами були фабрики Морозова, братів Носових, Прохоровська («Трьохгірна мануфактура»), Цинделя та в Чернігівській губернії – підприємства в районі Клишів, Подільській – в Дунаївцях.

Текстильна галузь в українських губерніях була виробництвом, заснованим на переробці сільськогосподарської продукції, що стало позитивним фактором для розвитку даної галузі в аграрних губерніях. В пореформений період великі підприємства займалися в основному переробкою продукції сільського господарства, а їх власники були купцями. Однак, аж до початку XX ст. міська промисловість губерній значно поступалася сільській за обсягом виробництва, мала вузький місцевий ринок та мізерну кількість зайнятих робітників. Середнє й велике виробництво не стало провідним сектором легкої промисловості. Галузева структура фабрично-заводських виробництв носила яскраво виражений аграрний характер [428, с. 54].

У текстильній галузі найбільш розвиненим було виробництво сукна. На початку XIX ст. панівне становище в цій галузі займали поміщицькі мануфактури, частка яких у загальному обсязі виробництва становила 65,5%, а центром її було Правобережжя. Протягом 30–50-х рр. зросло значення мануфактур, заснованих на вільнонайманій праці. У 1860 р. працювало 26 вотчинних мануфактур і 22 підприємства на вільнонайманій праці, масштаб виробництва яких зріс до 53% від загального обсягу проти 25,3% у 1823 р. Центр виробництва перемістився на Лівобережжя у посад Клишів. Вже у 1845 р.

тут на 10 мануфактурах застосовувалось 283 машини різних найменувань. Проте з усіх 15–16 операцій технологічного процесу виготовлення сукна машини застосовувалися фактично лише у двох – чесанні та прядінні. Майже всі машини клинцівських мануфактур були подібні на ремісничі знаряддя, оскільки роль рушійної сили виконували самі люди або худоба. У 1860 р. застосовувалися лише 17 парових машин загальною потужністю 240 к.с. Технічний прогрес на суконному виробництві у м. Дунаївці Подільської губернії не досяг навіть рівня клинцівських мануфактур. Перші машини з'явилися тут у середині 40-х рр. XIX ст. [458, с. 623].

Текстильна промисловість в українських губерніях до Першої світової війни мала невеликі обсяги виробництва. Адже, як відомо, для її успішного розвитку необхідно виконати хоча би три головні вимоги: можливість отримувати дешеву сировину, достатні запаси палива й дешева робоча сила. За першим пунктом Україна мало чим відрізнялася від Центральної Росії, а доставка бавовни з Америки чи Єгипту вимагала великих витрат. Утилізація до того часу розробок покладів торфу в Україні й на противагу розробка покладів кам'яного вугілля для важкої промисловості та транспорту, ставили в не вигідне становище українську легку промисловість також за другим пунктом. А якщо врахувати те, що Україна завжди була землеробським краєм, то вільних рук, звичайно, не вистачало. Виходячи з перелічених причин, текстильна промисловість історично склалася не на півдні держави, а на півночі, в так званому Центральному районі Росії. Не випадково, що в 1912 р. текстильна промисловість України займала у всій промисловості лише 1,8% за кількістю підприємств, 0,9% за кількістю робітників та 0,6% за випуском валової продукції [550, с. 232].

В Україні текстильна промисловість в XIX ст. була однією, з найбільш розвинутих виробництв легкої промисловості й такою вона залишалася до початку Першої світової війни. Як і в першій половині XIX ст., Україна була ринком для збуту текстильних товарів з центральних і північних районів Росії та Польщі. Також українські губернії були багатим джерелом сировини для текстильної промисловості Росії. Порівнюючи промисловий розвиток Росії та України можна стверджувати, що в Росії провідне місце займала обробна та текстильна промисловість, а в Наддніпрянській Україні промисловість видобувна, а текстильна за вартістю продукції перебувала на одинадцятому місці. Перше місце в Україні належало харчовій промисловості. На кожних 1000 робітників там припадало 227 робітників, а в усій Російській імперії – 114 робітників. І навпаки: на кожних 1000 робітників в промисловості імперії, в текстильній було 164 робітники, в Україні лише 20 робітників. До 1914 р. в Україні діяло всього 6 великих текстильних підприємств: 3 в Харкові, 2 в Одесі та 1 в Луганську. В Харкові працювали дві вовномийки на українській та імпортованій з Кавказу сировині. Крім того один мішочно-канатний завод. В Одесі працював Чорноморський завод мотузяних виробів і джутова фабрика. В Луганську – завод з виробництва верблюжих ременів, млинарських пасів,

пресового сукна для олієнь. Під час Першої світової війни в Україну для потреб армії було перевезено деяку частину текстильних підприємств з Центральної Росії. Так, перепис 1920 р. зареєстрував 126 підприємств, найбільше в Харківській області – 37, Одеській та Київській – по 17. З них виробляти продукцію з причини нестачі потрібного устаткування та сировини могли лише 68 підприємств [431, с. 13–14].

В розвитку **вовняної промисловості** Російської імперії в капіталістичний період можна виділити два етапи: 1) 1861–1890 рр. – етап порівняно повільного зростання, накопичення та перебудови галузі, перших стадій промислового перевороту, коли були механізовані тільки деякі операції, що породжувало диспропорції в розвитку галузі на окремих територіях; 2) 1890–1913 рр. – етап завершення промислового перевороту й високих темпів зростання виробництва. Перший етап можна розділити ще на два періоди: до 1878 р. – роки дуже повільного зростання, майже застою (виробництво збільшилося на 65% за 17 років) та від 1878 р. по 1890 р. – період злету й падіння, технічної та структурної перебудови, входження польської продукції на російський та український ринки [296, с. 14].

Однією з важливих галузей мануфактурної промисловості в Росії було виробництво вовняних виробів. Вся кількість вовни, що вироблялася в державі, становила приблизно 3600 тис. пудів. На фабричне виробництво постачалася вовна донська, цигейська, покращена (шленська) і мериносова, всього біля 2500 тисяч пудів, а інша – відправлялася за кордон [204, с. 19]. У 1867 р. в Росії було 614 фабрик і заводів з виробництва вовни, де працювало 92 322 робітників і вироблялося продукції на 42 565 518 крб. [204, с. 67–69].

Частка імпорту щодо виробництва вітчизняних вовняних тканин зазвичай не перевищувала 10%, а це означало, що російська промисловість в основному задовольняла потреби ринку кількісно, але не якісно. Якщо частину тканин власного виробництва держава експортувала в довколишні країни Сходу, то частина тонких, дорогих вовняних тканин, що споживалися верхівкою суспільства, продовжувала імпортуватися із Західної Європи [296, с. 14].

В Україні обсяги виробництва вовняної галузі текстильної промисловості були незначними. Проте, вовняна галузь у легкій промисловості українських губерній до початку ХХ ст. була домінуючою й становила 54,6%. Однак, при цьому, значення її в загальноросійському масштабі тієї ж галузі текстильної промисловості, було незначним, всього лише 3,9% [283, с. 31]. А вже за даними на 1912 р., питома вага вовняної галузі українських губерній становила лише 3,4%. Три недостатньо розвинуті осередки тієї галузі, Клишці Чернігівської губернії, Харків і Дунаївці Подільської губернії, не могли у жодному випадку задовольнити навіть необхідних потреб українського населення [431, с. 14].

Основну групу вовняної промисловості склали підприємства з виготовлення сукна. Після введення в дію охоронного митного тарифу 1822 р., що прискорював розвиток промисловості, значна кількість підприємств переорієнтувалася лише на виготовлення тонкого високоякісного сукна.

Експерти, які відвідували промислову виставку в Москві в 1861 р., зазначали, що суконні тканини російського виробництва майже витіснили закордонні, залишивши їм обмежений ринок збуту для середнього та вищого класів суспільства. В Московській та Ліфляндській губерніях працювали ряд підприємств, продукція яких майже не поступалася виробам кращих фабрик в Англії, Бельгії, Франції та Німеччині, що досягли високої майстерності. Однак, більшість фабрик Російської імперії виготовляли продукцію низької та середньої якості, були технічно відсталими. Москва, як провідний центр мануфактурної промисловості держави, першою розпочала запроваджувати окремі вовнопрядильні й апретурні (завершальної обробки) заклади, виготовляти тонкі сукна [535, с. 72–73].

Підприємства, що виробляли вовняні тканини, можна поділити на три групи. До першої групи відносилися заклади, що виготовляли виключно чи переважно грубі армійські сукна за ціною нижчою чи ненабагато дорожчою за 1 крб. за аршин. Ці підприємства розташовувалися в Катеринославській, Полтавській, Харківській та Херсонській губерніях. Зосередження виробництва сукна в українських та російських губерніях було зумовлене великою сировинною базою в Приволзькому, Заволзькому краях, землях Війська Донського й на Півдні України та легкістю постачання по судноплавних річках. Урядом була затверджена система підяду армійського сукна, за якою всім постачальникам призначалася одна й та ж ціна за готову продукцію, і надавалося право вибору місця її збуту [535, с. 81].

Другу групу складали камвольні підприємства, включаючи панчішні. Вовну для камвольних тканин у Західній Європі почали виділяти в кінці XVIII – на початку XIX ст., коли виникло виробництво гладких (безворсових) тканин. Перша машина для гребінного чесання з'явилася в Англії в 1802 р., але особливі успіхи в цьому виробництві були зроблені в Бельгії й Франції, а пізніше – в Саксонії. Перша мануфактура, що спеціально виготовляла камвольні тканини, виникла в Російській імперії в 1826 р. в Ризі. Згодом, від 50-х років XIX ст. виробництво тканин налагодилося в Москві, центрами камвольного виробництва стали Московська губернія, Гродненська губернія (м. Білосток), Ліфляндія та Петербурзька губернія. Сировину для нової галузі почали брати місцеву – донську та цигейську [535, с. 73–79].

Поширення виробництва камвольних тканин сильно стримувалося нестачею потрібної для цього довговолокнутої вовни, великою складністю підготовчих операцій (механічним чесанням вовни гребенями замість кард) і, особливо, дорогою ціною прядильних апаратів. Для того, щоб полегшити розвиток нової галузі вовняної промисловості, російський уряд дозволив у 1830 р. провезення для місцевих мануфактур протягом 10 років «гребінного прядива» через кордон зі зменшеним, порівняно з тарифом, митним збором. Тоді ж виникла ідея налагодження в самій Росії виробництва «гребінного прядива». Проте були проблеми з сировиною, яку завозили з-за кордону.

До другої групи належали заклади, розташовані у Волинській, Київській, Подільській, Таврійській та Чернігівській губерніях. За своїми розмірами вони поступалися підприємствам першої групи, але вартість виробленої фабриками продукції на одного робітника була майже в 4 рази вищою. Вартість за аршин сукна становила 2 крб. 26 коп., що була в понад 2 рази вищою, ніж грубого сукна. Мануфактури цих губерній забезпечували продукцією місцевий середній клас та експортували її. Така мануфактура з виробництва камвольних тканин, що належала генералу Попкову, діяла в Катеринославі, згодом вона закрилася [535, с. 84].

До третьої групи підприємств відносилися вовномийні та сортувальні заклади вовняної промисловості. Первинна обробка вовни проводилася в Харківській та Херсонській губерніях [535, с. 82].

Суконне виробництво в Російській імперії та українських губерніях можна поділити на три види: 1) на заготівлю для постачання у казну солдатського сукна, 2) на фабрикацію сукна для приватного вжитку; 3) для власного використання. До другої половини XIX ст. виробництво грубого сукна з російської вовни (бобрик, байка, урс, ковдра, трико, армійське сукно) було розсосереджено в 34 російських губерніях переважно по дворянським вотчинним фабрикам й здійснювалося працею кріпаків. Зі звільненням селян, коли дворянська промисловість занепала, виробництво грубих сукон сконцентрувалося, головним чином, в губерніях, де дворянські фабрики ще задовго до падіння кріпосного права поступово переходили в купецькі руки. Напередодні Першої світової війни деякі з фабрик досягли великих розмірів, були непогано обладнані й позиціонувалися як крупні капіталістичні підприємства.

У 1864 р. в Російській імперії було 397 суконних фабрики, що нараховували 80 тис. робітників [204, с. 20–21]. Серед центрів суконного виробництва в пореформений період панівне становище займала Московська губернія. На початку 70-х рр. XIX ст. вона виготовляла близько половини продукції грубого суконного й 60% продукції суконного та камвольного виробництва [481, с. 316–317].

Суконна промисловість у кріпосницькій Наддніпрянщині займала одне з особливих місць. Хоча в цій галузі було ще чимало дрібних закладів, проте загалом у 30–40-х рр. XIX ст. суконна промисловість перебувала на мануфактурній стадії. Суконна галузь, продукція якої у дореформений період розповсюджувалася не тільки в Україні, а й в Центральній Росії, Прибалтиці, Царстві Польському, на Кавказі, поступово скорочувала своє виробництво. На 70-ті рр. XIX ст. більше половини вовняних виробів виготовлялися в Московській губернії. За нею слідували 6 губерній, кожна з яких виробляла промислової продукції на 2,5 – 8 млн. крб. У їх кількість входила Чернігівська губернія. Київська губернія належала до восьми губерній Росії з вартістю виробництва від 500 – до 1800 тис. крб. У Подільській та Волинській губерніях вартість виготовлених вовняних виробів становила від 100 – до 300 тис. крб.

[450, с. 42–43]. У 1872 р. у Подільській губернії нараховувалося 58 всіх суконних фабрик, сума виробництва яких становила 252 460 крб. [12, арк. 23 зв.].

У пореформений період для суконної промисловості було властиве сповільнення темпів розвитку переважно через посилення конкуренції з боку дешевшого й вищої якості імпортного сукна. Політичний фактор також значною мірою впливав на особливості розвитку виробництва сукна. Військова реформа, що призвела до скорочення чисельності армії і термінів військової служби, та завершення воєнних кампаній зменшили замовлення суконним підприємствам з боку держави, а без них власники не ризикували виробляти значну кількість сукна, побоюючись проблем із реалізацією продукції. Тільки з наближенням Першої світової війни збільшилися поставки сукна на потреби армії, тому його виробництво зросло [293, с. 148].

На 1895 р. в українських губерніях налічувалося 194 суконних підприємства, вартість виробництва яких становила 3280 тис. крб., або на 313 тис. крб. менше, ніж у 1865 р. Це було наслідком тих зрушень, що відбувалися в економічній спеціалізації районів Росії. У зв'язку з цим, в описі Канівської суконної фабрики Юзефа за 1896 р. зазначалося, що суконні фабрики, які позакривалися на Київщині, припинили свою діяльність внаслідок цілковитої бездоходності цієї справи на Правобережжі та неможливості конкурувати з виробами суконних фабрик інших промислових районів [450, с. 42].

Вовномийна промисловість. У зв'язку із розвитком суконної промисловості й зростанням вівчарства в Україні з'являється важлива галузь вовняної промисловості – спеціалізована вовномийна справа. На вовномийних підприємствах брудну вовну сортували, запарювали, мили в холодній воді, сушили і пакували в тюки. Власники вовномисень або скуповували для первинної обробки вовну, щоб потім перепродати, або мили за певну плату вовну, одержану від поміщиків [448, с. 30].

Більшість вовни постачалась на суконні фабрики вже митою та очищеною від грубого волосу, хвостів тощо. Основну сировину для вироблення якісного сукна становила тонкорунна вовна – мериносова. Центрами вовномийної галузі для мериносової вовни на території Наддніпрянської України з другої половини ХІХ ст. стали Харківська та Херсонська губернії. Як зазначається у монографії дослідників міста Харкова Д.І. Багалія та Д.П. Міллера, станом на 1860 р. тут діяло 7 вовномийних фабрик, які за рівнем устаткування та кількістю промитої вовни посідали перше місце в Російській імперії. На кращих підприємствах – купців Кувшиннікова та Рижова – працювало майже 700 робітників. Грошовий обіг кожного з підприємців лише за одне літо коливався у розмірі 300–400 тис. крб. Загальний обіговий капітал усіх підприємств становив значну суму – 600 тис. крб. Щорічний же обсяг виробництва в грошовому еквіваленті сягав 1 млн. крб. [160, с. 542–543], або 26% від аналогічного показника по усій Російській імперії (3 млн. 856 тис. крб.). На початку 60-х рр. ХІХ ст. вовномийна галузь відігравала важливу роль у промисловому житті міста Харкова, оскільки при

слабкій розвиненості на той час фабрично-заводського сектору давала заробіток сотням жителів міста. На усіх вовномийних фабриках працювало понад 2 тис. робітників, переважну більшість з яких складали жінки [303, с. 73].

Протягом другої половини XIX ст. в Україні значного розвитку досягла велика фабрична вовномийна промисловість. Кількість вовномийних підприємств та робітників на них поступово скорочувалася. Обсяг виробництва виробництва галузі також зменшувався. Це свідчило про перебіг процесів концентрації та механізації виробництва та зростання на цій основі продуктивності праці. Від 1865 р. до 1895 р. обсяг виробництва вовномийних підприємств збільшився втричі. Характерно те, що вовномийне виробництво на Херсонщині весь час знижувалось, а на Харківщині, навпаки, зростало. В додатках до звіту харківського губернатора про стан промисловості за 1895 р. зазначалося, що вовномийні заклади Харківської губернії, які для краю, особливо для м. Харкова, мали й мають ще й тепер дуже важливе значення в економічному відношенні, зробивши Харків центром вовняної промисловості всього південного краю, створивши «вовняні» ярмарки, і таким чином призвели до залучення та скупчення багатств у цьому регіоні [528, с. 174]. Великих вовномийних підприємств в Україні в 1900 р. працювало 4, з них в Харківській губернії – 3 із загальною кількістю робітників 686 та в Херсонській губернії – одне з кількістю робітників 148 [524, с. 54].

На початку XX ст. в Харківській губернії працювало два вовномийні заводи, що були засновані в 1850 р. і в 1875 р., а вовномийки, що зазначалися в списках за 1894 і 1898 рр., засновані в 1824 р. і 1844 р., в 1878 р вже закрилися. Таким чином, у вовномийному виробництві спостерігалось закриття старих підприємств та відсутність новостворених. Вовномийки, що позакривалися намівали близько 25–30 тис. пудів вовни в рік кожна [224, с. 5].

Отже, вовномийна промисловість, яка в Україні в другій половині XIX ст. занепадала, все ж продовжувала відігравати ще значну роль завдяки розвитку цієї галузі в Харківській губернії.

У 1908 р. кількість підприємств з обробки вовни в Україні дещо зросла. Так, у Чернігівській губернії налічувалося 8 підприємств з кількістю робітників 4260, у Подільській відповідно – 26 і 681, у Харківській – 2 і 561, у Київській – 4 та 155, у Волинській – 4 і 73 й в Херсонській губернії – 3 підприємства в кількістю робітників 149 [528, с. 174].

Завдяки відносно дешевій сировині, легкості й нарядності виробів з неї, порівняно краще була розвинена **канатно-джутова промисловість**. Виробництво конопляного прядива та мотузок здавна було предметом дрібної народної промисловості (ремісничої та кустарної). Конопляне прядиво використовувалося для виробництва полотна, що йшло на виготовлення одягу, мотузок – для промисловості та сільського господарства. Перехід до стадії великого виробництва (мануфактурного та фабричного) відбувся в галузі лише тоді, коли з'явилася потреба у виготовленні парусного полотна й канатів, що вимагали складніших технічних засобів та значних капіталів. Для виготовлення

парусних полотен використовувалося не лише конопляне, але й лляне прядиво (хоча і в меншій кількості). Більшість джерел відносять це виробництво до лляного під загальною назвою полотняного. Тому будемо розглядати його як канатне та канатно-мотузкове.

Найбільшими центрами канатно-мотузкового виробництва в Російській імперії в 1859 р. були Петербурзька губернія – 11 заводів, 465 робітників, сума вартості виробництва становила 1 029 433 крб., Ярославська губернія – 7 заводів, 630 робітників, сума виробництва – 378 559 крб., Нижньогородська губернія – 22 заклади, 583 робітники, сума виробництва – 187 720 крб., Одеське градоначальство – 3 заклади, 88 робітників, сума виробництва – 190 825 крб. Перші відомості про канатно-мотузяне виробництво в Чернігівській губернії стосуються 1814 р., коли там було 10 заводів, 14 водяних коліс, 65 робітників, вироблено 11 100 пудів продукції [536, с. 202]. Таким чином, канатна промисловість переважно зосереджувалася в місцевостях, багатих сировинними ресурсами.

Канатно-джутова промисловість в Наддніпрянській Україні була представлена в основному дрібними промислами. Лише Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими для розвинутого капіталізму підприємствами. Вартість щорічної продукції канатної промисловості у пореформений період становила не більше 500 тис. крб. Так, в 1871 р. у Полтавській, Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях діяло 9 канатних підприємств, на яких працювало 230 робітників, що виробили канатів на 431 тис. крб. Серед канатних підприємств зустрічалися й справжні заводи з десятками і сотнями робітників. До останніх, наприклад, відносився завод Новікова в Одесі, який у 1885 р. виробив 32 тис. пудів канатів і мотузок. Сировина для заводу Новікова до Одеси привозилася з Орловської, Курської і Чернігівської губерній, а також з Англії (манільне прядиво) [450, с. 43].

Російський царський уряд був змушений розгорнути канатно-джутову промисловість в місті Одеса з двох причин. У цьому найбільшому українському портовому місті був великий попит на мішочно-мотузяні вироби, що були необхідними для технічного обладнання експорту збіжжя та іншої продукції. Другою причиною була зручність доставки до Одеси імпортного джуту, що значно здешевлювало саму продукцію. Вигідне розташування Харкова на межі між районами багатими на коноплі та районами значного попиту на мішки й інші в'язальні вироби позитивно вплинуло на поширення канатно-джутової промисловості й у тому другому осередку. В порівнянні з виробництвом Російської імперії, питома вага української канатно-джутової промисловості в загальному обсязі виробництва прядива та інших волокнистих речовин рослинного походження наближалася до 20% [431, с.14].

При організації канатних заводів, у зв'язку з новизною виробництва, всі його стадії від тіпання й чесання прядива до «спуску канатів» та їх обробки відбувалися загалом всередині підприємства. В подальшому відбулася диференціація, й тіпання волокна проходило або в господарствах селян –

виробників коноплі, або на спеціальних тіпальних заводах. Таким чином, прядиво надходило в торгівлю вже в первинно обробленому вигляді. Що стосується чесання льону, то воно нерозривно пов'язане з прядінням, останнє ж у порівнянні з конопляним прядивом, мало деякі особливості. Лляні мануфактури, пройшовши початкову стадію організації, уникали запроваджувати в себе прядильні відділення, надаючи перевагу купівлі готового прядива на ринку від дрібних виробників або замовляючи його останнім, і так продовжувалося до 50-х рр. XIX ст., коли з'явилися механічні льонопрядильні. Проте коноплі потребували для своєї обробки значно більше зусиль, ніж льон. Особливо це стосується виготовлення прядива, що надходило для виробництва канатів і деяких видів мотузок. Тому канатні заклади намагалися в тій чи іншій мірі забезпечувати себе прядивом, організовуючи самостійні прядильні відділення [536, с. 203–204].

Найбільші підприємства з виробництва канатів були розташовані в Харківській губернії, де на одне підприємство припадало виробленої продукції в середньому в 1895 р. – 21 187 крб. і 110 робітників, на Полтавщині – 3750 крб. і на Чернігівщині в середньому вироблялось продукції на один заклад лише 515 крб. Кількість підприємств зростала, а загальне виробництво залишалось приблизно без значних змін. Очевидно, зростання кількості закладів відбувалося за рахунок дрібних промислів, які не змінювали загального обсягу виробництва [528, с. 166].

Найбільшим підприємством була Харківська канатна фабрика. На ній виготовляли широкий асортимент товарів. Серед них були дротяні та конопляні канати, приводні канатні ремені, мішки, брезент, шпагат, мотузки, віжки, посторонки та інше. На місцевому ринку виник великий попит на продукцію фабрики для сільського господарства. Було також налагоджено виробництво покрівельної толі, смоли, лаку для фарбування толевих дахів. На фабриці працювали досвідчені майстри-дахівники, які пропонували свої послуги місцевому населенню.

На початку XIX ст. в Україні значну роль продовжували відігравати коноплепрядильне, канатне та мотузкове виробництва. В Чернігівській губернії підприємств цих галузей налічувалося 12 з кількістю робітників 929, в Харківській – 3, на яких працював 461 робітник, в Херсонській – 4 з кількістю робітників 229. Крім того, в Харківській губернії було одне підприємство з обробки джуту з кількістю робітників 313. Таке ж підприємство діяло і в Херсонській губернії (м. Одеса) з кількістю робітників 1111. Крім перелічених виробництв тут були ще невеликі заклади змішаного типу [528, с. 174].

Слід відзначити, що все ж група виробництв з обробки волокнистих речовин так і не отримала в Україні вагомому розвитку. Свій попит на вовняні, бавовняні та інші вироби Україна в міру платоспроможності задовольняла за рахунок продукції підприємств, розміщених в інших районах Російської імперії.

Серед інших виробництв з обробки волокнистих речовин великих підприємств в Наддніпрянській Україні не було. Лише на Чернігівщині існувало одне рогожне підприємство з кількістю робітників 51 і виробництвом продукції в 1885 р. на 6000 крб. [528, с. 174].

Специфіка розвитку **бавовняної промисловості** в Російській імперії полягала в тому, що ще в надрах кріпацтва вона формувалася як капіталістична промисловість – на вільнонайманій праці. Майже всі працівники великих бавовняних заводів вже в першій половині XIX ст. були найманими робітниками, хоча відносини найму й не досягали закінченості в силу панування кріпосницьких відносин в країні. Однак швидкий розвиток великої машинної індустрії, широке впровадження машин у бавовняній промисловості почалося тільки після ліквідації кріпосницьких відносин.

Селянські промисли, мануфактура й велика машинна індустрія розрізнялися головним чином за рівнем техніки виробництва. Для дрібнотоварного селянського промислу і мануфактури були характерні ручні процеси прядіння, ткацтва та обробки тканин. Хоча поділ праці в мануфактурному виробництві й вносить значні зміни в техніку виробництва, все ж тільки фабрика, велика машинна індустрія, перетворювала прядильне, ткацьке і обробне виробництво на нових технічних засадах. Кріпосний лад затримував ріст бавовняної промисловості, так як не створював ні робітничих кадрів в достатніх кількостях, ні широкого ринку для бавовняних тканин [632].

Бавовняну промисловість Наддніпрянської України утворювали невеликі кустарного типу ситценабивні та фарбувально-обробні підприємства, що працювали в Катеринославській, Київській, Таврійській та в Харківській губерніях. В 1865 р. діяло п'ять бавовняних заводів: три на Катеринославщині і два на Київщині. Загальний обсяг виробництва у вартісному виразі на цих підприємствах дорівнював 30 860 крб., з них на Київщину припадало 23 тис. крб., на Катеринославщину – 7860. В 1875 р. працювали сім таких заводів: шість на Катеринославщині та один на Харківщині. Загальна кількість робітників становила 28, продукції вироблялося на 104 200 крб. Харківський завод, на якому працювали шість робітників, виробив бавовняних тканин на 78 тис. крб. В 1885 р. число підприємств становило вісім з кількістю робітників 54 і загальним виробництвом продукції на 46 600 крб. Отже, хоча кількість підприємств дещо зросла, кількість робітників зросла майже вдвоє, але виробництво не збільшилося, а, навпаки, приблизно вдвоє зменшилося. Дані за 1885 р. стосуються лише Катеринославської і Таврійської губерній. На Катеринославщині було шість заводів з виробництвом продукції на 36 150 крб., в Таврійській губернії відповідно – два і вироблено продукції на 10 450 крб. [528, с. 164].

Бавовняно-прядильна промисловість в Україні була дещо розвинута на Херсонщині, де в 1884 р. діяло одне підприємство з кількістю робітників 502 і вироблено 19 600 пудів продукції вартістю 37 500 крб. Крім того, не враховуючи окремих дрібних підприємств, на Чернігівщині в 1895 р. діяло сім

ткацько-прядильних закладів з загальною кількістю робітників 720 і загальним виробництвом продукції на 27 900 крб. [528, с. 164–165].

Ситценабивне виробництво виникло в Харківській губернії в 90-х рр. XIX ст. для виготовлення так званого «німецького ситцю» (кубового гладкого й різнокольорового). Його фарбування проводилося штучним індиго, а розфарбування мінеральними фарбами. Друк відбувався перотинами, що приводилися в рух паровим двигуном. Виникнення цієї справи в Харківській губернії, а не в районах виготовлення сурових тканин (тканина з ткацького станка не фарбована і не оброблена), пояснюється, з одного боку, тим, що харківський мануфактурний ринок був торговим центром для всього Півдня Росії, а «німецькій ситець», що там виготовлявся, споживався, головним чином, колоністами південних губерній. З іншого боку, виробництво «німецького ситцю» на ситцевиробничих машинах фабрикантам Центрального промислового району не вдавалося, внаслідок того, що для виготовлення такого ситцю довелося б завозити перотини та відповідно обладнати фабрики. За фарбування й виробництво фабриканти отримували близько 4 коп. за аршин сурових тканин (міткалю і бязі шириною близько 14–15 вершків) [224, с. 3–4].

Всі інші губернатори в своїх звітах не згадують про бавовняну промисловість в Україні, що свідчить або про її відсутність у відповідні роки, або про її зовсім незначний розвиток.

В Україні на початок XX ст., як стверджує у своїй праці «Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX в.» О. Нестеренко, промисловості з обробки бавовни майже не було. Існували лише фарбувально-обробні виробництва. В Харкові таких підприємств було два і в Катеринославі – одне. На них працювало лише 108 робітників, а вартість виробництва складала 191 тис. крб. в рік [524, с. 53].

Отже, бавовняна промисловість на Україні в другій половині XIX ст. була зовсім нерозвинута і навіть мала, так би мовити, випадковий характер. Її дрібні заклади виникали і зникали то в одній, то в іншій губернії. Слід відзначити, що в 1900 р. промисловість з обробки бавовни зникла зовсім.

Дещо в кращому стані була в Наддніпрянській Україні **полотняна промисловість**. За архівними даними, в 1865 р. в Україні було два полотняних заклади: один в Катеринославській та один в Полтавській губерніях. Загальний обсяг виробництва дорівнював у вартісному виразі лише 9300 крб., з них на Полтавщину припадало 8500 крб. В 1875 р. діяло три заклади: один – в Подільській і два – в Полтавській губерніях. На полотняній фабриці на Поділлі було зайнято 54, а на полтавських фабриках – 142 робітники, всього – 196. Виробництво продукції на подільській фабриці становило у вартісному виразі 16 500 крб, а на двох полтавських – 14 166 крб., всього 30 666 крб. В 1885 р. полотняне виробництво значно зросло. Кількість закладів становила п'ять, робітників – 280, вироблено продукції на 184 290 крб. Полотняні фабрики в 1885 р. розміщалися наступним чином: одна – на Полтавщині (з кількістю робітників – 160 і виробництвом продукції на 19 290 крб.) і чотири – на

Чернігівщині (з кількістю робітників 120 і виробництвом продукції на 165 тис. крб. В 1895 р. полотняне виробництво знову зростає. Кількість закладів уже дорівнювала 42, робітників працювало 797 і загальний обсяг виробництва продукції у вартісному виразі – 413 322 крб. Полотняні заклади розміщались так: на Полтавщині працювало дві фабрики з кількістю робітників 151 і виробництвом продукції на 36 372 крб.; на Чернігівщині було 40 закладів з кількістю робітників 797 і виробництвом продукції на 376 950 крб. [528, с. 165].

Незважаючи на те що Росія тоді більше імпортувала, а не експортувала лляні тканини, незважаючи на конкуренцію з боку бавовняної промисловості, становище російської льоно-конопляної промисловості в світі залишалося традиційно досить високим. Вивозячи більше половини свого льону, за його споживанням (а отже, за виробництвом лляних тканин) Росія займала 1-е місце в світі. Англія, Франція, Німеччина істотно відставали від неї за цим показником. Тут враховується все споживання, включаючи домашню промисловість. Але і фабричне виробництво мало досить міцні позиції. За кількістю механічних льонопрядильних веретен в 80-ті рр. Росія займала 6-е місце в світі, а до початку ХХ ст. – 3-тє. За кількістю механічних ткацьких верстатів в галузі Росія до початку ХХ ст. зайняла 2-е місце в світі. Випереджала Росія інші країни й за темпами зростання, і за концентрацією виробництва. У 1900 р. в Росії на одну прядильню доводилося 9,2 тис. механічних веретен, у Франції – 7 тис. Серед галузей текстильної промисловості Росії льоно-конопляно-джутова промисловість займала 2-е місце після бавовняної [291, с. 18].

Застій і спад, що спостерігалися в льоно-конопляній промисловості в 1911–1913 рр., з початком війни змінилися підйомом. Виробництво лляних тканин зросло з 193 млн. аршин в 1911–1913 рр. до 251 млн. аршин в 1916 р. Тільки в 1917 р. почалося катастрофічне падіння виробництва. Головним стимулом розвитку галузі було зростання військових замовлень. Лляні тканини були традиційним матеріалом для солдатського білизни, наметів і багато чого іншого в армії і на флоті. Галузь виявилася «військовою». У 1915 р. 76% продукції льоно-конопляної промисловості йшло в інтендантство і тільки 24% – на вільний ринок. У 1916 р. скарбниця забирала вже 80% продукції. Але для армії було потрібно не тонке полотно, а грубі тканини. Тому середній номер пряжі знизився перед війною з 15,3 до 12,9. До 1915 р. російська промисловість, що й раніше не спеціалізувалася на виробництві тонкого полотна, стала випускати ще більш грубі, міцні тканини [291, с. 19].

У правобережних губерніях слабко опиралось імпорту ткацтво. Повсюди зменшувалася кількість текстильних фабрик: від 115 у 1859 р. до 71 в 1888 р. [421, с. 255]. Втручання поміщицьких маєтків у виробництво грубих тканин обмежувалося наданням сервітутів на використання річок для вимочування сировини [573, с. 212].

У пореформений період на українських підприємствах відбувався процес формування капіталістичного мануфактурного виробництва конопляно-

мотузкової продукції. Переробкою конопель займалися великі оптові торговці на власних тіпальнях в середньому по 30–50 працівниками на кожній.

За виробництвом лляних і конопляних тканин цензовою промисловістю Росія залишалася на одному з останніх місць в Європі. Потреби населення в полотні покривалися в основному домашнім селянським виробництвом. Іншими словами, в полотняній промисловості Росії до 1861 р. переважали докапіталістичні форми – просте товарне виробництво та домашня селянська промисловість, що залишалися за рамками офіційного обліку.

Переробка льону в селянських хатах включала не тільки промисли, як і не лише просте товарне виробництво, а й виробництво для власного споживання, яке прийнято називати домашньою промисловістю. Селянське господарство в основі своїй залишалося натуральним, тому грошей на покупки завжди не вистачало. Праця, особливо жіноча робота пряжи, цінувався невисоко, а полотна свого виробництва були дешевшими за найдешевші фабричні тканини.

На середину ХІХ ст. потреби населення на тканини льоно-конопляного виробництва обслуговувалися домашнім та кустарним виробництвом. Встановити масштаби кустарного виробництва волокна можна лише приблизно. Але навіть за цими мінімальним відомостями цензова промисловість в 50-і рр. давала лише 15,6% загального товарного виробництва тканин в Росії [291, с. 17].

До кінця ХІХ ст. прядильно-ткацька промисловість посіла перше місце серед всієї фабрично-заводської промисловості Росії. Це пояснюється загальними умовами розвитку російського капіталізму. Залишки кріпосництва на селі тиснули на загальний рівень навіть такої порівняно з іншими розвиненої галузі промисловості, як російська текстильна промисловість, бо кількість та якість робочої сили в капіталістичному виробництві відіграють величезну роль, в значній мірі обумовлюючи загальний рівень організації й техніки виробництва. Абсолютна кількість робітників у текстильній промисловості безперервно зростала, особливо в галузях прядіння і ткацтва [540, с. 162].

На початку ХХ ст. в Україні було 13 промислових ткацьких підприємств із загальною кількістю робітників 239. Всі вони були зосереджені в Подільській губернії [524, с. 54]. До половини лляної промисловості напередодні Першої світової війни перебувала на докапіталістичних стадіях простого товарного виробництва і домашньої промисловості. На основі промислів народжувалися фабрики. Скупник в конкурентній боротьбі зі своїми побратимами виростав у власника ткацької мануфактури і фабрики.

До початку Першої світової війни частка кустарного виробництва тканин скоротилася, але залишилася досить високою. У «Вестнику льнянова дела» в 1914 р. було надруковано: «Лляна справа дає заробіток 60–70 тис. фабричних робітникам і не менш як удвічі більшій кількості кустарів, які б виробляли полотно, мережі, мережива, рядок і т.д.» [291, с. 16].

Таким чином, полотняна промисловість на Україні, як це видно з наведених даних, була представлена відносно невеликими закладами,

розміщувалась більш компактно, ніж текстильні виробництва, і в основному зосереджувалась на Полтавщині і Чернігівщині. Безумовно, крім згаданих закладів, дуже поширеним було домашнє виробництво полотна, яке великою мірою задовольняло попит населення у простих, доступних для зuboжілих селян і робітників, предметах одягу.

Парусинова промисловість в Україні в другій половині XIX ст. внаслідок розвитку пароплавів майже зовсім зникла. Лише на Чернігівщині вона збереглася у вигляді дрібних промислів. В 1865 р. тут налічувався 21 заклад з виробництвом продукції на 34 010 крб., або в середньому на один заклад 1567 крб. В 1875 р. кількість підприємств зменшилась до 11 з кількістю робітників 117 та виробництвом продукції на 22 430 крб. В 1885 р. кількість закладів становила 12, кількість робітників – 140, а виробництво продукції у вартісному виразі – 38 075 крб. Хоч в 1895 р. кількість закладів і зросла до 14, однак кількість робітників зменшилась до 72, а виробництво продукції скоротилось до 4000 крб. Очевидно, що більшість промислів припинила діяльність [528, с. 168].

Панчішно-рукавичне виробництво на Україні також перебувало в занедбаному стані. Воно було представлене незначною кількістю закладів і промислів. В 1865 р. їх налічувалось чотири, які виробили продукції на 60 750 крб. В 1875 р., хоч кількість закладів збереглася на тому ж рівні, загальна кількість робітників становила 59, а виробництво знизилось і дорівнювало у вартісному виразі 28 100 крб. В 1885 р. діяло два заклади з кількістю робітників 64 і виробництвом продукції на 20 474 крб. В 1895 р. налічувалося вісім підприємств, на яких працювало 114 робітників і було вироблено продукції на 58 970 крб. Панчішно-рукавичне виробництво розміщувалось на Волині (з 90-х років), на Полтавщині (лише у 80-і роки), на Харківщині (в 70, 80 і 90-і роки) і на Чернігівщині (протягом другої половини XIX ст.) [528, с. 168].

У такому ж майже становищі перебувало й **ватне** виробництво. За архівними даними, в 1865 р. налічувалось лише, шість промислів з виробництвом продукції на 56 тис. крб.; в 1875 р. кількість промислів збереглася, робітників працювало на них 11, вироблено продукції на 13 499 крб.; в 1885 р. кількість промислів зросла до дев'яти, робітників – до 45, вироблено продукції на 21 785 крб. В 1895 р. працювало 12 закладів з кількістю робітників 27 і виробництвом продукції на 26 900 крб. Ватне виробництво подібно як і, панчішно-рукавичне, виникало то в одному, то в іншому місці й згодом зникало; воно не виходило за межі промислу. В 1900 р. існував лише один ватний заклад в Херсоні [524, с. 54].

Шкіряна промисловість та інші галузі, пов'язані з нею

Колоніальний характер економіки України мав вплив і на шкіряну промисловість. В другій половині XIX – на початку XX ст. відчувалася різка диспропорція між виробництвом шкіряної сировини й готових товарів. Вона виникла через слабкість фабричного виробництва в Україні. Багата на шкіряну сировину Україна, не маючи можливості для власної переробки була вимушена

експортувати її в Росію, Польщу й інші країни. В цей же час країна була змушена імпортувати вже готові товари вироблені з власної ж сировини.

Шкіряне виробництво належало до числа важливих галузей легкої промисловості Росії. Визначити кількість виробництва шкіри можна лише приблизно, так як дані статистики фабричної промисловості щодо шкіряних заводів не наводять достовірних даних. Проте у 60-х рр. XIX ст. в Російській державі працювало 2500 шкіряних заводів, що виготовили продукції на 17 млн. крб. [204, с. 36].

Статистичних даних про шкіряну промисловість України досліджуваного періоду досить небагато. Шкіряна промисловість в системі цензової легкої промисловості України посідала найбільше місце й в 1913 р. дорівнювала за виробництвом валової продукції 35,7%. В цьому ж році в українських губерніях було вироблено 4,9 тис. тон твердої шкіри та 13 млн. дм² м'якої шкіри, або більше 10% виробництва усієї Російської імперії. На Україну припадало в 1912 р. понад 10% всього обсягу виробництва шкіри в Російській імперії, а за виробництвом так званих жорсткої шкіри, питома вага України перевищувала 16% [444, с. 22 – 23].

Для зручності шкіряні товари поділяють на чотири групи: 1) необроблені сирі шкіри, 2) оброблені шкіри (великі, малі, привідні ремені, лакована шкіра, 3) хутряні вироби, 4) шкіряні вироби (взуття, зброя та ін.).

Виробництво з обробки шкіри утворилося злиттям кустарної і фабрично-заводської промисловості й характеризувалося, низьким рівнем механізації праці. Найбільшими заводами з обробки шкіри в Україні були Бердичівський, Одеський, Васильківський і Київський. За неповними даними звітів губернаторів, в 1865 р. було взято на облік 449 закладів, що виробили шкіри на 1 364 312 крб. Найбільша кількість шкіряних виробництв в цей рік була на Волині (126), а найменша на Харківщині (7). Проте найбільше виробили шкіри в Київській губернії (на 321 700 крб.), потім в Катеринославській (на 205 790 крб.), в Чернігівській (на 193 723 крб.), Херсонській (на 177 950 крб.), а найменше в Подільській (на 36 040 крб.), в Харківській (на 83 220 крб.) [15, арк. 32].

Проте, незважаючи на достатню кількість української сировини, шкіряна промисловість розвивалася недостатньо. У зв'язку з швидким зростанням міського населення – ремісничого виробництва вже не вистачало. Підприємства були створені насамперед у великих осередках торгівлі шкірами. На початках розвитку української шкіряної промисловості утворилося два найбільших осередки концентрації даної галузі: в Одесі та Бердичеві вироблялося 9/10 всієї продукції. Слід зазначити, що в Україні не могло розвинутися повне виробництво, внаслідок колоніального становища всієї економіки. З цього приводу необхідно вказати на різку диспропорцію між шкіряною сировиною і виробництвом напівфабрикатів. Аналізуючи частку експорту шкіряної сировини за межі етнографічної території України, спостерігаємо також, що в імпортному балансі велику питому вагу займали такі м'які шкіряні товари, як

хром, шевра та ін. За приблизними підрахунками 1/3 споживаних напівфабрикатів в українській шкіряній промисловості імпортувалися. В сировинному балансі заводів Київщини та Одеси частка імпортованих напівфабрикатів і дубильних матеріалів становила у виробництві близько 75%. Одночасно з тих же районів Україна експортувала значну кількість сировини. Також в українській легкій промисловості, незважаючи на дефіцит м'яких шкіряних товарів, що імпортувалися, виробництво твердих (підшовених) напівфабрикатів становило 80% від усієї продукції напівфабрикатів. Така нерациональна структура шкіряної промисловості Наддніпрянської України не могла приносити економіці високих прибутків [431, с. 13].

У 1875 р. діяло 347 закладів, взятих на облік губернаторами. Загальна кількість робітників становила 1205 і обсяг виробництва продукції у вартісному виразі 1 279 335 крб. Отже, проти 1865 р. спостерігається значне зниження виробництва. В додатках до звіту губернатора по Волинській губернії зазначалось таке: «Що стосується кількості шкіряних і суконних заводів, то слід зазначити, що таких заводів в губернії власне, за невеликим винятком, майже не існує, а шкіри і сукна виробляються переважно місцевими людьми, шляхом найбільш первісних прийомів, за допомогою надзвичайно простих засобів праці, які навряд чи можна назвати машинами. Обсяг виробництва оцих так званих заводів дуже незначний: для шкіряних, при 140 заводах, лише на 146 577 крб., тобто в середньому по 1000 крб. на кожний». У звіті зазначалося, що виробництво з обробки шкіри в 1875 р. дуже скоротилось проти попереднього року. Таким чином, економічна криза 1875 р. позначилася і на виробництві з обробки шкіри, хоча воно і було в основному дрібним [528, с. 175].

У 1884 р. виробництво з обробки шкіри набуло більшого розвитку й було таким, як це зображено в таблиці 2.2.

Таблиця 2.2

**Виробництво з обробки шкіри
в українських губерніях у 1884 р. [528, с. 176].**

Губернії	Кількість закладів	Кількість шкір, тис.	Обсяг виробництва в тис. крб.	Кількість робітників
Волинська	166	86	300	470
Катеринославська	34	–	393	202
Київська	52	127,26	1 023	443
Подільська	21	19,9	72	59
Полтавська	11	17,7	224	88
Харківська	42	9,9	57	102
Херсонська	18	121,3	1 244	352
Чернігівська	114	124,	382	393

З таблиці 2.2 випливає, що за обсягом виробництва на першому місці в 1884 р. стояли Херсонська і Київська губернії, а на останньому – Харківська і Подільська. За кількістю робітників і за обсягом виробництва найбільшими були підприємства Херсонщини. В середньому на один заклад тут припадало 20 робітників і виробленої продукції на 69 111 крб., а на Волині відповідно – 2,2 і 1807.

У 1885 р. економічна криза призвела до значного скорочення шкіряного виробництва. Так, на Київщині в 1885 р. вироблено продукції лише на 789 788 крб. Значне зниження виробництва шкір цього року мало місце й на Катеринославщині. На Поділлі воно скоротилось більше як наполовину. На Волині виробництво по обробці шкір зросло. У наступні десять років виробництво з обробки шкіри розвивалося нерівномірно й дуже повільно, хоч кількість заводів і збільшувалась досить швидко. Так, на Волині кількість підприємств в 1895 р. становила 441, що на 226 більше, ніж в 1885 р., але обсяг виробництва у вартісному виразі дорівнював лише 246 121 крб. проти 211 393 крб. в 1885 р. Отже, кількість заводів зросла більше як вдвоє, а виробництво приблизно на 11%. Це означає, що зростання кількості підприємств відбувалось за рахунок так званих кустарних заводів. На Катеринославщині кількість заводів по виробництву шкір дорівнювала 24, тобто значно зменшилася проти 1885 р. Дуже знизився і обсяг виробництва. Скорочення виробництва спостерігалось також і в 1895 р. в таких губерніях, як Херсонська, Чернігівська, Харківська, Подільська, Таврійська. Дещо зросло воно лише на Полтавщині. Отже, 1895 р. знову був роком економічної кризи для шкіряної промисловості [528, с. 176–177].

В Російській імперії легка промисловість була представлена технологічно відсталими, слабо розвинутими галузями виробництва. Достатньо сказати, що виготовлення лляних тканин на душу населення Росії в 1913 р. відставало від США в 4 рази, від Франції в 2,5 рази, а за виробництвом взуття – відповідно в 9 і 5 разів [550, с. 231].

Ці показники не були випадковими, бо як у США так і в Європі до початку ХХ ст. основною формою промислового виробництва стала фабрика, а в Україні велика капіталістична шкіряна промисловість почала розвиватися лише наприкінці ХІХ ст. Такі процеси відбувалися в шкіряній промисловості, що здавна була відомою та розвиненою в Україні та мала достатньо потужну сировинну базу. Прикладом цього може бути те, що в Україні в ХVІІІ ст. було засновано 6 шкіряних заводів, в ХІХ ст. – 71 завод і в першій чверті ХХ ст. лише 53 заводи. Підприємства згаданої галузі створювалися в основному біля міст, великих населених пунктів, торговельних шляхів з іноземними державами. Так, в 1912 р. на долю двох найбільше промислово розвинених Київської та Херсонської губерній припадало 33 заводи або 55% всіх заводів України з кількістю робітників 15 652 або 77% від усіх шкіряних заводів України. Ось чому потреби населення в товарах першої необхідності задовольняли кустарі-одинаки. За даними земських досліджень, в період від

1904 р. по 1912 р. загальна кількість кустарів в 6 губерніях (Київській, Катеринославській, Полтавській, Херсонській, Харківській, Чернігівській) було близько 42 127 ремісників, тоді як промислових заводів в цей же час і в тих губерніях було всього 40, тобто загальна кількість виробів кустарних закладів беззаперечно переважала обсяги промислової продукції та становила близько 65% всього шкіряного виробництва [283, с. 30].

Під час Першої світової війни, через підвищення військових потреб збільшилася і кількість шкіряних виробництв, в Україні було 2 568 підприємств з виробництва шкіри, але здебільшого це були дрібні заклади, розмірами не більшими за ремісничу майстерню. Великих підприємств, з виробництвом понад 60 тис. шкіри на рік, було тільки шість: бердичівський, васильківський, київський, таганрозький та 2 в одеських. Ще 16 заводів виробляли від 18 до 60 тис. шкір щорічно, 110 підприємств від 6 до 8 тис. шкіри. Всі інші були малими напів-цехами, що давали незначну частку в загальній кількості вироблених шкір [640].

У взуттєвому виробництві в 1913 р. на долю дрібної промисловості припадало 98% робітників і 94,8% продукції, в тому числі на міську відповідно 29,6% і 39,3% [453, с. 11].

Такий бурхливий розвиток кустарів у взуттєвому виробництві пояснюється рядом об'єктивних обставин. Так, доволі простий спосіб обробітку шкіри, доступ для багатьох і не потрібність великих знань (правда для отримання товару середньої якості); розкиданість сільських населених пунктів за відсутністю зручних шляхів сполучення; бідність і малокультурність населення, яке не вимагало товарів вищої якості, а також сюди можна віднести бідність України на капітали, для створення великих промислових підприємств, оснащення станками та машинами. В результаті в 1913 р. Україна на всіх наявних фабриках виробляла мануфактурних товарів лише 1,4% від необхідної кількості, тоді як Польща – 20,3%, а Великобританія – 78,3%. Аналогічне становище було й в інших галузях легкої промисловості [550, с. 232].

На початок 1890 року загальна кількість шкіряних заводів в Росії досягала 2902 з виробництвом на суму близько 41 млн. крб., при 23 414 робітниках. За найбільшими розмірами і досконалою технікою виробництва перше місце належало Прибалтійському району і, зокрема, Санкт-Петербурзькій губернії. До кінця 80-х років XIX ст. сума виробництва 41 заводу, при 1514 робітниках становила 4 572 тис. крб. Найбільші шкіряні заводи розташовувалися в С.-Петербурзі. Найбільшим був завод «Н.М. Брусніцин з синами», заснований в 1847 р. з виробництвом 4000 шкір на суму близько 50 тис. крб. В 1878 р. завод вичиняв 40 тис. шкіри, з оборотом до 800 тис. крб. в рік. Виробляючи високоякісний важкий підошвений товар (з американської сировини), привідні й мостові ремені та постійно удосконалював своє виробництво при наявності найновіших машин та запроваджені передових методів. На заводі діяло 4 парових котли, дві парові машини на 100 к. с., до 1100 різних чанів і багато спеціальних машин та механічна майстерня. Завод

освітлювався електрикою. На ньому працювало 500 робітників, з яких 450 проживали безкоштовно в спеціально влаштованому при заводі приміщенні, облаштованого лазаретом. Робітники відвідували школу Імператорського технічного суспільства, яку підтримували власники заводу [585, с. 98].

Українські території займали хоч і не лідерські позиції, проте відігравали доволі значну роль у розвитку шкіряної галузі. На чолі розвитку даної сфери стояли у кінці 80-х рр. Київська, де налічувалося 58 заводів, Чернігівська – 62 заводи та Херсонська губернії – 16 заводів [586, с. 499].

Шкіряне виробництво Чернігівської губернії зосереджувалося в північних повітах: Новозбиківському (Новозбиків, Семенівка), Стародубському, Суразькому (Клинці) і Чернігівському (Сиднів) Причина такого зосередження зумовлювалася тим, що в цих місцевостях жителі займалися забоєм худоби, а також доступністю та дешевизною дубильної й лозової кори з місцевих лісів. Всієї шкіри на 63 заводах губернії в 1860 р. було вироблено на суму 106 911 крб. [200, с. 277].

Заводи, що виготовляли шкіряні рукавиці діяли в посаді Митькові Новозбиківського повіту. В 1860 р. на цих заводах працювало 15 робітників, було пошито 10 500 штук рукавиць на 1800 крб. Сировину закупували на сусідніх ярмарках. Збут рукавиць відбувався частково на місцевому ринку, інші партії відправлялися на ярмарки в сусідні губернії [200, с. 282–283].

Шкіряних заводів у Катеринославській губернії на 1862 р. було 11, 2 з яких останнім часом не працювали. Загальний річний оборот на цих заводах доходив до 100 тис. крб. Шкіри вичинялися різних сортів і, переважно, збувалися за межі губернії. Якість місцевих виробів була невисокою, кращий черевичний товар завозився з Москви. Заводи могли працювати краще, якби звертали увагу на якість продукції, адже в достатній кількості була місцева сировина, що постачалася в російські губернії. Робітники на заводах працювали виключно вільнонаймані, бо власники підприємств походили не з поміщиків, які б могли використовувати працю своїх селян [199, с. 192].

В Полтавській і Чернігівській губерніях шкіряне кустарне виробництво не мало особливого розвитку порівняно з кількістю населення. Проте селянське маоземелля і густота населення вплинули на виникнення там шкіряного кустарного виробництва, сировиною для якого були шкіри домашніх тварин. Найбільшими центрами шкіряного виробництва були містечка Олешівка, Нові Сенжари і Сиднів. В Олешівці налічувалося до 200 будинків чинбарів, в інших – приблизно до 50–60. Порівняно низька якість оброблених чинбарями шкір обмежувала їх збут. Ними задовольнялися майже лише місцеві потреби. Кустарі Сиднева забезпечували своїми шкірами чоботарів міста Березна Чернігівської губернії [586, с. 116].

В Роменському і Переяславському повітах Полтавської губернії серед кустарів була поширена вичинка овечих шкір та пошиття з них кожухів і полушубків, що за якістю викройки, обробкою тесьмою, вишивкою, хутром задовольняли потреби ринку. Ціни на кожухи і полушубки в залежності від їх

розміру та якості овечої шкіри, продавалися за ціною від 9 до 12 крб., а ті, що виготовлялися під особливі замовлення – до 27 крб. З Березни багато кожухів і полушубків постачалися в м. Добрянку Городнянського повіту та в м. Гомель Могильовської губернії. Крім згаданих місцевостей незначна кількість осіб займалася кустарно-овчинним промислом в м. Решетилівка Полтавської губернії і в м. Короп Кролевецького повіту. З давніх часів овчинно-тулупний промисел виник у Канівському повіті Київської губернії, де він зосереджувався в м. Богуслав і нараховував до 180 дворів тулупників та овчинників. Вони купували сирий матеріал на українських ярмарках, а вироби свої, на суму до 60 тис. крб. щорічно, збували на місцевих ярмарках [586, с. 118–119].

Важко статистично встановити обсяг української шкіряної продукції напередодні Першої світової війни. Так, за інформацією Всеросійського Товариства Гарбарень, у Російській імперії в 1916 р. вироблено 16 млн. шкір (12,5 млн. великих і 3,5 млн. дрібних). З цього обсягу на Україну припадало 3 млн., або 18,7%. У зв'язку з воєнними діями деяка частина російських шкіряних заводів переноситься в Україну. Попит на шкіряну продукцію дуже збільшується. У цьому перехідному періоді питома вага української продукції зростає до 20–24% [431, с. 13].

В Україні зовсім не виробляли хромової шкіри. Незважаючи на те, що тут були великі ресурси шкіряної сировини, що давала б можливість широко розгорнути багатоасортиментне шкіряне виробництво, значна кількість шкіряних напівфабрикатів, а також готових шкіряних виробів імпортувалася. В той же час певна кількість виготовленої шкіри експортувалася за відносно низькими цінами, а виготовлена з них продукція поверталася в Росію за значно вищими цінами. На прикладі розвитку шкіряної промисловості яскраво проявляються елементи техніко-економічної відсталості економіки царської Росії, зокрема Наддніпрянської України [528, с. 177].

Хутрова промисловість в Україні була тільки в Київській губернії. В 1865 р. діяло п'ять заводів з виробництвом на 25 тис. крб. В 1875 р. було вже 40 хутових підприємств, на яких працювало 325 робітників, а обсяг виробництва становив у вартісному виразі 576 451 крб. В 1885 р. діяло 55 заводів з загальною кількістю робітників 540. Вироблено продукції на 789 788 крб. [528, с. 178].

Щетинна промисловість в Україні існувала тільки в Чернігівській губернії. В 1875 р. діяло шість підприємств з загальною кількістю робітників 105 і виробництвом продукції на 164 953 крб. В 1885 р. було п'ять підприємств, на яких працювало 103 робітники. Вироблено продукції на 48 900 крб. В 1895 р. кількість підприємств не змінилася; кількість робітників становила 140, а обсяг виробництва у вартісному виразі склав 235 тис. крб. Щіточної промисловості в Україні майже не було. Лише на Волині в 1895 р. діяв один такий завод, де працювало вісім робітників, а обсяг виробництва дорівнював 850 крб. [528, с. 178].

Отже, внаслідок реформ 1860-х рр. за цих умов купецтво та дворянство України почало залучатися до розвитку легкої промисловості, що в українських губерніях була найбільше представлена суконною, вовняною, вовномийною, канатною та шкіряною галузями. Розвиток найважливіших галузей значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини й матеріалів. Багатьох галузей легкої індустрії в Україні взагалі не існувало. Деякі галузі, що в дореформений період збували свою продукцією на зовнішній ринок, в період промислового капіталізму почали занепадати, або дуже повільно розвивалися, працюючи на вузький внутрішній ринок. До таких галузей, зокрема, відносилися суконна, канатна. Слабкою (лише 3,4% випуску всеросійської продукції) була вовняна промисловість (її представляли переважно суконні фабрики).

У текстильній галузі найбільш розвиненим було виробництво сукна. Від середини XIX ст. панівне становище в цій галузі займали купецькі мануфактури, центром виробництва яких перемістився на Лівобережжя у посад Клинці. Проте, суконні фабрики навіть Чернігівщини в другій половині XIX ст. не прогресували та зменшувалася якість виробів. Технічний прогрес на суконному виробництві у м. Дунаївці Подільської губернії не досяг навіть рівня клинцівських мануфактур. Отже, у межах української території були лише невеликі суконні фабрики в районі Дунаївці на Поділлі (великі суконні заводи на північній Чернігівщині в посаді Клинці лежали вже за межами суцільного ареалу розселення етнічних українців).

Всі інші галузі текстильної промисловості (полотняна і шовкова) мали в Україні другорядне значення. Виробництво бавовняних тканин, що зайняло в Росії перше місце, на землях сучасної України не склалося. Бавовняна промисловість в Україні в другій половині XIX ст. була зовсім нерозвинута і навіть мала, так би мовити, випадковий характер, її дрібні заклади виникали і зникали то в одній, то в іншій губернії. Слід відзначити, що в 1900 р. промисловість з обробки бавовни зникла зовсім. У другій половині XIX – початку XX ст. текстильна промисловість зазнала ще більшого занепаду, хоча Україна мала всі передумови для її розвитку: багато сировини (вовна, льон, конопля) і зручне географічне положення для імпорту інших його видів (бавовна, джут), достатньо робочих рук і місцевий ринок збуту.

В Україні тоді майже не було бавовняної і шовкової галузей, дуже слабо була розвинена лляна і конопляна галузі (їх представляли лише дрібні, майже кустарні промисли). Наприкінці XIX ст. ситуація дещо покращилася лише в конопляно-джутівій промисловості (близько 20% випуску всеросійської продукції).

Отже, в Україні текстильна промисловість була однією з найменш розвинутих виробництв легкої промисловості й такою вона залишалася до початку Першої світової війни. Як і в першій половині XIX ст., Україна була ринком для збуту текстильних товарів з центральних і північних районів Росії і Польщі. Також Україна була багатим джерелом сировини для текстильної

промисловості Росії. Полотняна промисловість в Україні була представлена відносно великими заводами, розміщувалась більш компактно, ніж текстильні виробництва, і в основному зосереджувалась на Полтавщині і Чернігівщині. Безумовно, крім згаданих заводів, дуже поширеним було домашнє виробництво полотна. Вовноийна промисловість, що в Україні в другій половині XIX ст. занепадала, все ж продовжувала відігравати ще значну роль завдяки розвитку цієї галузі в Харківській губернії. Слід відзначити, що група виробництв з обробки волокнистих речовин так і не отримала в Україні помітного розвитку. На прикладі розвитку шкіряної промисловості яскраво проявляються елементи техніко-економічної відсталості економіки Наддніпрянської України. Підприємства були створені насамперед у великих осередках торгівлі шкірами. В українській шкіряній промисловості утворилося два найбільших осередки концентрації даної галузі: в Одесі та Бердичеві вироблялося 9/10 всієї продукції.

2.2. Економічна державна політика щодо легкої промисловості

В економічній історії Росії немає, мабуть, іншого питання, яке б викликало стільки суперечок, як питання про оцінку пореформеної економічної політики самодержавства. Відображаючи у своїх витоках реакцію сучасників на дії царського уряду, ці суперечки тривали й після того, як ті чи інші урядові ініціативи ставили заслін більш злободенним проблемам. Найважливіші з цих заходів, що зробили значний вплив на розвиток країни, ставали об'єктом ретроспективного історичного вивчення. Якщо при оцінці економічної політики самодержавства сучасниками до уваги приймався результат її безпосереднього впливу на функціонування економічного розвитку країни та виробничі відносини в суспільстві, то при історичному аналізі все більшого значення набував облік віддалених і опосередкованих наслідків цієї політики [420, с. 9].

Економічна політика держави є сукупністю заходів і дій уряду щодо вибору та здійснення довгострокових економічних рішень. Інструментарій економічної політики включає в себе кошти, що використовуються для довгострокового планування, що переслідує цілі забезпечення національних інтересів, стабільності розвитку і економічного зростання, кон'юнктурного регулювання (монетарні й фіскальні інструменти), соціального і регіонального розвитку (пільги, дотації, субсидії і т. д.), а також інші регулятивні і нормативні акти, що використовуються для скорочення розриву між фактичним і потенційним випуском, зниження безробіття, подолання криз і рецесії. Інструментарій економічної політики держави багато в чому пов'язаний з успадкованим минулим, з раніше прийнятими рішеннями і зобов'язаннями. Саме тому історичне обґрунтування легітимності економічної політики,

справедливості її інструментарію, використання його в інтересах усіх членів суспільства є вирішальним засобом стабільності держави та підтримки курсу політичної влади [365, с. 218].

Економічна політика Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. була спрямована на формування ефективної системи капіталістичного господарства й поєднувала в собі як загальні риси, властиві передовому західноєвропейському капіталізму, так і особливі, властиві тільки їй. В умовах тривалого процесу капіталістичного «перетворення» Росії (в офіційній пресі того часу цей термін використовувався замість слова «реформування», уживаного ліберальної пресою) не були реалізовані багато заявлених реформаторами заходи. Не були здійснені такі обіцяні прогресивні переміни в інструментарії податкової політики, як скорочення непрямих податків, перехід до прямого і прибуткового оподаткування населення і промислових підприємств [341, с. 106].

У галузі внутрішньої економічної політики зусилля держави спрямовувалися на посилення концентрації виробництва на великих підприємствах, яким надавалися істотні переваги порівняно з дрібними промисловими заводами. У сфері споживання широких верств населення на місцевому рівні активно впроваджувалося державне регулювання цін як на товари першої необхідності, так і тривалого використання [458, с. 620].

В економічному поступі Російської імперії певна і досить істотна роль відводилася галузям текстильного виробництва. На рубежі століть тільки в бавовняній промисловості близько 400 тис. робітників, зайнятих на 730 фабриках, виробляли щорічно товару на суму, що перевищувала 520 млн. крб. Якщо взяти до уваги, що сума виробництва, та й всі інші елементи найголовніших галузей обробної промисловості Росії були значно нижчими (сума виробництва з обробки тваринних продуктів становила в 1900 р. 110 894 200 крб.; вовни – 167 166 300 крб.; поживних речовин – 361 570 500 крб.; металів – 371 933 900 крб. Максимальна кількість робітників у виробництвах з обробки металів – 240 907 осіб обох статей) від наведених цифр, то з'ясується першорядне значення бавовняної промисловості. В цілому галузі текстильного виробництва забезпечували роботою близько 900 тис. чоловік. Текстильники становили головну масу російських фабрично-заводських робітників, трохи менше 1/2 загальної кількості [292, с. 4].

При всій циклічності текстильна промисловість Росії на початку XX ст. загалом розвивалася динамічно: економічна політика самодержавства далеко не завжди була гальмом поступального руху; підприємці-мануфактуристи прагнули не тільки до отримання прибутків, нещадно експлуатуючи трудящих; серед робітників-текстильників були і «аристократи», які жили в «котеджах», котрі організовували свої профспілки «раклістів і граверів», що вдавалися до послуг ощадних кас з метою накопичення власного капіталу [292, с. 5].

Промислова модернізація Росії здійснювалася царським урядом заради досягнення головної мети – підтримання державного статусу країни за умови

збереження політичного режиму (самодержавства) і його класової опори – помісного дворянства. Ідея полягала в тому, щоб уповільнити і пом'якшити капіталістичне переродження села і дати дворянству можливість пристосуватися до нових умов. Вирішуючи завдання промислового розвитку країни, царський уряд прагнув не тільки прискорити його, а й направити (у бажаному напрямку) в умовах збереження і в економічній, і в політичній сферах життя країни безлічі пережитків кріпосництва, що затримували органічний розвиток економіки на капіталістичній основі. У своїх крайніх проявах ця політика зазвичай кваліфікувалася як штучне насадження великої промисловості. Але пряме насадження промисловості виглядало швидше як екстраординарний напрямок торгово-промислової політики царського уряду. Що ж стосується здійснюваною останнім підтримки промислового розвитку, то вона була необхідна в Росії як засіб хоча б частково нейтралізувати негативний вплив на цей розвиток безлічі несприятливих факторів і в першу чергу кріпосницьких пережитків в економічній і політичній сферах життя [600, с. 21–25].

Поряд з об'єктивними факторами, що функціонували за допомогою економічних законів ринкового суспільства, і які дали поштовх фабрично-заводській промисловості, існував і суб'єктивний фактор – протекційна політика російського уряду. Причому суб'єктивний чинник у Російській імперії був досить вагомим. У свою чергу підприємницькі кола, що перебували під опікою уряду, набираючи дедалі більшої економічної сили, активно тиснули на державу, змушували його поглиблювати ринкові перетворення. Таким чином, політика насадження і патронату у пореформену добу всеохоплююче сприяла швидкому розвитку легкої промисловості [373, с. 53].

Реформи 60–70-х рр. XIX ст., попри свою обмеженість, створили умови для економічного розвитку, уможливили, хоч і запізнюючи, індустріалізацію. Її темпи в пореформеній період були дуже високими. Особливо це відчувалося у Наддніпрянській Україні, де за кілька років сформувалися цілком нові галузі промисловості. Промисловий розвиток супроводжувався змінами і в інших сферах життя: всі головні міста сполучили між собою новоутворені залізниці, розгорталися процеси урбанізації, склалися нові суспільні верстви підприємців і промислових робітників тощо.

Проте політика імперського уряду не була розрахована на те, щоб Наддніпрянщина скористалася зі свого економічного розвитку. Дотримуючись традиційної політики використання економічного потенціалу українських земель задля задоволення загальноімперських потреб, російський уряд використовував для цього в пореформену добу нові форми. Одним із них стали залізниці. Вони розглядалися як найзручніший засіб переміщення, в разі потреби, військових контингентів до будь-якого регіону імперії. Після завершення будівництва залізниць ними з Наддніпрянщини до центру імперії доправляли продукти й сировину, а звідти надходили готові вироби з російських підприємств. Внаслідок цього Наддніпрянщина втягувалася до

загальноросійського ринку, відповідно до тієї ролі, яку їй визначила імперія. Наприкінці XIX ст. Наддніпрянська Україна давала 26% загальноімперського прибутку, однак на власні потреби використовувала не більше половини від цієї суми. Решта покривала потреби інших регіонів імперії [616].

Засобом перекачування капіталів з українських губерній до центру стала також політика ціноутворення. Ціни на сировину, що відправлялася з Наддніпрянщини, були набагато нижчими, ніж вартість російських товарів, що надходили з імперського центру. Внаслідок цього українські капітали фінансували розвиток інших регіонів. Використання економічного потенціалу Наддніпрянщини проявлялося також у тому, що пріоритет надавався тим галузям української економіки, які мали задовольняти імперські потреби (вугледобувна, металургійна, залізородна), тоді як ті, що могли скласти конкуренцію російським підприємцям (легка промисловість), підтримки не одержували. Внаслідок цього швидкими темпами розвивалися сировинні галузі, а інші помітно відставали. Напередодні Першої світової війни Наддніпрянщина давала 72% усього видобутку сировини в імперії та лише 15% виробництва готової продукції. Це стало свідченням того, що українська економіка набула однобічного, залежного від центру характеру розвитку [616].

Питання економічної політики трактується як вся сукупність різних заходів державної влади, що істотно прямо чи опосередковано впливають ціленаправлено або випадково на промисловий розвиток, а також загалом як урядова політика щодо промисловості. Тому, при такому підході, слід враховувати не лише заходи уряду, що мали стосунок власне до промисловості (наприклад промислове законодавство), але й до інших галузей економіки, що опосередковано впливали на хід промислового розвитку (грошовий обіг, транспортне будівництво та ін.). Таке розуміння тематики дослідження дозволяє не лише більш широко вивчати промислову політику, але й тісніше прив'язати її до інших загальноекономічних проблем. Для кожного періоду набір цих складових промислової політики буде, звичайно, відрізнятися [600, с. 11].

Період другої половини XIX – початку XX ст. в історії державних установ та проведення економічної політики, пов'язаний з особливими шляхами формування й поширення централізованого імперського управління на території Російської імперії. Раціоналізація управлінських структур сприяла неухильному й поступовому одержавленню найважливіших напрямів соціально-економічного життя.

Перехід до капіталістичного способу виробництва та початок розвитку ринкових відносин в Російській імперії, в тому числі й Україні, пов'язані з реформою 1861 р. Такий перехід відбувався за досить специфічних умов. Адже запровадження капіталістичних відносин в Росії на відміну від більшості країн Заходу, відбувся не в результаті революції, а вході реформ «згори». Внаслідок цього підприємці в Російській імперії на початку другої половини XIX ст. не були пануючим класом. Формування самого класу промислової й торгової

буржуазії відбувалося вже з розвитком капіталізму. Накопичення капіталу в руках підприємців відбувалося за рахунок прибутків від діяльності вже капіталістичних підприємств [332, с. 54].

Розвиток капіталізму в Російській імперії розпочався пізніше, ніж в більшості країн Заходу. Це зумовлювало необхідність захисту вітчизняних виробників від конкуренції з боку більш дешевих та кращої якості іноземних товарів. Разом з тим Росія відчувала гостру потребу в імпорті окремих видів машин, обладнання, технологій, сировини й матеріалів. Також більшість поміщиків, які залишилися досить сильним класом і після реформи 1861 р., не були зацікавлені у проведенні буржуазних реформ. Але в той же час саме вони мали стати основою формування буржуазії в текстильній та інших галузях легкої промисловості [332, с. 55].

Така ситуація зумовила те, що запізнений процес переходу до капіталістичного способу виробництва та розвиток ринкових економічних відносин в Російській імперії істотно відрізнялися від аналогічних процесів на Заході. І це явище знайшло свій прояв насамперед у широкому втручанні держави практично в усі сфери економічного життя країни.

Гаслом урядової політики досліджуваного періоду стало підняття продуктивних сил Російської імперії, будівництво власної індустрії. Уряд усіма силами здійснював заходи для підвищення промислової ініціативи. Капітал і його організація не сприймалися більше як ворожі елементи. Не дивно, що в останні десять років XIX-го ст. і перші півтора десятиліття XX ст. темпи промислового виробництва в Росії були набагато вищими, ніж в передових капіталістичних країнах Заходу. Так, в бавовняній галузі кількість веретен з 1906 по 1912 р. зросла з 6,5 млн. до 9,2 млн. одиниць, а кількість виробленого прядива з 16 до 22 млн. пудів. За цей час кількість веретен в Англії збільшилася лише на 20%, а в США – на 10%. Кількість механічних ткацьких верстатів з 1900 по 1913 рр. в бавовняній промисловості Росії зросла на 65%, а щорічне виробництво тканин – на 67,2%. За тринадцять років, що передували Першій світовій війні чисельність робітників на текстильних фабриках країни збільшилася на 48%, енергоозброєність та інтенсивність праці, випуск продукції зросли більш ніж в три рази [292, с. 18].

Від 1861 до 1914 років в економіці Російської імперії, до складу якої входили українські губернії, відбулися кардинальні зміни: аграрна країна перетворилася на державу, що посіла п'яте місце в світі за обсягом промислового виробництва. Істотна роль у цьому перетворенні належала вітчизняній легкій промисловості.

Скасування кріпосного права в 1861 р. поклало початок епосі ринкових перетворень в економіці. Хвиля економічного лібералізму, що охопила Російську імперію з середини 50-х рр. XIX ст., призвела до поширення на державному рівні ідей манчестерської школи політекономії. В її основі лежало уявлення про економічний розвиток як природний процес, який не потребує будь-якого державного втручання. Класичним виразником цих ідей був

майбутній міністр фінансів Росії М.Х. Рейтерн. У липні 1859 р. він одержав призначення на посаду члена Ради Міністерства фінансів і ввійшов у гурток ліберальних економістів (Н.А. Мілютін, Е.І. Ламанський, Н.Х. Бунге), які згрупувалися навколо міністра фінансів А.М. Княжевича. З 1862 по 1878 р. М. Рейтерн займав посаду міністра фінансів і фактично здійснював розробку всієї економічної політики в державі (за винятком аграрної). Він сформував найважливіші програмні документи економічної політики, що виразили корінний поворот після реформи 1861 р. й лягли в основу офіційного курсу аж до революції 1905–1907 рр. [418, с. 7–8.].

Реформи 1860-х рр. розчистили ґрунт для утвердження ринкової економіки в Росії, а отже і в українських губерніях. Але після реформи зберігалися пережитки кріпосництва, тому розвиток ринку в Російській імперії і Україні пробивався через товщу не знищених кріпосницьких пережитків, що затримували розвиток продуктивних сил, поглиблювали всі суперечності в економіці. У пореформені десятиріччя здійснювалися такі економічні перетворення, що в деяких країнах Європи займали цілі століття. Це було цілком закономірно, тому що в Російській імперії використовувалися результати технічного прогресу, готові організаційні форми виробництва, іноземний капітал. Під дією загальних економічних законів ринку цей розвиток проходив нерівномірно – роки піднесення змінювалися періодами спадів і криз. Вже у 1873–1876 рр. промислова криза охопила Російську імперію, в тому числі й українські губернії, а потім, після деякого промислового пожвавлення, криза повторилася в 1880–1886 рр. Тут особливе місце займає період промислового піднесення 90-х рр. ХІХ ст., що призвів до зміни матеріально-технічних умов виробництва та значного зростання продуктивних сил [373, с. 53].

Період від 1840-х по 1880-ті р ХІХ ст. був часом промислового перевороту. Згідно «Зводу законів Російської імперії», мануфактури, фабрики й заводи відрізнялися від ремесел тим, що мали у своєму розпорядженні великі виробничі заклади і парові машини; у ремісників ж не було їх, окрім ручних машин та інструментів [278, с. 3, 8].

В ході перевороту мануфактури, оснащуючись сучасними засобами промислового виробництва – машинами – ставали фабриками, заводами, що, в свою чергу, призводило до зростання промислового виробництва в Росії. У другій половині ХІХ ст. текстильна промисловість в українських губерніях, як і у всій Росії, переживала підйом, пов'язаний з тим, що текстильні підприємства стали оснащуватися машинами раніше, ніж підприємства інших галузей через необхідність швидкої капіталізації текстильного виробництва внаслідок широкого попиту на продукцію. В цей період Росія за кількістю веретен поступалася тільки Великобританії, а за кількістю ткацьких верстатів посідала третє місце [586, с. 39]. Однак, слід зауважити, що технічний прогрес пореформеного часу мало позначився на структурі легкої промисловості Наддніпрянської України.

Для розуміння сутності економічної політики російського царизму важливе значення має характеристика деяких її сторін, що продовжували стримувати розвиток фінансів, промисловості й торгівлі. Хоча торгово-промислові кола та періодичні видання, що виражали їх інтереси, перед реформою та в пореформені роки достатньо категорично висловлювалися за свободу організації та діяльності підприємств, фінансів, промисловості й торгівлі, їх розвиток стримувався збереженням старої дозвільної системи і пов'язаною з нею бюрократичною тяганиною. Незадовільний стан законодавства щодо функціонування промислових підприємств та необхідність його реформи визнавалися і в урядових колах. Незважаючи на спроби розробки законопроектів, які б враховували інтереси підприємців, становище залишалося незмінним, що викликало незадоволення великого бізнесу [594, с. 14].

Аналіз напрямків економічної політики царського уряду в пореформеній період свідчить, що сприяючи розвитку промисловості й торгівлі, як і в дореформеній час, у першу чергу вона враховувала інтереси дворян-поміщиків. Її стрижнем залишалася тенденція до задоволення матеріальних домагань дворянства уже не як соціальної верстви, а як класу капіталістичного суспільства, закріплення його привілейованого політичного становища в нових соціально-економічних умовах, до яких дворяни не тільки намагалися пристосуватися самі, а й під їх впливом поступово видозмінювали ті чи інші сторони свого господарства. Царський уряд політикою «насадження» промисловості до певної міри задовольняв запити економічного розвитку країни, що обумовлювалося загальними об'єктивними тенденціями розвитку капіталізму як у сільському господарстві, так і в легкій промисловості, збереженням ефективних засобів втручання в економіку у першу чергу в інтересах дворян. Підтримуючи в цілому розвиток промисловості в пореформеній час, самодержавний уряд намагався обмежити підприємницьку ініціативу фабрично-заводським законодавством, особливо це стосувалося акціонерної справи [338, с. 21].

Для всеохоплюючого дослідження питання економічної політики Російської держави щодо легкої промисловості необхідно ретельно використовувати законодавчі документи імперії. Матеріали законодавства як історичне джерело – поняття складне, воно об'єднує в одну групу документи різні за типом і за походженням. Матеріали, що проходять стадії формування – законодавча ініціатива, розробка законопроекту і його обговорення; затвердження і оприлюднення – можна розділити на дві групи: 1) юридично оформлені акти (тобто власне законодавчі акти) і 2) матеріали, пов'язані з їх розробкою та застосуванням. За походженням воно поділяються на урядову документацію і документи станово-представницьких установ, громадських організацій і приватних осіб.

В законодавстві Російської імперії другої половини XIX і початку XX століття були такі найменування законодавчих актів: закони, в т. ч. Основні закони, надзвичайні закони, укази, маніфести, положення, рескрипти, правила,

в т. ч. Тимчасові правила, інструкції, роз'яснення та деякі інші. Однак внаслідок не розробленості чітких понять найменування законодавчих актів часто не співпадали з тим значенням, яке їм надавалося урядом. Це особливо стосується законів. До революції 1905–1907 рр., не лише в періодичній пресі, але і в офіційній урядовій документації законом нерідко називалися укази, положення і навіть тимчасові правила [416, с. 4].

Із спеціальних опублікованих законів необхідно знати основні урядові видання – «Полное собрание законов Российской империи» (ПСЗ), «Свод законов Российской империи» (СЗ) и «Собрание узаконений и распоряжений правительства (СУР).

Виявлення та використання документів неможливе без знання історії державних установ Російської імперії. Детальні відомості про них надає спеціальна література. Також необхідно звернути увагу на ті установи, що були безпосередньо пов'язані з розробкою та публікацією законодавчих актів. Це, насамперед, найвищі державні установи – Державна рада, Урядуючий сенат, Комітет міністрів і Рада міністрів. Для історії законодавства Російської імперії середини та другої половини ХІХ століття має значення документація й такої найвищої установи, як «Собственная его императорского величества канцелярия», зокрема, її друге відділення. Через це відділення з 1862 по 1882 рр. проходили законопроекти перед внесенням їх на розгляд в Державну раду. Крім того, до 1882 року друге відділення видавало Повне зібрання законів Російської імперії. В 1882 р. відділення було ліквідовано, а його функції передані Державній раді [416, с. 27].

Фабрично-заводською діяльністю в українських губерніях займалися органи державної та місцевої влади. Від 1802 р вітчизняною промисловістю згідно маніфесту «Про заснування міністерств», завідувало Міністерство фінансів [262, с 243–248; 278, с. 3, 8].

27 жовтня 1905 р. було утворено Міністерство торгівлі і промисловості. Місцеве губернське начальство за сприяння з земств і місцевої поліції мало в своєму відомстві повноваження: 1) дозвіл на заснування нових фабрик і повідомлення про це Міністерству фінансів, 2) спостереження за переходом посесійних фабрик від одного власника до іншого, за їх нероздільність, і подання Міністерству фінансів, по Департаменту мануфактур і Внутрішньої торгівлі, про дозвіл продажу таких закладів, 3) повідомлення Міністерству фінансів належних відомостей» [278, с. 3, 8].

Протягом ХVІІІ і ХІХ ст. знищувалася українська легка промисловість, перетворюючи Україну на вигідний ринок російської імпортованої продукції. Промисли сукняного виробництва в Україні були майже біля кожного, хоч трохи впорядкованого господарства. Знищення українського текстильного виробництва носить виразний характер підпорядкування українського господарства російським економічним інтересам та повністю доводить колоніальну політику російського державного апарату в Україні. Дослідник М. Химич вказував, що до ліквідації текстильної промисловості застосовували всі

можливі засоби, а саме: вивозили фабрики на північ, забирали до скарбового уряду (в Крігс-колегію), передавали російським купцям та фабрикантам на довічне утримання. А запровадивши 1822 р. новий тариф, остаточно знищили її в Україні й цим самим забезпечили розвиток текстильного промислу довкола Москви [431, с. 7].

Митний тариф 1822 р. вплинув на скорочення української зовнішньої торгівлі. Підвищуючи мита на імпортні товари легкої промисловості, царський уряд мав метою запровадження названого тарифу забезпечити російській продукції монопольне становище на українському ринку. Адже Україна була потужним ринком. До нього спрямовувалися погляди промисловців. Збут на українських ярмарках російських мануфактурних виробів вимивав 22 млн. крб. сріблом, становлячи 1/3 загальної вартості продукції всіх російських мануфактур і перевищував втричі збут на нижньою новгородському ярмарку [158, с. 262].

Українське господарство, що до цього часу мало ще певний вільний вибір в імпорті потрібного йому текстилю, стає виключним і вигідним ринком збуту для російського текстильного виробництва. Одночасно згаданий тариф 1822 р. безпосередньо спричинився до інтенсифікації виробництва в Росії. Московська, Володимирська, Костромська губернії утворили цілу мануфактурну округу, сотні фабрик щоденно вивозили масу продукції. Україна перетворилася на готовий великий ринок збуту. Вироблені з української сировини товари текстильної промисловості прибували назад в Україну, де також збували їх російські купці значно дорожче, ніж у самій Росії через своє монопольне становище [431, с. 8].

У той же час з центральних районів Росії, де не вирощувалася бавовна, везли для реалізації в Україну товари текстильної промисловості. Сировина для взуттєвої промисловості доставлялася з України до Росії, а звідти привозилося готове взуття, яке з великою вигодою для російських фабрикантів продавалося в Україні.

Подальші успіхи суконного виробництва в технічних показниках були невеликими, але кількісно воно розвивалося, і в 1822 р. вперше пропозиції фабрикантів перевищили заявлену казною потребу в армійських сукнах [580, с. 64].

Митна політика Російської імперії другої половини XIX – на початку XX ст. пройшла ряд етапів. У середині XIX ст. відбувався перехід від заборонної системи до помірної-охоронної. Про це свідчать запроваджені митні тарифи 1850 і 1868 рр.

В середині XIX ст. промисловість Російської імперії досягла помітних успіхів. Ці зміни в економіці безпосередньо вплинули на визначення курсу зовнішньоекономічної політики. Додатковим поштовхом, що прискорив прийняття заходів у тарифній політиці, була Східна війна 1853–1856 рр., а основним мотивом позиції російського уряду було пом'якшення протиріч, що формувалися у російському середовищі, між дворянством і підприємцями

внаслідок протекційної політики. Стимулювання розвитку промисловості сприяло започаткуванню капіталістичних відносин, але цей рух загрожував знищити кріпацтво й відштовхнути дворянство на узбіччя суспільно-політичних відносин. Для промислового перевороту потрібно було вивільнення значних трудових ресурсів, кріпацтво заважало цьому [519, с. 122].

На зовнішній торгівлі Російської імперії в середині XIX ст. позначався вплив гострих суперечностей, характерних для кризи феодальної формації. В оцінці митної політики Росії напередодні реформ 1860-х рр. історіографія до 1918 р. основну увагу приділяла зовнішньому фактору – переходу Англії до митного лібералізму, або проблемі підвищення митних прибутків. Тариф 1850 р. – останній етап митної політики миколаївського правління. К. Лодженський, що досліджував історію російського митного тарифу з середини XVIII до 1870-х рр., зробив висновок, що даний тариф був прийнятий під впливом внутрішньої політики та був рішучим кроком на шляху до вільної торгівлі. М. Соколов характеризує тариф 1850 р. не як рішучий крок до митного лібералізму, а лише невелику спробу на цьому шляху. Він зводить усі мотиви запровадження тарифу виключно до фіскальних сподівань. Полярніші оцінки щодо цього тарифу висловлювали радянські історики та економісти. Так, П. Лященко дійшов до висновків, що тариф 1850 р. був прийнятий під тиском дворянства. П. Хромов, солідаризуючись із думкою Лященка про тиск на уряд дворянства, все ж не розцінює тариф як перехід до митного лібералізму, вважає, що протекціоністська політика уряду стала поміркованішою [519, с. 122–123]. Митний тариф 1850 р., що значно знизив митні ставки на лляні вироби, посилив імпорт іноземних товарів з льону [536, с. 188].

У зовнішньоекономічній сфері імперські урядовці продовжували активно реалізовувати політику протекціонізму. Вона спрямовувалася на підтримку власного товаровиробника за рахунок встановлення високого ввізного мита на імпорт готових іноземних виробів та експорт сировини. Крім того, істотну допомогу власним підприємцям держава надавала за рахунок здійснення сприятливої бюджетної політики, шляхом виплат премій для великих промисловців з державної скарбниці та надання їм великих казенних замовлень за завищеними цінами. Такими кроками держава стимулювала збільшення надходжень до бюджету за рахунок розвитку та концентрації промислового виробництва, посилення експорту, збільшення зайнятості працездатного населення [458, с. 620].

Митна політика російського самодержавства мала досить неоднозначні думки щодо її впливу на економічний розвиток держави. Беручи до уваги наполегливі клопотання підприємців-промисловців, царський уряд досить послідовно проводив протекціоністську політику. Незважаючи на деяке пом'якшення митних тарифів в 1850, 1857 і 1868 рр., інтереси провідних галузей промисловості все таки обмежувалися досить високим загороджувальними бар'єрами. Дослідники митної політики стверджували, що

тариф 1868 р., незважаючи на скарги підприємців, мав більш протекціоністський характер у порівнянні з попередніми [562, с. 305].

У XIX ст. митна політика Росії, як і в інших країнах, характеризувалася коливаннями між фритредерськими та протекціоністськими тенденціями. При її формуванні ставилися кілька взаємопов'язаних цілей: розширення експортно-імпортних операцій, підвищення доходів скарбниці, активізація торговельного балансу, підтримка вітчизняної промисловості. Еволюція урядового курсу залежала від розвитку внутрішнього виробництва, стану грошово-валютної системи, змін в світових зовнішньоторговельних відносинах і міжнародній комерційній кон'юнктурі. Під впливом цих факторів у «верхах» і суспільстві в різні періоди пріоритетною увагою користувалися ліберально-фритредерські та протекціоністська концепції.

Третя чверть XIX ст. ознаменувалася посиленням фритредерських тенденцій. 13 жовтня 1850 р. був введений помірно-охоронний тариф, згідно з яким значно скорочувалася кількість статей, знижувалися мита на імпорт сировинних напівфабрикатів і виробів, необхідних для розвитку промисловості [256, с. 14]. Заборона на ввезення залишалася лише для кількох десятків товарів. Міністерство фінансів розраховувало за рахунок збільшення продукції, що ввозиться, значно підвищити митний дохід. Результатом дії тарифу стали успіхи в розвитку промисловості, пожвавлення зовнішньої торгівлі, зростання експорту, ввезення машин і інших виробів. Тим самим почався перехід від заборонної системи до помірного заступництва.

Цей курс отримав подальший розвиток з твердженням тарифу від 28 травня 1857 р. [257, с. 411]. У ньому в повній мірі відобразився період розквіту популярності ідей економічного лібералізму, який переживала Росія після Кримської війни 1853–1856 рр. За підтримки уряду в країні пожвавилось підприємництво, виникла мережа приватних банків, розгорнулося спорудження залізниць акціонерними компаніями. За новим тарифом мита були знижені на 25–30% майже за всіма статтями. Перехід до помірно-охоронної системи завершився прийняттям тарифу від 5 липня 1868 р. Він передбачав ще більше зниження ставок на ввезення виробів і металів для промисловості. Підсумком тарифів 1857 і 1868 рр. стало значне пом'якшення митного захисту. Якщо в 1851 р мита становили 26,1% від вартості ввезених товарів, то в 1875 р – 11,7% [562, с. 822].

Помірно-охоронна система сприяла забезпеченню вітчизняної промисловості необхідними товарами і розширенню зовнішньоторговельних зв'язків Росії. Митний дохід в 1868–1878 рр. зріс з 37,5 млн. до 80,7 млн. крб. Однак уже через кілька років виникла гостра необхідність в подальшому коригуванні чинного тарифу. Міністерство фінансів наважилось активізувати торговельний баланс, всіляко форсуючи експорт сільськогосподарської продукції [401, с. 22].

Однак ці зусилля не дали позитивного результату. Через переважання ввезення над вивезенням баланс з року в рік зводився з пасивним сальдо. Без

його активізації було неможливо поліпшити і платіжний баланс, який постійно складався не на користь Росії. Це в свою чергу сприяло стабілізації грошового обігу. Наслідком негативного платіжного балансу був значний відплив золота за кордон, посилення інфляції і брак платіжних засобів. Крім того, під впливом світової економічної кризи 1873 року в Росії восени 1875 р. почалася криза перевиробництва, яка виразилася в уповільненні темпів розвитку основних галузей промисловості, зниження товарних цін, скорочення торгових оборотів, зменшенні об'ємів експорту. Наслідки епохи «економічної свободи» викликали сильне суспільне невдоволення. У пресі розгорнулася критика фритредерської доктрини, впала колишня популярність класичної політекономії. Кризові явища, які переживало народне господарство, збіглися із загостренням міжнародної обстановки. Росія перебувала напередодні зіткнення з Туреччиною. З метою покриття майбутніх військових витрат і підтримки опинилася в кризі промисловості за законом 10 листопада 1876 р. мита з 1 січня 1877 р. стали прийматися в золотій валюті, що за тодішнім курсом кредитного рубля означало їх підвищення на 30% [258, с. 435–436].

Відродження протекціонізму відображало зміна економічної ситуації в країні. Пом'якшення митної політики було доцільним лише на стадії становлення російської індустрії, коли вона гостро потребувала притоку порівняно дешевих іноземних товарів. Але з часом в міру розвитку власного виробництва конкуренція західної продукції стала наносити все більшої шкоди галузям вітчизняного виробництва. До кінця 1870-х рр., на відміну від попереднього двадцятиріччя, Росія потребувала не стільки імпорту товарів, скільки залучення іноземних капіталів, для застосування яких в країні існували сприятливі умови – висока норма прибутку в промисловості й дешевша, ніж на Заході, робоча сила.

Поворот до протекціонізму був загальноєвропейською тенденцією. Після світової економічної кризи 1873 р. ліберально-фритредерські ідеї на Заході остаточно втратили колишню популярність.

Щоб краще уявляти протекціоністську тенденцію у 1870–1890-х рр. в Російській імперії, наведемо ряд даних щодо митного обкладання різних груп товарів імпортованих у 1862–1864 рр. Високий митний тариф був установлений на сукна й килими. Один фунт сукна обкладався сумою в 1,54 крб., а пуд килима різних сортів від 17,60 крб. до 22,22 крб., що становило від 60% до 80% вартості цих виробів. Безперечно, це було визначено міркуваннями суто фіскального характеру [288, с. 141].

Систематичне збільшення російських мит в 1880-ті рр. завершилося прийняттям ультрапротекціоністського тарифу від 11 червня 1891 р., який не мав рівних у Європі за рівнем митних ставок. Вони були підвищені на 63% для одних категорій експортованих товарів, для 35% залишені без змін, для 1% знижені, для 1% округлені. Якщо в 1881 р. мита по всіх кордонах імперії становили 16,5% вартості ввезених товарів, то в 1892 р – 33,1%. Митний дохід в 1881–1892 рр. збільшився з 85,8 млн. до 130,6 млн. крб. [401, с. 23].

Однак застосування конвенційних тарифів призвело до зростання ввезення іноземних товарів, негативно позначилося на торговому балансі та митному доході Росії. На початку ХХ ст. ця система піддалася сильній критиці в економічній літературі і друку що не відповідала інтересам країни, а вигідна тільки Німеччині та інших основних торгових партнерах. Переважала думка про повернення до автономного тарифу. Сприятливий момент для цього настав після закінчення терміну торгового договору з Німеччиною та введення в 1902 р німецького митного тарифу, несприятливого для російського експорту. 13 січня 1903 р. в Росії був прийнятий останній автономний тариф, який за рівнем митної варті перевершував тариф 1891 р. [259, с. 18].

Митний протекціонізм, що затвердився в Росії в останній чверті ХІХ ст., був одним із проявів урядової політики, спрямованої на розширення державного втручання в економіку, поряд з викупом приватних залізниць в казну, введенням винної монополії, створенням казенного іпотечного кредиту і іншими заходами етатистського характеру. Заборонна система в зовнішній торгівлі сприяла індустріалізації країни, стала одним з основних факторів промислового підйому 1893–1898 рр. У цей період в народному господарстві з урахуванням досягнень світового технічного прогресу помітно прискорилися процеси механізації та інтенсифікації виробництва. З другої половини 1880-х рр. промислова революція в Росії вступила в завершальний етап, в ході якого остаточно перемогла велика машинна індустрія [563, с. 208].

Однак протекціонізм при всіх його плюсах мав і негативні сторони. Він неминуче вів до монополізації промисловості, придушував розвиток вільної конкуренції та служив інтересам не всіх промисловців, а лише окремим прошаркам. Загороджувальні митні бар'єри в умовах відсталості Росії, з одного боку, забезпечувала забезпечували збереження штучно роздутих цін на товари, що призводило до скорочення внутрішнього попиту і споживання, а з іншого – гальмували технічний прогрес у виробництві, так як гарантували високий прибуток підприємства, що працювало на застарілому обладнанні. Обмеження ввезення палива і металів завдавало шкоди деяким галузям промисловості. Мита, що постійно збільшувалися лягали на плечі не тільки заможних соціальних груп, а й широких кіл населення.

Проте жорстка митна охорона, як і етатистська модель розвитку державної економіки в цілому, відповідали історично сформованим традиціям економічного життя Росії. Сучасні дослідники, порівнюючи «фритредерський» і «протекціоністський» періоди митної політики, віддають явну перевагу урядовому курсу останніх десятиліть ХІХ ст. Адже при всій складності суто економічної оцінки фритредерства і протекціонізму, що залежать від багатьох змінних факторів, модернізаційний характер економічної політики в період правління Олександра ІІІ полягав, перш за все, у створенні стійкого, захищеного розумними протекціоністськими бар'єрами геоекономічного простору країни, що в перспективі виявилось набагато ціннішим, ніж

слідування поточній ринковій кон'юнктурі у «відкритому» просторі світової економіки [401, с. 24].

Імпортна торгівля залежала від митної політики російського уряду. Наприкінці 1850-х – в середині 1870-х рр. відбулося послаблення митного податку, що було викликано скороченням промислового виробництва. Якщо у 1857–1868 рр. мито складало 17,6% вартості ввезеної продукції, то в 1868–1876 рр. – 12,7%. Зниження мита було поступкою царського уряду вітчизняним промисловцям, які були зацікавлені у збільшенні іноземного технічного обладнання. Скорочення мита зумовило зростання імпорту промислових товарів, з якими вітчизняна промисловість не могла конкурувати. Розвиток російської промисловості та виробництва на початку 1870-х рр. вимагав усунення іноземної продукції з вітчизняного ринку. У 1878 р. було введено мито на бавовну. У 1881 р. царський уряд запровадив 10% доплату до мита на імпортовані товари. Протекціоністська політика практично зупинила зростання долі імпорту у торговельних оборотах українських портів. У 1860–1864 рр. імпорт складав 22% торговельних оборотів чорноморських портів, у 1866–1870 рр. – 20,7%, у 1895–1899 рр. – 23,4%. Таким чином, за 39 років, частка імпорту зросла лише на 1,4%, тоді як вартість російського імпорту збільшилася на 155%. На початку ХХ ст. питома вага імпорту в зовнішній торгівлі українських портів зменшилася до 14% [304, с. 111].

Таке скорочення пояснюється тим, що до Росії завозилися здебільшого промислові товари, які не мали великого попиту у південноукраїнських промисловців. Ряд дослідників скорочення імпорту розглядали, як обмеження південноукраїнської торгівлі. Закордонні вироби завдяки високому миту подорожчали в ціні та імпортозаміщалися більш доступними російськими товарами. Привіз іноземних товарів в Україну був обставлений великими митними утисками, а імпорт товарів із Росії забезпечувався різними пільгами. Протекціонізм перетворив Україну на стан колонії. Комерсанти також відкрито критикували фактичну заборону імпорту, вважаючи, що такі заходи активізують контрабанду, що вона становить загрози для будь-якої правоохоронної системи. Адже європейські країни випередили Росію за якістю промислових товарів, тому контрабанда буде неминуче зростати. Більшість контрабандних товарів були виробами текстильної промисловості та алкогольними напоями, які здебільшого постачали саме центральноросійські губернії. Так, у звітах Ренійської митниці за 1907 р. повідомлялося про досить велику кількість (до 150 аршин) контрабандної тканини [304, с. 112].

Таким чином, протекціоністська політика царського уряду з одного боку стимулювала розвиток вітчизняної легкої промисловості, з іншого – гальмувала розгортання імпортової торгівлі та породжувала контрабанду.

Дослідження історичної практики реалізації політики протекціонізму в Російській імперії в ХІХ – на початку ХХ ст. дозволяє простежити процес інтеграції державної економіки у зовнішні ринки, перегляд засад та

стратегічних пріоритетів зовнішньоекономічної політики уряду, що визначали формат окремих заходів політики протекціонізму, скерованих на посилення торговельних, фінансових та політичних позицій країни в світовому економічному просторі та максимізації вигод від міжнародного співробітництва. У цей період застосування заходів урядового протекціонізму зумовило розвиток промислового, торговельного та транспортного потенціалу українських земель, сприяло посиленню економічних позицій українського регіону як в загальноімперських межах, так і за кордоном, та перетворенню України на основний центр європеїзації Російської імперії. Протекціоністська політика сприяла посиленню ролі української території у розвитку вовняної галузі. У середині XIX ст. Чернігівська, Київська, Подільська та Волинська губернії України були одними із основних виробників тонкого сукна, що, головним чином, йшло на експорт в Азію та Китай. Херсонська та Харківська губернії були лідерами за обсягом отриманого доходу з підприємств, спеціалізованих на митті та сортуванні овечої вовни. Успіх вітчизняної вовняної галузі пояснюється сприятливими заходами покровительської політики уряду. В рамках заходів урядового протекціонізму надавалося право на влаштування суконних фабрик на пільгових умовах, що сприяло комерціалізації даної галузі в Україні [608].

В основі економічної політики російського царизму другої половини XIX – початку XX ст. було прагнення захистити політичні й економічні інтереси дворянства, поміщиків, зберегти і по можливості розширити свої володіння на окраїнах і сфери впливу в міжнародних відносинах. Капіталістичну промисловість, як основу своєї військової могутності, він прагнув забезпечити найсприятливішими ринками збуту при одночасному захисті інтересів і при умові, що буржуазія залишалася в основному безправною в галузі політики. Цьому була підпорядкована вся торгівля, податкова, фінансова і кредитна політика. На захист економічних інтересів російської буржуазії була значною мірою спрямована і зовнішня політика, зокрема митна. Царизм, здійснюючи митну політику нібито в інтересах розвитку промисловості, зрештою перетворив її в джерело поповнення казни, в засіб підтримки власних та іноземних підприємців, часто за рахунок селянства та робітників [528, с. 25–26].

Митна політика російського уряду була постійним об'єктом дискусій і сподівань певних груп пануючих класів країни, які намагалися використати її на свою користь. Преса, наради державних діячів за участю капіталістів та землевласників, велика кількість доповідних записок закликали уряд або до підвищення мита на іноземні товари або до його зниження. Чимало було й таких вимог з боку промисловців певної галузі виробництва, які вимагали не тільки підвищення мита на іноземні товари, а й видачі їм високої, від пуда виробів премії. Відчуваючи, що царизм особливо був зацікавлений у зміцненні своїх збройних сил, капіталісти намагалися збагатитися за рахунок казенних грошей у вигляді премій та надзвичайно вигідних державних замовлень.

Оскільки митна політика царського уряду відігравала значну роль в економічному житті країни і в розвитку промисловості зокрема, їй необхідно приділяти значну увагу в наукових пошуках. Деякі дослідники-історики та економісти стверджують, що митна політика царизму, незалежно від часу й етапів її розвитку бала прогресивною і сприяла швидкому піднесенню промисловості Російської імперії. Проте, також можна стверджувати, що митна протекціоністська політика царського уряду, яка в основному була потрібною на початковому етапі розвитку фабричної промисловості, вже наприкінці ХІХ століття почала затримувати економічний розвиток держави, погіршувала становище населення і служила інтересам лише казни, фінансової олігархії та великих промисловців. Митна політика царського уряду була такою, що із зміцненням промисловості митні тарифи не зменшувалися, а, навпаки, зростали [528, с. 27]. Про це свідчать дані таблиці про митні тарифи в Російській імперії.

Таблиця 2.3

Митні тарифи в Російській імперії в другій половині ХІХ ст.
(в процентах до вартості ввезених товарів) [528, с. 27]

Роки	Сировина і напівфабрикати	Готові вироби	Всі товари взагалі
1851	7,5	25,1	26,1
1856	5,8	23,1	21,2
1861	6,7	18,8	17,5
1866	9	13,8	16,3
1871	8,4	16,3	13,7
1876	7,6	14,6	14
1881	11,8	21,2	16,5
1884	11,8	18,3	19,6
1885	13,8	24,9	23,7
1890	18,3	26	28,7
1895	24,5	24,1	31,9
1900	23,7	24,6	32,5

З даних таблиці 2.3 спостерігаємо, що загальний процент митного оподаткування на початку 50-х років перевищував четверту частину вартості товарів, що ввозилися, на кінець 60-х років він знизився майже вдвічі, а далі знову підвищився і в 1900 році вже перевищував третину вартості ввезених товарів. Найбільший процент митного оподаткування припадає на засоби споживання; наприкінці ХІХ ст. він становив 70% вартості цих товарів. У 90-ті роки швидко зріс процент митного оподаткування сировини. Але ні товари народного споживання, ні сировина, що ввозилися в Росію, не захищалися митом в самій Росії. Митна політика в цьому випадку мала цілком визначений фіскальний характер.

Митний тариф 1868 р. відрізнявся ліберальним характером: для багатьох товарів було дозволене безмитне ввезення, інші товари обкладалися порівняно невисокими ставками. Цей пільговий тариф сприятливо відобразився на російській зовнішній торгівлі. Зростали не лише обсяги імпорту, а й експорт.

Від кінця 70-х рр. XIX ст. в сфері російської митної політики відбувається переворот. Перші кроки в цьому напрямку зроблено в 1877 р. введенням золотого мита. Оскільки курс кредитного карбованця дорівнював на той час 50% золотого карбованця, то запровадження золотого мита підвищувало тарифні ставки на різницю у номінальній вартості золотого і кредитного карбованця. Таке посилення протекціонізму призвело до того, що багато іноземних підприємців перенесли свої виробництва на територію Російської імперії. В результаті ці підприємці могли користуватися усіма благами і перевагами жорсткої протекціоністської системи. [332, с. 57].

Від 80-х рр. XIX ст. відбувається ряд підвищень тарифних ставок, причому вводяться мита на цілий ряд товарів, які раніше ввозилися безмитно. У 1881 р. було запроваджено 10%-не підвищення майже всіх видів мита. В 1885 р. мито збільшили ще на 20%. Всі ці підвищення були об'єднані в загальному тарифі 1891 р., який мав яскраво виражений охоронний характер. Порівнюючи ліберальний тариф 1868 р. та охоронний 1891 р., можна відзначити, що введення мита на бавовну призвело до підвищення митних ставок на бавовняне та лляне прядиво [332, с. 58].

Ставлення до ролі й значення протекціонізму в економічній політиці різко змінюється з часу перебування на чолі Міністерства фінансів І.О. Вишнеградського (1887 р. – серпень 1892 р.). За М.Х. Бунге підвищення мита практикувалося щодо окремих груп імпортованих товарів. За врядування І.О. Вишнеградського було проведено повний перегляд митного тарифу в напрямку підвищення майже всіх його статей. Дійсно, посилене обкладання імпорту в ці роки охопило не тільки машини й різноманітне промислове обладнання для стимулювання вітчизняної обробної промисловості, не тільки життєві припаси для збільшення надходжень до державної скарбниці. У сфері російської митної практики опинилися й напівоброблені матеріали та сировина що завдало удару деяким промисловим галузям через посилене зростання собівартості продукції. Найбільш неоднозначними стали високі митні тарифи на вовну. Російське вівчарство від кінця XIX ст. внаслідок колосального розорювання степів і різкого скорочення випасів поступово завмирало. Проте мито на вовну піднімалося на шкоду власній промисловості. Високим митом була обкладена сировина й вироби з неї, що різко піднімало ціни, стало додатковим тягарем для споживачів. У 1887 р. І.О. Вишнеградський визнав надлишок митного захисту прядильної промисловості, проте це не завадило підняти мито на деякі види пряжі з 3,60 крб. у 1886 р. до 4,20 крб. у 1891 р. і 7,20 крб. у 1900 р. [288, с. 150].

В Російській імперії митне оподаткування було значно вищим, ніж в інших країнах. Так, в Росії в 1907 р. процент мита від вартості ввезених товарів

дорівнював 31,4, в США – 21,5, в Австро-Угорщині – 10, у Франції – 6,8, в Англії – 5 і в Німеччині (1906 р.) – 7,9 [562, с. 824]. Зростання мита на предмети споживання і сировину призводило до подорожчання товарів на внутрішньому ринку Росії, до додаткового оподаткування населення, погіршення його матеріального становища. За підрахунками деяких дослідників, загальна сума, яку переплачувало населення Росії внаслідок митної політики царизму, досягала 631 млн. крб. на рік. Починаючи з 70-х рр. XIX ст., царський уряд став на шлях всеохоплюючого обкладання митом, а від 1891 р. були підвищені митні тарифи, визначені у 80-х роках. Російські виробники, захищені високим митом, мало переймалися технічним прогресом, вдосконаленням виробництва та зниженням вартості виготовленої продукції. Більшість їхніх зусиль були спрямовані на усунення зовнішньої конкуренції, підняття цін на свої товари та на цій основі одержання великих прибутків. Один з англійських підприємців, який перебував в Росії в 1902 р., повідомляв товариству інженерів Англії, в Росії митні ставки доходять до 180% від вартості товарів, а капітали приносять до 30% прибутку на рік, а доходи іноземців величезні, тому необхідно створювати в Російській імперії потужні підприємства, щоб розорювати слабких місцевих конкурентів [528, с. 28].

Показовим є зростання митних ставок конвенційного тарифу 1904 р. порівняно з договором 1894 р. Так, на оброблене хутро тариф 1894 р. становив 18 крб., а в 1904 р. – 50 крб. (178% зростання); на вовняні тканини відповідно – 1,57 та 2 крб. за фунт (27% зростання) [561, с. 17].

Тому, зважаючи на те, що російська промислова продукція коштувала дорого і часто була низької якості, ввезення промислових товарів до Росії набувало великих розмірів, незважаючи на певні перепони.

Від самого свого початку російський уряд сприяв розвитку суконної галузі. Він всіляко підтримував її, проте виробництво сукна протягом XVIII ст. не могло задовольнити потреби армії. Матеріал виготовлявся низької якості, недостатньої кількості, том доводилося купувати мундирне сукно за кордоном, переважно в Англії.

Армія залишалася одним з найбільших споживачів продукції легкої промисловості в Російській імперії, особливо сукна. Військове міністерство заготовляло, наприклад, в 1880–1890-ті рр. щорічно близько 2–2,5 млн. аршин. В цей період були запроваджені деякі заходи, що суттєво сприятливо вплинули на покращення фабрикації такого сукна та на запровадження на фабриках, що його виготовляли, удосконалених прийомів і способів виробництва. Від 1885 р. Військовим міністерством встановлювалися певні вимоги щодо якості сукна. Для закупівель були необхідні шинельне та башличне сукно трипрочісне, з рівного прядива, з вовни встановленої якості, без допуску домішок вовни іншого походження, рівно та щільно зваляне й добре оброблене. До торгів на постачання сукна в армію без грошових застав допускалися лише фабрики, технічний огляд яких вказував, що утримуються вони в порядку та мають справні робочі машини, технічний стан яких перевіряється безпосередньо на

місці. Цим фабрикам надавалося право постачати сукно лише в тих розмірах, в яких вони могли виготовити продукцію. Вказані вимоги вплинули на покращення стану фабрик та їх технічного забезпечення. На них почав запроваджуватися контроль за дотриманням правил виробництва та стали використовуватися повірочні прилади, що не застосовувалися раніше. Ці покращення, звичайно, почали застосовуватися і при виробництві на тих самих фабриках сукна з простої вовни для приватної торгівлі [535, с. 158–159].

До торгів допускалися лише власники та орендарі суконних фабрик, на яких були необхідні ресурси для забезпечення державних замовлень. Підприємства мали володіти необхідними машинами та знаряддями для виконання таких операцій: сортування, стрижка, щипання, чесання, прядіння і розмотка пряжі, ткання й чищення сировини, валяння, фарбування в котлах, промивання, стрижки й пресування сукна [277, с. 32].

Військове міністерство Російської імперії в 1866 р. закуповувало матеріали і обмундирування в Товариства сільського господарства Півдня Росії. Для Одеського військового округу необхідно було закупити: 1) сукно: чорне армійське, синє уланське, канцелярське, світло-синє, малинове, сіре, 2) новоросійське сукно: біле, жовте, темно-зелене першого сорту; 3) полотно: на сорочки армійські, на підкладки, равентуха, фламандського полотна; 4) шкіряний товар для взуття; 5) полотно для госпіталів. Військове міністерство співпрацювало з Товариством сільського господарства Півдня Росії щодо поширення в краї фабрично-заводського виробництва, яке б задовольняло потреби армії, тобто суконного, полотняного та шкіряного [94, арк. 1, 2–9].

Також у випадку занепаду суконного виробництва в Клинцях, в 1880 р. чернігівський губернатор звертався до Тимчасового Харківського губернатора з проханням про вихід з кризи. Він зазначав, що промисловий посад Клинці, де зосереджені фабрики, що виробляють переважно суконні товари. Цей район має важливе значення для Суразького повіту, на фабриках працюють переважно місцеві жителі. Адже там ґрунти малопродатні для землеробства. В губернії відбувається занепад загального фабричного виробництва через неврожай. Тому для покращення економічного становища місцевості голова Суразького повітового зібрання, очільник місцевого дворянства вніс у Земське зібрання пропозицію клопотання перед урядом про те, щоб діюча оптова підрядна в одні руки система закупівель сукна для армії, змінилася на віддання підрядів на сукно в роздріб, меншими партіями, і щоб таким чином підтримати невеликі фабрики. До цієї пропозиції спікер Машковський, який ще був клинцівським посадським головою та фабрикантом, заявив зібранню про бажання клинцівських фабрикантів прийняти підряд на сукно на найвигідніших для казни умовах. Земське зібрання постановило просити голову зібрання доповісти про це рішення уряду в найшвидші терміни [83, арк. 1–2].

Чернігівський губернатор також вказував у своєму зверненні, що клинцівські фабриканти готові поставити для армії 600 тис. аршин сукна зі скидкою 34 коп. на кожному аршині, ніж підрядна ціна за якою закуповує

інтендантство. Це замовлення дозволить клинцівським виробникам утримати виробництво на фабриках на попередньому рівні. В іншому випадку буде нанесено серйозний економічний удар по населенню повіту, зменшиться платоспроможність фабрикантів, які підтримують земський бюджет. До того ж в 1880 р. скорочено вже 725 чоловік і їх кількість буде зростати. Це звернення Тимчасовий Харківський генерал-губернатор направив до Міністерства внутрішніх справ [83, арк. 3–4].

Чернігівський губернатор звертався до Тимчасового Харківського генерал-губернатора та зазначав, що Клинцівська посадська дума Суразького повіту вислухала звернення 120 робітників колишніх місцевих суконної фабрики купця Гусева, що згоріла в листопаді; робітники не можуть влаштуватися на інші фабрики через занепад виробництва, закриття фабрик та скорочення робітників. Тому Дума постановила видати допомогу робітникам із суспільного рахунку 1 тис. крб., також обрала спеціальну комісію для закупівлі, розподілу хліба та муки [83, арк. 6].

Підготовка до Першої світової війни стала позитивним фактором для розвитку вовняної галузі, державі були потрібні військові замовлення. На відміну від інших галузей текстильної промисловості, вовняна майже повністю працювала на інтендантство. Війна, насамперед, відрізала польську суконну промисловість. Здавалося б, усунення конкурента мало сприяти піднесенню вітчизняного виробництва. Але польські фабрики в основному спеціалізувалися на вовняному прядиві, тому його почало не вистачати. Загальне надходження сировини зменшилося приблизно вдвічі. Потреби армії вимагали збільшення виробництва, переорієнтування вовняних підприємств на виготовлення сукна. Проте вироблених тканин було недостатньо для задоволення потреб армії, тому збільшувався їх імпорт [296, с. 16].

Оскільки суконна промисловість повинна була працювати значною мірою виключно для задоволення військових потреб, державне регулювання в ній діяло сильніше, ніж в інших галузях текстильної промисловості. Але і тут державне регулювання виявилось в руках самих фабрикантів і використовувалося для отримання підвищених прибутків.

В першій половині XIX ст. російське купецтво домагалось обмеження селянської торгівлі та промисловості через небажання конкуренції та втрати своїх робітників. Тоді ж в селянському середовищі з'являються великі капіталісти-фабриканти. Уряд не мав ніякого інтересу затримувати розвиток капіталістичного виробництва серед селянства, бо, з одної сторони, зростання промисловості збільшувало платоспроможність населення, а з іншої, – дворянські інтереси, які визначали внутрішню політику держави, вимагали того ж. Селянські фабрики майже не конкурували з дворянськими: в дворянських руках залишалися фабрики і заводи, що працювали переважно чи в значній мірі на казну (фабрики солдатського сукна, солдатського і парусного полотна. Селянські фабрики виготовляли переважно дешевий товар, що продавався серед маси населення: ситець, хустини, дешеві шовкові і вовняні тканини,

шкіряні вироби та ін. Нерідко селянські фабрики засновувалися в поміщицьких селах (найкращі промислові села належали дворянам). Дворянство середини ХІХ ст. не лише не співчувало претензіям купецтва монополізувати торгівлю і промисловість на свою користь, але й мало власні інтереси в захисті розвитку свободи селянського промислового і торгового капіталу. Через ці причини царський уряд не проявляв схильності до стримування розвитку виробництва в селянському середовищі і піклувався лише про те, щоб своєчасно й рівнозначно обкладати податками селянські капітали поряд з купецькими [580, с. 86].

Незважаючи на те, що ліквідація вотчинної фабрики почалася ще задовго до 19 лютого 1861 р., ліквідація кріпацтва не могла не викликати тимчасової кризи фабричної промисловості. Найбільше постраждали ті виробництва, в яких переважала кріпацька праця. Фабрична легка промисловість постраждала від реформи менше, завдяки тому, що праця кріпаків уже природно відмирала до епохи юридичної її відміни. Лише на фабриках солдатського сукна, що належали як і раніше, переважно дворянам, праця кріпаків використовувалася в значній мірі. Занепад старих посесійних та вотчинних фабрик почався ще задовго до селянської реформи. Нова техніка виробництва вимагала вільного робітника, і фабрики, що продовжували використовувати обов'язкову працю, не витримували конкуренції з новими капіталістичними фабриками. В українських Полтавській, Подільській і Харківській губерніях зменшилася кількість суконних фабрик [580, с. 245–258].

Пізній вступ Російської імперії на шлях капіталістичного розвитку і наявність значних кріпосницьких пережитків в економіці країни ставили царську Росію в розряд порівняно відсталих в економічному відношенні країн. Загальна економічна відсталість країни посилювалася технічною відсталістю, низьким життєвим рівнем, недостатнім нагромадженням капіталу. Російський капіталізм при наявності значних пережитків феодалізму не міг забезпечити швидкого піднесення продуктивних сил країни. Своїми засобами він не міг ні відстояти економічну самостійність країни, ні забезпечити свій достатньо швидкий розвиток. Царський уряд оберігав насамперед кріпосницькі пережитки, проводив політику захисту вітчизняної промисловості, але в дуже специфічній формі. Царизм надавав допомогу капіталістичній промисловості шляхом залучення позик, іноземного капіталу й заохочення підприємницької діяльності. Іноземці намагалися розвивати в Росії моновиробництво, затримуючи розвиток вирішальних галузей промисловості (важкого машинобудування, хімічної промисловості, електроенергетики).

Структурна і територіальна диспропорційність простежувалася в економіці Російської імперії. За підтримки держави пріоритет надавався розвитку важкої індустрії, що розвивалася темпами, вдвічі вищими порівняно з галузями легкої промисловості. Такий підхід призвів до серйозних деформацій структури економіки України – до гіпертрофованого нарощування виробництва засобів виробництва за рахунок звуження виробництва предметів споживання. Фактично однобічний, колоніальний характер мав товарообмін.

Готові товари, що довозилися з Росії, коштували дорожче, ніж українська сировина. Отже, нагромадження капіталу в Росії відбувалося і за рахунок нееквівалентної торгівлі з Україною. Та й саме регулювання цін за перевезення вантажів залізницями було таким, що вигідніше було вивозити продукцію поза межі України, ніж доставляти її на власній території. Централізовані капітали Росії спрямовувались в основному тільки в регіони, які становили економічний інтерес для її промисловості, що призвело до нерівномірності розвитку українських регіонів. Ця тенденція в економіці України збереглася і в ХХ ст. [503, с. 238].

Варто відзначити й негативний вплив ряду анахронізмів загального фабрично-заводського законодавства і, в першу чергу, відсутність чіткої послідовності ринкових і достатньо повних законодавчих норм про фабрично-заводське право. Так, до 80-х рр. ХІХ ст. фабрично-заводське життя регламентувалося застарілими законами, що діяли ще за кріпосного права. Видані в 80–90-х рр. закони при вирішенні ряду важливих питань зберігали старий підхід і не поширювалися на багато сторін промисловості. Підтримка російським урядом відсталих, нерентабельних форм виробництва, особливо де власниками були дворяни, не могла негативно не вплинути не лише на розвиток конкретних галузей промисловості, але й на капіталістичні відносини в країні. Царизм всією своєю законодавчою політикою намагався максимально задовольнити економічні інтереси підприємців-поміщиків, наполегливо забезпечував їм привілейоване становище і в умовах розвитку нових суспільних відносин. Про це свідчили і умови звільнення селян з кріпацтва, і діяльність державних фінансово-кредитних установ, і особливі привілеї для промисловців [594, с. 16–17].

Для дослідження розвитку промисловості другої половини ХІХ – початку ХХ ст. необхідно звернути увагу на формулювання термінів, що стосуються означення типів виробничих закладів. При загальній ілюстрації економічного розвитку в Російській імперії бралися матеріали статистики, що свідчили про кількісне зростання підприємств, не вдаючись до аналізу їх виробничої потужності. Основним джерелом для вивчення фабрично-заводської статистики в Росії були відомості, які щороку подавали фабриканти і заводчики до департаменту торгівлі і мануфактур. Разом з тим, закони не давали чіткого визначення поняття «фабрика» і «завод», і тому органи губернської і повітової адміністрації в першій половині ХІХ століття вживали ці терміни довільно. Не існувало чіткого галузевого розмежування між цими термінами. Часто до категорії фабрично-заводських підприємств потрапляли вітряки, сараї для виготовлення кустарної продукції і дрібні промислові заклади. Наприклад, текстильні підприємства називали фабриками, а шкіропереробні, салотопні та ін. – заводами. Таке розмежування походило від того, що завод визначали як підприємство, що існує в краї здавна та працює на місцевій сировині, а фабрика – нове явище, основною сировиною для якої слугував закордонний матеріал. Звідси назви для заводів ливарних, чавунних, цегляних, винокурених,

цегляних, цукрових, та назви для фабрик ситцевих, шовкових, суконних, парчевих. Відмінність полягала й у тому, що на заводі, де перероблявся місцевий сировинний продукт, могли працювати місцеві селяни, а на фабриці, в силу переробки іноземної сировини, працювали спеціально набрані посесійні робітники. Разом з тим, кріпаками часто були як робітники фабрик, так і робітники заводів. За російським законодавством, не було ніякої суттєвої різниці між «заводом» і «фабрикою». Обидві назви подекуди вживали в одному і тому ж законодавчому акті щодо одного і того ж промислового закладу. Під фабрично-заводськими, а також мануфактурними підприємствами розуміли місця, де було зібрано кілька робітників або ремісників, для роботи над одним і тим самим видом виробу [465, с. 168–169].

Важливим залишалось питання і про правове розмежування між фабрично-заводськими та ремісничими закладами. Згідно з Статутом цехів 1799 р. відмінність фабрично-заводського закладу від ремісничого полягала в тому, що фабрика мала право виробляти із своїх матеріалів речі, вартість сировини в яких значно перевищувала вартість роботи, що реміснику заборонялося. Також фабрика мала право всюди продавати свої вироби, а ремісник лише в місті, де працює; фабрика мала значні будівлі та машини, ремісник же, окрім підручних пристосувань та інструментів нічого не мав. Важливий крок до розмежування фабрично-заводської та ремісничої промисловості було зроблено під час гільдійської реформи 1824 р. Купцям перших двох гільдій дозволялося утримувати будь-які фабрики і заводи, окрім винокурень, що було монополією дворянства. Для купців третьої гільдії визначалися галузі, в яких вони могли мати підприємства. Переважно це були заклад из переробки сільськогосподарської сировини та продуктів тваринництва. Купець третьої гільдії був обмежений свідоцтвом на право промислового закладу з кількістю робітників до 32 чоловік. Міщани, які торгували, могли мати на своїх підприємствах не більше восьми робітників або шістнадцять хлопчиків, віком до 15 років. Якщо кількість робітників на таких підприємствах перевищувала 16 чоловік, необхідно було брати купецькі свідоцтва. Цей закон вперше визначав підприємство, де працювало понад 16 робітників, як фабрично-заводський заклад. Критерій у 16 робітників на промисловому підприємстві був прийнятий для розрахунку розміру податків з підприємців. Власники підприємств, на яких було більше 16 робітників, зобов'язувалися брати купецькі свідоцтва, з меншою кількістю – сплачувати встановлений квитковий збір. Однак в інших аспектах відмінність фабрично-заводських і ремісничих підприємств не визначалася.

Лише в 1895 р. згідно з циркуляром міністерства фінансів були встановлені чіткі ознаки для поняття таких закладів – це наявність механічного двигуна або кількість робітників не менше 16. Наявність парового котла чи парової машини автоматично відносило підприємство до фабрично-заводського, незалежно від кількості робітників. І якщо окремі підприємства текстильної галузі другої половини XIX ст. дійсно відносяться до

капіталістичної формації, то поза увагою дослідників залишилися менш розвинені галузі, особливої еволюція в містах і містечках. Отже, протягом ХІХ ст. промислова інспекція не мала про об'єкти нагляду чіткого уявлення. Основне питання, що вважати «фабрикою» і «заводом» залишалось відкритим. Критерій в 16 і більше робітників, як ознака фабрично-заводського підприємства, чітко увійшов у практику дослідників, що користувалися джерелами фабрично-заводської статистики ХІХ ст. [465, с. 168–171].

Царизм обстоював інтереси поміщиків, але одночасно сприяв розвитку промисловості, зокрема політикою протекціонізму. Це призвело до того, що іноземним підприємцям вигідніше було довозити в Україну не товари, а капітали. З кінця ХІХ ст. починається приплив іноземних капіталів, якому сприяла також грошова реформа 1895–1897 рр., внаслідок якої було досягнуто стабілізації валюти. Також цьому сприяло і те, що у 90-і роки ХІХ ст. фінансове господарство Російської імперії значно оздоровилося. Фінансова реформа С. Вітте дозволила встановити твердий грошовий обіг, що рятувало іноземців від ризику збитку на хиткій валюті. У ввозі іноземного капіталу були зацікавлені й вітчизняні підприємці, які отримували значний прибуток від участі у змішаних іноземно-російських акціонерних компаніях. Вперше принципова позиція С. Вітте стосовно інвестицій іноземних капіталів висловлювалась ним на початку 1895 р. Приводом для цього стало внесення Міністерством внутрішніх справ у Державну Думу законопроект про порядок прийняття іноземців у російське підданство, що мав основною метою протидію колонізації західних окраїн імперії вихідцями з Австрії і Німеччини. Дані за останні п'ять років вказували на те, що 2/3 іноземців, які натуралізувалися, належало до числа осіб, які займалися промисловою діяльністю. Побоюючись, що прийняття нового закону ще більше ускладнить ведення підприємництва іноземців на території держави, С. Вітте виступив проти нього. У записці від 13 березня 1895 р. на ім'я державного секретаря, урядовець вказав на негативні наслідки кожного з обмежувальних законів для акціонерного засновництва в Російській імперії. С. Вітте не ставив питання про необхідність відміни цих законів або про непоширення їх на акціонерні компанії, але не виключав цього, й більше того, звертав увагу на можливість такого рішення [374, с. 42].

В період Першої світової війни 7 липня 1915 р. був створений Комітет зі справ бавовняної промисловості Російської імперії. Він визначав максимальні ціни, за якими міг здійснюватися продаж бавовни, досліджував розміри запасів бавовни, що були в імперії (за митними довідками, рахунками торговців), розподіляючи сировину між окремими фабриками. Але весь вплив Комітету в галузі обліку, контролю і регулювання засновувався на тому, що він посилено користувався державним апаратом, ще міцним, хоча близьким до розвалу. Нелегко було текстильному підприємству вийти з-під контролю Комітета, який через Міністерство торгівлі й промисловості за домовленістю з Міністерством шляхів сполучення встановив правило, що зобов'язувало наявну для перевезення залізницею очищену бавовну направляти лише на ім'я Комітета, на

яку б станцію призначення він не відправився. За згодою з Особливою Канцелярією у справах з кредитів Комітет розглядав клопотання бавовняних фабрикантів про надання їм іноземної валюти. Комітет у справах суконної промисловості, організований в середині 1915 р., визначав або нормував ціни, встановлював зразки до прийому товару для армії, залучав фабрики, які раніше не працювали на армію, до виконання замовлень, отримував валюту для закупки шерсті за кордоном. Крім того Комітет вів усілякі відносини у таких справах: 1) про перевезення вовни, частин машин, хімічної продукції, 2) про звільнення від призову на військову службу ратників, робітників і майстрів, що працювали на суконних фабриках і вовномийнях; 3) про забезпечення підприємств суконної промисловості паливом і т. д. Комітет у справах шкіряної промисловості, організований на початку листопада 1915 р., нормував ціни, займався закупівлею сировини та створенням власних складів, забезпеченням сировиною підприємців, обліком та контролем фабрик [597, с. 310–311].

Аналізуючи основні фактори, що визначали розвиток деяких галузей легкої промисловості в кінці XIX ст., необхідно зазначити, що реформи 60-х років XIX ст., незважаючи на збереження численних кріпосницьких пережитків, в цілому сприяли розвитку капіталістичного підприємництва в промисловості країни. Уряд стимулював підприємців шляхом митного протекціонізму. В 1857–1863 роках сума митних виплат до вартості імпортованих товарів складала 17,6%, у 1869–1876 рр. – 12,7%, 1881–1884 – 18,7%, 1885–1890 – 28,3%, 1891–1900 – 33% [362, с. 88–89]. Така економічна політика позитивно впливала на розвиток промислового підприємництва. В той же час вона сприяла імпорту не товарів, а капіталів.

Проведення економічної політики царського уряду здійснювалася переважно в інтересах фабрикантів і заводчиків. Наприклад, текстильна промисловість Російської імперії надійно захищалася від конкуренції з іноземними товарами. Вона розвивалася під прикриттям загороджувальних митних тарифів на сировину й готові вироби. Проте, в кінці XIX ст. ці тарифи стали стримуючим фактором. Вони були своєрідною премією за технічну відсталість, породжували інертність вітчизняних фабрикантів у справі технічного вдосконалення підприємств та здешевлення вироблених товарів. Завдяки загороджувальним тарифам притік більш дешевих закордонних товарів ускладнювався, загроза іноземної конкуренції виключалася. Текстильні фабриканти Росії опинялися цілковитими господарями на внутрішньому ринку, маючи можливість диктувати свої ціни. Конкурентна боротьба могла розгортатися лише між вітчизняними підприємствами. Протекціоністська політика, що здійснювалася царським урядом в інтересах російських фабрикантів, у підсумку призводила до прискорення концентрації виробництва та виникнення монопольних змов [497, с. 27].

Таким чином, необхідно підсумувати, що самодержавний лад у пореформеній Російській імперії в результаті свого існування обумовлював необґрунтовану розтрату людських та матеріальних ресурсів. Він продовжував

залишатися головною перешкодою як суспільно-політичного, так і економічного прогресу країни. Його економічна політика стримувала темпи росту промислового виробництва, господарський та суспільно-політичний прогрес країни. Для значної кількості населення самодержавство уособлювало політичне безправ'я, надзвичайну експлуатацію та пригнічення, бідне існування та відсутність життєвих перспектив. Тому в кінці XIX – на початку XX ст. неухильно загострювалися соціальні протиріччя, відбувалися пошуки політико-економічного напрямку розвитку, лібералізації системи управління, визрівали умови для революційних потрясінь.

В силу наявності кріпосницьких пережитків у селі, а також продворянської політики самодержавного уряду, можливості переважно селянського ринку були досить обмежені. Середньодушове споживання тканин та іншої продукції легкої промисловості в Російській імперії на рубежі XIX–XX ст. було в чотири рази нижче, ніж в Англії і США. Перехід до золотої валюти проблеми не вирішив, навпаки, – купівельна спроможність селянських мас знизилася. Пізніше століпінська аграрна реформа повела до подальшого звуження ринку збуту продукції текстильних підприємств країни. Політика протекціонізму, що проводиться в інтересах поміщиків, обернулася високими митами на імпортоване обладнання, що стримувало розвиток виробництва з переробки волокнистих речовин і позначилася на складі і рівні професійного розвитку робітників, зайнятих в галузях текстильної промисловості. Прибутковість підприємств з випуску тканин в Росії була нижчою за ту, що мала місце в країнах Західної Європи. Наслідком відносно невисокої дивідендності акціонерних підприємств текстильної промисловості стало те, що основний потік банківського і іноземного капіталу виявився спрямованим в інші галузі промисловості Росії.

Економічна політика Російської імперії стосовно Наддніпрянської України у пореформений період не зазнала змін за своєю сутністю, а лише змінилася за формою, відповідно до нової історичної ситуації.

2.3. Капіталізація легкої промисловості

З широкого комплексу питань, що стосуються досліджуваного періоду історії України, що на той період входила до складу Російської імперії, важливе місце відводиться аспектам, пов'язаним із капіталізацією її промислового розвитку. Адже темпи розвитку промисловості завжди перебувають у пропорційній залежності від розміру вкладених у неї капіталів.

Капіталізація промислового підприємства зумовлюється його наявним і майбутнім прибутком, обсягом виробничої діяльності, швидкістю розвитку, кон'юнктурою внутрішнього й світових ринків, довірою до менеджменту, відкритістю, іміджем. Велику капіталізацію може мати навіть збиткова

компанія, якщо вона швидко зростає, працює в прогресивному секторі економіки, багато коштів вкладає у свій розвиток [412, с. 180].

Капіталізація промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. супроводжувалася змінами в господарських відносинах, політичною боротьбою, піднесенням культури. Необхідною передумовою для цього процесу є достатньо широкий розвиток товарного виробництва та обміну, що виступають базою для утворення грошових багатств і для соціального розшарування міста і села. Виникненню системи капіталістичних відносин повинен передувати процес первісного накопичення, що складається з двох основних моментів: перетворення дрібного власника у вільного, але позбавленого засобів виробництва робітника та появи власника фінансових засобів, що можуть бути використані на купівлю робочої сили.

Серед світоглядних принципів, покладених в основу даного дослідження, в першу чергу слід відзначити визнання закономірного та прогресивного історичного розвитку. Виходячи з того, що основний зміст історії полягає у звільненні людини в широкому розумінні слова (позбавлення людини залежності від природи, однієї соціальної групи – від іншої, свідомості – від ідеологічного тиску, праці – від експлуатації тощо), доцільно розглядати процеси, що відбувалися в соціально-економічній сфері України в другій половині XIX – на початку XX ст., як закономірний процес звільнення від кріпацтва не тільки селян, а й поміщиків. Можна погодитися з думкою сучасного французького економіста Мішеля Альбера, висловленою в праці «Капіталізм проти капіталізму», відносно того, що «історична функція капіталізму полягала в наступі на злидні, голод і болісне пригнічення» [415 с. 11].

Економічний розвиток країни безпосередньо залежить від фінансового добробуту всіх суб'єктів господарювання, зокрема промислових підприємств. За допомогою розвитку підприємств вирішуються завдання макроекономічної стабільності. Ефективний розвиток підприємництва залежить не лише від збільшення масштабів діяльності, а й раціонального оперування капіталом та зростання ринкової вартості акцій підприємств. Розгляд сутності капіталізації, досить часто ототожнюється з визначенням вартості капіталу підприємства, її впливом на фінансову діяльність промислових підприємств, а також на економічний розвиток економіки країни [412, с. 175].

Становлення нових капіталістичних відносин у легкій промисловості проявилось у послідовному виникненні таких форм промислового виробництва, як ремесло і проста кооперація, мануфактура та фабрика. Це три стадії генези капіталізму у промисловості, що притаманні (з певними модифікаціями) й іншим галузям економіки. Окрім того, кожна з цих стадій характеризувалася підвищенням продуктивності праці й означала особливу сходинку економічного прогресу, адже для кожної з них були характерні певні економічні й технічні особливості. Тому, важливою є відповідь на низку таких питань, як особливості поділу праці при дрібних кустарних промислах, при мануфактурі, при фабрично-заводській машинній індустрії; характер утворених

економічних районів; характер економічних зв'язків: широкі або вузькі торгові та виробничі відносини (за сировиною, паливом, готовою продукцією) в розрізі окремих галузей і виробництв [342, с. 267]. Тому аналіз впливу цих трьох стадій розвитку капіталізму в легкій промисловості дозволить значно конкретизувати особливості історико-економічних процесів у цій галузі на території українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст.

Тривалий час ремісниче виробництво як зародок промисловості перебувало в рамках сільського господарства, складаючи його підсобну ланку та забезпечуючи повсякденні потреби населення в однорідній продукції. Лише на початку періоду генези індустріального суспільства у ремеслі почали відбуватися кардинальні зміни, що врешті призвели до появи окремої сфери матеріального виробництва – промисловості, що поступово технічно й економічно підпорядкувала собі сільське господарство. Необхідно зазначити, що від другої половини XIX ст. активно дискутувалося питання щодо розуміння селянських кустарних промислів як самостійної форми промислового виробництва, або перехідної стадії до мануфактури та фабрично-заводської промисловості.

Основні напрямки виробничих процесів у легкій промисловості в пореформений період зумовлювалися техніко-виробничими та організаційно-економічними особливостями трьох стадійних фаз розвитку капіталістичних відносин у цій галузі. Для кустарних промислів – це: а) процеси їх «капіталізації», тобто підпорядкування законам ринку та входження до системи складніших форм промислового виробництва (складова частина мануфактури або фабрики); б) процеси концентрації виробництва (відносно кількості зайнятих та суми виробництва) на невеликій кількості найбільших підприємств та закладів; в) механічне перенесення промислів на нові території під впливом конкуренції, розширення раніше існуючих промислів серед місцевого населення та поглинання їх більш високими формами промислового капіталізму. Характер економічної організації низки кустарних промислів реально був проміжною технологічною ланкою великих капіталістичних операцій з обробки певного виду продукту і становив певну сходину в розвитку промисловості [502, с. 388–395].

Подальшого розвитку процеси капіталізації в промисловому виробництві набули починаючи з його мануфактурної стадії. Насамперед, це: а) територіальне переміщення або зникнення окремих галузевих районів і центрів мануфактурного виробництва, що залежало від соціально-економічного типу мануфактури та характеру організації виробництва на ньому; б) поширення переважно початкових, розпорошених форм мануфактурного виробництва внаслідок часткового характеру селянської реформи і перешкод у вільній міграції робочої сили; в) формування промислових осередків з ознаками внутрішньої цілісності та суцільних районів зі спеціалізацією всередині ареалу і широкими виробничими зв'язками [342, с. 268].

З розвитком капіталістичного виробництва відбувалося розорення дрібних виробників, які поступово пролетаризувалися. Дрібні мануфактури і кустарі майже повністю були витіснені з виробництва певної продукції (наприклад в шкіряній галузі виробники підошви змушені були переорієнтуватися на продукування юхтової шкіри).

Незважаючи на опір кріпосницької системи, в першій половині ХІХ ст. почався промисловий переворот, з'явилися перші фабрики. Як і слід було очікувати, перші кроки промисловий переворот зробив в бавовняній промисловості, що була найменше порушена кріпацтвом.

Для фабричної форми промислового виробництва характерними були наступні процеси: а) розподіл виробничих потужностей по окремих промислових центрах та районах, посилення виробничої і територіальної концентрації; б) зростання нерівномірності розміщення виробництва через боротьбу за сприятливіші регіональні умови обігу капіталів; в) формування великих за площею суцільних галузевих та інтегральних промислових районів; г) формування основних елементів територіальної структури і територіальної організації промислового виробництва сучасного типу [342, с. 269].

Таким чином, в основі послідовного переходу різних стадій промислового виробництва одна в іншу перебував розвиток суспільного поділу та пов'язаного з ним поділів праці. Це призводило до все більшого відокремлення промислового виробництва від аграрної основи, сприяючи виникненню нових галузей та поглибленню територіальної спеціалізації.

В перебігу цих процесів селянство, що розорялося поміщиками, переходило в міста, створюючи ринок робочої сили. Використовуючи дешеву працю, більшість власників підприємств не були зацікавлені в застосуванні досконалішої техніки, адже при становленні капіталізму застосування машин є доцільним лише в межах різниці між вартістю машини та вартістю робочої сили, яка її заміщає. Нерідко підприємці для того, щоб збільшити прибутки, застосовували нераціональні методи виробництва, що зменшувало якість продукції [444, с. 15].

В умовах ринкової економіки географічні умови почали впливати на раціональний вибір розміщення підприємств як один із важливих чинників поряд із сировинним, паливно-енергетичним, транспортним та збутовим, що знайшло відповідне теоретичне обґрунтування. Це відобразилося в конкретному прояві в економічно доцільному розміщенні виробничих об'єктів відносно доступу до джерел сировини, енергії, трудових ресурсів та ринків збуту готової продукції [342, с. 270].

Остання стадійна форма промислового виробництва – фабрика, була результатом завершальної фази становлення капіталізму та суспільства індустріального типу. Вона з'явилася внаслідок промислового перевороту і характеризувалася складанням загальнонаціональних зв'язків, а також завершенням формування основних елементів територіальної структури промисловості сучасного типу. Для великого машинного виробництва було

притаманне нерівномірне розміщення по території України, концентруванням у межах невеликої кількості районів та великих міст. Це, головним чином, старі райони розвитку поміщицької промисловості (Волинська, Київська, Подільська губернії), що сформувалися ще у феодальну епоху, де і після початку інтенсивного капіталістичного розвитку продовжували розвиватися текстильна, шкіряна та інші галузі легкої промисловості. Також нові райони в Чернігівській (Клинці), Харківській (вономийне і канатне виробництва), Херсонській (канатно-джутове, шкіряне) губерніях з наявними в них виробничими фондами, кваліфікованими кадрами та розвиненим споживанням, мали найбільшу приватнопідприємницьку привабливість через найвищі темпи обігу капіталу (чого вимагає конкуренція для постійного зростання капіталу). Саме швидкість руху капіталу виступала вирішальним чинником величини капіталістичного прибутку на початкових фазах розвитку капіталізму, коли індивідуальні капітали були ще незначні [505, с. 143–144].

Отже, з огляду на вищезначене можна вести розмову про існування декількох індустріальних фаз (або фаз індустріалізації) у розвитку капіталістичних процесів легкої промисловості.

У пореформений період усі суб'єкти виробництва отримали більше свободи, що відкрило нові перспективи і водночас породжувало серйозні проблеми. Значний вплив на виробництво чинив ринок. Водночас у Росії суттєві обмеження вільному розвитку економіки чинив царський уряд, який штучно підтримував як селянську общину, так і дворянське землеволодіння. Ця ситуація зайвий раз ілюструє не безумовність прогресу.

Згаданий уже нами економіст М. Альбер виділив три стадії взаємин капіталізму з державою. Зміст першої полягав у формулі «капіталізм проти держави». На цьому етапі виник новий тип експлуатації людини людиною, викоренився старий селянський світ, посилювалося економічне гноблення робітників, які на собі відчули всі тяготи промислової революції, що поширилася і на легку промисловість. Друга фаза капіталізму, що розпочалася в провідних країнах світу наприкінці ХІХ ст., відбувалася в рамках, «окреслених державою». Всі реформи спрямовувалися на те, щоб виправити ексцеси ринку, стримати насилля капіталізму. Держава виступала як оплот проти сваволі й несправедливості вільного ринку. Кінець ХХ ст. ознаменувався входженням у третю фазу – «капіталізм замість держави». Відповідно до такої періодизації Україна на початку ХХ ст. зупинилася на першій, найважчій стадії розвитку капіталістичних відносин. Процеси, що відбувалися в економіці на межі ХІХ–ХХ ст., були складовою перехідної доби від «дикого» до «гуманного» капіталізму, яку перервала Перша світова війна [573, с. 7].

Однією з важливих проблем, що досліджують історики, є процес генези капіталістичних відносин та капіталізації промисловості. Орієнтуючись на конкурентоспроможні ринкові позиції, максимізацію прибутку та ефективно використання власного та позикового капіталу, підприємство проводить політику збільшення рівня капіталізації свого підприємства. Дана політика

капіталізації базується на обчисленні цінності майна за принесеним йому доходом, збільшенні ринкової вартості компанії; використанні всіх майнових, грошових та інтелектуальних цінностей для розширення виробництва, отримання прибутку від діяльності та ін. [488, с. 134].

Таким чином, капіталізація підприємства є економічною категорією, оскільки зумовлює первісний розподіл, стимулюючи перерозподіл прибутку та доходів на користь підприємства, держави та домашніх господарств за допомогою розширення виробництва та випуску цінних паперів. Необхідною складовою збільшення капіталізації підприємств є визначення суті та функцій капіталізації, її складових, проблем тощо. Тобто капіталізація підприємства – це збільшення прибутковості підприємства за допомогою використання його потенціалу [412, с. 176].

Реформа 1861 р. призвела в багатьох галузях до перемоги та утвердження капіталістичного способу виробництва. Особисте звільнення кріпаків ліквідувало правові перешкоди для самостійної діяльності сільських підприємців і створило умови для панування системи вільного договору. Особливості перехідного періоду в Україні в легкій промисловості обумовлювалися тим, що реформи розпочалися в той період, коли економічні резерви феодальної системи ще не були повністю вичерпані. Тому протягом значного періоду відбувався одночасний розвиток старих і нових виробничих відносин. Це явище розтягнуло процес капіталізації на тривалий час. Також і реформи, проведені в 60-х рр. XIX ст. мали половинчастий характер, адже незміцнілий стан підприємців орієнтувався на підтримку зі сторони самодержавства [456, с. 5, 6, 35–38].

Процес капіталізації легкої промисловості пройшов доволі довгий шлях своєї еволюції. Поряд з кількісними змінами в дрібній промисловості відбувалися і певні якісні зрушення, що характеризувалися сильно вираженою соціально-економічною неоднорідністю промисловців. Головними ознаками, що свідчать про наявність капіталістичних відносин, є виробництво товарів на ринок та використання найманої робочої сили. Тому розвиток дрібнотоварного виробництва супроводжувався появою найманих робітників та кустарних виробників, які працювали на скупщиків. Масштаб кооперації робітників на тому чи іншому промисловому підприємстві визначався насамперед величиною капіталу власника, авансованого на купівлю робочої сили, та ступенем концентрації засобів виробництва в його руках. Наявність в українських губерніях багатьох дрібних підприємств легкої промисловості з незначною кількістю робітників було також обумовлено саме відсутністю великих капіталів у руках їх власників, значна частина яких була вихідцями з селянського та міщанського середовища.

Конкретно-реальні обставини в Російській імперії та українських губерніях спричинили співіснування мануфактурного періоду з феодально-кріпосницькою епохою. А в межах цього періоду виникли й протягом тривалого часу співіснували не один, а різні види мануфактур: капіталістична і

кріпосна (вотчинна, посесійна й казенна). Єдине, що було загальним для них – це складний поділ праці всередині підприємств. А за своєю економічною природою вони були категоріями протилежного характеру. Якщо розглядати капіталістичну мануфактуру, то в ній робітники в одній майстерні поєднувалися капіталом, вона з самого початку передбачала вільного найманого робітника, який продає свою робочу силу капіталові. Заснована вона була таким чином на відносинах купівлі-продажу робочої сили, на відносинах економічної залежності. Власниками закладів тут виступали підприємці й торговці, які будували своє економічне панування на капіталі й конкуренції. [333, с. 46].

Історично капіталістична мануфактура відіграла важливу позитивну роль у поширенні та зміцненні капіталістичних відносин у промисловості. Капіталістична мануфактура, незважаючи на свою відсталість у порівнянні з фабрикою, уособлювала собою вже нову економічну категорію, що була здатною входити в ринкові відносини – переходити з готовою продукцією в обіг. Так, щоб забезпечити функціонування підприємства, його власник не міг придбати все необхідне для цього (приміщення, устаткування, паливо, сировину тощо) інакше як шляхом купівлі на ринку. Причому робити це все йому доводилося самостійно, без усякої безпосередньої підтримки держави. Далі, будучи заснованою на капіталі, така мануфактура будувала відносини між господарем і робітником у вигляді купівлі-продажу робочої сили. І хоча ця угода ще не виступала в своїй закінченій формі, адже частина робітників деякою мірою зберігала зв'язок із землею, однак тут діяла вже принципово нова тенденція щодо зростання відповідних виробництв та розширення ринків збуту. Таким чином, в капіталістичній мануфактурі товарність має майже загальний характер. Речові фактори вступають в ній у процес виробництва як товари всією масою. Готовий продукт реалізується як товар теж у повному обсязі. Товарної форми тут набуває і робоча сила. Все це означає, що капіталістична мануфактура – це форма товарно-капіталістичного виробництва [333, с. 47].

У майже всіх галузях легкої промисловості, типовим було дрібне виробництво, розвиток якого характеризувався перетворенням у все більших масштабах ремісників і кустарів у найманих робітників капіталістичних підприємств. Переважаюча форма роботи на дому зовсім не виключала розвитку капіталістичних відносин, а, навпаки, була ознакою подальшого їх розвитку [502, с. 357].

Текстильна промисловість за цими показниками була неоднорідною. У бавовняному виробництві кріпосна праця практично взагалі не застосовувалася. Набирати силу ця галузь стала тоді, коли вже не допускалося відкриття нових посесійних мануфактур. Поміщики бавовняних підприємств не засновували, тому, що нова галузь працювала на імпортній сировині й випускала продукцію на широкий ринок, а тому й не користувалася особливим заступництвом держави. Наймана праця і капіталістична конкуренція прискорили розвиток галузі. Бавовняна промисловість була галуззю найбільш успішного розвитку

капіталізму в кріпосній Росії. Прямою протилежністю їй була поміщицька вовняна промисловість, тому що вона працювала на державну скарбницю, користувалася заступництвом держави і забезпечувала додаткові привілеї. Але поступово вовняних тканин стало випускатися набагато більше, ніж було потрібно державним замовленням, й в міру того, як в галузі скорочувалася питома вага роботи на скарбницю, в ній збільшувалася частка купецьких закладів з найманою працею.

Льоно-конопляна та шовкова промисловості займали проміжне становище між бавовняною та вовняною. Тут застосовували кріпосну працю, тому що льоно-конопляна галузь теж частково працювала на скарбницю, а шовкова виробляла продукцію переважно для дворянського споживання, але кріпаків у мануфактурах в цих галузях було значно менше, ніж у вовняній.

Тим не менше, заможні власники майстерень, використовували найману працю. Так, ступінь її концентрації в 60-ті роки XIX ст. характеризувався в Балтському та Тираспольському повітах Херсонської губернії такими даними: в Тирасполі в 174 майстернях працювали 90 робітників і 4 учня, Григоріополі відповідно – 105, 63 і 8, в Дубосарах – 135, 109 і 24. Найбільше праця робітників використовувалася у виробництвах з виготовлення предметів домашнього господарства та пошиву одягу. Додаткова робоча сила залучалася і до сільської місцевості. Частина чоботарів, шевців і кравців містечок Кодима і Круті Балтського повіту наймали на роботу не лише дорослих чоловіків, але й дітей [462, с. 34–35].

До закінчення досліджуваного періоду з розвитком товарного господарства та посиленням конкуренції відбувався процес розшарування дрібних виробників. Успішні, заможні власники промислових підприємств все ширше використовували найману робочу силу, більше концентрували виробництво в своїх руках. Виробництво збільшувалося на відносно великих підприємствах. Наявність дрібних самостійних виробників передбачає роздроблення засобів виробництва, виключаючи тим самим їх концентрацію та кооперацію у великих масштабах. При слабкому розвитку товарного господарства дрібні виробники переважно самі збували вироби безпосередньо замовникам або споживачам на місцевому ринку. З розширенням місцевих ринків подібний збут ставав проблематичним, бо для великого ринку необхідна торгівля у великих розмірах. Це протиріччя між характером дрібного виробництва та потребами в широкому збуті вирішувалося шляхом утворення особливої категорії людей, спеціально зайнятих торговими операціями зі збуту товарів, – скупщиків. Дрібні виробники поступово відокремлювалися від ринку і потрапляли під владу торгового капіталу. Прошарок дрібних самостійних виробників руйнувався внаслідок дії економічних законів, притаманних дрібнотоварному виробництву, яке внаслідок прогресу створює умови для самоліквідації. Прискоренню цього процесу сприяло втручання лихварського і торгового капіталу, який необхідний для розвитку капіталістичних відносин. Торговий капітал активніше підкоряв дрібне промислове виробництво.

Дане явище простежується й на досліджуваній території. Так, у взуттєвому виробництві в Херсонській губернії посередництво скупщиків, що скуповували взуття за цінами на 1–2 крб. нижче за ринкові та замовні ціни, також сприяло зниженню заробітку майстрів-взуттєвиків. Заможні майстри, поряд своєї роботи, займалися скуповуванням продукції в бідніших чоботарів. Вони ж постачали біднякам сировину або замовляли в них взуття зі свого матеріалу і платили за це 30–40 коп. за пару. Багато майстрів, які не володіли оборотним капіталом, через відсутність попиту на свою продукцію переходили до сільськогосподарської праці на своїх наділах, або ставали найманими робітниками, отримуючи невелику платню – до 25 коп. в день [462, с. 36].

В нестійкому економічному становищі перебували й представники кравецького виробництва. Частково зайняті кравці при відсутності замовлень або при зниженому попиті також зверталися до сільськогосподарських робіт чи наймалися поденно, а постійно зайняті лише в сприятливих випадках працювали на магазин готового одягу, при зарплаті до 50 коп. в день, а інколи і до 1 крб. в тиждень. Багато майстрів через відсутність необхідних грошових засобів купували виробничий матеріал і робочі інструменти в кредит під високі проценти.

В овечо-кожушному, кушнірному виробництвах дрібні майстри купували сировину в скупщиків у кредит за високий процент – від 25 до 100, в результаті чого значна частина заробітку йшла на його виплату. Майстри повинні були розраховуватися зі скупщиками до відкриття ярмарку чи базару, в іншому випадку позбавлялися кредиту. Ступінь експлуатації дрібних виробників зі сторони скупщиків проявлялася в тому, що перші, в залежності від сорту сировини переплачували за 100 шкір від 18 до 30, а іноді й до 50% їх ринкової вартості. Через відсутність грошових засобів частина дрібних виробників не в змозі була займатися промислом і покидала його або наймалася на роботу до заможних підприємців [462, с. 38].

Прошарок дрібних виробників являв собою складний соціально-економічний організм, в якому перепліталися соціальні елементи докапіталістичного способу виробництва (дрібні самостійні виробники), перехідних форм капіталізації («самостійні» виробники скупщики-купці) і капіталістичного способу виробництва (власники майстерень з найманими робітниками). Дослідження системи виробничих відносин, що формувалися в дрібній промисловості, шляхом виявлення місця і ролі дрібних виробників у ній, їх відносини з ринком свідчать про капіталізацію виробництва.

Капіталістична (купецько-міщанська) промисловість в Україні навіть напередодні реформи 1861 р. становила ще відносно незначну частку від поміщицької промисловості, заснованої переважно на примусовій праці кріпаків. Так, за приблизними підрахунками, на 1860 р. вартість виробництва дрібної і мануфактурної капіталістичної промисловості на Україні становила 8–9 млн. крб., а частка в ній мануфактур становила приблизно половину цієї суми [514, с. 25–26].

У той же час вартість виробництва цукрової, винокурної та суконної поміщицької промисловості (це були переважно великі підприємства мануфактурного типу) становила близько 35–36 млн. крб. Якщо ж сюди додати вартість виробництва вотчинної селітряної, паперової, полотняної, металургійної та металообробної, скляно-фарфоро-фаянсової, цегельної тощо промисловості, то ця сума ще значно збільшиться. В загальній структурі промисловості кріпосної України, навіть напередодні селянської реформи, капіталістичний сектор займав загалом незначне місце. Певні зрушення в техніці виробництва, впровадження парових машин на окремих підприємствах ще не свідчили про початок промислового перевороту як про широкий процес переходу від мануфактури до великої капіталістичної індустрії та утворення двох нових класів: великої промислової буржуазії та індустріального пролетаріату [514, с. 26].

Протягом першої половини XIX ст. питома вага капіталістичних підприємств у суконному виробництві України дедалі більше зростає, натомість поміщицькі заклади, внаслідок конкуренції з боку капіталістичної суконної промисловості Польщі й Центру Росії, а також місцевих купецьких мануфактур, зменшують обсяг виробництва і поступово ліквідуються. Обидва типи підприємств відображали розвиток капіталізму, а саме: з одного боку, занепад поміщицьких закладів вотчинно-посесійного характеру, з другого боку, розвиток чисто капіталістичних фабрик з купецьких закладів.

Напередодні реформи 1861 р. капіталістичні суконні мануфактури на Україні за обсягом виробництва виходять на чільне місце (табл. 2.4).

Таблиця 2.4

Капіталістичні і вотчинні суконні мануфактури в Україні

[514, с. 21]

Типи підприємств	1848 р.			1860 р.		
	К-сть підприємств	К-сть робітників	Вироблено сукна, тис. аршин	К-сть підприємств	К-сть робітників	Вироблено сукна, тис. аршин
Капіталістична мануфактура	13	2494	456,7	22	3740	925,9
Вотчинна мануфактура	52	9329	1077,5	26	4537	833,5

Таким чином, протягом першої половини XIX ст. панівну роль у суконній промисловості України ще відігравали поміщицькі підприємства; з кінця 40-х і, особливо, протягом 50-х років число останніх різко зменшується, скорочується обсяг виробництва, проте зростають число й обсяг продукції купецьких підприємств. На 1860 р. 22 купецькі мануфактури давали близько 53% загальної продукції суконних мануфактур [514, с. 22]

У містах, що швидко зростали розширювалася фінансова інфраструктура (банки, біржі, інституційні інвестори та інші небанківські фінансові організації) і все більшого значення набував міський середній клас, що вкладав свої заощадження в цінні папери. Все це стало, поряд з іноземними інвестиціями, вирішальним фактором у процесах модернізації. Такі процеси за часом були пов'язані з кризою традиційного суспільного укладу в 40–60-ті рр. ХІХ ст. Промисловий переворот, що почався в легкій промисловості, був ініційований знизу завдяки підприємницькій активності вихідців з різних соціальних груп [621].

Збільшення кількості підприємств, пов'язаних з обробкою сировини, яку давало землеробство і тваринництво, поступове відокремлення галузей легкої промисловості від сільського господарства сприяли товаризації виробництва. Чим менше було пов'язане промислове виробництво з феодално-кріпосницькими відносинами, тим ширші й міцніші воно мало зв'язки з ринком і, навпаки.

Головною метою функціонування (або іншими словами – збільшення) капіталізації підприємства є постійний рух капіталу. Протягом поточної діяльності форма капіталу підприємства постійно змінюється. При цьому матеріальні цінності перетворюються на капітал тільки тоді, коли вони починають брати участь у господарському обороті. Капіталізація як процес здійснюється у виготовленні продукції, її реалізації і отриманні доходу, причому чим більше власних коштів залучається, тим більший прибуток отримає підприємство [546, с. 288]. Прибуток – мета підприємницької діяльності й, водночас, – джерело витрат для розвитку виробництва. Це одна з основних фінансових категорій ринкової економіки. У прибутку концентруються фінансові інтереси усіх суб'єктів підприємницької діяльності (власників, акціонерів, працівників), він характеризує ефективність виробництва, свідчить про примноження фінансових ресурсів та про конкурентоспроможність підприємства [412, с. 178].

Господарська діяльність Харківської канатної фабрики яскраво свідчила про перебіг процесу капіталізації окремих галузей легкої промисловості. Це було найбільше підприємство конопляної та канатної промисловості, що працювало в Україні. В 80-х рр. ХІХ ст. почалося будівництво парової конопляно-прядильної канатної фабрики на хуторі Шевченко біля Харкова. Весною 1890 р. вона була запущена в дію. На початках на фабриці нараховувалося біля 70 робітників, з яких лише 20 були зайняті виробництвом продукції на машинах. Інші вручну обробляли сировину, крутили канати, шили мішки, плели мотузки з конопель, а також виконували різноманітні підсобні роботи. Обладнання фабрики складалося з п'яти ткацьких станків, двох прядильних, канатної, тіпальної та мотальної машин. Силовим двигуном слугувала машина з одним паровим котлом. Успішна конкуренція з трьома невеликими канатними фабриками Харківської губернії, зростаючі прибутки дозволяли власнику розширювати виробництво. В 1893 р. було збудовано нову

цегляну будівлю, встановлено додаткове обладнання, збільшено кількість робітників. Фабрика могла вже переробляти 5 500 пудів сировини за рік [430, с. 6].

Об'єднавши свої капітали, купці в липні 1895 р. створили акціонерне товариство, що входило до Південноросійського Товариства конопляної та канатної промисловості [536, с. 286]. Залучення додаткового капіталу пожвавило виробництво. В 1897 р. запустили в роботу невелику електростанцію. На цей час збудували казарму для робітників. Збільшилася кількість кваліфікованої робочої сили за рахунок вербування людей в Іваново-Вознесенську, Нижньому Новгороді, Смоленську та інших промислових містах Центральної Росії. Побудована в новому місці біля залізничної станції Нова Баварія канатна фабрика весною 1899 р. почала роботу. Швидкими темпами споруджувалися фабричні корпуси, будувалися допоміжні споруди, встановлювалося обладнання. В Англії закупили 147 ткацьких станків, 23 прядильні машини та інше обладнання. Це було вже порівняно велике капіталістичне підприємство на якому діяло 270 ткацьких станків і прядильних машин. В цьому році на фабриці працювали вже 360 робітників, а річне виробництво товарної продукції становило близько 200 тис. крб. Швидкими темпами споруджувалися фабричні корпуси, будувалися допоміжні споруди, встановлювалося обладнання [430, с. 6–8].

На початку ХХ ст. кількість робітників на Харківській канатній фабриці досягла 2 800 чоловік, а сума виробництва становила 4 775 тис. крб. за рік. Якщо взяти всю галузь конопляної та канатної промисловості в цілому по Російській імперії, то при середньому розмірі підприємства з кількістю 148 робітників, вісім закладів, тобто майже 10% з кількістю робітників від 300 чоловік і більше мали 54% від всієї кількості робітників галузі [536, с. 286].

На початку ХХ ст. текстильна промисловість Російської імперії продовжувала розвиватися на тлі загальноекономічних підйомів і криз, істотних змін у галузевій структурі та внутрішньої організації виробництва. Нові тенденції виявлялися і в поглибленні процесів акціонування, утворення монополій. Фабриканти-монополісти, роздуваючи ціни, грабували населення країни, гальмували виникнення нових підприємств і їх вдосконалення. В цих умовах Д.І. Менделєєв зауважував, що монополізм капіталу – становить найгірше зло. Здійснюваний царизмом протекціонізм в цих умовах обертався на ділі заступництвом окремим особам або групам капіталістів, породжуючи не підприємливість, а пошук обхідних шляхів (хабарництво, корупцію, казнокрадство і т. д.) [292, с. 5].

В Російській імперії відбувався процес створення акціонерних товариств, що найчастіше виникали коли засновникам був потрібний великий статутний фонд для реалізації якої-небудь комерційної ідеї. Їхніми співвласниками могли стати різні, непов'язані між собою особи. Виключення акціонерно-пайових компаній зі сфери звичайної торгово-промислової (купецької) діяльності означало, зокрема, звільнення акціонерів від необхідності вступу до купецьких

гільдій. Так, в Харківській губернії проводило свою діяльність акціонерне товариство «Акціонерна компанія з торгівлі вовною» [454, с. 110–111].

В 1899 р. ідея запровадження «Миколаївського акціонерного товариства прядильного и ткацького виробництва» в м-ку Стеблеве Миколаївського повіту Херсонської губернії належала княгині Ользі Лопухіній-Демидовій. Її фабрика обробляла волокнисті матеріали, але згоріла недавно. За період роботи фабрики біля неї утворилося поселення «Фабричне», заселене майстрами і робітниками підприємства, які залишилися без заробітків. Акціонерне товариство заснувало в м-ку Стеблеві фабрику для обробітку джуту, бавовни, коноплі, воно дозволило заробляти вцілілим сім'ям робітників колишньої суконної фабрики та покращило загальне економічне становище всього населення краю. До складу товариства входили євреї та іноземці, які мали певні обмеження щодо набуття нерухомого майна [51, арк. 3–3 зв., 4 зв.].

В країні швидкими темпами нарощувалося промислове виробництво, продовжувалася концентрація капіталу, утворювалися великі монополістичні об'єднання. В ХХ ст. на зміну вільному підприємництву приходять жорстка конкурентна боротьба між монополіями. Під владою великого капіталу опиняються найважливіші галузі промисловості, джерела сировини. В конкурентній боротьбі з монополіями багато дрібних і середніх промислових підприємств розорялися або попадали в повну залежність від фінансового капіталу. Така доля сталася і з Південноросійським Товариством прядильної і канатної промисловості.

Економічна криза 1900–1903 рр., а також пожежа, що виникла на Харківській канатній фабриці 12 серпня 1900 р. і спричинила значну матеріальну шкоду (згоріли прядильний відділ, склад з сировиною, приміщення де перебувало нове, ще не встановлене фабричне обладнання), підірвали економічний стан підприємства. Спроби фабрикантів налагодити свої справи за рахунок випущеного з дозволу уряду займу на суму в один мільйон карбованців успіхів не мали. Збут товарів супроводжувався великими труднощами, зумовленими загальною економічною кризою. За таких обставин правління Південноросійського Товариства змушене було заставити своє підприємство під фінансовий капітал Петербурзького облікового кредитного банку з розрахунком отримати від нього фінансову допомогу.

Отримавши нові кредити, Південноросійське Товариство змогло уникнути банкрутства, покращити своє фінансове становище і навіть дещо поживити виробництво. Однак власники фабрики попали в повну економічну залежність від банку, правління якого не забарилося поставити на чолі підприємства свого представника – німця Фалька, який відзначався особливою жорстокістю у ставленні до робітників. Все це сприяло подальшому збільшенню виробництва товарної продукції. В 1912 р. на Харківській канатній фабриці вже працювало 2 250 робітників, підприємство переробляло близько 500 тис. пудів коноплі та джуту, а капітал Південноросійського Товариства складав більше 3 млн. крб. [430, с. 8–9].

Не витримали конкурентної боротьби споріднені підприємства в Харківській губернії. До 1912 р. всі вони розорилися і перестали існувати. Проте, власники канатної фабрики Південноросійського Товариства продовжували збагачуватися за рахунок розширення виробництва та посилення експлуатації робітників. На початку 1913 р. на фабриці працювало вже біля 3000 робітників [430, с. 9].

Приклади капіталізації підприємств легкої промисловості простежуються й на діяльності механічної вовномийні Якова Трохименка в Харкові. Для придбання, утримання і розвитку виробництва підприємства, а також для торгівлі вовною запроваджувалося пайове товариство. Основний капітал товариства визначався в розмірі 500 тис. крб. та розподілявся на 500 паїв (акцій) по 1000 крб. на учасника. Кожен з власників тимчасових свідоцтв повинен був внести необхідну суму протягом шести місяців. Якщо кошти не будуть внесені, то надавалося відтермінування на один місяць з пенею 1%. Акціонерне товариство в ході виробничої діяльності могло збільшувати свій капітал через випуск додаткових акцій за попередньою ціною, на загальну суму, що не перевищувала суми початкового випуску (500 тис. крб.) [281, с. 5–9].

Функціональними ознаками збільшення капіталізації підприємств легкої промисловості виступали використання власних та позичених фінансів (коштів) для розширення виробництва, введення інновацій; залучення до виробництва висококваліфікованих працівників – персоналу підприємства; використання досліджень ринків збуту [412, с. 180].

Капіталізація легкої промисловості супроводжувалася концентрацією виробництва та концентрацією капіталу різного роду об'єднань. Так, на 78 одновласницьких або сімейних підприємств у 1912 р. припадало вже 4 товариства і 2 акціонерних товариства, що зосередили в своїх руках 46% загальної кількості робітників і 53% всієї суми обігу. В фабричних списках Російської імперії згадується акціонерне товариство (джутова фабрика), що функціонувало в Одесі за допомогою іноземного (швейцарського) капіталу в розмірі 750 тис. крб. [536, с. 286]. Одеська бавовняно-джутова фабрика отримала для свого розвитку англійський капітал в розмірі 1 млн. крб. [437, с. 188]. Таким чином, ґрунт для утворення монополій був вже готовим.

Поряд з іншими досліджуваними галузями, процеси становлення капіталістичних відносин утверджувалися і в шкіряній промисловості. В ній вже на початку ХХ ст. значно зросла роль та кількість акціонерних товариств: від 8 в 1901 р. з основним капіталом на 7,1 млн. крб. до 22 в 1915 р. з основним капіталом на 31,7 млн. крб. В цьому році організовується перше монополістичне об'єднання шкіряно-взуттєвої промисловості – «Всеросійське товариство шкіряних заводчиків», що підпорядкувало всю російську шкіряну промисловість (монополізувало заготівлю сировини і дубильних матеріалів, було єдиним представником у зовнішньоторговельних операціях). В 1913 р.

акціонерним товариствам належало 85% всіх шкіряних товарів цензової шкіряної промисловості [444, с. 16].

В Одесі 20 березня 1875 р. засновано «Товариство Ольвіопольського шкіряного заводу» (засновники та члени правління: О.Г. Гассельблат, директор; Е.В. Пліснє, Ю.П. Струнке). Основний капітал підприємства склав 250 тис. крб., воно випустило 1000 іменних акцій по 250 крб. «Товариство Південноросійського шкіряного виробництва» почало працювати 20 січня 1885 р. (засновники і директори: відомі підприємці: А.І. Трабоггі, К.П. Калотті, І.П. Сінадіно, А.А. Анатра, С.З. Зусман) з капіталом 900 тис. крб. (1800 іменних акцій по 500 крб.). Акції були введені в котирування Одеської біржі з 1895 р., але їх ціни не визначалися і операції купівлі-продажу, ймовірно, не проводилися [246, с. 336, 487].

У 1890-і роки в Одесі працювали 24 акціонерні компанії і пайові товариства. З них в 14 інвестований місцевий капітал, наприклад, у «Товариство південноросійського шкіряного виробництва» (300 тис. крб.) [159, с. 247].

В шкіряній промисловості українських губерній в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. продовжували відбуватися процеси концентрації виробництва, в ній переважало крупне виробництво. Частка дрібних підприємств складала в 1908 р. всього 22%. Дані з деяких губерній (Київської, Херсонської, Полтавської) дозволяють стверджувати про міцну тенденцію неухильного зменшення ролі в шкіряній промисловості дрібного виробництва, що витіснялося крупним. Адже, для великого промислового виробника видатки на одиницю продукції набагато нижчі, ніж для малого, кращими є можливості для закупівлі сировини, внаслідок наявності обігових коштів та реалізації продукції, через доступу до збутової ринкової інфраструктури. На значні переваги крупного шкіряного виробництва вказують відомості щодо продуктивності праці. Так, у 1908 р. вона була в 4 рази вищою в крупному виробництві (велика промисловість – 2946,4 крб., мала – 695 крб. на 1 робітника в рік) [444, с. 16].

Розвиток легкої промисловості супроводжувався залученням іноземних капіталів. Так, у 1890-і рр. в Одесі закордонні інвестиції були вкладені в 10 одеських підприємств; в «Товариство бавовняно-джутової мануфактури» – 100 тис. фунтів [159, с. 247]. Англійські капітали, найменше з іноземних представлені в Одесі, були вкладені в акції джутової фабрики. Французькі капітали були інвестовані в «Товариство джутового виробництва в Одесі». Спочатку джутова фабрика належала англійським власникам, але в 1909 р. Французьке акціонерне товариство придбало фабрику в англійського консорціуму [522, с. 292].

В окремих випадках виводилися на біржі й акції товариств. «Південноросійське товариство прядивної та канатної промисловості», яке розпочало роботу 3 грудня 1895 р. (засновники та члени правління: Л. Г. Рабинович, голова; Д.І. Іловайський, А.І. Корякін, граф П.Ф. Сумароков-Ельстон, Ф.А Фальк) з основним капіталом 3 млн. крб. і додатковим

облігаційним капіталом 1 млн. крб., випустило 11 100 акцій (іменних і на пред'явника), в тому числі 300 іменних акцій першого випуску номіналом 1000 крб. і 10 800 акцій на пред'явника 2, 3 і 4-х випусків номіналом 250 крб. Іменні акції номіналом 1000 крб. були введені в котирування на Київській біржі 21 березня 1898 р., їх біржова ціна в цьому році була 1350–1400 крб. Акції на пред'явника номіналом 250 крб. були введені в котирування на Петербурзькій (31 травня 1899 р.) і Київській (18 квітня 1898 г.) бірж. Їх біржова ціна в Києві в 1898 р. коливалася в діапазоні 350–355 крб., в Петербурзі в 1899 р. – 350–560 крб. Дивіденди за акціями в 1895 р. становили 25%, в 1898 р. – 5,35%, в 1899 р. – 8%, в 1900 і 1901 рр. не видавалися. П'ять відсотків облігацій терміном на 25 років були випущені номіналом 250 крб. Даних про введення облігацій в біржові котирування немає [246, с. 340].

Відомості петербурзької біржової преси про операції з цінними паперами на Харківській біржі в 1913–1914 рр. мають занадто загальний характер і створюють не цілком адекватне враження про досить високу активність біржі, даючи привід для висновків про те, що серед товарно-фондових бірж вона займала четверте місце в Російській імперії після Петербурзької, Московської та Варшавської, а в Україні була найбільшою з трьох фондових бірж [307, с. 242–252]. Лише для деяких паїв встановлювалася біржова ціна продажу, наприклад, для паперів Товариства Південноросійських конопляних і канатних виробництв номіналом 250 крб. і дивідендами 9% (60 крб.) [407, с. 2].

Для забезпечення виробничої та фінансової стабільності, в 1882 р. в центрі капіталістичного текстильного виробництва – Клинцях – відкрито громадський банк, що сприяв поживленню торгово-грошових відносин в регіоні найбільшого купецького суконного виробництва в українських губерніях [460, с. 143].

Легка промисловість в період 1900–1905 рр. продовжувала втягуватися в синдикатне русло, але як і в попередні роки без розмаху, що був характерним для виробництва нафти, заліза, вугілля. Тим не менше з кожним роком і тут вплив монополії посилюється у всіх напрямках, призводячи до підвищення вартості життя та зменшуючи темпи виробництва всюди, де це було необхідним для збільшення цін. Так, в текстильній індустрії процес створення синдикатів призвів до кількох міцних угод, серед яких необхідно відзначити синдикат петербурзьких фабрикантів полотна, який вступив у тісну співпрацю з польськими фабриками, а також синдикат джутових фабрик, заснований в 1901 році, який об'єднав 12 підприємств і централізував продаж своєї продукції за цінами правління [597, с. 168–169].

Звичайно, акціонування почалося і у вовняній промисловості. До 1912 р. на акціонерних підприємствах була зайнята третина всіх робітників галузі. Вовняна галузь відчувала гостру нестачу капіталів. Досить великі капітали за багаторічну історію були накопичені в полотняній промисловості, в камвольно-прядильному виробництві, що зазнало злету в результаті технічного перевороту. В інших виробництвах все ще переважали відносно дрібні

капітали. Саме в архаїчній полотняній промисловості виникло перше в імперії порівняно велике об'єднання – Товариство Алексєєва, яке було засноване на сімейній основі ще в XVIII ст. Це була досить надійно організована потужна фірма. Вона проводила активну експансію в інші галузі [296, с. 15].

Найбільш важливою для цього періоду була угода «Невської ниткової мануфактури» з англійським нитковим трестом I. & P. Coats Lmtд, яка в подальшому призвела до встановлення повного панування цього міжнародного синдикату на внутрішньому ринку Російської імперії. Організація постачання ниток по Європейській Росії та іншим територіям була організована зразково. Вона чітко розмежовувала окремі великі райони, комерційно між собою не пов'язаних, але підпорядкованих безпосередньо центральному правлінні в Петербурзі. Кожен район, що складався з 4–5 губерній, мав у великих містах свої відділення зі складами для товарів таких сортів, до яких місцеве населення звикло. Закордонні нитки виписувалися через Петербург, нитки російського виробництва з місць виробництва – Риги, Лодзя, Петербургу та Москви. В 1903 році нитковий синдикат мав відділення в Україні, в Києві та Харкові [597, с. 170].

Зростання бавовняної промисловості в Російській імперії не супроводжувалося особливо швидким розвитком концентрації капіталів та виробництва. Притік іноземних капіталів у цю промисловість порівняно з видобувною чи металургійною був значно меншим. Проте незважаючи на цю відсталість, бавовняні фабриканти вже в 1907–1908 рр. посилюють інтерес до створення синдикатів і при цьому з більшими реальними результатами, ніж це було раніше. Так, часткові об'єднання бавовняних закладів вже в 1907 р. дали деякий і при цьому доволі тривалий результат. В той час як ситець в 1904 р. вартував 11 коп. за аршин, в 1907 р. він продавався вже за 14,25 коп., тобто протягом трьох років ціна піднялася на 31%. Великі фабриканти-мануфактурники на своїх зібраннях в 1908 р. вирішили підтримувати попередні завищені ціни, незважаючи на значне зменшення ціни на сировину на цей сезон. Тому деякі дрібні фабрики, що працювали в Харківській губернії, могли собі дозволити розкіш знизити ціни на ситець від 10 до 20% [597, с. 248].

В лляній промисловості спостерігалася стабілізація й навіть деяке зниження виробництва. Тим не менше, концентрація виробництва зростала високими темпами, створюючи економічні умови для утворення монополій. У 1906 р. було створено об'єднання льонопромисловців, що до 1911 року вже організовувало власників 70% всіх виробничих потужностей галузі. Ця спільнота домагалася від урядових органів підвищення ввізного мита на джут і скорочення його імпорту, збільшення поставок лляних тканин в інтендантство [291, с. 18].

Також 1912–1913 рр. відзначалися появою синдикатських організацій, головним завданням яких було закріплення досягнутого рівня виробництва за рахунок споживача і в той же час здешевлення собівартості за рахунок робітників і селян. В 1913 р. виник проект створення синдикату з продажу

ляних товарів та запровадження особливого товариства чи контори з продажу. В тому ж році організувався синдикат з виробництва мішків, що охопив Нарвську мануфактуру, Ризьку промислову мануфактуру, Південноросійське товариство, Лебедівську мануфактуру та ін. За договором усі споживачі мішків були розписані й закріплені за певними фабриками джутових виробів. Підприємства, що порушували договір виплачували 50 коп. штрафу за пуд проданих виробів [597, с. 249].

Напередодні Першої світової війни продукція льоно-конопляної промисловості галузі становила 18,9% всіх тканин, що вироблялися в Росії. Кількість робітників на завод по галузі за аналізований період виросло в 3 рази, обсяг продукції в грошовому вираженні збільшився 7,4 рази. Під час війни об'єднання льонопромисловців домагалося розподілу військових замовлень і встановлення цін, тобто вже цілком офіційно виконувало функції синдикату [291, с. 18].

Таким чином, процес капіталізації легкої промисловості в українських губерніях, порівняно з видобувною чи металургійною, відбувався значно повільнішими темпами. Лише окремі підприємства відзначалися великими обсягами виробництва. Цьому сприяла політика уряду, що була спрямована на розвиток текстильної галузі в центральних районах Росії та Царстві Польському. З огляду на вищезначене, можна вести розмову про поступовий занепад кількох галузей легкої промисловості, незважаючи на наявність в Україні достатньої сировинної бази та морських портів для зручного імпорту необхідної продукції.

Необхідно зазначити, що за рівнем технічної оснащеності, кваліфікації робітників і службовців російські підприємства з переробки рослинних і тваринних речовин продовжували значно поступатися фабрикам Англії і США, Франції і Німеччини, Австрії та Бельгії. Слабкий розвиток машинобудівної галузі, соціальні та політичні аспекти надавали стримуючий вплив на розвиток легкої промисловості. Вона відчувала на собі постійний вплив вкрай несприятливих зовнішніх і внутрішніх факторів, втягнувалася в кругообіг світового господарства, для неї були притаманними в основному ті ж коливання, що й капіталістичної промисловості Західної Європи, та ще зміна періодів підйому і криз. Певну тривогу власників текстильних фабрик викликали стан ринків сировини, низька купівельна спроможність населення, насамперед, селянства.

РОЗДІЛ 3 МАТЕРІАЛЬНА БАЗА ТА НАУКОВО-ТЕХНІЧНИЙ ПРОГРЕС ГАЛУЗЕЙ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

3.1. Система забезпечення сировиною

Легка промисловість українських губерній Російської імперії мала свої особливості із забезпечення підприємств сировиною. Розвиток найважливіших галузей виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини і матеріалів. Потреби легкої промисловості в сировині забезпечувалися, насамперед, за рахунок місцевого виробництва. Промисловий розвиток сприяв створенню сировинних ринків, а усупільненням виробництва і поглибленням поділу праці він ліквідував відокремленість місцевих ринків і поєднав їх у єдиний національний ринок.

Залежно від сировини, легка промисловість поділяється на певні галузі. Для текстильної промисловості, що була в другій половині XIX – на початку XX ст. основною галуззю комплексу легкої промисловості, як сировину використовували рослинні (бавовна, льон, коноплі, джут) і тваринні (вовна, шовк) волокна. Тому виділяють лляну, шовкову, вовняну, бавовняну підгалузі. Шкіряно-взуттєва та хутрова галузі легкої індустрії використовували як сировину природні шкіри тварин та хутра. Сировина для легкої промисловості проходила первинну обробку, що здійснювалася на льонопереробних, шовкомотальних, вовномийних, бавовняно-очисних та інших підприємствах.

Характер російського імпорту, й суто другорядне значення в ньому споживчих товарів промислового виробництва, свідчили про те, що попит на предмети споживання в основному задовольнявся вітчизняною промисловістю. Про значні обсяги промислового виробництва, особливо текстильного, свідчили масштаби імпорту сировини, бавовни, вовни, барвників [419, с. 33].

Наприклад, через Радивилівську митницю в 1883 р. імпортовано: шкіри обробленої та необробленої 597 пудів 32 фунти, вовни пряденої – 795 пудів 34 фунти, бавовняного прядива – 202 пуди 17 фунтів [42, арк. 65 зв.–66].

Вовняна промисловість

У перші роки після ліквідації кріпосного права вовняна промисловість Російської імперії була цілком забезпечена вітчизняною сировиною, і частина вовни, в тому числі і мериносової, йшла на експорт. Надалі поголів'я простих овець росло повільно, але неухильно, а поголів'я мериносових згодом скорочувалося. Південні чорноземні степи все більше розорювалися під пшеницю, тому пасовища скорочувалися. Вівчарство переміщалося в Середню Азію, на Північний Кавказ, в Прикаспійські степи, але там ще зберігалось традиційне кочове й напівкочове скотарство, а розведення мериносової породи вимагало дуже багато часу. До того ж колоніальна австралійська вовна на світовому ринку коштувала в той час недорого й простіше було закуповувати її. Ціни на експортну вовну падали, тому що мериносова вже не вивозилася – її й

всередині країни не вистачало. Все більшою мірою вовна вивозилася в необробленому вигляді, тому що іноземні споживачі надавали перевагу мити й сортувати її в себе більш досконаліми методами, ніж в Росії [296, с. 13].

У середині XIX ст. Російська імперія з експорту вовни до Англії займала шосте місце. Перше належало Австралії, друге – Південній Америці. При цьому австралійський експорт перевищував російський у 13 разів. Ситуація з експортом стосувалася, у першу чергу, українських губерній, що належали до другої групи виробників як сировини – вовни, так і фабричних товарів – сукна. Українські губернії від 1809 р. спеціалізувалися на виробництві тонкорунної вовни, у тому числі для експорту в Європу, але якість вовни була незадовільною, тому екпортувалася за низькими цінами. Через низьку якість вовни, до європейських країн вона постачалася сировою, немитою внаслідок поганого сортування. Щоб виправити ситуацію, у Харкові за ініціативи купців створюється акціонерна компанія для торгівлі вовною. Проте слабка технологічна дисципліна поміщиків у процесі підготовки вовни на продаж не дозволяла її використовувати для виготовлення тонких сукон першого розряду на англійських та німецьких фабриках, що засвідчила комісія Харківського акціонерного товариства, яка відвідувала англійські фабрики [519, с. 124].

Тонкорунна вовна з українських губерній за якістю перебувала на одній позиції з вовною Угорщини та Богемії, але поступалася німецькій, тому була дешевшою від останньої на 25%. До того ж втрати під час обробки української вовни становили 45%, у той час як австралійської – 30%. Це було викликано тим, що українські виробники використовували застарілу технологію промивки вовни, внаслідок чого вона втрачала свою якість. Основними споживачами вовни з Російської держави від середини XIX ст. стали країни східного Середземномор'я, Іран та головний споживач – Китай. Основним стимулятором зростання вівчарства та кількості суконних фабрик у Російській імперії залишався внутрішній попит і колосальні державні замовлення сукна для армії та флоту [519, с. 125].

Більшу частину сільськогосподарського експорту складала худоба, вовна та льняне насіння. Південна Україна, маючи розвинене вівчарство, постачала на зовнішній ринок велику кількість овець. Вівці переважно вивозилися до Франції, Австрії, Туреччини, Англії, Єгипту й Греції. У 1876 р. французький уряд, через епідемію чуми, заборонив ввіз овець з Росії, проте їх продовжували туди відправляти під виглядом австрійських і угорських. У квітні 1886 р. полтавські заводчики овець зверталися до міністра державних маєтностей з клопотанням про початок переговорів з французьким урядом щодо дозволу на ввезення овець з Росії. Пропонувалося використати для експорту дешевші шляхи: з південноукраїнських портів до Марселя. За підрахунками вівчарів, доставка однієї вівці через Австрію коштувала 7 крб. 80 коп., а морським шляхом – 4,5–5 крб. Французький уряд відхилив пропозицію через наявність на вівчарському ринку більш дешевого товару з Австралії. Російські підприємці були вимушені продавати овець до

Австро-Угорщини, Румунії та Туреччини. Але зазначені країни, маючи власне розвинуте вівчарство, не потребували такої кількості товарів. У 1879 р. до Туреччини з Одеси було вивезено овець на 1 207 380 крб., у 1880 р. – на 515 070 крб., що у 2,3 рази менше [304, с. 98].

Практично весь експорт овець з українських портів здійснювався з Одеси. У 1886–1890 рр. звідти у середньому вивозилося біля 74,3 тис. овець. Місцеві торговці худобою скуповували їх тисячами для перепродажу за кордон. У 1885 р. торговець Згаграфос продав за кордон 18,5 тис. овець, Заак – 16 тис., Бенетто – 14,7 тис. овець. У 1890–1894 рр. експорт овець збільшується через падіж худоби у Єгипті. З Одеського порту було вивезено до 519 тис. голів (42,2% російського вивозу). У наступні роки експорт овець припинився. Було більш прибутковим експортувати вовну, яка мала попит на європейському ринку. Південна Україна експортувала більше половини вовни з Росії. Головним районом тонкорунного вівчарства була Катеринославська, Таврійська, Херсонська та Бессарабські губернії. У 1861–1865 рр. за кордон щорічно вивозилося 631 тис. пудів, у 1866–1870 рр. – 600 тис. пудів, що відповідно складало 56,4 та 60,4% російського експорту [304, с. 99].

Простежити експорт усіх сортів сирової вовни за роками з Російської імперії можна за таблицею 3.1.

Таблиця 3.1

Експорт усіх сортів сирової вовни [535, с. 167].

Роки	Кількість, тис. пудів	Сума, тис. крб.
1856–1860	946	11737
1861–1865	1188	16420
1866–1870	994	10790
1871–1875	1096	10930
1876–1880	1329	15032
1881–1885	1592	14694
1886–1890	1839	17547
1891–1895	1018	7938
1896–1900	918	6825

Як бачимо з таблиці 3.1, експорт вовни, продовжуючи певну тенденцію до зростання, досягнув свого максимуму в другій половині 80-х рр., потім різко впав. Зменшення вивозу за останні десятиріччя ХІХ ст. пояснюється скороченням луків та пасовищ в південних українських губерніях і зростанням виробництва вовняних виробів у центральній Росії, а також посиленням конкуренції з боку Австралії та Південної Америки.

Відомий дослідник ярмаркової торгівлі в Україні І. Аксаков писав, що на українських ярмарках овечу вовну купували не тільки українські й російські, а й іноземні купці з Австрії. За даними І. Аксакова, в 1853 р. австрійські й

пруські купці придбали на Іллінському ярмарку понад 30 тис. пудів перегонної, 2 600 пудів митної вовни, в 1854 році – 31 623 пуди, а в 1855 р. – тільки для Австрії було продано 21 204 пуди вовни [158, с. 209, 216]. Ймовірно, що якусь її частину вивезли в Північну Буковину через Новоселицьку митницю й купувалася вона і на кременчуцькому сретенському ярмарку, де переважно продавалася для реалізації за кордон [264, с. 212].

Вовна, що добувалася на овечих заводах волинських поміщиків, постачалася на місцеві суконні фабрики та частково вивозилася до Австро-Угорської імперії [187, с. 276]. В експорті Волинської губернії важливе місце посідала вовна, що отримувалася з тонкорунних овець іспанської породи, яких розводили переважно польські поміщики. На цей товар припадало майже 15% загальноторгового обігу Волині, що надходив на місцеві суконні фабрики і вивозився на австрійські ринки [425, с. 95].

Наприклад, в 1883 р. через Радивилівську митницю вивезено 5788 пудів 24 фунти овечої вовни митої та немитої, Волочиську митницю – 27 370 пудів, Мервенську митну заставу – 3,5 пуди, Волочиський перехідний пункт – 206 пудів. Щетини вивезено через Радивилівську митницю – 7328 пудів 2 фунти, Волочиську митницю – 1182 пуди, Радивилівський перехідний пункт – 7 пудів [42, арк. 61 зв.–62].

З Катеринославської губернії вивозили вовну в інші російські регіони. Вовна збувалася переважно тонкорунна та звичайна. Більшість вовни поміщики та інші стани збували іноземним та російським агентам на місцевих найближчих ярмарках. Невелика кількість тонкорунної вовни вивозиться за кордон через морські порти та сухопутними шляхами на фабрики Царства польського. В більшості випадків, звичайна вовна закуповується російськими промисловцями для виготовлення простого сукна. Ціна за пуд тонкорунної вовни в 60-х роках становила 13 крб., а немитої вдвічі менше. Поміщики, які мали багато вовни, намагалися збувати більшу її частину на Харківських ярмарках, а меншу – на Катеринославському вовняному ринку [199, с. 211].

Ціна на овечу вовну в 60-х рр. XIX ст. становила 6–15 крб. за пуд, овечі шкіри – 50 коп. – 1 крб. за штуку. Основний збут овечої вовни здійснювався на Харківському Троїцькому ярмарку, що проводився щорічно від 1 до 15 червня. Цей ярмарок був найбільшим з торгівлі вовною в Російській імперії. Поміщики постачали з своїх маєтків вовну з Харківської, Полтавської, Катеринославської, Воронезької губерній. В середньому на ярмарок привозилося 150 тис. пудів вовни, продавалося на суму до 2 млн. крб. Також вовна в невеликих кількостях продавалася в м. Ізюм, де працювала вовномийня [229, с. 170–172, 188].

Епізодично, серед іншої сировини, експортувалася з Північної Буковини в Росію і в Наддніпрянську Україну овеча вовна (в 1866 р. – 2218 пудів на 15,4 тис. крб.) [205, с. 189].

З усіх видів тваринницької продукції найбільше відправлялося на Північну Буковину овечої вовни. Торгівля нею була досить значною протягом усього XIX ст. і в перші роки XX ст. аж до початку Першої світової війни.

Найвищого рівня набула вона в 1840–1870 рр., коли через Новоселицю відправлялися від 154 до 489 тис. пудів вовни за п'ятиліття, що становило в середньому 5–12% її експорту з Російської держави. Частка Новоселицької митниці в загальноросійському експорті овечої вовни була найбільшою в 1850–1854 і 1855–1859 рр. У 1850–1854 рр. (очевидно, в зв'язку з закриттям чорноморських портів внаслідок Кримської війни і направленням її експорту через сухопутні митниці) через Новоселицю вивозили 9% (296 661 пуд проти 3 379 052 пудів, вивезених з Росії), а в 1855–1859 рр. – 12% (відповідно 489 258 і 4 047 435 пудів) експортованої з Російської держави овечої вовни [446, с. 89–90].

Більшість вовни продавалася за кордон через Одесу. У 1861–1864 рр. на Одеський порт припадало 8,5 млн. крб. (49% російського вивозу). У 1861–1865 рр. звідти щорічно експортувалося 357 тис. пудів вовни. У 1866–1870 рр. – 295 тис. пудів (30% російського експорту). У 1880 р. вивіз збільшився до 543 тис. пудів. У наступні роки експорт зазнає скорочення через занепад вівчарства в Південній Україні. У 1885 р. було експортовано близько 260 тис. пудів вовни. Скорочення експорту з Одеси вплинуло на загальний експорт вовни з регіону. З 1860–1864 рр. до 1895–1899 рр. експорт вовни з південноукраїнських портів скоротився з 3505 до 2332 тис. пудів, що складало 49% російського вивозу [304, с. 99].

Серед німецьких купців Одеси одним з найзаможніших був Вальтер, який займався експортом вовни. Торговий дім «Федір Рафалович і Ко» займався продажем вовни, як і більшість інших одеських торгових домів [522, с. 301, 319].

На початку ХХ ст. зростання конкуренції з боку Австралії, Аргентини та США зумовило подальше скорочення експорту. Якщо у 1901 р. з Одеси вивезли за кордон 108 тис. пудів, то у 1906 р. – 102,2 тис. пудів. Наприкінці десятиліття вивіз вовни майже припинився: у 1910 р. за кордон було продано 37 тис. пудів, у 1911 р. – трохи більше – 49 тис. пудів. У загальноросійському вивозі вовни частка південноукраїнських портів скоротилася у 1906 р. до 9%. Країнами-імпортерами української вовни були Англія, Франція, Австрія, Німеччина, Туреччина, Бельгія, Італія і в деякі роки (1883–1885, 1897) США. У 1881–1885 рр., коли експорт вовни досяг найвищої позначки, Англія щорічно купувала до 259 тис. пудів, Австро-Угорщина – до 252 тис., Франція – до 113 тис., Бельгія – до 16 тис., Німеччина – до 10 тис., Туреччина – понад 6,7 тис., Італія – близько 4 тис. пудів [304, с. 100].

З Волинської губернії за 1879–1883 рр. через 7 пунктів вивозу товарів проходили овеча вовна – 2 494 тис. крб. (15% від загального експорту товарів), конопляне прядиво на суму 56 тис. крб., щетина – 92 тис. крб., шкіра необроблена – 49 тис. крб. Також завозилося вовняних виробів на 179 тис. крб. [187, с. 321].

Потреби вовняної промисловості в сировині забезпечувалися насамперед за рахунок місцевого виробництва. В перші роки після реформи тонкорунне вівчарство ще продовжувало розширюватися. Якщо напередодні 60-х рр. в Російській імперії нараховувалося близько 8 млн. голів мериносів, то на початок 1870-х рр. ця кількість визначалася вже в 12,6 млн. при загальній кількості овець 65,4 млн. голів [535, с. 162].

В першій половині XIX ст. можливості та значення України в розвитку вівчарства незмірно зросли. А багаторічна практична робота в цьому напрямі увінчалася тут великими успіхами. Досить сказати, що в 1845 р. на частку України припадало 82,3% загальної кількості тонкорунних овець в Росії, а в 1848 р. – 64,7%. У вказані роки Україна виробляла відповідно 339,7 і 388,5 тис. пудів тонкорунної вовни. Крім того, поміщицькі господарства України виробляли наприкінці другої чверті XIX ст. близько 360–500 тис. пудів вовни звичайних овець. Це означало, що виробництво вовни на Україні дійсно досягло таких розмірів, що вона стала основною сировинною базою суконної промисловості країни. В середині XIX ст. українські ярмарки займали перше місце в Росії з торгівлі вовною: на них її продавалося по 400–500 тис. пуд. щороку, і значна частина цієї кількості надходила на суконні підприємства центральних губерній та інших районів імперії [481, с. 266].

До середини 60-х років вівчарство досягло свого максимуму й потім, стало швидко витіснятися орним землеробством. Під впливом орендних і продажних цін на землю, що швидко зростали, вівчарі почали скорочувати стада і переводити їх розведення на Північний Кавказ, Малич, в Румунію і т.д.

Відтоді починається занепад галузі, викликаний скороченням площі, придатної для розведення овець. Цей процес відбувався внаслідок збільшення попиту на орні землі. Оскільки вівчарство мало екстенсивний характер, воно розширювалося лише при наявності малородючих дешевих земель, головним чином в степових південних районах України та Росії. Зі зростанням земельної ренти стало більш вигідно перетворювати пасовища під посіви пшениці та ячменю. Тому вівчарство перемістилося частково на Північний Кавказ, а частково – в приволзькі степи. Проте в цих районах придатних земель для нього виявилось не так багато.

Згідно досліджень, проведених в 1880 р., в Європейській Росії разом з Царством Польським нараховувалося 37 млн. простих і 11 млн. тонкорунних овець (разом 48 млн.). В порівнянні з початком 70-х рр. XIX ст. кількість простих овець дещо зросла, а тонкорунних – зменшилася приблизно на 15%, особливо в південних степових та південно-західних районах. Якщо вираховувати щорічний збір брудної вовни по 6 фунтів з голови, то виявиться, що з простих овець отримували щорічно 5,5 млн. пудів простої вовни (за ціною 6 крб. за пуд), мериносової – по 7 фунтів з голови (за ціною 10 крб. за пуд), всього – понад 1,5 млн. пудів на суму більше 15 млн. крб. Згідно з даними Міністерства фінансів загальна кількість овець у Російській імперії вимірювалася цифрою близько 70 млн. голів, з яких на долю Європейської Росії

припадало 48 млн. голів. Міністерством вказувалося, що за даними вовнопромисловців, в Росії вироблялося щорічно не менше 3 млн. пудів брудної мериносової вовни. З цієї кількості в Харківському економічному районі вироблялося 800 тис. пудів, в Херсонському та Одеському районах – 600 тис. пудів [535, с. 162–163].

У Херсонській губернії кількість худоби змінювалася, відповідно до врожаїв хлібів і трав, але в загальному – зменшувалася. Особливо це помітно відносно вівчарства. В 1865 р. в губернії було 2834 тис. голів тонкорунних овець і 670 тис. голів простих, тобто зменшення за 34 роки (1899 р.) становило: для тонкорунних овець – близько 74%, для простих – 37% [638].

Овечі заводи Волинської губернії належали виключно поміщикам. Овець розводили переважно тонкорунних іспанської породи. Вовна, що видобувалася з них постачалася частиною на місцеві суконні фабрики, частиною вивозилася в Австрію. Кращими кошарними заводами володіли графиня Потоцька та граф Чацький. Кількість тонкорунних овець в губернії постійно змінювалася [611].

У Волинській губернії в 1867 р. тонкорунних овець іспанської породи налічувалося 308 157 голів, а в 1884 р. – 123 359 голів; в 1867 р. з них отримано 16 117 пудів 10 фунтів вовни, а в 1884 р. – 7160 пудів [187, с. 275]. Таким чином, мериносове вівчарство в губернії поступово скорочувалося.

В 1883 р. у Волинській губернії тонкорунних овець було 123 359 голів. Найбільше заводів з вирощування овець розташовувалися у Володимирському повіті (37). Разом по губернії було 152 заводи, на яких у згаданому році отримали 7160 пудів і 14 фунтів вовни. Середня ціна за миту вовну становила 22 крб., а немиту – 15 крб. [42, арк. 5].

В Катеринославській губернії прості вівці розводили, головним чином, селяни. Тонкорунні становили в приватних власників дуже важливу галузь господарства в Катеринославському, Верхньодніпровському, Павлоградському та Бахмутському повітах. Брудної вовни вироблялося в губернії до 400 тис. пудів, на суму до 3 млн. крб. Найголовніші вовняні ярмарки проводилися в губернському центрі та місті Бахмуті [618].

У харківській губернії купці отримували прибуток від вівчарства, яке було поширене повсюдно. В господарстві В. Кочубея, маєтності якого були в Полтавській і Чернігівській губерніях у 1880-х рр. було велике поголів'я овець – до 10 тис. голів породи «рамбульє», але в 1892 р. їх було продано, бо розведення через низькі закупівельні ціни на вовну стало збитковим [290, с. 82, 91].

У 1868 р. Полтавське сільськогосподарське товариство створило спеціальну комісію для підтримки вівчарства. Полтавські вівчарі звернулося у березні 1868 р. до Бессарабського та Новоросійського генерал-губернатора О. Коцеби. В листі на його ім'я говорилося, що австралійське вівчарство своїми обсягами й дешевизною виробництва робить неможливою конкуренцію з ним місцевій вовні, адже, якщо ціна на немиту вовну буде до 6 крб. за пуд, то вівчарство стане збитковим [304, с. 98].

Також робилися спроби сільських підприємців переймати закордонні методи розвитку тваринництва. Так, наприкінці 1901 р. Полтавське товариство сільського господарства організувало поїздки своїх членів до Англії. На думку більшості тих, хто їздив, українська худоба поки що була для експорту непридатна ні в живому, ні в різаному вигляді, оскільки була погано відгодована. Другою спробою налагодження торговельних стосунків із зовнішнім світом в інтересах розвитку місцевого тваринництва була експедиція Полтавського товариства в Бухару (Середня Азія) з метою закупівлі каракулевих овець для розведення вдома. Проте експедиція закінчилася невдало через смерть керівника та загибель великої частини овець, решта була розподілена між господарями, які за них внесли передплату [290, с. 95–96].

Вівці, що розводилися в Таврійській губернії, належали до порід малич (кримські), мериносів, волоських, чунтуків і цигейських. Мериноси з'явилися в Таврійській губернії на початку ХІХ ст. Від 1804 р. почалася роздача казенних необроблюваних ділянок приватним особам під заводи з розведення чистокровних овець. Цигейські вівці з'явилися майже одночасно з мериносами, спочатку у великих вівчарів, які купували їх для схрещування з мериносовими баранами. За офіційними даними, кількість тонкорунного вівчарства представлялося в такому вигляді: у 1856 р. – 1 199 тис. овець, 1861 р. – 1 754 тис. овець, 1866 р. – 2 360 тис. овець, 1880 р. – 138 тис. овець [636].

Значною за обсягоми споживання вовняної сировини та вироблюваної продукції була суконна промисловість. Конкуруючи з капіталістичними мануфактурами і фабриками, поміщицькі підприємства пристосовувалися до соціально-економічних змін, що відбувалися в економіці країни. Нерідко на цих підприємствах застосовувалися удосконалені знаряддя праці, робочі механізми, машини, а також використовувалася сила пари.

Заводи Херсонської губернії, що обробляли продукти тваринництва, більшу частину сировинних матеріалів отримували в самому краї або з найближчих околиць – Південноукраїнських губерній та Бессарабії, і тільки дуже мало хто з них, як наприклад шкіряні заводи, суконна і капелюшна фабрики, потребували деяких предметів для технічного виробництва, що ввозилися з півночі, здебільшого з Москви і Харкова, або з-за кордону, через Одесу; але і ці предмети споживалися підприємствами в такій невеликій кількості, що навіть значне піднесення цін на них не мало великого впливу на місцеве виробництва. Отже, і тут спостерігалася незалежність місцевих заводів від привізної сировини [201, с. 468].

З відкриттям вовномієнь, що були засновані іноземцями, власниками величезних стад, виникла потреба в забезпеченні підприємств сировиною. Капітали, вкладені в ці заводи, були настільки незначними, що вовна для миття здебільшого надходила від вівчарів, які сплачували лише за її миття, а від 60-х рр. на цих заводах милася вовна, що належала лише заводчикам, які самі скупували її в поміщиків [201, с. 542].

На початок 60-х рр. в Херсонській губернії працювало 12 вовномиєнь і навіть одна в Одесі, де місцевість зовсім не сприяла облаштуванню подібного роду закладів через брак в ній води. При відкритті заводів, їх засновники тільки отримували вовну від поміщиків і промисловців для миття, адже не володіли достатніми капіталами для покупки вовни й ще не мали можливості кредитуватися в одеських купців. Згодом, досить рідко траплялися на мийках партії вовни, які не були власністю самих господарів цих мийок [201, с. 559]. Ця обставина вказує на сприятливе становище цієї промисловості в губернії внаслідок наявності місцевих сировинних ресурсів.

Місцева вовна, що була важливим предметом вивозу за кордон, збувалася і на внутрішньому ринку. Деякі великі поміщики будували свої фабрики з переробки вовни й виготовлення сукна, яке постачали переважно для потреб армії. На широко розвиненому вівчарстві базувалася українська текстильна промисловість, котра в середині XIX ст. ще мала доволі значні розміри. Так, на Полтавщині (не найпотужнішої губернії з виробництва сукна) нараховувалося 18 фабрик, де виготовляли сукно зі звичайної і тонкорунної вовни на суму понад 315 тис. крб. [334, с. 78–79]. Отже, українські губернії вже від середини XIX ст. стали основним центром тонкорунного вівчарства Російської імперії.

Проте, парцеляризація сільського господарства, розорювання земель під злакові та технічні культури, а також зростання орендної плати та вартості робочих рук при збереженні низьких цін на вовну призвели до різкого падіння прибутковості тонкорунного вівчарства, скорочення поголів'я овець. Російська імперія, що в 1860 р. займала перше місце в світі з виробництва мериносової вовни, до 1880 року вже поступалася Австралії, а в 1908 р – Аргентині та США. Поголів'я овець скоротилося в шість разів. Зросли витрати на сировину й напівфабрикати, що надходили з-за кордону. Це негативно позначилося на стані вовняної промисловості, становищі робітників цієї галузі [292, с. 11].

Не зважаючи на те, що більша частина вовни для підприємств надходила з південних губерній України: Катеринославської, Таврійської, Херсонської та з Бессарабії, в котрих разом розводили 6 572 тис. овець іспанської породи, тобто більше половини від загальної кількості в Російській імперії, в Україні виготовлялося небагато сукна. Вовномийні підприємства працювали лише на Півдні, найбільше під Херсоном, на Дністрі, на Бузі, в Кишиневі, Одесі, Єлисаветграді, Катеринославі, Ростові-на-Дону. Вовна після обробки в більшій кількості доставлялася в Одесу й звідти продавалася за кордон і таким чином не оброблялася на українських суконних фабриках. Також вовна з Північного Причорномор'я надходила для миття в Харків, Білгород, Ізюм і звідти постачалася в московський район. Загальний обсяг вовни з іспанських овець в Російській імперії вартував 14 млн. крб., з котрих більше 10 млн. припадало на Україну. Окрім того, ще в усій Росії збувалося простої вовни на 32 млн. крб. [547, с. 106].

Маючи відповідну сировинну базу, суконне виробництво вже з середини XIX ст. стало одним з провідних у легкій промисловості Наддніпрянської

України. Суконні поміщицькі підприємства працювали на сировині й матеріалах, що йшли з маєтку, а також на тих, які власник купував на ринку. Неухильне зростання суконної промисловості призводило до того, що багато поміщиків-підприємців, які мали власні овечі заводи, не могли повністю забезпечити свої підприємства сировиною. Наприклад, власник Ряшківської суконної мануфактури Юсупов (Прилуцький повіт Чернігівської губернії), володіючи власним овечим заводом, змушений був купувати велику кількість вовни в Херсонській і Таврійській губерніях. Фарби й купоросну олію він закупував у Москві. Частково купував вовну та інші необхідні матеріали для виробництва сукна поміщик-сукнопромисловець Марков з Лебединського повіту, а поміщик Гордінін з Вовчанського повіту (обидва – Харківської губернії) виробляв сукно виключно з купованої вовни. Суконна мануфактура Д. Хорвата (села Старосалтове і Писарівка, Вовчанського повіту) переробляла вовну тільки куплену в м. Харкові [449, с. 34].

На купованій вовні та інших необхідних матеріалах працювало багато поміщицьких суконних підприємств Поділля та Волині. Для підприємства подільського поміщика Пренездецького з містечка Миколаїв Проскурівського повіту, вовна та інші матеріали, в тому числі й фарба, купувалися у Бердичеві; поміщик С. Потоцький з містечка Теплик Гайсинського повіту, купував вовну в Подільській, а інші матеріали в Подільській, Волинській, Київській і Херсонській губерніях. Вовну для своїх підприємств купували подільські поміщики М. Сабанський, К. Четвертинський, Г. Любомирський та ін. Суконні підприємства Сангушка, що розтушовувалися в Заславському повіті, наполовину користувалися купованою вовною. Поміщик Чарнецький (Ровенський повіт), маючи суконне підприємство, купував вовну та всі необхідні матеріали в Бердичеві. На Таганчанській суконній мануфактурі в Богуславському повіті, Київської губернії, яка щорічно виробляла десятки тисяч аршинів сукна, використовували вовну з власних вівчарень і куповану. Власник, мануфактури Понятовський купив 4000 пудів вовни в Херсонській, Полтавській і Київській губерніях, а 1200 пудів вовни було одержано з власних вівчарень. Отже, на цій мануфактурі різко переважала купована вовна над вовною, одержаною з власних вівчарень. За цей рік мануфактура виробила 94 тис. аршинів сукна. В 40-х рр. XIX ст. колишня Таганчанська мануфактура перетворилася в фабрику, що в основному працювала на купованій вовні. В 1846 р. кількість вовни, що поступала з власних вівчарень, зменшилася до 800 пудів, а купована становила понад 5000 пудів. Її закупували на місці, а також на Роменському і Бердичівському ярмарках [449, с. 35].

Всі Клишівські фабрики використовували вовну іспанську, шленську й просту місцеву. Вовна тонкорунна закупувалася переважно в Харківській, Полтавській та Катеринославській губерніях. У Чернігівській закупувалася в незначній кількості, через невелику чисельність овечих отар. Загалом, клишівські фабрики споживали до 50 тис. пудів вовни, на суму 750 тис. крб. Індиго, купорос, купоросну оливу, спирт, кошениль, сандал клишівські

фабрики закупували в Москві й Полтаві. Ворсувальні шашки завозили з-за кордону [200, с. 269].

Вовна для фабрики П. Ісаєва «Колонія Нові Музиричі» закупувалася з вівчарень Чернігівської (до 5000 пудів щорічно), Харківської, Полтавської та Катеринославської губерній [200, с. 267].

За даними Е. Щербака все річне виробництво клинцівських суконних фабрик в 1860 р. визначалося сумою 1 336 650 крб. (839 тис. аршин), при чому ця сума за окремими статтями виробництва розподілялася так: витрачено на вовну 702 тис. крб., що становило 52% від усіх сировинних затрат, на паливо і хімію виділено 245 тис. крб. (18%), на заробітну плату виділено 249 тис. крб. (18%), інші витрати – 140 тис. крб. (12%), всього – 1336 тис. крб. (100%) [617].

Через 40 років, в 1900 р. за даними В. Варзара клинцівське вовняне виробництво виражалось сумою в 3204 тис. крб. і 2 500 000 аршинами сукна, причому сума виробництва за окремими статтями витрат розподілялася так: паливо – 1,7%, робітники – 12,5%, вовна і фарби – 70,0%, інші витрати – 14,8%. Другий промисловий перепис 1908 р., зроблений під керівництвом того ж Варзара показав наступний розподіл витрат: вовна – 63%, паливо – 3%, робітники – 14%, хімія та інші витрати – 20% [617].

Хімія, головним чином, фарби завжди були значною статтею витрат, також як і різноманітний технічний матеріал: карданна стрічка, ворсильні шашки, вироби зі шкіри тощо. Все це надходило з-за кордону. Постачальниками були переважно німці, які спочатку мали своїх представників в Клинцях (Юст, Енгельс, Денглер), а потім працювали через московські контори [460, с. 136].

Вовна в текстильному виробництві завжди становила найбільшу статтю витрат. Виробництво клинцівських фабрик споживало виключно шльонську вовну (крім невеликої кількості грубої для кромки і напівгрубої для домішок в казенне сукно), яка до початку 80-х років була виключно російська, головним чином українська. Вовну тривалий час закупувати тільки на ярмарках: Троїцькому (в Харкові), Іллінському (в Полтаві) і Хрещенському в Харкові. Пізніше, оминаючи ярмарки, вовну почали закупувати в поміщицьких економіях. Сировину купували переважно немиту, рідше «перегоном» і в такому вигляді відправляли на найбільші вовномийні, розташовані в околицях Харкова: Торгового Дому Алексеєва (найбільша), Петренка, Ашукіна і Трофименка.

Від початку 30-х рр. ХІХ ст., коли українські степи вже були сильно розораними й вівчарство поступово перекидалося на Північний Кавказ, в Клинці вперше потрапляє шленська (сілезька) вовна з-за кордону. Спочатку в невеликих кількостях, але з кожним роком все більше; до Японської війни вона вже становила 30% всієї споживаної вовни, а напередодні Першої світової війни 1914 р. при сильно збільшеному виробництві, споживання закордонної вовни доходило майже до 50%. На всіх клинцівських фабриках завжди були великі, майже річні, запаси вовни всіх сортів (рунної, осінньої, волок, охвістя,

обножок та ін.). Напівгруба «цигей», що йшла як домішка для казенних сукон, закуповувалася головним чином в Бессарабії. Пізніше, крім українських губерній, вовну закуповували і в Ростовському районі. У 1910 р. в Клинці прибуло всього 142 тис. пудів вовни, крім овечої [460, с. 120–121].

З вироблених в Україні ще наприкінці 60-х років майже 6,5 млн. кг вовни (порівняно з більш як 8 млн. кг виробництва її в Російській імперії в цілому) 25% залишалася для переробки на українських підприємствах. Решта української вовни надходила на фабрики Москви і Петербурга, оскільки 88% усієї вовняної промисловості було сконцентровано саме в російських губерніях [501, с. 234].

Для дунаєвецьких суконних фабрик сировинною базою було місцеве вівчарство. Вовну з мериносних овець німецькі текстильники купували в поміщиків Поділля, Полтавщини, Харківщини, в Криму, а згодом її доставляли з Австралії та Іспанії. Фарби, барвники індиго та кошенілі привозили з Мексики або купували, як і деяке устаткування, на ринках Бердичева та Славути. Ще від 1840-х років на дунаєвецьких фабриках запровадили стриження овець машинами [321, с. 136].

Згідно з описом Ямпільської суконної фабрики, для виробництва сукна використовувалася вовна з овець македонської породи, яких розводили в ямпільському маєтку; там їх налічувалося 400 голів [465, с. 174–175].

Вовна, необхідна для прядива, а потім для виготовлення сукна, постачалася на вовняну прядильню і суконну фабрику, що розташовувалася в Кам'янецькій в'язниці, лише з пострижених місцевих овець, бессарабських, українських чи литовських, білих, чорних або сірих овець. Вовна, стрижена раз на рік, надходила добре вимитою, очищеною, сухою, тобто не бракованою [37, арк. 4 зв.].

Постачання митої вовни для потреб прядильні, суконної фабрики і валяльні сукна в Кам'янецькій в'язниці планувалося здійснювати підрядним методом з укладанням формального контракту, причому в кількості не менше 1200 пудів на рік на першочергові потреби та пропорціями не менше 300 пудів за раз, для виготовлення сукна: сірого – вовну білу і чорну в рівних пропорціях, або 2/3 частини сірої та 1/3 білої і чорної. Прийом вовни здійснював наглядач в'язниці та веркмейстер за присутності сторонніх експертів [37, арк. 6].

Зі збільшенням обсягів виробництва вовну для волинських суконних фабрик почали привозити з Полтавщини, Харківщини, Бессарабії, Криму, з середини ХІХ ст. – з Іспанії та Австралії. Фарбу постачали з Бердичева, Славути, Прибалтики. Серед коростишівських фабрик найкращі показники демонстрували підприємства Р. Арнгольда та В. і Р. Гроссів, вартість виробленої ними продукції становила по 9800 крб. Вовну переважно купували в різних містах України: просту – у Бердичеві, Фастові, Києві, більш високої якості – у Полтаві та Харкові. Матеріали, потрібні для виробництва (фарби, мило), купувалися в Бердичеві, Одесі (мило, фарби, сода), Пінську (олія),

Полтаві (олія). На суконні підприємства в с. Вовнянки Луцького повіту Волинської губернії вовна для виробництва скуплялася місцева [340 с. 17].

Підприємства Полтавської губернії закупували сировину в Росії. Так, у 1880 р. сукновальні заклади використали 2960 пудів сировини, а фланелеві фабрики – 1200 пудів [82, арк. 223].

Харків протягом тривалого періоду був крупним торговим центром з промислового обробітку вовни. На початку ХХ ст. його значення в цьому виробництві дещо впало внаслідок скорочення місцевого вівчарства. Так, за даними обласного правління Війська Донського, кількість тонкорунних овець в області змінювалася наступним чином: в 1903 р. овець було 483 тис. голів, в 1904 р. – 552 тис., в 1905 р. – 467 тис., в 1906 р. – 442 тис., 1907 р. – 513 тис., 1908 р. – 379 тис., 1909 р. – 407 тис., 1910 р. – 384 тис. і в 1911 р. – 332 тис. Зменшення кількості овець в останні 4 роки пояснюється скороченням пасовищ внаслідок перетворення їх на орні землі та підвищенням ціни на хліб. Якщо порівняти кількість овець в Донській області в першому триріччі з останнім, то виявиться, що їхня кількість зменшилася на 25%. В Катеринославській губернії, за відомостями губернського земства, в 1911 р. було мериносових овець всього лише 69 тис. голів [224, с. 4].

Наскільки місцевий ринок на початку ХХ ст. постачав незначну кількість вовни для Харківської губернії, видно із запропонованої таблиці 3.2, яка демонструє звідки надходила вовна на одну із вовномийок, виробництво якої становило половину потужностей вовномийок Харківської губернії. Потрібно мати на увазі, що на місцеві вовномийні надходила виключно вовна з овець іспанських порід, до якої і стосується все нижче викладене в таблиці 3.2.

Таблиця 3.2

**Кількість та походження сировини
для вовномийного підприємства [224, с. 5].**

Роки	Поступило вовни брудної, пуди			Намито вовни, пуди			
	Кавказька	Місцева	Сибірська	Кавказька	Місцева	Сибірська	Всього намито
1902	150600	30410	-	45299	6985	-	52284
1903	293383	34405	570	77468	8739	187	86394
1904	331925	47121	385	95312	11075	125	106512
1905	299042	38311	-	82015	10610	-	92625
1906	327245	18021	-	83259	4888	-	88147
1907	283737	15317	-	78412	4332	-	82744
1908	264391	14334	-	72095	4713	-	76808
1909	276813	10832	-	72494	3367	-	75861
1910	293019	973	2900	69544	230	1102	70876
1911	195182	10161	4864	50561	2847	1724	55132

Найбільше вовни для підприємства постачалося з Кавказу. Місцевої вовни в перше триріччя ХХ ст. намивалося на підприємстві за рік в середньому 8933 пудів, а в останнє – 2148 пудів; тоді як кавказької намивали відповідно 72 693 пуди і 64 200 пудів.

Таким чином, на початку десятиліття кількість місцевої вовни становила 12,3% щодо кавказької, а в кінці – лише 3,3%. В останні два роки появилася і сибірська вовна, кількість якої в 1911 р. становила 3,1% від усієї намитої вовни [224, с. 4–5]. Проте, загалом в Україні у вовняній промисловості більше використовували вовну, що походила з місцевих губерній.

Необхідно відзначити, що за промивку 1 пуда вовни із замовників отримували близько 2 крб. 50 коп. (в розрахунку за миту вовну). Ціни на вовну на початку ХХ ст. згідно бюлетенів Харківської біржі були в середньому за роками наступними:

Таблиця 3.3

**Ціни за миту вовну з овець
іспанської породи за 1 пуд, крб., за роками [224, с. 10]**

1902	1903	1904	1905	1906	1907	1908	1909	1910	1911
32,58	34,84	34,86	36,71	42,51	43,27	37,54	40,11	43,37	39,73

Звідси видно, що середня ціна на вовну в першому триріччі ХХ ст. була 34 крб. 09 коп., а в останньому – 41 крб. 07 коп. Відповідно, вовна подорожчала на 20–21%.

Таким чином, у вовномийному виробництві перше десятиліття ХХ ст. характеризується скороченням надходжень місцевої вовни і підвищенням цін на сировину.

Загалом у 1900 р. вовномийне виробництво України спожило: вовни немитої шленської – 483 тис. пудів, вовни немитої цигайської – 2,6 тис. пудів, вовни немитої російської – 15,1 тис. пудів, вовни з телячих шкір для волоку – 8,1 тис. пудів вартістю 9,7 тис. крб., соди – 15,8 тис. пудів на 17,6 тис. крб. [182, с. 260].

Інші виробництва з обробки вовни використали: (див.табл. 3.4).

Таким чином, найбільше використовували у вовняній промисловості вовни митої, що походила з місцевих губерній та була оброблена переважно на вовномийних заводах, розташованих у Харківській та Херсонській губерніях.

Коноплі, льон

Льноконопляне виробництво в Російській імперії не відчувало труднощів з сировиною: льон і коноплі здавна не тільки заготовлялися в країні, а й у великих кількостях йшли на експорт. Мануфактурною промисловістю споживалося значно менше волокна, ніж експортувалося. У ХІХ ст. Росія була головним постачальником льону на європейський ринок, а зважаючи на те, що в Азії та Америці його виробництво було мізерне, то і на світовий ринок. В середині ХІХ ст. із загального обсягу виробництва льону в Європі (347 тис. тон) на частку Російської імперії припадало 56% (196 тис. тон), на другому місці стояла Австрійська імперія (47 тис. тон). Слід підкреслити, що мова йде про частку в товарному виробництві, а з урахуванням того льону, який використовувався на виробництво домотканого полотна, питома вага Росії була ще вищою. З 9,3 млн. пудів (148 тис. тон) льоноволокна, що вивозилося на

світовий ринок в середині ХІХ ст. країнами-виробниками, 6,6 млн. пудів, тобто 64%, надавала Росія. У другій половині ХІХ ст. зі старих статей експорту важливі позиції зберіг лише льон (7,3%). Загалом вивозилося 60–70% врожаю льону [291, с. 14–17].

Таблиця 3.4

Використання вовни у виробництвах легкої промисловості в 1900 р. [182, с. 261–262].

Назва сировини	Кількість, пудів	Сума, крб.
Вовна брудна шленська	30,7	277,4
Вовна брудна цигайська	0,9	5,1
Вовна брудна російська	6,1	27,7
Вовна мита шленська	0,6	6,6
Вовна мита російська	25,2	218,8
Вовна мита верблюжа	0,3	5,9
Вовна мита австралійська	0,2	8,3
Вовна мита американська	0,2	8,1
Вовна інших сортів	0,1	1,8
Вовна штучна некарбована	0,1	0,5
Вовна штучна карбована	1,8	8,2
Прядиво вовняне апаратне	0,1	1,1
Прядиво камвольне	0,1	0,6
Ганчір'я вовняне й напіввовняне	31,3	41,3
Одіяла	3,6	–

Хоча однією з найважливіших статей російського сировинного експорту в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. залишався льон, але при недостатньому розвитку льонопереробної промисловості Росії льонарі виявилися в залежності від іноземних фірм, які купували льон-сирець для західних фабрик і понижували ціни на нього. Соціально-економічні наслідки такого стану речей були абсолютно очевидними, адже льоносіючими були 27 губерній Європейської Росії, а льон давав близько 8% в загальному обсязі російського експорту [292, с. 12].

Льон і коноплі становили значну частину експорту. Льону в 1846–1850 рр. вивезли на 3,516 тис. пудів, 1876–1880 рр. – 9,732 тис. пудів, 1909 р. – 14,354 тис. пудів. Коноплі експортували: в 1846–1850 рр. на 2,732 тис. пудів, 1876–1880 рр. – 3,353 тис. пудів, 1909 р. – 2,538 тис. пудів. Найбільше льону вивозили до Англії, Німеччини та Франції, коноплі – до Німеччини [195, с. 12].

На початку ХХ ст. збільшення вивозу льону з Російської імперії супроводжувалося імпортом джута і джутових обчісів, незважаючи на підвищення митного тарифу від 6 коп. за пуд в 1891 р. до 1 крб. 8 коп. в 1901 р. [536, с. 290].

Попит на російський льон продовжував зростати, незважаючи на конкуренцію з боку бавовни і джуту. Це збільшення попиту підтверджується і зростанням цін на світовому ринку. На експорт йшло краще волокно. Впало значення експорту коноплі й вовни. З цих причин сотні мільйонів рублів осідали в західних банках, а не інвестувалися у фабричне виробництво Росії. Все це відображалось на загальному стані економіки, сировинних галузей, становищі текстильників і селян.

Вирощування коноплі складало важливу статтю доходу в селянських господарствах. Для задоволення домашніх потреб її вирощували майже повсюдно до 58 градусів північної широти і з промисловими цілями. Протягом кількох століть Росія традиційно була найбільшим світовим виробником і експортером льоноволокна і лляних тканин. На початку ХХ ст. з 1,5 млн. га світових посівних площ льону і 700 тис. тонн виробництва льоноволокна, більше половини належало Росії. Поставки льону за кордон приносили російській скарбниці щорічно до 90 млн. крб. золотом [292, с. 7].

Льон, залежно від способу підготовки до виробництва, поділявся на сланцевий, коли стебла льону розстелялися на землі та мочений, коли його вимочували у воді. Найкращим способом було визнано другий, саме такий спосіб використовували за межами Росії та в північно-західних губерніях. В Росії, як вирощування льону, так і виробництво волокон відбувалося безпосередньо селянами; за кордоном роль землероба закінчувалася збором льону з полів. Подальша обробка відбувалася спеціалістами, а миття і чесання мали вже фабричний характер. Це одна з головних причин переваги закордонної сировини перед місцевою [196, с. 13].

В Полтавській губернії в 1880 р. було засіяно під льоном 26 344 десятини, зібрано 159 657 четвертей (6 четвертей з десятини), приблизна вартість продукції була 1 916 000 крб. [82, арк. 222 зв.].

Посіви льону в Катеринославській губернії проводилися лише з метою збирання насіння, а волокно переважно спалювали через нерозвиненість фабричної промисловості та його низьку якість [199, с. 146].

В середині ХІХ ст. коноплі для промисловості мали важливе значення. Згодом, зменшення парусного флоту, через заміну його паровим і запровадження на флоті металевих канатів, призвели до спаду у вирощуванні коноплі. Крім того, в коноплі з'явився сильний конкурент у вигляді манільського прядива й джуту [196, с. 14].

В останні десятиріччя ХІХ ст. на Лівобережній Україні прибутковою справою стало вирощування коноплі, оскільки на неї значно підвищилися попит як на сировину для легкої промисловості й, відповідно, ціни. Особливість цієї культури в тому, що вона вибаглива до ґрунтів. А найкраще конопля росте на піщаних ґрунтах та цілинних землях. Найвищі врожаї в 1900 р. отримано в Полтавській губернії – 886 тис. пудів (в 1880 р. коноплі засіяно 32 681 десятин, зібрано 219 047 четвертей (6–7 четвертей з десятини), вартість продукції – 175 тис. крб.) [82, арк. 223], Чернігівській – 854 тис. пудів і Харківській – 718,4 тис.

пудів. Найпоширенішим вирощування коноплі було в Чернігівській губернії. Площа посівів у губернії в 1903 р. була 54,2 тис. десятин, в 1907 р. – 48,4 тис. десятин. Урожай коноплі в 1907 р. зібрали на 2,1 млн. пудів [536, с. 259–260].

Перед Першою світовою війною значно посилилася в Україні переробка коноплі, зросли й площі її посіву, що в 1913 р. досягли 127 тис. дес., причому 45 тис. дес. припадало на Чернігівську губернію. Основна кількість зібраної коноплі в Чернігівській губернії вивозилася за кордон і постачалася на промислову переробку. В 1913 р. чернігівські коноплі становили 91,3% загальноукраїнського вивозу конопель. Крім того, Чернігівщина забезпечувала цією сировиною відповідні одеські канатні заводи [528, с. 174].

Вирощування коноплі на продаж було притаманне для північних повітів Чернігівської губернії, оскільки через погану якість ґрунтів там були низькі врожаї зернових культур. У Суразькому, Новозбиківському, Мглинському, Стародубському повітах Чернігівської губернії досить жваво розвинулася торгівля прядивом (коноплею, що пройшла первинну обробку). Контроль за торгівлею цим товаром перебував виключно в руках купців і міщан містечок розкольників. Найбільшу кількість конопель скуповували прикажчики оптових торговців. Чимале значення мали й міщани-посередники, які скуповували цей товар по селах у селян і поміщиків.

Виготовлені з коноплі прядиво, полотна, канати й мотузки були предметами необхідності в господарстві. Коноплі відносяться до таких культур, що вимагають значних затрат ручної праці, тому в поміщицьких господарствах її вирощування було досить поширеним. Після реформи ця справа для поміщиків стала не вигідною і нею займалися виключно селяни. Відомий земський статист Н. Петлін підрахував, що товарне виробництво конопель у другій половині XIX ст. приносило в середньому на одне селянське господарство від 92 до 100 крб. кожного року [290, с. 107].

Виробництво льону та конопель після ліквідації кріпосного права в Російській імперії почало розвиватися прискореними темпами. Збори льону зросли з 11 млн. пудів в 60-ті рр. XIX ст. до 30,2 млн. пудів в 1911–1913 рр., тобто майже в 3 рази, збори коноплі – з 6 до 22,1 млн. пудів, тобто в 3,7 рази. Більше половини виробленого волокна йшло на експорт. Експорт лляного прядива збільшився з 6,45 млн. пудів в 60-і рр. до 18,6 млн. пудів в 1911–1913 рр. У 1900 р на російських фабриках було виготовлено 294 тис. пудів лляного прядива та 894 тис. пудів очіскового, що склало 75% всієї виготовленого прядива. У 1908 р. з 1 572 тис. пудів виготовленого прядива 1 155 тис. пудів (73,5%) склало очіскове. Природно, що воно коштувало дешевше – не 15,1 крб. за 1 пуд, як лляне, а 9,29 крб., але воно годилося на виготовлення не тонких тканин, подібних до голландського полотна, а тільки грубих виробів, що стали складати основну масу продукції російської лляної промисловості. Хороший чесаний льон відправляли за кордон, а відходи споживали всередині країни [291, с. 17].

Перш ніж попасти у виробництво, конопляні стебла нерідко по декілька разів переходили з рук в руки, причому значно зростали в ціні. В селян скуповували дрібні перекупники для перепродажу більш крупним, ті, вже після тіпання, – безпосередньо на підприємство. Великі тіпальні заклади, де працювало 30, 40, 50 і більше робітників розташовувалися в Новозбикові, Мглині, Стародубі, містечку Почеп, посадах Климов, Еліонка, Воронок Чернігівської губернії. Цікаво, що ціни встановлювалися лише раз на весь рік до настання врожаю. За відомостями поліції, у 1860 р. в Чернігівській губернії торговцями було куплено 43 тис. пудів сирих конопель і 276 тис. пудів тіпаних [200, с. 421–425].

З прокладенням Поліської залізниці маршрути вивезення конопель дещо змінилися. До того ж набагато зросли обсяги виробництва конопель у губернії. У 1888 р. було вивезено з губернії від 620 тис. до 650 тис. пудів, у тому числі Поліською залізницею 507 800 пудів, або 81% усієї кількості. Виділялися шість станцій цієї залізниці на які доставлявся та з яких відправлявся цей товар. Цікаво, що на чотирьох із них формувалися великі партії товару для подальшої відправки за межі Чернігівщини. Це Клинци, Новозбиків, Почеп і Злинка. Коноплі, відправлялися за межі губернії, були місцевого виробництва. Вже в 1892 р. цією Поліською залізницею було перевезено біля 700 тис. пудів конопель. Частково коноплі залишалися в губернії, потрапляючи на Клинівську фабрику полотняних виробів з коноплі братів Баксант. За межі губернії цей товар вивозили й водними шляхами. На початку 90-х рр. XIX ст. 4% коноплі вивозилися р. Десною. Головними центрами відправки були пристані Новгород-Сіверського й Погребків [290, с. 106–107].

Отже, товарне виробництво конопель у другій половині XIX – на початку XX ст. все найбільше розвивалося в північних повітах Чернігівської губернії.

Льон і коноплі з Харківщини збувалися переважно на місці, менша частина – в Катеринославській і Таврійській губерніях. Льон продавали за ціною від 4,5 до 5,5 крб., коноплі – від 2,5 до 3 крб. за пуд. Вирощуванням цих культур займалися державні й тимчасово зобов'язані селяни та поміщики в Старобільському повіті [229, с. 173–174].

Зовнішня торгівля тіпаними коноплями з Чернігівської губернії проводилася через Ризький порт виключно місцевими торговцями Новозбикова, Стародуба та Почеп. Коноплі стали предметом зовнішньої торгівлі пізніше, через віддаленість конопляних районів від морських портів, бо культура коноплі культивувалася переважно в центральних районах Росії та Лівобережній Україні.

Що стосується прядива для вітчизняної льоно-конопляної промисловості, то його імпорт, досягнувши максимуму в п'ятирічку від 1876 р. по 1880 р., коли він у понад два рази перевищив рівень 1856–1860 рр., став поступово зменшуватися і в десятиріччя від 1891 р. по 1900 р. був майже на 30% нижчим ніж обсяги другої половини 50-х рр. XIX ст. Ціна імпортованого прядива перед реформою дорівнювала близько 19 крб. за пуд, потім вона підвищилася і

значний час трималася на рівні близько 40 крб. за пуд, але до кінця ХІХ ст. опустилася до 30 крб. за пуд, перевищивши майже на 60% рівень кінця 50-х рр. ХІХ ст. [536, с. 101].

Конопляне прядиво для канатних заводів у Херсоні, Миколаєві та Одесі в 60-х рр. по Дніпру доставлялося переважно з Орловської губернії. Миколаївський завод щорічно з Брянська і Трубчевська отримував від 30 до 90 тис. пудів конопляного прядива й виробляв з нього товарів на суму від 100 до 200 тис. крб. Пуд конопляного прядива вартував 2,3 крб., а з пуда виходило 37 фунтів каната, який приймався в адміралтействі за вагою [201, с. 482].

Одеський канатний завод його власник Іван Новіков сам забезпечував підприємство сировиною. В Орловській та Воронежській губерніях коноплі закупувалися, вантажилася на баржі й по Десні та Дніпрі доставлялася в Одесу. До 1856 р. канатний завод купував конопляне прядиво в брянських фабрикантів. Але, згодом, брат Івана Яків Новіков, заснував у Брянську власне прядивне виробництво на рівних паях [464, с. 49].

З Брянської сировини, купці налагодили виготовлення оснастки для суден, яку постачали на кораблі грецьких, турецьких, російських шкіперів, які займалися торгівлею по всьому середземноморському басейні.

Згодом, сировина на завод Новікова в Одесу привозилася з Орловської, Курської і Чернігівської губерній, а також з Англії (манільне прядиво) [450, с. 43].

В книзі «Пам'ять Одеської виставки 1884 року» описувалася участь в заході Харківської канатної фабрики та зазначалося, що підприємство виставило для огляду свої вироби з конопляного прядива й трави (сизаль), що постачалася на підприємство з Австралії, Нової Зеландії та Філіппінських островів. Виробництво канатів і мотузків з сизалю почалося ще від 1882 р. [430, с. 9].

В червні 1906 р. на Харківську канатну фабрику Південноросійського товариства конопляної і канатної промисловості надійшло 1855 пудів конопляного прядива 1-го сорту на суму 8345 крб. З цього обсягу на шпагатне відділення 135 пудів на 607 крб., на прядильне відділення – 750 пудів на 3374 крб., канатне відділення – 970 пудів на 4364 крб. [131, арк. 1].

За лютий, травень, червень, липень, серпень конопляного прядива 2-го сорту оброблено 1940 пудів на суму 8350 крб. З цього обсягу на шпагатному відділенні використано 40 пудів на 173 крб., прядильному – 1772 пудів на 7624 крб., канатному відділенні – 128 пудів на 553 крб. [131, арк. 2].

У вересні використано 2421 пуд конопляного прядива 2-го сорту на 10 364 крб. На шпагатне відділення виділено 21 пуд на 90 крб., прядильне – 2400 пудів на 10 274 крб. В жовтні – 5841 пуд на 24 798 крб. [131, арк. 3].

В січні, лютому конопляного прядива 1-го сорту на канатне виробництво використано 336 пудів на 1310 крб., в березні й квітні – 3761 пудів на 14 005 крб., в травні – 1410 пудів на 5252 крб. [131, арк. 4–6].

Таким чином, в 1906 р. на канатну фабрику Південноросійського товариства конопляної і канатної промисловості надійшло 17 564 пудів конопляного прядива 1-го та 2-го сортів на суму 72 424 крб.; пуд прядива в середньому вартував 4,123 крб.

В червні 1906 р. на Харківську канатну фабрику Південноросійського товариства конопляної і канатної промисловості надійшло 1855 пудів конопляного прядива 1-го сорту на суму 8345 крб. З цього обсягу на шпагатне відділення 135 пудів на 607 крб., на прядильне відділення – 750 пудів на 3374 крб., канатне відділення – 970 пудів на 4364 крб. [131, арк. 1].

За лютий, травень, червень, липень, серпень конопляного прядива 2-го сорту оброблено 1940 пудів на суму 8350 крб. З цього обсягу на шпагатному відділенні використано 40 пудів на 173 крб., прядильному – 1772 пудів на 7624 крб., канатному відділенні – 128 пудів на 553 крб. [131, арк. 2].

У вересні використано 2421 пуд конопляного прядива 2-го сорту на 10 364 крб. На шпагатне відділення виділено 21 пуд на 90 крб., прядильне – 2400 пудів на 10 274 крб. В жовтні – 5841 пуд на 24 798 крб. [131, арк. 3].

В січні, лютому конопляного прядива 1-го сорту на канатне виробництво використано 336 пудів на 1310 крб., в березні й квітні – 3761 пудів на 14 005 крб., в травні – 1410 пудів на 5252 крб. [131, арк. 4–6].

Таким чином, в 1906 р. на канатну фабрику надійшло 17 564 пудів конопляного прядива 1-го та 2-го сортів на суму 72 424 крб.; пуд прядива в середньому вартував 4,123 крб.

Постачальниками канатної фабрики були підприємці Д. Каплан, М. Брукман і Каменецький, які в 1906 р. надіслали різноманітної продукції на 7992 крб., Сєдов, Алексєєв на 754 крб., І. Уманський (м. Харків) – 427 крб., Шипман і К^о – 18 526, Олексієвське гірничо-промислове об'єднання на 4 086 крб., АТ Сумського заводу – 4354 крб., Нижньогородська льонопрядильна мануфактура – на 9100 крб. [132, арк. 1а–8].

Обсяги використання сировини Харківською канатною фабрикою подано в таблицях 3.5 і 3.6.

Незважаючи на появу нових видів волокна (бавовни, а потім джуту), попит на традиційну сировину не знижувався. Ціни на льон і коноплі повільно, але неухильно росли й всередині країни: 1 пуд льону, який коштував в 1861 р. 4 крб., в 1910–1912 рр. продавався за 5 крб. 30 коп. Споживання льону в країні зросло з 4,55 млн. пудів в 60-х рр. ХІХ ст. до 8,7 млн. пудів в 90-х рр. і 11,6 млн. пудів в 1911–1913 рр., тобто майже вдвічі за 30 років і в 2,5 рази за весь період. Споживання коноплі за той же час зросло з 2,85 до 18,2 млн. пудів, тобто в 6 разів. Однак далеко не все волокно, що залишалось в країні, надходило на прядильні фабрики і мануфактури. У 60-і рр. ці капіталістичні підприємства переробляли тільки 30% льону, в 1911–1913 рр. – 42%. Решта волокна перетворювалося на прядиво в селянських хатах [291, с. 18].

Таблиця 3.5

**Використання сировини
Харківською канатною фабрикою (лютий 1910 р.) [145, арк. 9]**

Назва сировини	Залишок на 1 лютого, пуди	Надійшло, пуди	Разом, пуди	Видано, пуди	Залишок на 1 березня, пуди
Прядиво російське	31 300	15 642	46 942	13 121	33 821
Прядиво італійське	1337	–	1337	404	933
Прядиво манільське	737	375	1112	–	1112
Джут	616	2899,5	3515,5	1459,5	2056
Льон	80	1175,2	1255,2	775,1	480,1
Сизаль	216	–	216	150	66
Вугілля	33 495	97 550	131 045	52 410	78 635

Таблиця 3.6

**Використання сировини
Харківською канатною фабрикою (березень 1910 р.) [145, арк. 13]**

Назва сировини	Залишок на 1 березня, пуди	Надійшло, пуди	Разом, пуди	Видано, пуди	Залишок на 1 квітня, пуди
Прядиво російське	33 821	10 024	43 845	17 255	26 590
Прядиво італійське	933	132	1065	1065	–
Прядиво манільське	1112	724	1837	60	1777
Джут	2056	1903	3959	2150	1809
Льон	480,1	5399,2	5879	2950	2929
Сизаль	66	324	390	–	390
Вугілля	78 635	41 850	120 485	57 178	63 307

Джут

У зв'язку з розвитком легкої промисловості та попитом на сировину для неї постійно збільшувався імпорт джуту-сирця з Індії та Алжиру. Так, в 1881–1885 рр. він становив 46 тис. пудів, у 1897 р. – 1,207 тис. пудів, 1909 р. – 2,065 тис. пудів [196, с. 14].

Джутове прядиво використовувалося для виготовлення грубих канатів і тканин, а їх значна дешевизна відкрила широкий шлях для збуту на європейських ринках. Нарівні з бавовною, льоном та коноплями, джут належить до найважливіших рослинних волокон. За розмірами споживання у

світовому масштабі джут і досі займає друге місце після бавовни, а за дешевизною стоїть на першому місці. Низька ціна була основною причиною його швидкого і повсюдного поширення і, завдяки деяким вигідним особливостям волокна, забезпечила джуту успіх у конкуренції з льоном і коноплями. Також джут дуже широко використовувався для виробництва харчових мішків. Мішки, виготовлені з цього волокна, не передають вологу продуктам, що знаходяться у них, тому вони зручні для зберігання і перевезення гігроскопічних харчових продуктів (цукор, сіль). Невелика кострубатість і відсутність коротких волокон у прядиві (що характерно для льону і коноплі) робила джутові мішки більш цінними, оскільки вони не засмічували продукцію, що у них зберігалася. Вищі сорти волокна з цієї рослини використовувалися для виготовлення мотузок [615].

До 1881 р. джут в Росію завозився безмитно, відтоді встановили мито в розмірі 40 коп. за пуд. В подальшому, через захист вітчизняного льонівиробництва уряд продовжував підвищувати тарифи, але вони все одно не могли зупинити імпорт цього матеріалу. В 1881–1885 рр. імпортували 46 тис. пудів джуту, 1897 р. – 1,207 тис. пудів, 1909 р. – 2,065 тис. пудів [196, с. 14]. Остання цифра показує значне збільшення обсягів виробництва з цього матеріалу.

У 1900 р. в Україні в галузі з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів загальні видатки на сировину становили 3004,4 тис. крб. [182, с. 283]. Обсяги споживання сировини цим виробництвом показано в таблиці 3.7.

Таблиця 3.7

Споживання сировини виробництвом з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів [182, с. 284–286].

Назва сировини	Кількість, пудів	Сума, крб.
Льон-сирець	3,9	5,4
Коноплі-сирець	6,9	22,5
Джут-сирець	195,5	716,3
Льон тіпаний	6,3	32
Ляна пакля	0,2	0,6
Коноплі тіпані	222,9	828,8
Конопляна пакля	37,1	92,3
Ляне прядиво	0,3	2,2
Прядиво очіскове	1,5	12
Прядиво бавовняне	0,6	9,5
Прядиво конопляне	10,7	51,1
Прядиво джутове	1	6
Суровий тканий ляний товар	1,9	26,8
Матеріали для фарбування	3	26,8
Смола для канатів	8,5	10,5

На початку ХХ ст. на Харківській канатній фабриці внаслідок її оновлення, технічного переоснащення, перехід у власність до монополіста Південноросійського Товариства було освоєно обробку нової сировини – джуту й почалося виготовлення з нього продукції, яку потребував ринок. Джут, конопля, ванільне прядиво і навіть дріт для підприємства у великій кількості почали імпортуватися з-за кордону. В цей час у Харківській губернії на фабриках галузі з обробки коноплі й джуту найбільше перероблялося джуту (близько 250–300 тис. пудів), також близько 200 тис. пудів конопляного прядива та в невеликих кількостях лляних виробів [224, с. 9–11].

Таким чином, дане виробництво найбільше використовувало вітчизняних тіпаних конопель та привізного джуту-сирцю.

Бавовна

Зміни, що відбулися в країні свідчили про зростання промислового виробництва в Росії. Однак в її імпорті продовжували ще переважати товари споживчого попиту: продукти харчування й тканини. До початку ХХ ст. становище змінилося. Ще до реформ 1860-х рр. ХІХ ст. головною статтею російського імпорту стала бавовна-сирець. У 1856–1860 рр. на її частку припадало 12,8% від загальної вартості ввезених товарів. Найбільшими статтями російського імпорту стали поряд з бавовною машини, метали, вовна. У 1896–1900 рр. 47,5% вартості російського імпорту припадало на частку основних товарів виробничого попиту: бавовну, машини, метали, вовну [419, с. 32]. У 1900–1913 рр. структура російського імпорту залишилася в основному без змін.

Бавовни, що вироблялася в Російській імперії не вистачало для потреб бавовняної промисловості. Близько 35% необхідної бавовни імпортувалося, причому ввіз постійно збільшувався: в 1821–1825 рр. – 70 тис. пудів, 1846–1850 рр. – 1,115 тис. пудів, 1876–1880 рр. – 5,031 тис. пудів, 1909 р. – 11,222 тис. пудів. Головними постачальниками були США (60%) та Єгипет (30%). Крім бавовни-сирцю віддавна здійснювався також імпорт бавовняного прядива та бавовняних тканин: в 1821–1825 рр. ввезено бавовняного прядива 236 тис. пудів, 1841–1845 рр. – 590 тис. пудів, 1846–1850 рр. – 351 тис. пудів, 1897 р. – 127 тис. пудів, 1909 р. – 256 тис. пудів [195, с. 12].

Російська держава проводила митне регулювання щодо ввезення сировини для текстильної промисловості. В 1822 р. запроваджено митний збір на прядивну сировину в розмірі 5 крб. за пуд, в 1841 р. – 8 крб. Однак, це не вплинуло на постачання прядива з бавовни, темпи текстильної промисловості зростали. Від 80-х рр. ХІХ ст. тариф збільшили до 11 крб. [196, с. 5].

На виробництво з обробки бавовни в українських губерніях у 1900 р. видатки на сировину становили 141,5 тис. крб. [182, с. 247]. Галузь в 1900 р. спожила бавовни перської – 2,2 тис. пудів на 18,7 тис. крб., тканин сурових, бавовняних – 16,1 тис. пудів, вартістю 98,5 тис. крб. Допоміжних матеріалів використано 8 тис. пудів вартістю 4,2 тис. крб.; відбілюючих матеріалів – 6,1 тис. пудів на 4,9 тис. крб. [182, с. 248 – 250].

Шовк

Відсутність в Російській імперії значної промисловості з первинної обробки шовкової сировини (коконів) пояснювалася її слабким захистом від іноземної конкуренції. Згідно діючого в першій половині XIX ст. митного тарифу, шовк-сирець дозволяли імпортувати з оплатою незначного мита в розмірі 55 коп. за пуд, а шовк кручений, швейний і розмотаний для утка та основи, як фарбований, так і нефарбований, обкладалися однаковим митом по 5–5,50 крб. за пуд. При перегляді тарифу в 1882 р., за проханням зацікавлених підприємців, цей тариф був підвищений і диференційований. Так, на шовк сукований, трощений та прядений нефарбований вартував 8 крб. за пуд, а за фарбований чи в набивному вигляді платили 16 крб. за пуд, причому тариф на шовк-сирець залишено в розмірі 55 коп. за пуд [536, с. 349–350].

Пошквдження промислової діяльності після відміни кріпосного права помітно не відобразилася на виробництві шовку. В 1871 р. на території українських губерній Російської імперії збиралося не більше 500 пудів шовку, а саме в Херсонській, Таврійській (біля м. Мелітополя та в менонітських колоніях) і лише в дуже незначній кількості Полтавській губерніях. В 1883 р. в офіційних оглядах зазначалося, що на півдні Європейської Росії шовківництво збереглося лише в деяких місцевостях і при цьому виробництво в усіх регіонах, де воно ще збереглося, не перевищувало декількох десятків пудів шовку. Так, шовківництво в Київській губернії, на розвиток якого було затрачено багато зусиль, продовжувало існувати лише біля містечка Трипілля, де селяни займалися ним для задоволення власних потреб завдяки звичаю місцевих жінок прикрашати голови шовковими уборами. В Полтавській та Херсонській губерніях шовківництво, як галузь промисловості також було майже відсутнє [536, с. 364].

Питання розвитку шовківництва російський уряд намагався покласти на освітні заклади. Так, старший спеціаліст з управління опікування Київського навчального округу сільськогосподарської частини та з шовківництва Південної Росії в 1902 р. видав розпорядження про збір відомостей щодо розвитку шовківництва та кількості тутових дерев в українських губерніях. Це завдання поклали на місцевих народних вчителів, бо вони мали близькі стосунки з місцевим населенням і безпосередньо знали ситуацію в тій чи іншій галузі сільського господарства [79, арк. 1].

На цей запит надавав відповідь директор народних училищ Київського навчального округу. У звіті він зазначав, що в Полтавській губернії шовківництво розвинуте слабо серед народних вчителів і приватних осіб. Ним займався лише один вчитель Решетилівського двокласного училища Совачов, який щорічно розводив 10–20 тис. черви, для годування якої він доглядав 8 тутових дерев. Також три інших працівники: селянин Потій з с. Волошівки Роменського повіту, щорічно вигодовував до 2 тис. шовкової черви й мав для цього 10 тутових дерев; дворянка Надія Патканова з х. Ракитне Кременчуцького повіту, вирощувала понад 2 500 тутових дерев, з яких

отримувала 1,5 пудів сухих коконів. Третій – дворянин Валентин Магденко з с. Голицьке Кременчуцького повіту, вирощував 1 500 тутових дерев, з яких отримував 3 фунти сухих коконів [79, арк. 6–6 зв.].

У Волинській губернії в селянських господарствах в другій половині XIX ст. тутових дерев не культивували. Лише в 1901 р. посаджено тутові дерева при Мельницькому і Павурському однокласних і Турійському двокласному училищах Володимир-Волинського повіту. При Старо-Олексинецькому двокласному парафіяльному та Лопушнянському однокласному народних училищах Кременецького повіту росло 150 тутових дерев, де вигодовували шовкову черву. В квітні 1902 р. Базарське двокласне сільське училище відвідав старший інструктор з шовківництва Київського та Радомишльського повітів І. П. Шумський, де на території училища посадив тугове насіння та прочитав лекцію з шовківництва [79, арк. 8–8 зв.].

У звітах директорів училищ зазначалося, що в Подільській губернії при народних училищах шовкового промислу не існувало, а тутові дерева використовувалися як декоративні рослини. В Чернігівській губернії в Ніжинському повіті з тутових дерев збирали 20 фунтів шовкових коконів [79, арк. 9–9 зв.].

Не в кращому становищі перебувало шовківництво і в головному центрі цієї галузі промисловості південних українських губерніях, в колоніях Катеринославської й Таврійської губерній. В першій, в колоніях Йозефетальській та Хортицькій отримували в рік до 20 мір коконів або по 1 пуду шовку, що переважно використовувався в місцевому споживанні, а надлишок продавався за низькими цінами по 3–5 крб. за фунт. В Гальбштадтській колонії в 1881 р. очікували отримати 131 міру коконів, або 5 пудів шовку. В інших місцевостях Таврійської губернії шовківництва не було, за виключенням якого-небудь десятка осіб, що займалися більш-менш серйозно цим виробництвом в Сімферопольському повіті. Крім того, декілька осіб болгарської національності (переважно жінок) поселення Паркаси, Тираспольського повіту, займалися шовківництвом, причому добування шовку не перевищувало одного пуда за рік і він використовувався переважно для місцевих потреб. На основі цих даних в «Історико-статистичному огляді промисловості Російської імперії» можна зробити висновок, що шовківництво в 80-х рр. XIX ст. перебувало в занепаді і з року в рік падало все більше. Найважливішою причиною падіння шовківництва в губерніях Південної України було різке зниження цін на шовк-сирець, що спостерігалось в досліджуваній період на іноземних ринках, звідки він імпортувався в Російську імперію без всяких фіскальних митних обмежень. Так, за період від 1868 р. по 1888 р. італійський шовк-сирець суттєво знизився в ціні з 118 до 50 франків, а в 1894 р. навіть до 40 франків, тобто майже втричі. Відповідно повинні були знижуватися й ціни на кокони, що викликало в населення небажання займатися промислом, який вимагав певних умінь та спеціальних навичок і знань, проте не обіцяв суттєвої швидкої вигоди [536, с. 364].

Проте, з початком 80-х рр. XIX ст. з'явилися все ж деякі ознаки поживлення даної галузі. Так, в м. Одеса утворився Комітет з шовківництва, метою якого було повідомляти відомості про ситуацію цієї галузі в південних губерніях Російської імперії та сприяти її розвитку. Багато земств навіть почали цікавитися шовківництвом, підтримуючи його різноманітними засобами. Засновувалися тутові розплідники, що продавали дерева місцевим сільським господарям, здійснювали допомогу в отриманні грени – яєць шовковичного шовкопряда, з яких виводили гусінь, яка при заляльковуванні виділяє шовковину і завиває шовковистий кокон.

На початку XX ст. шовківництвом на півдні Російської імперії займалися в Таврійській, Херсонській, Київській, Полтавській, Подільській, Харківській та Чернігівській українських губерніях. Шовкознавство розвивали в Акерманському і Тираспольському повітах. У вказаних повітах зустрічалася помітна кількість тутових дерев, які культивували місцеві виноградарі. Проте, через слабкий розвиток шовківництва, тутові дерева були позбавлені в цих місцевостях належного догляду [536, с. 365].

В цілому шовківництво в південних українських губерніях носило характер домашнього промислу і не мало промислового значення. Загальна кількість шовку, що там добувався не перевищувала за останні роки XIX ст. одну тисячу пудів сухих коконів на суму 30–40 тис. крб. Частина з цієї кількості перероблялася на місці у вироби, що йшли на задоволення потреб населення, інша ж частина закупувалася московською текстильною фабрикою Сапожнікова [536, с. 366].

З початком XX ст. в південних українських губерніях зусиллями місцевих шовководів-любителів, яких підтримували уряд і земства, були показані деякі обнадійливі результати в розвитку шовківництва. В 1903 р. збір сирих коконів склав близько 5 тис. пудів, в 1911 р. – 6 тис. пудів і в 1912 р. – 7,3 тис. пудів. В 1913 р. внаслідок несприятливих природних умов він зменшився до 6 843 тис. пудів, але у порівнянні з одною тисячею пудів наприкінці XIX ст., це звичайно ж був значний поступ. З цих майже семи тисяч пудів сирих коконів виходило близько 1,3 тис. пудів сухих, з яких біля половини поступало в Московський економічний регіон, а інша кількість споживалася у місцевому виробництві. Ціни на сирі кокони були тут біля 16 крб. за пуд, а на Кавказькому регіоні дещо вищі через сприятливіші кліматичні умови та давнішу культуру шовківництва – 16–18 крб. за пуд. В 1914 р. збір сирих коконів на Півдні України становив 9 350 пудів [536, с. 391–392].

В цілому в Україні в 1900 р. в галузі з обробки змішаних волокнистих матеріалів та виробів з текстильних матеріалів видатки на сировину склали 41,8 тис. крб. Дане виробництво спожило сировини: прядива вовняного і гарусу вартістю 0,9 тис. крб., шовку крученого – 0,9 тис. крб. Ниток бавовняних лощених – 0,1 тис. пудів, на суму 2,4 тис. крб., лляних ниток – 0,2 тис. пудів на 3 тис. крб., шовкових ниток – 1 тис. крб., гумових – 0,9 тис. пудів, волоку – 1,2 тис. крб. Використано прядива позолоченого й посрібленого вартістю 0,5 тис.,

тканин бавовняних – 3,7 тис. пудів на 151,6 тис. крб., тканин вовняних й напіввовняних – 0,9 тис. пудів на 146,3 тис. крб., тканин лляних – 0,3 тис. пудів на 14 тис. крб., тканин шовкових й напівшовкових – 0,1 тис. пудів на 55,7 тис. крб., шкіри вичиненої – 3,4 тис. крб. [182, 294–297].

Шкіра

Відсталість російської шкіряної промисловості простежувалася в низькій продуктивності праці, надзвичайно важких її умовах, в незначних у порівнянні з сировинними ресурсами розмірах виробництва, особливо м'яких шкіряних товарів. Вивіз з Російської імперії вичиненої шкіри залишався стабільним на суму близько 1 млн. крб., необробленої постійно збільшувався. Експорт почав особливо зростати від 1864 р., коли остаточно відмінили митні тарифи. Вивіз необробленої шкіри був тісно пов'язаний з урожаєм. У високоврожайні роки експорт зменшувався, а в неврожайні – зростав, бо селяни не могли прокормити худобу та вбивали її. В 1894 р. вивезли шкіри на 4 млн. крб., 1910 р. – на 16 млн. крб. Головними споживачами необробленої шкіри були Англія, Туреччина, Австрія, Франція та Румунія [195, с. 14].

У дореформений період українські порти постачали за кордон велику кількість шкіри. У 1860 р. з чорноморських портів вивезли необроблених шкіри на 632 тис. крб., оброблених – на 56,3 тис. крб., що відповідно становило 50,2 та 41,3% російського експорту. У 1860-х рр. з Одеси вивозилося щорічно не більше 28 тис. пудів шкіри. Загострення аграрної кризи дещо стабілізувало їх вивіз. У 1885 р. експорт сягнув 30 тис. пудів, що приблизно становило 11–12% російського експорту. Наприкінці XIX ст. експорт шкіри занепадає. В 1885–1899 рр. її вивіз зменшився на 42%. У 1910–1913 рр. експорт шкіри зменшився до 112 тис. пудів, що фактично означало припинення вивозу даного товару з Південної України [304, с. 101].

Через нестачу сировини для шкіряної промисловості відбувалося ввезення обробленої та необробленої шкіри:

Таблиця 3.8

Імпорт шкіри в Російську імперію в другій половині XIX – на початку XX ст. [196, с. 18].

Роки	Необроблена, тис. пудів	Оброблена, тис. пудів
1856–1860	594	291
1896–1897	9,101	4,561
1909	15,967	17,249
Разом	25,662	22,102

Показники таблиці 3.6 демонструють, що імпорт обробленої та необробленої шкіри зростав швидкими темпами. Протягом другої половини XIX – початок XX ст. він склав 47,764 тис. пудів. Наведені цифри свідчать про збільшення обсягів шкіряної промисловості та дефіцит вітчизняної сировини.

Більшість шкіри постачалася з Південної Америки в основному через Німеччину, наприкінці XIX ст. зріс імпорт сирової шкіри з Афганістану.

Велика кількість шкіряної сировини експортувалася, а з-за кордону надходили вироблені з цієї сировини хромові товари. В той же час завозилися в Росію важкі види сировини, концентровані дубильні матеріали, екстракти, обладнання. Так, за період з 1903 по 1913 р. середньорічний експорт сировини зріс від 29,3 до 55,4 млн. крб., тобто на 89,0%, а імпорт з 29 до 66 млн. крб., або на 127,6%. В номенклатурі експортованих шкіряних товарів за цей період кількість сировини зросла в 2,5 рази. На стільки ж виріс імпорт шкірси́ровини, а ввіз вичиненої шкіри збільшився в 2,7 рази. Імпорт дубильних матеріалів за цей же період виріс з 4488 тис. пудів до 8736 тис. пудів, тобто на 94%. Таким чином, шкіряна промисловість Росії перебувала у великій залежності від інших більш розвинутих країн [206, с. 125–146].

А якщо порівняти наявність сировини в Російській імперії в порівнянні з іноземними державами, то побачимо наступну ситуацію. В 1914 р. на 100 жителів припадало:

Таблиця 3.9

**Шкіряні сировинні ресурси Російської імперії
в порівнянні з іноземними державами (на 100 жителів) [283, с. 37]**

Країни	Коней	ВРХ	Овець	Кіз	Свиней
Росія	20,8	30,3	48,2	3	9,3
Болгарія	11	46,5	199	33,6	12,1
Австралія	44,8	242,1	1916,9	–	22,8
Аргентина	119,1	385,4	1076,6	51,6	38,8

Таким чином, за всіма показниками російський шкіряний сировинний ринок був набагато біднішим, ніж в інших узятих для порівняння країнах. А якщо врахувати, що якість іноземної худоби була кращою за більшими розмірами та вагою, то стане очевидним, що Україна гостро потребувала та здійснювала ввезення шкіри з-за кордону.

Частка України в загальноросійських ресурсах шкіряної сировини визначалася 25–30%, в той же час доля шкіряного виробництва навіть в період його найбільшого розвитку заледве досягала 10% (в 1880 р. – 7,8%, в 1908 р. – 9,3%, в 1912 р. – 9,7%). Великі потоки шкіряної сировини відправлялися з України за кордон і в центрально-промислові райони Росії. В цей же час найбільш крупні українські шкіряні заводи в значній мірі базували своє виробництво на привозній імпорتنій сировині. Так, за даними «Зведеної статистики перевезень по російським залізницям», в 1913 р. із залізничних станцій Київської, Волинської, Чернігівської, Подільської й Полтавської губерній було відправлено 526 тис. пудів шкірси́ровини, а прибуло 350 тис. пудів. Шкіряні заводи Київської губернії за цей же рік із завезених 282 тис. пудів шкірси́ровини 33% отримали з-за кордону. Ще більша залежність від

іноземної сировини спостерігалася за трьома крупними заводами України – бердичівському, київському і васильківському [444, с. 22–23].

Шкіряні заводи в Бердичеві та Василькові отримували 49% сировини з-за кордону, а київські шкіряні заводи використовували до 81% закордонної сировини, 33% шкірсировини надходило з українських губерній і 18% поступало з Росії [283, с. 36]. Шкіру для Бердичівського заводу купували в Києві, Одесі, а частину (10 200 штук) отримували з-за кордону – з Лондону. Також при обробці шкіри використовували 70 тис. пудів дубової кори, 4 тис. пудів валонею, що постачався з Смирни (Туреччина) та 1000 пудів діві-діві з Гамбурга [624]. Шкіряний завод Горенштейна в Радомишлі працював з бельгійською сировиною та підшовним товаром [62, арк. 45–46 зв.].

Зміни у виробництві тваринної продукції та забезпеченні сировиною шкіряної промисловості можна простежити за виставками, що періодично проводилися в Чернігівській губернії. Так, у 1860 р. була проведена Чернігівська губернська виставка сільського господарства та фабричних виробів. Підсумовуючи результати її роботи, «Черниговские губернские ведомости» подали величезний список представленого на ній поміщиками, козаками та селянами. Серед експонатів були нові породи корів, овець, коней та одяг. Великої золотої медалі на виставці був удостоєний поміщик В. Дунін-Борковський із Городнянського повіту за розведення корів холмогорської породи, бронзової поміщиця з Ніжинського повіту І. д'Оконор за представлення корів тірольської породи та поміщик І. Лизогуб за овець іспанської мериносової породи [290, с. 87–88]. Це свідчить про цілеспрямовану державну політику, направлену на покращення племінної роботи для збільшення сировинної бази.

Херсонська губернія, маючи значні обсяги скотарства, була територією зі сприятливими умовами для шкіряного виробництва, але в середині XIX ст. сирі шкіри вона експортувала за кордон і на внутрішній ринок імперії, а сама відчувала крайню нестачу, як в товарах для виготовлення чобіт, так і в кожухах – необхідних предметах одягу майже всього місцевого землеробського населення. В другій половині XIX ст. ця негативна ситуація хоча дещо й зменшилася внаслідок збільшення числа заводів і їх продуктивності, але шкіряне виробництво в Херсонській губернії не володіло всіма необхідними матеріалами, які доводилося завозити з північних губерній. Тому й у цінність виготовлених тут шкір входила вартість допоміжних привізних товарів. Взагалі місцеві шкіряні заводи мали на меті забезпечити збут сирих шкір, коли на них зростав зовнішній попит. Тому, розвитком шкіряних заводів могли займатися переважно промисловці-скотарі, в руках яких залишалися шкіри вбитої ними худоби, або скупники шкіри. В Херсоні заснували завод з метою переробки та збуту шкіри овець, що залишалися на вовномийних закладах, після зняття з них руна. Лише в Єлисаветграді діяв завод міщанина Журавського, який приймав на вироблення, за певний відсоток, чужі шкіри. Матеріал для підшвів вироблявся тут в дуже невеликій кількості, по-перше тому, що воли вивозилися

з губернії на бійні за кордон та інші регіони імперії, а на місці забивали лише корови, і по-друге від того, що вироблення бичачих шкір вимагає більше зусиль. Від цього на Херсонських виставках представляли зразки підшвенної шкіри та вироби херсонського шкіряного заводу купця Трапіна досить посередньої якості. Юхту, згодом опоїк, виробляли з телячих шкір, також вироби з сап'яну були непоганої якості, хоча значно поступалися багатьом товарам російських заводів [201, с. 257–262].

Овечі шкіри місцевої вичинки були невисокої якості, тому кожухи привозили з російських губерній. Виробництвом з хутра молодих баранчиків і ягнят займалися євреї і вірмени. Останні виробляли також сап'ян. Вироблення смушків стало дуже вигідним, особливо відтоді як їх використання поширилося у військовому одязі. Деякі шкіри оцінювалися у кілька карбованців, ціна на відбірний чорний смушок була 90 коп., а на сірий – 1 крб. і 1 крб. 10 коп. Цим і пояснювалося більше бажання місцевих селян тримати простих овець і особливо чорних, ніж тонкорунних. Адже, при незначному вівчарстві, вони завжди мали можливість продавати його приплід на базарах в найвигідніший період. Крім того, смушки одержувані з простих овець цінувалися в кілька разів вище, ніж тонкорунних; проста вівця більш плодюча за тонкорунну. Баранчик простої вівці продавався не менше 1 крб. Євреї, вірмени та інші дрібні промисловці скуповуючи цих овець по 1 крб. і більше, половину витрат повертали від продажу м'яса, а смушки виробляли й продавали за середньою ціною від 1,50 крб. до 2 крб. в той час як їх вичинка обходилася в кілька копійок сріблом за штуку [201, с. 273–284].

Через українські порти щорічно вивозилося десятки тисяч голів великої рогатої худоби, що могла б використовуватися як сировина для місцевої легкої промисловості. Основними пунктами вивозу худоби в європейські країни була Одеська, Миколаївська та Севастопольська митниці. Переважну більшість великої рогатої худоби відправляли до Австро-Угорщини, Німеччини, Туреччини, Греції, Італії, Англії, Франції, Єгипту, Персії, Китаю.

Важливою статтею експорту з українських губерній Російської імперії були продукти тваринництва: овеча вовна, необроблені шкіри великої рогатої худоби, тваринне сало, овечі й козячі шкіри, щетина, кінський волос та інше. В XIX ст. в Росії не існувало заборони на експорт цих товарів. Більше того, царський уряд усіяко сприяв торгівлі ними. Зокрема, у 1831 р. скасовано вивізне мито на овечу вовну, в 1846 р. – на тваринне сало, а в 1861 р. – сирі, необроблені шкіри великої рогатої худоби [263, с. 207–208; 265, с. 420–421; 266, с. 1017; 267, с. 192].

На початку 1860-х рр. на чорноморські порти припадало 8,9% російського вивозу биків та корів. Експорт великої рогатої худоби з Одеси коливався у межах 3–11 тис. голів. Через загострення зернової кризи у 1880-х рр., експорт худоби зростає. В окремі роки на Одесу припадав майже весь вивіз великої рогатої худоби з європейських митниць Росії. У 1880–1884 рр.

з порту щорічно вивозилося до 15,8 тис. голів, що становило 77% російського продажу. У 1885 р. і 1887 р. щорічно продавалося 42–43 тис. корів та биків (93,3–93,4% російського експорту). У 1889 р. з Росії було експортовано 16,7 тис. голів великої рогатої худоби, з яких на Одеський порт припадало 15 тис. голів, що становило 89,8 % загальноросійського вивозу. Основними постачальниками великої рогатої худоби до Одеси були Херсонська, Подільська й Бессарабська губернії. Зокрема, Бессарабська губернія постачала до 25% всієї рогатої худоби до порту. В 1901 р. з Бессарабії пригнали 16,9 тис. голів великої рогатої худоби. Частково худоба постачалася з Таврійської, Київської губерній та імпортувалася до Константинополя, Смірни, Олександрії, Варни, Греції, Англії, Трієсту й Гонконгу. Тільки до Туреччини та балканських країн у 1880 р. було привезено худоби на 451,6 тис. крб., тоді як у 1870 р. – 181,8 тис. крб. [304, с. 99–100].

Стабілізація зернового ринку зумовила скорочення експорту цього товару. У 1890–1894 рр. з Одеси вивезли 57 тис. голів (51,3% російського вивозу). У 1895 р. вивіз худоби становив всього 4,8 тис. голів (60% російського експорту). На початку ХХ ст. південноукраїнський експорт продовжував зменшуватися: у 1901 р. всієї худоби було вивезено на 951 тис. крб., у 1905 р. – на 414 тис. крб. Лише у 1906–1912 рр. щорічний вивіз збільшиться до 600 тис. крб., але у загальноросійському експорті його частка скоротилася до 2,2% [304, с. 100].

Значною за обсягом була також торгівля необробленими шкірами великої рогатої худоби. До 1874 року їх вивозили через Новоселицю від 21 957 до 119 701 пудів за п'ятиліття. В 1865–1869 рр. експорт необроблених шкір досяг найбільшої кількості. Вовна, необроблені шкіри великої рогатої худоби скуповувалися для відправки через Новоселицю в Бельцівському, Хотинському, Акерманському повітах. В джерелах часто зустрічаються вказівки щодо їхнього походження також з Подільської, Херсонської та інших українських губерній. Так, у відомостях Новоселицької митниці є запис, що 1 вересня 1853 року через Новоселицю виїхав в Кам'янець-Подільський чернівецький торговець Адольф Гаєк купувати шкіри. У 1856 р., звітуючи перед департаментом зовнішньої торгівлі, начальник Скулянської митної округи знову зазначив, що невироблених шкір вивезено незрівнянно більше 1855 р. Більшість цього товару призначалася для відправки за кордон через Ісаковецьку й Гусятницьку митниці, але, оскільки австрійський уряд заборонив їх ввіз у свої межі через пошесті в Подільській губернії, купці відправили шкіри через Новоселицьку митницю [446, с. 89–90].

В 1883 р. з Волинської губернії через Волочиську митницю експортували шкіри обробленої та необробленої – 9697 пуди, овечої шкіри через Волочиську митницю – 17 451 пуд, Мервенську митну заставу – 0,25 пудів, шкіри заячої та кролячої – через Радивилівську митницю та заставу – 1054 пуди [42, арк. 61 зв.–62].

Продуктами тваринництва торгували купці Наддніпрянської України, Північної Буковини, Східної Галичини. Зокрема, з джерел відомо, що частину тваринницьких продуктів купці направляли прямо з Новоселиці транзитом за межі буковинської території, частину продавали на буковинських ярмарках, передусім в Садгорі. Товари доставлялися з багатьох міст губерній Правобережної України. Зокрема серед них були міщани Жванця, Новоушиці, Вінниці, ушиці, Іллінців, Дунаївців, Літина, Тернівки Подільської губернії, Сквири, Канева, Погребища, Тетіїва, Паволочі, Бердичева, Радомишля, Чигирини Київської губернії, Ляхівців, Шепетівки, Старокостянтинова Волинської губернії, Одеси Херсонської губернії. Дослідник зовнішньої торгівлі Росії Г. Неболсін, характеризуючи ринки збуту російської вовни в ХІХ ст. писав, що Австрія, яка має добре розвинуте вівчарство, виробляє власної вовни до 2,5 млн. пудів у рік, з якої певну частину (від 1841 по 1850 роки – 129 676 ц щорічно; від 1850 по 1856 рр. – 138 296 ц щорічно) вивозили за кордон [446, с. 91–92].

Сировину шкіряні підприємства лівобережного Придністров'я Херсонської губернії закупували на місцевих скотобійнях, ярмарках і базарах, а оброблені шкіри збували у власній місцевості, вивозили в Бессарабію, Одесу, Умань [462, с. 30].

Північна Буковина посідала значне місце в забезпеченні шкіряних підприємств Росії і Наддніпрянщини дубильними матеріалами. Зокрема, від 1883 року з лісів Північної Буковини і Галицького Покуття вивозилася через Новоселицю на Хотинщину і в Подільську губернію дубильна кора. Умови для торгівлі нею теж були сприятливими. У 1882 році в Росії з фіскальною метою на дубильні речовини встановлене помірне ввізне мито – 6 коп. з пуда [562, с. 435]. Оскільки таке мито не мало стимулюючого впливу, рівень торгівлі дубильною корою визначався потребами районів споживання. У 1883–1886 рр. її експорт через Новоселицю становив 37 487 пудів, 1888–1892 рр. – 35 090, 1893–1897 рр. – 38 345, 1898–1902 рр. – 39 243, 1903–1907 рр. – 29 863 і в 1909–1913 рр. – 21 927 пудів [446, с. 58].

За статистичними даними 1900 р. шкіряна промисловість України спожила сировини: шкіра ВРХ російська – 168,9 тис. штук вартістю 1563 тис. крб., шкіра ВРХ іноземна – 77 тис. штук на 19,9 тис. крб., шкіра середньої рогатої худоби – 0,9 тис. штук на 280,2 тис. крб., шкіра дрібної рогатої худоби – 294,9 тис. штук на 123,7 тис. крб., шкіра кінська велика – 31,9 тис. штук на 136,7 тис. крб., шкіра кінська мала – 1,5 тис. штук на 2,5 тис. крб. [182, с. 230].

Також спожито шкіри вичиненої: дублений ремінний товар – 0,9 тис. штук на суму 32,1 тис. пудів, підошва – 2,4 тис. штук на 38,4 тис. крб., мостове – 0,1 тис. штук на 1 тис. крб., юхта – 0,2 тис. штук на 1,6 тис. крб., сирцева шкіра – 0,2 тис. штук на 3,9 тис. крб., сап'ян – 0,6 тис. штук на 0,9 тис. крб., лайка – 27,2 тис. штук на 32 тис. крб., замша – 10,6 тис. штук на 16,2 тис. крб. [182, с. 233].

Для демонстрації впливу вартості сировинних матеріалів на ціну виготовлених товарів кожної галузі легкої промисловості на прикладі Харківської губернії, ми застосували наступну методику. При опрацюванні статистичних матеріалів, вартість виготовлених в кожному виробництві товарів вираховувалася за приблизними цінами за місцем їх виготовлення. Такий спосіб обрахунків є досить зручним для наших висновків щодо характеру змін в кількісних показниках продуктивності кожної галузі промисловості, а також він надає можливість оцінювати розміри валового доходу підприємств і частково приблизні розміри оборотного капіталу.

Але даний спосіб має й певні незручності в тому плані, що в загальну суму виробленої в губернії продукції вартість одного і того ж товару іноді входить два рази: один раз – як виробу, а другий раз – як сировини, що фіктивно підвищує загальну вартість всіх вироблених товарів.

Крім того, застосований метод не дозволяє прослідкувати наскільки піднялася ціна на сировину внаслідок її обробки на фабриках. Адже в деяких випадках, залежно від високої вартості сировинних матеріалів, і ціна товарів виявлялася вельми високою, хоча власне сама обробка цієї дорогої сировини на фабриці була дешевою та незатратною.

З огляду на це ми наведемо по кожній галузі легкої промисловості Харківської губернії дані, взяті з таблиці 3.10, про вартість товарів, вироблених в 1910 р., і паралельно ті ж дані, але з вилученням вартості сировини.

Таблиця 3.10

**Вартість товарів легкої промисловості
та їх вартість з вилученням ціни сировини [224, с. 35–36].**

Назва виробництва	Вартість продажу на місці виробництва, тис. крб.	Вартість з вилученням ціни сировини, тис. крб.
Ситценабивне	285 (24)	110 (24)
Вовняне	6138 (4)	1042 (13)
Обробка коноплі і джуту	3504 (7)	1469 (8)

З наведених у таблиці 3.10 даних видно, що в деяких галузях легкої промисловості вартість сировини в декілька разів перевищує розмір додавання її вартості внаслідок фабричної обробки.

Для кращої наочності, навпроти кожного виробництва в дужках проставлено цифри, що вказують на місце, що займало дане виробництво в ряді усіх інших у вартості товарів, як в одному, так і в іншому випадку.

Загальна вартість всіх вироблених на фабриках товарів легкої промисловості становила 9927 тис. крб., а після відрахування вартості сировини зменшилася на 73,6% і вимірювалася сумою 2621 тис. крб. Ця остання сума й вказує на те, яке велике прирощування вартості сировини було внаслідок обробки його на фабриках.

Здебільшого сировина, що надходила для обробки на фабрики Харківської губернії, була вітчизняного походження, але деяка її частина постачалася з-за кордону.

Про ввезення сировини наведемо відомості, що дають можливість з'ясувати в деякій мірі, якого роду, в якій кількості та на яку суму іноземна сировина надходила на фабрики Харківської губернії. Повністю з'ясувати це питання проблематично, адже на деяких фабриках навіть не знали, чи іноземного походження частина матеріалів, що вони закуповували в оптових торговців.

Таблиця 3.11

Кількість та вартість іноземної сировини для легкої промисловості в Харківській губернії на поч. ХХ ст. [224, с. 37]:

Назва виробництва	Назва іноземної сировини	Використано на виробництво іноземної сировини	
		пуди	сума, крб.
Обробка коноплі та джуту	Джут	263 221	1 187 458
	Прядиво: італійське	5233	34 470
	манільське	4599	31 050
	дріт	10 099	50 876

Найбільше, через його дешевизну, харківські фабрики використовували волокна джуту. З нього виробляли мішки та канати.

В діяльності монополій легкої промисловості переважав дуже високий ступінь підпорядкування собі контрагентів не тільки в збуті готової продукції, але й в заготівлі сировини. Це, фактично, обмежувало до мінімуму їх комерційну діяльність. Основні види монополістичних об'єднань в легкій промисловості – трести – виникали там, де існувала досить широка і надійна сировинна база, як правило вітчизняна. Трестування відбувалося в тих галузях легкої промисловості, де встановлювався підвищений і постійно зростаючий попит підприємств, для яких ця продукція була початковим предметом виробництва.

Легка промисловість була тісно пов'язана з безпосередніми споживачами, оскільки від її діяльності залежало задоволення первинних потреб населення та його матеріальний добробут. На відміну від вугільно-металургійних і машинобудівних монополій, що займалися лише збутом готової продукції, монополістичні об'єднання легкої промисловості велику увагу приділяли заготівлі сировини [353, с. 83].

Ці функції виконували спеціальні контори, а також торгові агенти, які постачали сировину з різних джерел. Головними з виробництва і постачання

сировини були поміщицькі й селянські господарства. В міру розвитку капіталістичних відносин в сільському господарстві питома вага перших постійно скорочувалася, других, навпаки, зростала. При цьому необхідно зауважити, що на виробництві землеробських культур для легкої промисловості спеціалізувалися всі категорії селянських господарств, але найбільшу роль все ж відігравали великі та міцні середні виробники. Контори монополій налагоджували з безпосередніми виробниками різноманітні торговельні зв'язки. Вони встановлювали через своїх агентів прямі контакти з поміщицьким економіями та селянськими господарствами й намагалися закупити сировину за найнижчими цінами. Монополії одержували сировину також з власних плантацій, продукція яких безпосередньо на ринок не потрапляла й на ринку не враховувалася. Поміщицькі господарства, навпаки, прагнули вигідно збути вироблену продукцію, а тому, коли мали можливість, або притримували сировину, чекаючи на більш сприятливу кон'юнктуру на ринку, або відкривали власні переробні підприємства. Нерідко вони об'єднувалися в своєрідні землеробські синдикати, намагаючись диктувати найбільш вигідні ринкові ціни на пропоновану ними продукцію [352, с. 112].

Те, що втрачали промислові монополії, коли мали справу з поміщиками й селянами, вони компенсували за рахунок більшості середніх і дрібних селянських господарств. Значна частина селян була змушена зразу ж продавати вироблену ними сировину, і цим також користувалися монополії. Їх агенти заздалегідь домовлялися між собою про встановлення однаково низьких цін і примушували продавця погоджуватися на ці умови. Подібну картину спостерігав в Прилуцькому повіті Полтавської губернії кореспондент кооперативного журналу «Сплотчина», коли цілі обози селянських возів переїжджали від одного тимчасового складу до іншого, і кожний раз агенти зменшували ціни й доводили їх до такого рівня, що селяни змушені були погоджуватися на будь-які умови. Проте, були випадки, коли селянам вдавалося відстояти свої інтереси перед монополіями. Це траплялося тоді, коли вони об'єднувалися у кооперативи, і ці товариства, як, наприклад, Дзенгелівське ощадно-позичкове товариство (Київська губернія), маючи досить коштів і рішучості, протистояли монополіям і домагалися права продавати свою продукцію за цінами, не нижче ринкових [352, с. 112].

В розвитку легкої промисловості важливу роль відіграла промислова мінеральна паливно-енергетична сировина, так як з нею були пов'язані практично всі галузі. В 1900 р. у вовняній галузі легкої промисловості було використано 123,5 тис. пудів кам'яного вугілля. Усі видатки на сировину склали 696 тис. крб., на все паливо – 52,1 тис. крб. [182, с. 256].

Дев'ять суконних фабрик Суразького повіту Чернігівської губернії в своїй роботі використовували деревного вугілля на 125 499 крб. в 1895 р., 12 943 кубічних сажнів у 1897 р. Всього в Чернігівській губернії було використано деревного вугілля на 635 962 крб. у 1895 р. та 52 171 кубічний сажень в 1897 р. [225, с. 294].

Вовномийними заводами було використано 316,9 тис. пудів кам'яного вугілля, 2386 куб. сажнів дров. Видатки на сировину – 696 тис. крб., все паливо – 52,1 тис. крб. [182, с. 258].

В галузі з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів загальні видатки на сировину становили 3004,4 тис. крб., на все паливо – 146,6 тис. крб. [182, с. 283]. Виробництво з обробки бавовни спожило 63,7 тис. пудів кам'яного вугілля. Видатки на сировину були 141,5 тис. крб., на все паливо – 10,1 тис. крб. [182, с. 247].

Усе виробництво з обробки бавовни в українських губерніях у 1900 р. спожило 63,7 тис. пудів кам'яного вугілля, видатки на все паливо – 10,1 тис. крб. [182, с. 247]. В галузі з обробки змішаних волокнистих матеріалів та виробів з текстильних матеріалів використали сировини на суму 41,8 тис. крб., палива – на 25,1 тис. крб. [182, 294–297].

В шкіряно-хутрянній промисловості в 1900 р. використано палива: вугілля кам'яного 229,7 тис. пудів, вугілля деревного 0,3 тис. пудів, коксу 0,8 тис. пудів, нафтових залишків 2,7 тис. пудів, відходів 4,14 тис. пудів, дров 1878 кубічних сажнів, торфу 10 кубічних сажнів. Видатки на сировину склали 4040,9 тис. крб., на паливо – 94,8 тис. крб. [182, с. 228–229].

Взуттєве виробництво використало 2 кубічних сажнів дров. На сировину витрачено 103,9 тис. крб., витрати на вугілля – 1 тис. крб., на інше паливо – 0,3 тис. крб. [182, с. 226–229].

Виробництво одягу та предметів туалету використало 74,4 тис. пудів кам'яного вугілля, 0,14 тис. пудів деревного вугілля, 1,2 тис. пудів коксу, 0,7 тис. пудів нафтових залишків, 0,006 тис. пудів відходів, 35 кубічних сажнів дров. Видатки на сировину – 471,7 тис. крб., паливо – 17,2 тис. крб. [182, с. 294–297].

Обсяги використання легкою промисловістю України промислової мінеральної паливно-енергетичної сировини можна простежити на прикладі Харківської губернії.

Таблиця 3.12

**Використання палива легкою промисловістю
в Харківській губернії на поч. ХХ ст. [224, с. 40–41].**

Назва виробництва	Кам'яне вугілля		Дрова, тис. крб.	Загальні витрати на паливо, тис. крб.
	тис. пуд.	тис. крб.		
Ситценабивне	63	9,4	0,2	9,6
Вовняне	310,5	45	–	45
Обробка коноплі і джута	557	76	–	76

Найбільше палива було використано в галузі з обробки коноплі і джута, де працювали потужні канатні заводи.

Паливо становило незначний відсоток усіх витрат клинцівського текстильного виробництва і ця стаття видатків завжди була досить стійкою. Для палива використовували, головним чином, дрова, але в кінці XIX – на початку XX ст. все більше стали переходити на торф, запаси якого в околицях Клинців невичерпні. У зв'язку з установкою дизелів, з'явилася нафта, а на початку XX ст. і вугілля для котлів.

Отже, не зважаючи на те, що більша частина вовни для підприємств надходила з південних губерній України, в Україні виготовлялося небагато сукна. Великі вовномийні підприємства працювали лише в Харківській та Херсонській губерніях. Вовна після обробки в більшій кількості доставлялася в Одесу й звідти продавалася за кордон і таким чином не оброблялася на українських суконних фабриках. Також вовна з Північного Причорномор'я надходила в Харків, Білгород, Ізюм, де оброблялася, і звідти постачалася в московський район. Таким чином, суконне та вовномийне виробництва другої половина XIX – початку XX ст. характеризувалися скороченням надходжень місцевої вовни й підвищенням цін на сировину. Незважаючи на велику кількість сировини, яка б забезпечувала потреби вовняної української промисловості, лише 25% її залишалася для переробки на місцевих підприємствах. Решта української вовни надходила на фабрики Росії та Польщі, що призводило до зменшення обсягів виробництва на фабриках українських губерній. Основними стимуляторами зростання вівчарства та кількості суконних фабрик залишався внутрішній попит і великі державні замовлення сукна для армії та флоту

Товарне виробництво конопель у другій половині XIX ст. все більше зростало в північних повітах Чернігівської губернії. Сировина, що надходила для обробки на великі фабрики в Харківській та Херсонській губерніях, була переважно вітчизняного походження, але деяка її частина постачалася з-за кордону. Шовківництво, в цілому, в південних українських губерніях носило характер домашнього промислу і не мало промислового значення. За всіма показниками російський та український шкіряний сировинний ринок був набагато біднішим, ніж в інших провідних країнах, Україна гостро потребувала та здійснювала ввезення шкір з-за кордону.

3.2. Вектор науково-технічного прогресу легкої промисловості

З комплексу питань, що стосуються розвитку легкої промисловості досліджуваного періоду історії України, важливе місце відводиться аспектам, пов'язаним із технічним розвитком промисловості. Адже темпи та обсяги розвитку промисловості завжди перебувають у пропорційній залежності від її технічного забезпечення. Для характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, необхідно враховувати такі категорії, як форми власності на засоби виробництва, організацію виробничого процесу та суспільного розподілу, масштаби й форми виробництва, а також технічний розвиток легкої промисловості, що відігравала важливу роль в економічному житті держави. Тому принципового значення набувають дослідження науково-технічних процесів, в основі яких лежать особливості становлення та розвитку галузей легкої промисловості.

У XVIII – першій половині XIX ст. ні винаходи власних інженерів, ні досягнення іноземної техніки не спричинилися до завершення промислового перевороту в Російській імперії, в тому числі в Україні. Кріпосництво сковувало розвиток усіх форм промисловості, зокрема мануфактури, гальмувало створення необхідної економічної бази для широкого переходу від ручної праці до машинного виробництва.

Необхідність проведення реформ та модернізації Російської імперії була зумовлена світовими тенденціями. На шляху прогресу стояла феодально-кріпосницька система та традиційне сприйняття світу поміщиками: «Чому б на місцях не ставити вітряки і не годувати висівками худобу якій не вистачає пасовищ через гонитву за новими культурами? Відтак, цілком очевидно, що при існуючій напруженості в земельному питанні перехід до інтенсивного господарювання може мати лише негативні наслідки» [421, с. 247]. В словах поміщика відчуваються нотки ворожості до технічного прогресу: річки, що нині служать лише для поїння худоби, вимочування льону і прикраси краєвидів, могли б крутити колеса млинів, тож не потрібно ніяких парових двигунів. Тут проявляється консервативність і навіть традиційність мислення землевласника, характерна для більшості українських поміщиків.

Післяреформені десятиліття, коли розгорнулася технічна перебудова промисловості, характеризуються подальшим поглибленням суспільного поділу праці, який зумовлював інтенсивне поглиблення та розширення загальноросійського внутрішнього ринку. Важливою ознакою переходу поміщицьких економік до більш прогресивних форм господарювання було запровадження досконалих знарядь і машин.

Промисловий переворот являє собою процес переходу від мануфактури з її ручною технікою до фабрично-заводської системи виробництва, що спирається на машинну техніку. В історичному розвитку форм промисловості мануфактура була проміжною (середньою) ланкою. Це зумовило, зокрема, те, що базуючись на ручній техніці, вона виявилася неспроможною витіснити

дрібні заклади. Мануфактура не могла ні охопити суспільне виробництво в усьому його обсязі, ні перетворити його докорінно. Разом з тим власний вузький технічний базис капіталістичної мануфактури з плином часу вступив у суперечність з нею ж самою створеними потребами виробництва. Тому мануфактура дедалі більше утверджувала панування капіталу, зводила професійних майстрів на становище найманих робітників, поглиблювала поділ праці як між окремими підприємствами, так і всередині них. Також збільшуючи випуск продукції, мануфактура підвищувала ступінь товаризації господарства через закупівлю сировини, наймання робочої сили, збут виробів та розширювала і зміцнювала зв'язки з ринком. На певному етапі розвитку рамки ручного виробництва перестали відповідати названим процесам. І згодом дана суперечність знайшла своє розв'язання на шляхах запровадження у виробництво системи машин, тобто у створенні великої машинної індустрії [333, с. 45].

Технічна і сировинна база текстильного виробництва в дореволюційній Росії була одним з відсталих ділянок вітчизняної промисловості: 3/4 обладнання текстильних підприємств становили іноземні машини і верстати. Всі види текстильної сировини (бавовна, шовковичні кокони, вовна, джут), за винятком луб'яних волокон, ввозилися з-за кордону. Власного текстильного машинобудування, якщо не брати до уваги виготовлення запасних частин до машин, в Росії не було. На російському текстильному ринку іноземний капітал займав монополічне становище. Переважними постачальниками технічного обладнання для текстильних фабрик були англійські фірми. Розвитку текстильної промисловості багато сприяла система поблажливих тарифів 1772 р. Багаторазові спроби зниження тарифів на текстильні вироби в 20-х роках ХІХ ст. були припинені через масове розорення підприємств [628].

В Україні у передреформений період головними галузями промисловості були харчова (винокурна, цукрова, мукомельна) та суконна. Вони мали тісні зв'язки з сільським господарством, перебували в руках поміщиків (за винятком розглянутих вище купецьких суконних мануфактур і кількох купецьких цукроварень) і розташовувалися в їхніх маєтках.

Проте саме в цих галузях протягом 30–50-х рр. ХІХ ст. спостерігаються значні зрушення у техніці виробництва. Пояснюється це тим, що великі поміщики (власники мануфактур) мали достатні кошти, необхідні для технічного переустаткування своїх підприємств, що обходилося часто в десятки, а то й у сотні тисяч карбованців. До того ж самодержавство всіляко підтримувало поміщицьке підприємництво (монополія, заборонні тарифи, казенні замовлення на сукно, кредити тощо). Українські купці й міщани такими пільгами не користувалися, а капіталістичного кредиту в Україні до реформи 1861 р. не було [482, с. 173–200].

Розглянемо зміни, що відбувалися в техніці виробництва протягом середини ХІХ ст. у зазначених головних галузях української легкої промисловості.

В умовах, що виникли в країні в зв'язку з реформою 1861 р., на шлях технічного перевороту стала й **суконна галузь**. Проте тут цей процес проходив своєрідно. Це зумовлено тим, що скасування кріпосного права не однаково вплинуло на дальшу долю різних видів мануфактур.

Як зазначалося в одному з тогочасних видань, у дореформений період «при даровій кріпосній праці фабрикант-поміщик обмежувався при обладнанні своїх закладів тільки найнеобхіднішим, сподіваючись даровою працею компенсувати відсутність технічних пристосувань; фабрикант же городянин, при обмеженому пропонуванні вільної праці, зустрічав велике утруднення в нерівній боротьбі з привілейованими суперниками, що розпоряджалися даровою робочою силою на підставі кріпосного або посесійного права». Після реформи 1861 р. кріпосна мануфактура втратила колишні важливі привілеї і змушена була відстоювати свої позиції у конкурентній боротьбі з капіталістичною мануфактурою. Поміщики-сукнороби опинилися перед дилемою: або перебудувати свої підприємства на основі застосування вільнонайманої праці та машинної техніки, або потерпіти поразку, самоліквідуватися внаслідок неефективного господарювання. І обставини склалися для них так, що перше завдання поміщикам виявилось не під силу. В результаті протягом 1866–1890 рр. число робітників у суконному виробництві по 13 поміщицьких губерніях імперії зменшилося майже в 2,3 раза [482, с. 316]. Зменшення відбулося передусім за рахунок поміщицьких суконних мануфактур. Якщо в Україні в 1848 р. було 52 мануфактури, то у 1879 р. залишилося лише два таких підприємства (решта закрилися) [451, с. 218].

Проте певних успіхів процеси машинізації досягли на вотчинних суконних мануфактурах ще в дореформений період, що дозволило поміщикам здійснювати виробничу діяльність у наступні десятиліття.

У Київській губернії найбільша Таганчанська мануфактура, що належала Понятовському, протягом 40–50-х років зробила помітні кроки в напрямку машинізації виробничих процесів. У 1840 р. із Англії було виписано парову машину потужністю у 45 к. с. та ряд інших машин. Уже наприкінці 40-х років парова машина приводила в дію такі механічні верстати: 27 чесальних, 4 тіпальних, 2 тонкопрядильних, 2 ткацьких, 4 полоскальних, 2 бастувальних, 1 валяльну машину і 1 машину для рубання дерева. Проте на Таганчанській мануфактурі ще чимало операцій здійснювалося машинами, що приводилися у рух або силою води, або за допомогою кінного привода, чимало було й ручних верстатів. З дев'яти виробничих процесів переважна більшість (сім) здійснювалися машинами (44 механічні верстати приводилися в дію паровою машиною, 55 верстатів – силою води та за допомогою кінного привода). Однак центральні виробничі процеси – прядіння і ткання – здійснювалися переважно вручну [514, с. 27].

Процес машинізації охопив й інші поміщицькі суконні мануфактури Київщини: Корсунську, Хабенську, Мокрокалігірську, Ревовківську, Ружинську. Особливо широко процес машинізації на цих мануфактурах охопив

завершальну стадію: обробку сукна (валяння, стриження, ворсування тощо). Один з центральних процесів – прядіння – на всіх мануфактурах здійснювався на механічних верстатах; процес машинізації запроваджувався і в ткацтві (тут налічувалося 26 механічних верстатів), хоча загалом ткання здійснювалося вручну. За кількістю машин попереду йшли Хабенська, Мокрокалігирська і Корсунська мануфактури, Рєвовківська і Ружинська були лише деякою мірою устатковані машинами [514, с. 48].

На суконних мануфактурах Харківської губернії в середині 40-х років процес машинізації також зробив помітні успіхи. Так, на Юнаківській мануфактурі князя А.М. Голіцина у Сумському повіті в 1844 р. було 50 ткацьких верстатів із самольотними човнами, проте решта виробничих процесів здійснювалася машинами: тут були 4 щипальні, 7 ваточних, 7 скалочних, 2 стригальні і 21 прядильна машина, що приводилися в дію кінними приводами [102, арк. 257–388].

На суконній мануфактурі поміщиці С.І. Бахметьєвої у с. Низи цього ж повіту в 1844 р. діяли 2 тіпальні машини, 6 прядильних на 600 веретен, 3 стригальні, 3 ворсувальні, бастувальна і декотирувальна машини. На всіх цих мануфактурах машини приводилися в дію кінними приводами. На одній з найбільших на Україні вотчинних мануфактур – Буймерській – поміщика І. В. Маркова у Лебединському повіті було впроваджено паровий двигун, що приводив у дію сукновальну й промивальну машини. Правда, решта машин – 3 тіпальні, 16 чесальних, 20 прядильних, 13 машин для розмотки пряжі, 38 шпульницьких, 2 стригальні та ряд інших – приводилися у рух кінними приводами [514, с. 48–49].

Отже, суконні підприємства Харківщини зробили теж певні успіхи на шляху технічного переустаткування: із загальної кількості фабрик (сім) на шести застосовувалася механізація виробничих процесів.

Аналізуючи зведені дані «Перечневой ведомости о числе суконных фабрик» відносно ступеня машинізації виробничих процесів на суконних мануфактурах України, приходимо до висновку, що головні операції з обробки вовни – спущування, намаслювання, чесання (кардування) майже на 3/4 підприємств здійснювалися машинами. Одна з центральних операцій – прядіння – на переважній більшості підприємств також проводилася машинами. Досить механізованим був і завершальний процес – обробка сукна, зокрема, валка, стрижка, декатирування; значно менша частка машин використовувалася при ворсуванні та бастуванні. Проте центральний виробничий процес – ткання – здійснювався повністю вручну. Навіть наприкінці 50-х років процеси машинізації охопили незначну частину вотчинних мануфактур України. Крім того, машини, що застосовувалися, були менш досконалі, ніж на купецьких мануфактурах. Малопотужною була тут і енергетична база. На 1860 р. на поміщицьких мануфактурах діяло всього 8 парових двигунів, що приводили в рух лише частину машин. Прядильні машини, що становили 50% всіх машин на вотчинних мануфактурах, діяли вручну [451, с. 95–97].

Навіть на найбільших суконних підприємствах – Буймерській (Харківська губ.), Таганчанській (Київщина) ще чимало операцій здійснювали машини, що діяли або силою води, або за допомогою кінного приводу. Головною перешкодою у машинізації виробництва залишалася примусова праця; впровадження машин було лише спробою пристосуватися до нових умов. При пануванні ринкових відносин поміщицькі мануфактури довго існувати не могли. Дійсно, більшість поміщицьких підприємств України у пореформений період, не завершивши переходу до фабрики, закрилися [514, с. 49–50].

Отже, застосування машин на кріпосних суконних мануфактурах мало дуже, обмежений і локальний характер. А на більшості таких підприємств машин взагалі ніколи не було. Наявність дешевої кріпацької праці і відсутність стимулів до заміни її дорогими машинами, невпевненість в економічній доцільності перебудови і, головне, нестача капіталів – усе це серйозно перешкоджало здійсненню скільки-небудь успішної машинізації кріпосної мануфактури [481, с. 244].

Від кінця 40-х і особливо з другої половини 50-х років XIX ст. на окремих купецьких мануфактурах починають впроваджуватися машини і парові двигуни – капіталістична промисловість України робить перші кроки по шляху до технічної революції. Особливо помітні ці явища на Півдні України. У 1849 р. парова машина встановлюється на миловарному закладі Питансьє в Одесі. У кінці 50-х років у містах Півдня будуються парові млини – первістки майбутньої великої машинної індустрії в мукомельному виробництві України. Так, у 1848 р. купець Княжнин будує в Херсоні перший паровий млин; у 1850 р. іноземець-капіталіст Гом збудував перший великий паровий млин в Одесі; у 1857 р. купці Шевченко і Водолагін – у Миколаєві. У 1858 р. в Одесі купець С. Яхненко збудував п'ятиповерховий паровий млин, де 16 поставів приводилися в рух двома машинами у 40 к. с. На цьому млині було зайнято 3 майстри і 40 робітників. Усього в Одесі та Миколаєві напередодні реформи 1861 р. діяло п'ять парових млинів, що перемелювали щорічно понад 1 млн. пудів зерна. Від 1858 р. у Бердянську діяла парова макаронна фабрика. В ці ж роки на Півдні будуються перші парові лісопильні заводи: у 1851 р. – купцем П. Готроном, у 1859 р. – купцями Вайнштейнами (обидва в Херсоні) [201, с. 436–437; 448, с. 20].

Наприкінці 50-х років купці будують парові підприємства й на Правобережній та Лівобережній Україні. Як уже зазначалося вище, на Правобережжі купці протягом 40–50-х років будують ряд парових цукроварень. З 1858 р. у Києві діють парова лісопильня і паровий млин; будується паровий млин у Житомирі; у 1857 р. паровий млин збудовано в Клинцях. Проте найбільш помітні зрушення в техніці виробництва спостерігаються в купецькій суконній промисловості України, перш за все, на мануфактурах у Клинцях – найбільшому центрі купецького суконного виробництва на Україні.

У головному центрі капіталістичної суконної мануфактури України – Клинцях – перші підприємства виникли в 1812 р. Машини тут з'являються

через два десятиріччя – на початку 30-х років. У 1834 р. на 11 мануфактурах у Клинцях налічувалося 132, а в 1845 р. на 10 мануфактурах – 283 машини різних найменувань. Причому на всіх мануфактурах у 1834 р. застосовувалися лише чесальні та прядильні машини (вони становили понад 90% усіх машин), а в 1845 р. – чесальні, прядильні та стригальні машини (77% усіх видів машин). На окремих підприємствах іноді використовувалися ще й тіпальні, сукномийні, ворсувальні, бастувальні та декатирувальні машини. Однак з усіх 15–16 операцій технологічного процесу з виготовлення сукон машини застосовувалися фактично лише у двох – у чесанні та прядінні. Всі ж інші операції, як і раніше, виконувалися в основному вручну. До того ж майже всі машини клинцівських мануфактур являли собою власне не машини, а машиноподібні ремісничі знаряддя, при яких роль рухової сили виконували люди і тварини. Виняток становили лише два підприємства (одне належало Д.О. Зубову і Я.В. Степуніну, інше – П.С. Ісаєву). Тут з початку їх уведення в дію як рухова сила застосовувалася вода, а потім (з 1841 р. на мануфактурі Д.О. Зубова і Я.В. Степуніна, а з 1845, р. на підприємстві П.С. Ісаєва) і пара. Причому на мануфактурі П. С. Ісаєва парова машина перебувала в резерві й вводилася в дію лише тоді, коли не вистачало води, а на мануфактурі Д.О. Зубова і Я.В. Степуніна, навпаки, вона була вже основним двигуном [481, с. 242] (Табл. 3.13).

Процес машинізації, як бачимо, охоплює у 40-х роках усіх без винятку мануфактури. Якщо у 30-х роках машини виконували 6 операцій із 16 наведених у таблиці, то у 40-х роках – уже 9. Кількість же машин за цей період зросла більш ніж у два рази. Найбільш інтенсивно ручні знаряддя замінювалися машинами у чесанні, прядінні та тіпанні. На ці операції в 1834 р. припадало 90%, а у 1845 р. – 70% усіх наведених у таблиці машин. Миття, сортування й сушіння здійснювалися вручну. Що ж до основного циклу – ткання, то воно виконувалося ручними, «самольотними», верстатами; снування й шліхтування також здійснювалися вручну. Це свідчило про те, що на клинцівських мануфактурах системи машин ще не було. У 40-х роках, як і в попередній період, на клинцівських мануфактурах роль рухової сили виконували люди та живе тягло. Лише на двох мануфактурах застосовувалися водяні двигуни (водяні колеса). У 1841 р. на найбільшій мануфактурі Д.О. Зубова і Я.В. Степуніна була встановлена перша у Клинцях парова машина потужністю у 24 к. с. Від 1845 р. на мануфактурі П.С. Ісаєва як допоміжний двигун почали застосовувати парову машину потужністю у 26 к. с. До кінця 40-х рр. на інших клинцівських мануфактурах парові машини не впроваджуються. Лише в середині 50-х років парові двигуни починають запроваджуватися більш інтенсивно. На 1860 р. на клинцівських мануфактурах їх уже було 17 потужністю у 240 к. с. Проте ще на кожній мануфактурі цілий ряд робочих машин-верстатів (та майже всі ткацькі верстати) приводилися в рух за допомогою ручного привода або водяного колеса [514, с. 23–24].

**Машини на суконних мануфактурах у Клинцях
(30–40-і рр. XIX ст.) [514, с. 22–23].**

Назви машин	К-сть машинізованих мануфактур (за операціями)		Кількість машин на цих підприємствах	
	1834 р.	1845 р.	1834 р.	1845 р.
Сортувальні	—	—	—	—
Вовномийні	—	—	—	—
Вовносушильні	—	1	—	1
Тіпальні	2	8	2	12
Чесальні	11	10	36	70
Прядильні	11	10	87	118
Шпуль-машини	—	—	—	—
Шліхтувальні	—	—	—	—
Верстати механічні	—	—	—	—
Сукновалляльні	—	—	—	—
Сукномийні	—	2	—	6
Ворсувальні	—	7	—	36
Стригальні	3	10	4	34
Бастувальні	2	5	2	7
Декатирувальні	1	2	1	2
Преси гідравлічні	—	—	—	—
Всього мануфактур	11	10		
Всього машин	—	—	132	283

Машинізація мануфактур у Клинцях здійснювалася переважно виготовленням механізмів у власних майстернях, що існували при мануфактурах, за участю місцевих майстрів і винахідників. Крім того, частину устаткування постачали механічні підприємства України (наприклад, механічний завод Д.І. Кандиби на хуторі Дмитрівка Конотопського повіту) та машинобудівні заводи Росії. У 1840-х роках на московських заводах для клинцівських мануфактур виготовлялися стригальні та ворсувальні механізми, парові машини й інше устаткування. Проте значна кількість машин завозилася з-за кордону. Придбання англійських машин, що почало практикуватися пізніше, з ряду причин (насамперед через несприятливі соціально-економічні умови та обмеження на продаж машин за кордон, що існували в Англії до 1842 р.) протягом довгого часу теж не могло набрати послідовного і систематичного характеру. Тому в Україні, в дореформений період безсистемно застосовувалися не тільки машини типу млина і ремісничі робочі машини, а й механічні робочі машини та парові універсальні двигуни. Це яскраво

простежується на прикладі окремих галузей (за видами мануфактур) [481, с. 242].

Часткова механізація мануфактур в окремих галузях промисловості, що розпочалася в передреформений період, певною мірою стимулювала попит на продукцію машинобудівної промисловості. І тут значну роль у задоволенні потреб українських підприємств відіграли машинобудівні заклади Росії. Так, суконні мануфактури з Клинців вже у 40-х роках купували в Москві стригальні і ворсувальні механізми, парові машини та ін. За зробленими підрахунками Т. Дерев'янкіна, у 1860 р. на клинцівських суконних підприємствах діяло 78 робочих механізмів і 4 парові машини російського виробництва [451, с. 93].

Отже, у 40–50-х рр. ХІХ ст. клинцівські капіталістичні суконні мануфактури характеризувалися початковими рисами технічної революції: у виробництво впроваджуються робочі машини, починають застосовуватися перші парові машини. Проте залишалися сильні мануфактурні традиції в суконному виробництві та панування кріпосницької системи господарювання з його вузькістю внутрішнього ринку.

Таким чином, в українських губерніях зароджувалася капіталістична суконна промисловість, що протягом 30–50-х рр. ХІХ ст. поклала початок технічної перебудови галузі, але процеси машинізації здійснювалися досить повільно внаслідок відносної складності технологічного процесу, сильної мануфактурної традиції у суконному виробництві та панування кріпосницької системи господарювання з його вузькістю внутрішнього ринку (ряд клинцівських мануфактур через це спеціалізувався на виробництві сукна, на експорт його до Китаю) [514, с. 24–25].

1861–1899 роки

Загальне пожвавлення господарського життя країни, викликане реформою 1861 р., позитивно вплинуло і на суконне виробництво Клинців. У роки, що безпосередньо передували реформі, і в пореформені десятиріччя на клинцівських мануфактурах відбувається докорінна технічна перебудова виробництва.

У 1861–1868 рр. нагромадження капіталів стало основою для переоснащення клинцівських мануфактур у фабрики; машинізація виробничих процесів супроводжувалася зростанням енергооснащеності: 16 парових машин потужністю у 233 к. с. замінили всі кінні приводи [514, с. 108].

Клинцівські фабрики утворили район з порівняно розвиненою технікою суконного виробництва. За статистичним описом, проведеним 1861 р. Є. Щербаком, на 13 суконних клинцівських фабриках було зареєстровано 1456 різних апаратів і машин на суму 341 430 крб. та в 4 панчішних закладах – 210 машин вартістю 11 220 крб. 3 738 ткацьких станків 6 були механічними, вартістю по 400 крб. кожний, інші – прості ручні, вартістю від 20 до 40 крб., причому більш дорогі станки мали додаткові деталі та інструменти. Поряд з ручними прядильними апаратами ціною 20–50 крб. описані тонкопрядильні машини вартістю 1 тисяча крб. До середини 40-х рр. ХІХ ст. рушійною силою

тут були коні, які працювали на колі, або водяні колеса. Згодом відбулися також суттєві зрушення і в галузі енергетики: на всіх клинцівських мануфактурах з'явилися парові машини. В 1851 р. їх було 4, загальною потужністю 78 к. с., а в 1861 р. – вже 12 машин потужністю 208 к. с. На початку 60-х рр. XIX ст. у Клинцях працювало 17 парових машин загальною потужністю 240 к. с. Перший механічний станок в Клинцях з'явився в 1851 р. на фабриці Кубарєва, потім декілька таких станків придбав фабрикант Ісаєв, і в 1860 р. їх нараховувалося 8 [535, с. 104–105].

На початку 60-х рр. XIX ст. на всіх 14 суконних мануфактурах, що працювали в Клинцях, налічувалося 538 різноманітних робочих машин. У циклі операцій з виготовлення прядива використовувалося 326 машин, з виробництва тканин – 8, по апретурі тканин – 204. Переважна частина машин використовувалася в тіпанні, чесанні і прядінні (57% усієї кількості); на 10 підприємствах було впроваджено перші вовномийні машини. В апретурі найінтенсивніше механізувалися операції ворсування і стриження, почалася механізація валяння [481, с. 317–318].

Також клинцівські фабрики імпортували різноманітні машини, на які грошей не жаліли. Незважаючи на те, що більшість фабрик працювало на імпортованих високотехнологічних машинах, і що на деякі завезли навіть самоткацькі станки, на них спотерігалася крайня нестача кваліфікованих техніків [200, с. 269].

Порівняно з дореформним періодом напередодні реформи 1861 р. і в перші пореформні роки застосування машин на суконних мануфактурах у Клинцях набуло якісно нового характеру: а) робочі машини і парові двигуни почали запроваджуватися на всіх мануфактурних підприємствах; б) розширилося коло операцій, на яких застосовувалися машини; в) почали запроваджуватися механічні робочі машини, які приводилися в рух силою пари. Все це разом узятє можна кваліфікувати як початок технічного перевороту [481, с. 318].

Стосовно до операцій технологічного процесу, технічний переворот у суконній промисловості Клинців почав здійснюватися насамперед в основних операціях початкової і заключної стадій виробництва і майже зовсім не торкався основної його ланки – ткання. Одночасно, на початку 60-х років XIX ст., парові машини в Клинцях істотно обмежили застосування примітивних видів рухової сили, властивих мануфактурному періоду. Але поряд з паровими машинами тут ще продовжували застосовуватися і кінні приводи, і водяні двигуни (на мануфактурі П.С. Ісаєва), і ручна праця (у тканні і деяких інших операціях на всіх підприємствах) [481, с. 318].

Відбувався процес механізації й у ткацтві. В 1859 р. згідно звіту Департаменту мануфактур і торгівлі, на суконних фабриках Київської та Чернігівської губерній було по 6 механічних станків. Запроваджено летючий човник, дозволяв працювати ткачу на одному ткацькому верстаті. Застосування механічних ткацьких станків у незначній мірі відобразилося на прискоренні

роботи з причини не навченості робітників та новизни обладнання. В більшій мірі воно сприяло збільшенню рівномірності й щільності тканини, підвищенню її добротності та цінності. Ще більші зміни відбулися в операціях прядіння. Поки на фабриках панувала ручна прялка, прядильники утворювали найчисельнішу категорію робітників; на кожного ткача припадало по 2–3 прядильні. З появою прядильних апаратів типу мюльжені, що мали до 40, 50 і 60 веретен, продуктивність праці прядильників збільшилася в рази. Тепер найчисельнішою категорією робітників стають ткачі [535, с. 108–109].

Кризові явища 70–80-х років XIX ст. у розвитку суконної промисловості негативно вплинули і на розгортання дальшої технічної перебудови підприємств. Внаслідок жорстокої конкурентної боротьби більшість старих клинцівських мануфактур, що почали перебудовуватися на фабрики (зокрема, найбільш великі – Д.О. Зубова і Я.В. Степуніна, П.С. Ісаєва, М.Б. Кубарева, Д.С. Черкаскова), припинили існування. До 1890 р. загальна кількість мануфактур скоротилася тут більше ніж у два рази (з 14 до 6), число робітників – на 37% (з 3492 до 2184), ткацьких верстатів – на 40% (з 870 до 520) [481, с. 318].

За цих умов на суконних мануфактурах Клинців знов-таки не знайшла застосування машинна техніка в операції ткання. Тканини продовжували виготовляти тут, як і раніше, виключно вручну. Викликане кризою зменшення кількості робітників і ткацьких верстатів відбулося практично в одній пропорції. Тому навіть кількість робітників, що припадала на один верстат, залишилася незмінною (4 чол.).

Відстоюючи право на існування в конкурентній боротьбі, що посилилася в зв'язку з кризою, Клинці в розглядуваний час зміцнюють свої позиції на основі дальшого поширення і поглиблення машинізації виробництва на старих ділянках. Так, у прядінні з 70-х років XIX ст. тут почали застосовуватися селфактори, які поступово витісняли мюль-машини. В енергетиці підприємств остаточно усуваються кінні приводи і водяні двигуни. Кількість парових машин на мануфактурах у 1890 р. зменшилася до 12, а їх потужність збільшилася до 304 к. с. Зазначені зрушення в галузі енергетики самі по собі були незначними: збільшення потужності парових машин склало 25%. Проте з урахуванням зменшення числа робітників цей результат був досить вагомий. Так, якщо на початку 60-х років в Клинцях 1 к. с. припадала на 14 робітників, то в 1890 р. – на 7. Таким чином, енергоозброєність праці на клинцівських суконних мануфактурах зросла в два рази [481, с. 319].

В цілому в технічному відношенні суконні фабрики навіть Чернігівщини в другій половині XIX ст. не мали прогресу, а щодо якості виробів – спостерігався навіть певний рух назад. За висловом самих фабрикантів, вони стали менше виробляти таких високоякісних сукон, які колись вироблялись на фабриках Ісаєва та Степунова. Щодо норми прибутків, то вона досягала 23% [528, с. 169].

Від середини 90-х років почалося нове швидке піднесення і розвиток промисловості у Клинцях. У 1897 р. 8 суконних фабрик виробили сукна на 3352 тис. крб., тобто протягом 4 років (1893–1897 рр.) виробництво майже подвоїлося. У цей же період завершується технічна революція: механічний ткацький верстат майже витіснив ручний; зросла енергооснащеність фабрик, впроваджені нові машини (дво- і трипрочісні машини, сельфактори, механічні сушилки, самопреси тощо). Отже, в ході здійснення технічної революції клинцівські мануфактури перетворилися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. Причому 7 фабрик у кінці 90-х рр. виробляли в 3,5 рази більше продукції, ніж 19 мануфактур у 1851 р. Продуктивність праці робітника за вказаний період зросла більш ніж у 4 рази [460, с. 54–56].

У 90-ті роки XIX ст., коли в країні відбувалося загальне бурхливе промислове піднесення, склалась небачено висока ринкова кон'юнктура і в суконній промисловості. Максимально використовуючи цю сприятливу обставину, клинцівські підприємці в найкоротші строки здійснюють радикальну технічну перебудову виробництва: на суконних мануфактурах нарешті запроваджується механізація ткання. В 1900 р. тут існувало 7 великих підприємств. На них нараховувалися 492 ткацькі верстати, в тому числі 254 ручні і 238 механічних [460, с. 54–55]. Продуктивність механічного ткацького верстата була в три рази вище продуктивності ручного. Отже, переважна частина всієї продукції (74%) припадала тут вже на механічне ткацтво.

Механізація ткацтва викликала подальше різке підвищення енергоозброєності робітників клинцівських підприємств. При незначному збільшенні числа робітників потужність парових машин у 1900 р. зросла порівняно з 1890 р. майже в чотири рази: з 304 до 1195 к. с. У середньому 1 к. с. припадала вже на двох робітників. Механізація ткацтва показала, що, наприклад, з ткачів ручних фабрик відходило на польові роботи близько 63%, а з ткачів, які працювали на самоткацьких верстатах, не відходив ніхто. З робітників-машинобудівників відходило тільки 2,7% [481, с. 319].

Шовкове ткацтво відбувалося в передреформений період на простих і жакардових станках; про механічні станки в джерелах не згадувалося [535, с. 323].

За відомостями 1895 р. на текстильних фабриках в Клинцях працювало 10 парових машин потужністю 629 к. с., 13 котлів при парових машинах із загальною площею нагріву – 11 578 кв. футів. Палива на приведення в рух всіх машин в 1895 р. було використано на суму 95 651 крб., а в 1897 р. – 9504 кубічних сажнів дров на суму 108 116 крб. [225, с. 289].

За своїм устаткуванням у 90-х роках клинцівські фабрики вже не поступалися найпотужнішим московським. Таким чином, період технічної революції в суконній промисловості Клинців охопив 50–90-і роки.

Для характеристики вартості обладнання клинцівських фабрик машинами і апаратами ми маємо в своєму розпорядженні три досить докладні документи:

1) Статистичний опис всіх клинцівських фабрик 1861 р Є. Щербака. Опис зареєстрував на суконних фабриках всього 1456 різних машин на суму 341 430 крб. і на панчішних – 210 машин, оцінених в 11 220 крб. Багато з цих машин були виготовлені на німецьких заводах, головним чином Гесснера і Гартмана – обидва в Саксонії. За цими даними на одного робітника припадало обладнання в середньому на 147 крб.

2) Фабрично-заводський перепис 1900 р. під керівництвом В.Є. Варзара. За даними цього перепису все обладнання клинцівських суконних фабрик оцінено було в суму 872 400 крб., причому на частку машин російських заводів, припадало лише 242 300 крб., а решта на машини закордонних заводів, переважно німецьких – Йозефа і Гартмана. На частку одного робітника припадало вже 335 крб., тобто більше ніж в два рази проти 1860 р.

3) Інвентарний опис Глухівської фабрики 1914 року, за якою обладнання цієї фабрики оцінено було майже на півмільйона крб. (477 тис. крб.), що при 758 робітниках становило на одного робітника вже 660 крб., або нове збільшення проти 1900 року, тобто за 14 років на 100%. Такими великими кроками розвивалося механічне обладнання клинцівської фабрик [617].

За своїм обладнання фабрики Клинцівського району не відставали від першокласних фабрик Московського району. Фабриканти стежили за новинками виробничих машин і намагалися періодично їх купувати. В цьому їм багато допомагав їх технічний персонал, який в значній мірі був представлений іноземцям. Механічне обладнання впливало на зростання виробництва і з кожною новою машиною продуктивність, що припадала на частку одного робітника, неухильно підвищувалася. Для трьох моментів: 1861 1900 і 1914 років обладнання на 1 робітника становило 147 крб., 335 крб. і 660 крб. відповідно. Продуктивність що припадала на 1 робітника в ці ж роки дорівнювала 550 крб., 1460 крб. і 2225 крб. Машинне обладнання, що припадало на 1 робітника з 1861 р до 1900 р., тобто за сорок років зросла на 14%, а за 54 роки безпосередньо до 1914 р. – на 350%. Одна кінська сила обслуговувала в 1851 р. 29 робітників, в 1861 р. – 27 робітників, в 1912 році вже на 1,35 чол. Для порівняння, у всій промисловості Північноамериканських Сполучених Штатів на одного робітника в 1919 році припадало 3,24 кінські сили [460, с. 145].

Період технічної революції в суконній промисловості Клинців охопив 50–90-і рр. В цілому по Україні технічний переворот у суконній промисловості не був завершений аж до початку ХХ ст. Капіталістична суконна промисловість України протягом 30–50-х рр. стала на шлях технічної перебудови, але процес здійснювався досить повільно внаслідок відносної складності технологічного процесу, сильної мануфактурної традиції та панування кріпосницького господарства з його вузькістю внутрішнього ринку. Бурхливий розвиток виробництва в Клинцях супроводжувався посиленням впровадження машин. Механічний самоткацький верстат, ще недавно важко проникав на фабрику, в розглянутий період майже зовсім витіснив ручний верстат. Якщо в 1892 році

було тільки 16 механічних станів і 553 ручних, то в 1912 р. вже 437 механічних станів 54 ручних. Завдяки такому впровадженню у виробництво механічного верстата, різко підвищилася і середня річна продуктивність ткача. Якщо в 1889 р. ткач виробляв 2 300 аршин, то в 1912 р. при скороченому робочому дні 7 500 аршин. Застосування механічної енергії на клинцівській фабриках різко посилювалося з появою великих парових машин Зульцера, дизелів та газогенераторів. У той час, як ще зовсім недавно, в 1893 р. на всіх фабриках було 8 парових загальною потужністю 444 к. с., а в 1914 р. загальна потужність була більш 3000 к. с. Ще недавно (1885–1893 рр.) одна кінська сила, в середньому припадала на 6 робітників, в 1900 р. – вже на двох робітників, а в 1912 р. на 1,35 робітників [617].

Паралельно з цим відбувалося посилене механічне переобладнання всього виробництва. Нові машини, переважно німецьких заводів, більш швидкохідні, більш досконалі, а тому і більш продуктивні, змінюють старі тихохідні машини. Сучасні величезні двох і трьох прочісні апарати заводів Йозефа і Гартманаса з робочою шириною в 1800 м/м. швидкохідні сельфактори в 500 і 600 веретен, ткацькі стани з 70 і 90 ударами, левіафани для мийки вовни, гігантські механічні сушарки, самопреси та інші апарати та машини наповнюють клинцівські фабрики. За 14 років машинне обладнання зросло вдвічі і тільки війна призупинила цей інтенсивний процес. За своїм обладнанням клинцівські фабрики не відставали від першокласних фабрик Московського району. Іноземні майстри та директори клинцівських фабрик перебували в постійному зв'язку з німецькими заводами, що значною мірою сприяли машинізації виробництва. Залежно від поліпшення механічного обладнання зростала і продуктивність праці кожного робітника. На одного робітника зайнятого в клинцівській промисловості припадало в 1885–93 рр. 650 аршин та 900 крб., в 1900 р. – 1000 аршин та 1500 крб., в 1913 р. – 1500 аршин та 2225 крб. [460, с. 148].

Окрім суконного виробництва клинцівське купецтво розвивало фабричне ткання та в'язання вовняних панчіх. У 1860 р. в посаді діяло 9 таких фабрик, які виробляли до 117,4 тис. пар продукції. Проте названий вид діяльності, на відміну від суконної галузі, не витримав конкуренції зі боку російських і польських виробників. На кінець XIX ст. більшість клинцівських підприємств припинили своє існування внаслідок відсутності достатніх коштів для технічної модернізації. З поміж 4 фабрик, що залишились, помітних успіхів вдалося досягти підприємству купця II-ї гільдії Л.Я. Іванова, яке стало єдиним великим капіталістичним машинізованим заводом з випуску вовняно-панчішних виробів. Так, у 1892 р. Л.Я. Іванов вкладає кошти у створення нового виробництва з застосуванням провідних технологій. Зокрема, з Німеччини та Англії надходять вдосконалені ткацькі верстати, які у чотири рази за продуктивністю перевищували старі ручні. Енергосистема підприємства теж зазнала змін, окрім парової машини встановлюються сучасні дизель-мотори. Енергопотужність оновленого підприємства досягла 475 к. с. Модернізація

позитивно позначилася на збільшенні випуску продукції, прибуток фабрики зріс на 10–15%. Вжиті технічні поліпшення дозволили Л.Я. Іванову першим в українських губерніях розпочати масовий випуск панчіх із простої руської вовни, що стало своєрідним проривом у суконно-панчішній галузі та значно здешевило вартість продукції. За рік підприємство переробляло близько 595 пудів іспанської та 350 пудів грубої руської вовни. Фабрика Л.Я. Іванова за своїм профілем була єдиним капіталізованим підприємством на території Лівобережної України [303, с. 91].

Технічний розвиток суконної промисловості в досліджуваній період можна простежити на потужній Глушківській фабриці. У 1865 р. новий власник Глушківської текстильної фабрики, найбагатший капіталіст півдня Росії – Артемій Якович Терещенко, зайнявся переобладнанням фабрики: була проведена повна заміна обладнання, в тому числі і придбання автоматичного гідравлічного ткацького верстата – в прядильному і ткацькому відділеннях була поставлена парова машина, 5 щипальних машин, 2 дзиги (волок-машина), 13 апаратів кожен по 2 загони, 9 прядильних по 300 веретен кожен, 65 металевих ткацьких верстатів. У валяльному відділенні 5 промивних машин, 7 валяльних, 8 стригальних, 1 сушильна, 1 бастовальна і 8 гвинтових пресів. Внаслідок автоматизації виробництва було скорочено кількість робітників до 600 чоловік (всі працівники, які залишилися були жителями с. Глушково). Крім того, в результаті проведених на підприємстві заходів підвищилася його продуктивність: на фабриці вироблялися 7–9 кусків на тиждень на ткацький верстат або близько 25 тис. аршин в місяць. Вже 1888 р. згадується як рік максимальної продуктивності – понад 50 тис. аршин в місяць. Всього в 1871 р. на фабриці значилися 71 ручний станок і 45 механічних, було вироблено до 250 тис. аршин сукна на суму 300 тис. крб. [405, с. 198].

Згодом у 1881 р. в місцевій пресі писали, що на Глушківській фабриці ручна робота замінилася паровою, ткацькі верстати зникли, замість них з'явилися самоткацькі, у виробництві почала застосовуватися парова сила. Будівля фабрики складалася з двох головних корпусів: один в чотири поверхи, а інший – у два. У першому поміщалася тіпальня, щипальня, прядильня і ткацька, у другому – валяльна, пральня тощо. У прядильні працювало 3600 веретен, які ледь змогли доставляти сировину під час прядіння на 65 самоткацьких верстатах. При цьому слід зауважити, що корпуси фабрики, як головні, так і допоміжні, підсвічувалися газовими світильниками; влаштований водопровід забезпечував випадковість від пожежі [405, с. 198].

Від 1906 по 1916 рр. включно підприємством володіла компанія «Зейферт, Рекк, Менде»: придбання, утримання та розвитку дій належало власникам І.І. Зейферту, Я.А. Рекку та Є.В. Менде. Компанія утворила акціонерне товариство і знову переобладнала підприємство, поставивши додатковий газогенератор, що стоїть і по теперішній час, 1 апарат Гартмана, 2 верстата Йозефа старих, 2 селфактори і 2 механічних верстата [280, с. 209–210].

У 1898 р. був побудований фабрично-заводської внутрішній паровий котел, встановлений на Глушківській фабриці 15 лютого 1910 р.: поверхня нагріву парового котла склала 700 квадратних футів, максимальний тиск пари в казані становив 5 атмосфер, розмір збору на користь скарбниці – 48 крб. Для порівняння, в 1853 р. на Івановській фабриці Гареліних було встановлено 120 механічних верстатів, а в 1871 р. на Глушківській фабриці значилося лише 45 механічних станків [300, с. 93–94].

Щодо другого значного району капіталістичного суконного виробництва України – м. Дунаївці Подільської губернії, то тут використання техніки, машинізація виробництва не досягли навіть рівня клинцівських мануфактур. Перші машини з'явилися лише в середині 1840-х років XIX ст., але процес машинізації охопив невелике коло операцій. Машини були такими ж примітивними як у Клинцях, але застосовувалися ще більше непорядковано й безсистемно та на вужчому колі технологічних операцій. Парових двигунів до реформ 1860-х років у Дунаївцях не було зовсім. Уперше вони запроваджуються тут лише у 1867 р. [481, с. 242]. Така машинізація суконного виробництва дозволила підприємствам розвивати свою продуктивність в наступні роки.

На суконних фабриках Подільської губернії в 1911 р. було 3 станки для ткання, 2 для стрижки сукна, 93 шпиль-машини, 84 крац-машини, 46 фаршпилів, 41 валок, 26 циліндрів, 18 верт-машин, 28 пресів, 5 постригальних машин, 3 рав-машини, 1 фарбувальна [55, арк. 8–8 зв.].

Для характеристики технічного рівня суконного виробництва Київщини показовим стане опис великої суконної фабрики Юзефова за 1896 р., з якого можна судити про матеріальне забезпечення підприємства в кінці XIX ст. Фабрика знаходилася в Каневі, її головний корпус був кам'яним, в два поверхи. У фабричних приміщеннях були встановлені такі машини: локомотив, який коштував 2200 крб., восьмисильний гасовий двигун системи «Отто Дейц» вартістю 1800 крб., тіпальна двохбарабанна машина вартістю 80 крб., тіпальна однобарабанна машина, яка коштувала 40 крб., ватний апарат вартістю 1300 крб., і апарат за 700 крб., машини для переробки вати, які коштували 450 крб., мюль-машина, що мала 300 веретен, вартістю 700 крб., три ручні прядильні машини за 60 крб., дві циліндричні фолюти за 250 крб., три кнопермашини вартістю 225 крб., стригальна машина – за 200 крб., ворсова машина – за 100 крб. та ін.; вартість всього устаткування становила 10 649 крб. Але всі перелічені машини були на той час уже застарілими, і тому вони мали значно меншу вартість [528, с. 172].

Обстеживши наприкінці 80-х років XIX ст. сім суконних фабрик, що належали німцям у м. Коростишів, окружний фабричний інспектор Київської губернії зазначав, що всі вони здійснювали виробництво, використовуючи кінний привід. На них, зазвичай, працювали сам власник з сім'єю та 3–5 найманих робітників, широко використовувалася дитяча праця, яка оплачувалася в значно меншому розмірі. На фабриках панувала антисанітарія,

була відсутня вентиляція. Технічний прогрес не обминув і суконні фабрики в Коростишеві. Так, у 90-і рр. XIX ст. парові двигуни було встановлено на фабриках Р. А. Гросса та Р. К. Арнгольда [340, с. 17].

Подібна ситуація спостерігалася й на суконних підприємствах Вовнянки в Луцькому повіті Волинської губернії. Замітки інспектора свідчили про технічну відсталість підприємств, важкі умови праці, невисоку заробітну плату [340, с. 17].

У 1867 р. в текстильному виробництві Дунаєвець відбувся переломний момент – для суконних фабрик з Бельгії завезли першу парову машину, в 70-х роках їх кількість зросла до 27 [320, с. 136]. У 1883 р. матеріальну базу діючих фабрик становили 12 парових (94 кінські сили), 28 кінних (81 кінська сила) машин, одна водяна і одна парова постригальна з ворсильною, фарбувальною, а також 261 ткацький верстат [406, с. 51].

Показовим є огляд технічного обладнання вовняної прядильні й суконної фабрики, що розташовувалася в Кам'янецькій в'язниці. Ручне прядильне і фабричне обладнання складалося: машини – розривна, ватні, ниткові, прядильні з деталями; мотальними колесами, сновалками, ткацькі станки з деталями; рами (пяльця), ваги з гирями та ін. предмети. Приміщення для машин, що валяли сиру вовну під дією сили води, мало довжину 12 аршин, ширину – 8 аршин, висоту – 6 аршин, площа приміщення становила 96 кв. аршин. Валяльня облаштовувалася в млині на річці, в ній також були стіл, табурети [37, арк. 4 зв.].

Обладнання для потреб прядильні та суконної фабрики, що розташовувалися Кам'янецької в'язниці включало: машини з деталями – 1 розривна, 2 ватні, 2 ниткові, 8 прядильні; 3 мотальних коліс (шпулерів) для фальт, 3 для цівок, 2 сновалки, 2 верстаки, 60 фальф, 800 цівок, 10 ткацьких станків з деталями, 20 човників, 10 цайг, 6 ножиць, 1 рама (палець), 1 вага з гирями. Разом – 931 найменування, вартістю 2 550 крб. Обладнання для потреб валяльні сукна: 2 валяльні машини вартістю по 70 крб. кожна [37, арк. 12–13].

Одноразові витрати на облаштування прядильні, суконної фабрики і валяльні сукна: на машини і обладнання для прядильні, суконної фабрики і валяльні сукна – 2 690 крб., покупка меблів для приміщень – 118 крб., облаштування валяльних машин на млині – 400 крб., разом – 3 208 крб. [37, арк. 5].

На суконній фабриці, що належала генерал-майору Струкову й розташовувалася в с. Вищитарасівському Катаринославського повіту в 1862 р. працювали парова машина на 24 к. с., 3 щипальних машини, 22 прядильні машини на 40 веретен, 16 прядильних машин на 60 веретен, вартістю по 75 крб. кожна, 28 чесальних апаратів вартістю 150 крб., 20 механічних, 40 ручних ткацьких станків вартістю по 150 крб. Три циліндричні сукновальні приводилися в дію паровою машиною вартістю 150 крб. У виробництві використовували 16 фарбувальних котлів за 940 крб., 14 сушильних рамок – 150 крб., 2 стругальні циліндричні поперечні машини – 350 крб., одну

прядильну машину – за 500 крб., 2 важільні преси – 500 крб. Фабрика перебувала в кам'яних будівлях значних розмірів, вартістю 100 тис. крб. [199, с. 205–206].

Про хід промислового перевороту в галузі з переробки волокнистих речовин видно з даних, щодо застосування механічних ткацьких верстатів: в 1860 р. їх було близько 11 тис., а в 1890 р. – близько 87 тис. Отже, за 24 роки кількість фабрик зросла на 17, механічних верстатів – у 8 разів. Дуже швидко зростала й кількість індустріальних робітників. Проте, фабрично-заводська статистика змішувала фабричних робітників і капіталістично використовуваних робітників, які працювали дома [528, с. 163–164].

У 1900 р механічні верстати в Росії становили вже 49% верстатного парку вовняної промисловості. Продуктивність механічного верстата була в 2,5–3 рази вищою, ніж ручного, а отже, до початку нового століття тільки від третини до чверті вовняних тканин було виготовлено ручним способом. Ми не можемо вважати переворот завершеним, якщо половина верстатів ручні. У 1908 р. механічні верстати становили 68% верстатного парку, в 1912 р. – 82% [296, с. 15].

Російські технологи здійснили ідею переведення намотування качанів, на прядильних машинах періодичної дії на тонкий паперовий патрон, що економило витрату пряди на перші два-три шари качана, які англійці заклеювали для зміцнення низького качана. На паперові патрони перейшли всі фабрики без труднощів в переналадці мотання.

Складний і незручний спосіб прядіння полотняного пряди з вовни в два перегони на двох прядильних машинах періодичної дії на початку 90-х років був замінений одноперегонним. Швидкість каретки при відході від бруса машини стала лише трохи перевищувати окружну швидкість живильного циліндра: витяжки майже не було, але мичко вже скручувалося, і це покращувало умови прядіння на решті частини відходу каретки. За один перегін пряди виходило заданої товщини і намотки при підвищеній рівності.

Машини періодичної дії для прядіння камвольного пряди теж піддавалися вдосконаленню; вони почали оснащуватися витяжними циліндровими приладами, що склалися з чотирьох витяжних ліній, їх принципова схема збереглася до теперішнього часу. Перехід на прядильні машини постійної дії виявився великим кроком у розвитку текстильної промисловості в другій половині XIX ст. Принципова схема прядильної машини постійної дії, винайденої в 1769 р., також збереглася до теперішнього часу. Окремі її механізми і вузли вдосконалювалися постійно [631].

Розвиток техніки гребінного чесання для вовни відбувався головним чином в напрямку вдосконалення кільцеподібних (циркулярних або круглих) гребенів. Гребенечесальні машини такої схеми забезпечували безперервний процес гребенечесання горизонтальними кільцями, що повільно оберталися, озброєними тонкими голками. В 1894 р. було введено просмикування стрічки через гребені, внаслідок чого борідка розчісувалася з обох кінців, а в 1897 р.

введені тісочки, що коливалися. Розвиток техніки прядіння в сукняному виробництві призвів в другій половині XIX ст. до вдосконалення кардочесальної машини. Ручне живлення машини було замінено механічним і решітка для живлення почала завантажувати суміші через автоподавач з припасованим на випуску самовзважуючим приладом, який працював періодично і випускав на решітку машини порції суміші заданої ваги. Цей прилад, названий «самозважувачем», застосовується до цих пір [630].

Втім, переверот в економіці виробництва цієї галузі проявлявся слабо. Значного падіння цін не спостерігалось. Природно, що до інтенсивної стадії промислового перевероту (до 80–90-х рр.) Темпи зростання виробництва були досить низькими: російська мануфактура не могла витримати конкуренції з західноєвропейської фабрикою, навіть, незважаючи на охоронні тарифи.

Загальне матеріально-технічне забезпечення вовняної промисловості України в 1900 р. виглядало наступним чином. На підприємствах працювало 29 парових котлів загальною потужністю 374 к. с., поверхнею нагріву 5838 кв. футів. Діяли 1 водяне колесо на 4 к. с., 1 кінний привід на 1 к. с. Обладнання російського виробництва вартувало 124,5 тис. крб., іноземного – 196,3 тис. крб. [182, с. 256–258].

Обробка змішаних волокнистих матеріалів та виробів з текстильних матеріалів у 1900 р. володіла 11 паровими котлами з поверхнею нагріву 2365 кв. футів. Працювало 8 парових двигунів на 147 к. с. Вартість російського обладнання становила 41,9 тис. крб., іноземного – 106,7 тис. крб. Виробниче обладнання складало 33 в'язальні панчішні машини [182, с. 294–297; 305].

На суконних фабриках Київської губернії в 1901 р. використовувалися такі машини: 2 трансмісії, мали 1 шестерню, 1 ремінь; 2 тіпальні машини, мали 2 прялки; 2 насоси, мали 2 шатуни; 3 токарні станки, мали 1 ремінь, 2 різці; 1 прес, мав 1 кришку; 2 сушильні машини з 2 шестернями; 7 сельфакторів з 3 шестерням, 4 рамками; 2 ділильні машини з 1 шестернею, 1 ременем; 1 паровий котел; 5 мотальних станків з 1 рамкою, 1 ременем, 3 різці [66, арк. 14–14 зв.].

В цілому по Україні технічний переверот у суконній промисловості (яка у пореформений період займала другорядні позиції в промисловій структурі України) не був завершений до Першої світової війни. Лише в Клинцях – центрі великої капіталістичної суконної промисловості України – процес технічної переозброєності підприємств був завершений. На Півдні та Лівобережжі ця галузь припинила існування. На Правобережжі фабрична промисловість співіснувала з численними дрібними суконними підприємствами напівкустарного типу [514, с. 110–111].

Технічний процес в середині XIX ст. торкнувся і найвідсталіших галузей текстильної промисловості – **повстяних і вовномийних закладів**, де раніше повсюди панувала ручна праця.

Розвиток у другій половині XIX ст. техніки з первинної обробки вовни на прядильних підприємствах позначився в удосконаленні вже застосовуваних способів. У мийних машинах з метою попередження пошкодження сировини,

особливо довговолокнутого, удосконалювалися механізми пересування волокна по барці і віджимні каландри, вишукувалися шляхи економії хімікатів, води, тепла та енергії. До кінця XIX в. виробився тип мийного агрегату безперервної дії, великої продуктивності, економного в роботі і здатного промивати довговолокнуту вовну. Він отримав назву «левіафан».

Видалення з вовни реп'яхів і сміття, що відбувалося механічно на «дзигах», до кінця XIX ст. стало замінюватися хімічним способом. Був застосований метод карбонізації вовни слабким розчином кислот або газів при підвищеній температурі, що опинився практично зручним і економічно вигідним. Цей метод зберігся до теперішнього часу. Машини для сушіння промитої вовни вдосконалювали в напрямку створення безперервного процесу сушіння і економії тепла. На рубежі XIX і XX ст. відзначалися небезуспішні спроби агрегування мийних машин і левіафанів з сушильними [629].

Вовномийна машина при наявності дешевих робочих рук і нестачі капіталів довго не застосовувалася. Правда в «Обозрениі» за 1845 р. згадується про існування в Харкові закладу Андреєва, де миття вовни проводилося за допомогою машини, але це був рідкісний і нетривалий випадок [535, с. 155]. Навіть у Клинцях, що перебували поруч з кращими російськими фабриками на чолі технічного прогресу, перші вовномийні машини у вигляді невеликих дерев'яних чанів, в яких вовна постійно ворушилася і переверталася механічними граблями, з'явилися лише в 70-х рр. XIX ст. [460, с. 60]. В подальшому як тут, так і в інших майстернях установлювали так звані «левіафани», справжні мийні машини, в яких миття вовни поєднувалося з просушуванням і виробництвом, потужність яких досягала 100 пудів в день. [535, с. 156].

Аж до появи перших мийних машин – чанів, вовна попередньо вимочена поташем, очищалася від бруду і поту в каналах з проточною водою. Гутман, описуючи Степунінську фабрику, докладно зупиняється на описі закритого приміщення, через яке протікала відведена з річки каналом вода, де і промивалася вовна.

Перші мийні машини в вигляді невеликих дерев'яних чанів, в яких вовна весь час рухалася і ворушилася механічними граблями, з'явилися в Клинцях в 70 роках і тільки багато пізніше – в 1900 р. спочатку Стодольська, а потім Глухівська і Дурняцька фабрики встановили у себе «левіафани», вовномийні машини, поєднані з сушінням вовни. Денна продуктивність таких машин дорівнювала приблизно 100 пудам митої вовни. Мийка в цих машинах проводилася милом в розчині кальцінованої соди. З дна мийки не вилучався ланолін (ланолін – вовняний жир – цінний продукт, що вживається в парфумерії та аптеках для виготовлення мазей, пудр, помад, мила та ін.). Вимита і висушена вовна, перш ніж потрапити в чесальний апарат, повинна бути добре розпушена, і перетрушена. Дуже довго до цього йшли за допомогою так званих кийових машин, що пізніше замінилися тіпальними машинами, а

потім щипальними і вовчками різних систем і конструкцій. Всі ці машини, у міру появи на ринку, порівняно швидко потрапляли і в Клинці [460, с. 154].

В умовах зростаючої технічної та технологічної перебудови суконних підприємств модернізації піддавались і вовномийні. Це пояснювалось бажанням їх власників не втратити вигідні замовлення, які щороку зростали. Тому забезпечення попиту напряду залежало від рівня модернізації підприємств. Як і на суконних фабриках активно поширюються парові машини, замість звичайних дерев'яних чанів встановлюються машинізовані мийки з безперервним циклом проходження митої вовни та її ворошінням механічними граблями. Найбільш заможні купці свої фабрики обладнують «левіафанами», потужністю до 100 пудів на день. Крім цього, будуються великі фабричні корпуси з просторими та світлими приміщеннями, впроваджується система вентиляції, електричне освітлення. Виробничі підрозділи працювали цілодобово за 8 та 12-годинними змінами [303, с. 74].

Протягом 80–90-х рр. ХІХ ст. інтенсифікація вовномийних підприємств набула нового поширення. Фабрики переходять на європейський тип виробництва, що передбачало устаткування підприємств кращими удосконаленими машинами. Зокрема, запроваджується ланкаширська система паровиків, встановлюються потужні парові двигуни у 60 к. с. кожен, машини для тіпання немитої вовни, відцентрові машини для віджимання митої вовни, парові сушильні, механічні преси, центрифугальні насоси для подачі води з водоймищ, горизонтальні парові машини з живильним насосом. Обладнання для фабрик постачалось з машинобудівних заводів Бельгії, Москви та Харкова. У цей період найбільш машинізованою стає фабрика купця І-ї гільдії Я.К. Трофименка, на якій митої вовни вироблялося близько 100 тис. пудів. Також суттєво вирізнялись вовномийні московського купця І.М. Балашова (обсяг виробництва 234,6 тис. крб.), купецька Акціонерна компанія торгівлі вовною (208 тис. крб.), купецької вдови Е.М. Петренка (500 тис. крб.), купчихи Т.І. Сунакіної. Модернізація виробничих потужностей дозволила довести щорічну переробку брудної мериносової вовни в 90-ті рр. ХІХ ст. до 800 тис. пудів, посівши друге місце після Ростовської губернії (1 млн. 200 тис.) [303, с. 75].

На початку ХХ ст. у Харкові намітився спад виробництва з переробки вовни, викликаний різким скороченням фабрик. Ті, що залишились, не мали можливості працювати цілий рік як раніше внаслідок гострої нестачі мериносової вовни. До скорочення поголів'я мериносових овець додались суто економічні чинники. Зокрема, впроваджується митний тариф, яким встановлювалося єдине мито на ввіз брудної та митої вовни з-за кордону. Це сприяло підтримці вітчизняної суконної промисловості та негативно позначилось на вовномийних фабриках. Проте галузь розвивалась і напередодні Першої світової війни у Харкові завдяки модернізації вдалось вистояти 2 з 7 вовномийних фабрик. За рівнем технічного обладнання та налагодженою системою виробництва вовномийні фабрики посіли помітне місце в промисловості Лівобережної України. Так, впродовж першого десятиліття ХХ

ст. купці Г.С. Алексеєв («Товариство В. Алексеєва») та М.М. Петренко розміщують свої підприємства в нових великих корпусах. Увесь виробничий процес чітко поділявся на кілька ланок (сортування брудної вовни, тріпання, миття, вижимка, сушка). Всі процеси були автоматизовані за рахунок електричних елеваторів, конвеєрів, механічних тріпальних апаратів, мийних машин безперервної дії, полоскальних машин, гідравлічних пресів, сушильних агрегатів, пакувальних машин тощо. Значно покращились і умови праці для робітників: електрифікація приміщень, система вентилявання за допомоги електричних моторів. Діяла ефективна система очисних споруд, яка уловлювала жири та волосся, що йшло на подальшу переробку, а також проводилась фільтрація брудних вод з попереднім змішуванням з вапном, відстоюванням. Заради збереження виробництва окрім здійсненої модернізації, підприємства переходять до переробки вовни звичайних порід овець та укладають угоди на поставку брудної вовни з-за кордону. Такі зважені кроки дозволили в 1911 р. встановити обсяг переробленої сировини на фабриці «Товариства В. Алексеєва» вартістю 3 млн. 527 тис. крб., М.М. Петренка – 2 млн. 610 тис. крб. Для порівняння: станом на 1913 р. 28 вовномийних підприємств Російської імперії перемивали вовни на 8 млн. крб. [303, с. 75].

Таким чином, не дивлячись на несприятливі економічні чинники та скорочення підприємств, купцям Харкова вдалося напередодні Першої світової війни втримати позиції лідерства у вовномийній галузі за показниками технічного та технологічного рівня і обсягами виробництва

Щодо технічних характеристик підприємств галузі, то в 1901 р. у Харкові працювали вовномийна фабрика Євдокії Петренко, де діяли 3 парові котли, 1 двигун, вовномийна фабрика Московського торгово-промислового товариства, де було задіяно 2 парові котли, 1 двигун та вовномийня Товариства «Володимир Алексеєв» – 5 парових котлів, 4 двигуни [85, арк. 95]. Харківська вовномийна фабрика Є. Петренко виробляла митої вовни на суму 98 662 крб., там діяло три парові котли, з поверхнею нагріву (в кв. футах): I – 950, II – 680, III – 820 [87, арк. 56].

Вовномийна фабрика Московського торгово-промислового товариства в Харкові виробила продукції в 1901 р. на 46 854 крб. Там працював один паровий котел площею нагріву 610 кв. футів. Вовномийна фабрика Товариства «Володимир Алексеєв» в с. Григорівка Харківського повіту володіла шістьма паровими котлами: поверхня нагріву (кв. фути): I – 626, II – 960, III – 420, IV – 483, V – 2690, VI – 2690 [87, арк. 58].

На одеській вовномийній фабриці француза Саламб'є працювало 64 станки та 2 вовномийні машини [92, арк. 74].

Загалом вовномийні підприємства України в 1900 р. володіли 10 паровими котлами з поверхнею нагріву 5732 кв. футів. Було 6 парових двигунів потужністю 316 к. с. Обладнання російського виробництва вартувало 143 тис. крб., іноземного – 192 тис. крб. [182, с. 256–258].

Виробниче обладнання вовноийного виробництва було представлено наступною номенклатурою. Вовнопрядильне, апаратне: кількість веретен в самодіючих мюлях – 9844, кількість веретен в ручних мюлях – 1574. У ткацтві вовняних і напіввовняних матеріалів: кількість самоткацьких станків була 22, ручних станків – 456 [182, с. 268–273].

У **бавовняному виробництві**, як і у всій промисловості, безперервно відбувалася технічна реконструкція. До 1879 р. бавовнянопрядильне виробництво зробило великі успіхи як за якісними, так і за кількісними показниками. Технологічно прядильні заклади провадили своє виробництво виключно машинами, давно замінили ручну роботу у всіх процесах виробництва. Оснащення кращих прядильень за технічними характеристиками не поступалося подібним закордонним підприємствам. Вони були забезпечені вдосконаленими машинами, фабриканти ретельно стежили за всілякими поліпшеннями внаслідок яких покращувалася продуктивність праці, підприємства краще відчували зростаючу ринкову конкуренцію [192, с. 107–108].

В процесі розвитку прядіння й ткацтва розвивалися і ситценабивне та фарбувальне виробництва. У цих галузях замість застарілих апаратів і технологічних методів почали застосовувати нове обладнання, що дозволяло швидко замінити колишні технології в цій галузі бавовняної промисловості. Тут вже в 1883 р. ручна набивка міткалю становила «рідкісний виняток, різноманітні нові фарбувальні речовини вимагали для їх застосування значних хімічних знань, ось чому набивне виробництво зосереджується майже виключно на фабриках. Разом із поліпшенням набивної і фарбувальної техніки в ситценабивній галузі, починає відігравати важливу роль і технічне малювання, від якого залежить різноманітність і смак виробів» [192, с. 123–124].

В промисловості з обробки бавовни в Україні в 1900 р. працювало 3 парові котли, поверхня нагріву яких була 1211 кв. футів, 3 парові двигуни на 55 к. с. Обладнання російського виробництва вартувало 21,1 тис. крб., закордонне обладнання оцінювалося в 28,2 тис. крб. [182, с. 246–247].

В **ляній промисловості** кустарні промисли так довго зберігали свої позиції тому, що промисловий переворот відбувався тут повільніше, ніж у бавовняному виробництві. Англійські бавовнопрядильні машини, створені в XVIII ст., не могли застосовуватися для прядіння льону.

У 50-і рр. XIX ст. в Російській імперії виникли перші льонопрядильні фабрики. Перехід до машинного виробництва в льонопрядінні не підвищував продуктивності праці в такій же мірі, як в бавовняній галузі. В бавовнянопрядильній промисловості на 2 тисячі веретен потрібно тільки 5 робітників, а в льонопрядильній 4 людини обслуговували лише 200 веретен. Але переворот у лляному виробництві розпочався. Напередодні ліквідації кріпосного права в Росії нараховувалося 7 механічних льонопрядильних

закладів, в 60-і рр. вони вже панували в льонопрядильному цензовому виробництві [291, с. 17].

Ще на початку XIX ст. виникли два методи переробки льону. В основу першого, запропонованого в 1807 р. французьким винахідником А. Леруа, було запроваджено дроблення, розпрямлення, паралелізація волокон в стрічці і видалення з неї коротких волокон голковими гребенями, розміщеними на ділянці між витяжними потоками розкладкової, а також стрічкової машини [631].

Перехід до механічних льонопрядильень не витиснув ручного домашнього прядіння, адже перевага машинного прядива полягала не в ціні, а в якості: вона була більш придатною для машинного ткацтва. Проте механізація льоноткацького виробництва теж давала менший ефект, ніж в бавовняній промисловості. Льоноткацький верстат забезпечував лише 165 ходів човника за хвилину замість 240 в бавовняному виробництві. Другим фактором, що гальмував механізацію, була занадто глибока традиційність галузі. Переворот в льоноткацькому виробництві відбувся в період між 1863 та 1880 роками [291, с. 18]. Це підтверджує і динаміка продуктивності праці (див. розділ 4).

На харківському канатному заводі купця другої гільдії Якова Новікова на початку 60-х рр. XIX ст. технічне забезпечення було наступним: кількість машин і станків – 1 воронка на 6 к. с., 2 допоміжні машини, 3 спускових, 14 мотальних, 2 рами різних допоміжних машин [92, арк. 2].

На канатному заводі Миколи Мешкова була 1 канатна машина, 12 ручних машин. Канатний завод Кузьми Мешкова володів канатними машинами потужністю 4 к. с., 2 ручними машинами, 10 мотальними [92, арк. 4–6].

В 1900 р. в Україні в промисловості з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів працював 21 паровий котел з загальною поверхнею нагріву 19 894 кв. футів. Діяло 18 парових двигунів потужністю 2778 к. с., 1 водяне колесо на 1 к. с., вітряний двигун на 1 к. с., 1 кінний привід на 1 к. с. Обладнання російського виробництва вартувало 1076,6 тис. крб., іноземного – 1762,8 тис. крб. [182, с. 282–283].

Виробниче обладнання льонотіпального виробництва мало 780 прядильних веретен у ватерах, 200 крутильних веретен. Коноплепрядильне виробництво мало 960 прядильних веретен в ватерах. У джутопрядильному виробництві працювало 5584 прядильних веретен та 192 крутильних. Разом у промисловості з обробка льону, коноплі та інших волокнистих діяло 7324 прядильних веретен в ватерах та 392 крутильних веретен. У льоноткацькому виробництві було 84 ручних станки [182, с. 292–293].

На підприємствах з обробки джуту, виготовлення шпагатів, канатів, коноплепрядильнях Київської губернії в 1901 р. використовувалися такі машини: 1 парова машина, мала ремінь; 2 динамо машини, мала якір; 3 преси, мали 1 шестерню, 1 вал; 5 кардових машин, мали 2 валики, 1 ремінь; 17 стрічкових машин, мали 9 шестерень, 3 валики, 1 ремінь, 3 щітки, 1 шків; 11 прядильних машин, мали 4 шестерні, 5 валиків, 1 шків, 1 каретку; 5

розкладкових машин, мали 1 шестерню, 3 валики; 6 чесальних машин, мали 3 шестерні, 1 валик, 1 щітку, 1 шків; 3 м'яльні машини, мали 1 шестерню, 2 валики; 3 ткацькі станки, мали 1 човник; 4 полірувальні машини, мали 1 ремінь; 2 проволокових станки, мали 1 ремінь; 1 віялка, 1 ремінь; 1 насос, мав 1 ремінь; 4 різальні машини, мали 2 шестерні, 1 валик; 3 сушильні машини, мали 2 шестерні; 2 спускальні машини [66, арк. 13–13 зв.].

Виробництво одягу та предметів туалету в Україні в 1900 р. оперувало 2 паровими котлами, поверхня нагріву яких була 188 кв. футів; 1 паровим двигуном 1 на 4 к. с., керосиновим двигуном на 8 к. с. Російське обладнання вартувало 13,3 тис. крб., іноземне – 28,4 тис. крб. [182, с. 294–297].

У другій половині XIX ст. в Російській імперії створюються підприємства з повним технологічним циклом – прядильно-ткацько-оздоблювальні комбінати. Разом з тим швидко зростає кількість прядильних і ткацьких фабрик. В 1879 р. таких фабрик було вже близько ста. Поряд з цим існувало й ручне ткацтво. Так, ще в 1910 р. близько 75 тис. чоловік були зайняті ручним ткацтвом на дому [633].

Були успіхи й у виробництві деяких текстильних машин. Російські підприємства, що виготовляли ткацькі верстати і підготовчо-ткацькі машини, досягли такого рівня виробництва, що успішно конкурували з англійськими машинобудівними заводами. Виготовлялися за спеціальними замовленнями багатьма машинобудівними заводами машини і апарати для фарбувально-оздоблювального виробництва [171, с. 36].

Деякі удосконалення були внесені в техніку прядильного виробництва. Для розчісування прядива застосовувалися поліпшені кард-машини, а на деяких фабриках використовувалися гребенечесальні прилади, від використання яких якість матеріалу значно підвищувалася, впроваджувалися автоматичні мюль-машини [633].

У перші 10–15 років XX ст. відбулися деякі зрушення в енергетичній базі текстильної промисловості: різко скорочувалася кількість парових машин і збільшувалося число електромоторів і двигунів внутрішнього згорання. Електрика в Клинцях вперше запалилася на фабриці І. П. Машковського в 1886 р. У 1893 р. фірма Сіменс і Гальске влаштує електричне освітлення на Глухівській фабриці. У 1900 р. посад Клинці було електрифіковано, в 1903 р. засвітилася і остання фабрика – Троїцька [617].

Збільшувалася швидкість руху механізмів. Знаходили застосування та інші технічні поліпшення. Тривало впровадження зволоження й удосконалення вентиляції в фабричних приміщеннях.

Незважаючи на деякі досягнення, в цілому рівень технічного розвитку текстильної промисловості в державі в порівнянні з передовими країнами був все ж досить низький. У 1912 р на фабриках застарілими була велика кількість автоматичних ткацьких верстатів.

В **шкіряній промисловості** процес переходу від мануфактури до фабричного виробництва окреслився вже в середині XIX ст. Цей переворот

характеризувався доволі широким застосуванням апаратів для хімічних операцій, а для механічних – машин, що приводилися в дію паровим двигуном.

Однак розвиток технічної бази був типовим лише для невеликої кількості заводів. Загалом в шкіряному виробництві переважали застарілі методи обробки. На більшості заводів основними видами апаратури були чани, застосовувався висипний метод дублення, переважала ручна праця. Енергоозброєність праці в шкіряній промисловості Росії, що навіть і зросла за останню чверть XIX ст. в 5 разів (з 0,04 к. с. в 1875 р. до 0,20 к. с. в 1900 р. на одного робітника), була майже в 6 разів меншою, ніж в тій же галузі США (1,17 к. с.). В промисловості Російської імперії в цілому енергоозброєність праці була вищою, ніж в шкіряній промисловості, в 4,5 рази. Промисловість з обробки шкіри в Україні також відзначалася низькою енергоозброєністю робітників. Якщо, наприклад, енергоозброєність праці одного робітника в шкіряній промисловості США дорівнювала 1,17 к. с., то в Україні лише 0,4 к. с. [444, с. 14].

В шкіряній промисловості України до Першої світової війни не було потужної машинно-виробничої бази, а та незначна частина, що працювала була іноземного виробництва. Так, спочатку на заводі Карла Шленкера було організоване напівкустарне шкіряне підприємство, де всі операції проводилися вручну. Згодом прийшла механізація: завод приводився в дію трьома паровими машинами (дві – корнвалійські по 40 кінських сил, одна – 16-сильна локомотивного типу). Серед устаткування були 3 американських млини для дубової кори, 1 дезинтегратор для розмелювання валонея, 1 машина для розщеплення шкіри, 2 – для вигладжування, 5 колочних барабанів, 1 курбельвилка, 1 машина для розм'якшування шкіри, 2 плющильні, 2 преси для дуба, 8 вентиляторів, 425 різних чанів [624].

Бердичівський шкіряний завод у своєму розпорядженні мав: парову машину «Компаунд» потужністю 325 к. с., генератор 3-х фазного струму фірми Ерлікон на 620 Вт, нову силову станцію, що була основою виробничих потужностей заводу, і складалася з 2-х котлів фірми Фіцнер і Гампер, поставлені в Бердичів у 1913 р. Необхідно відзначити також поганий технічний стан споруд і обладнання заводу, але вони максимально експлуатувалися до 1914–1921 рр. [283, с. 37].

На київському шкіряному заводі Самуїла Шепелянського працювали на виробництві шестисильний (6 кінських сил) двигун, один локомотив [68, арк. 9–10 зв.]. Меншим за розмірами з виробництвом на 100 тис. крб. був завод Кобеца в передмісті Києва, заснований 1845 року. Він мав парову машину на 20 к. с. і 24 робітники. Кількість виправленої шкіри становила 16 500 штук [586, с. 99].

В шкіряному виробництві Київської губернії в 1901 р. застосовувалися: різалка, прес, насос, гладилка [67, арк. 7 зв.].

Найбільші шкіряні заводи Херсонської губернії зосереджувалися переважно в м. Одеса. Так, завод Параскева працював з 2 паровими машинами

на 30 к. с., завод Коадзакі мав два парові двигуни. В Єлисаветградському повіті на шкіряному заводі Ольвіопольського Товариства працювала одна парова машина [586, с. 99].

З приводу облаштування парової машини для помолу деревної кори, власник одеського шкіряного заводу Вільгельм Конрад в 1879 р. звертався з проханням до Одеського градоначальника. Завод розташовувався на вул. Московській. Дозвіл на парову машину надали також Одеське лікарське управління, поліцейське управління, інженер статського радника Вейтко. Міська управа перевіряла дотримання санітарних норм, перевірила рівень шуму від машини [89, арк. 1–7].

На шкірзаводах Подільської губернії в 1911 р. було 82 чани [55, арк. 8–8 зв.].

Більшість шкіряного виробництва Чернігівської губернії перебувало в руках не надто заможних міщан і селян, воно не відзначалося досконалістю своїх виробів та перебувало на початкових етапах становлення заводської промисловості [200, с. 282].

В шкіряно-хутряній промисловості в 1900 р. працювало наступне обладнання: 31 паровий котел з поверхнею нагріву 13 300 кв. футів, 25 парових двигунів на 650 к. с., 3 керосинові двигуни на 15 к. с., 24 кінних приводи. Обладнання російського виробництва вартувало – 382,8 тис. крб., іноземне – 392,6 тис. крб. Виробниче обладнання: ями, чани, барабани для дублення – 3673, ємність посуду – 646,2 тис. кв. футів [182, с. 226–229].

Взуттєве виробництво володіло 31 паровим котлом з поверхнею нагріву 13 300 кв. футів, 25 паровими двигунами на 650 к. с., 3 керосиновими двигунами на 15 к. с., 24 кінними приводами. Вартість російського обладнання була 0,8 тис. крб., іноземного – 3,6 тис. крб. [182, с. 226–229].

Отже, протягом 60-х рр. ХІХ ст. – 1914 р. в результаті технічної модернізації купецтво Наддніпрянської України досягло помітних успіхів у становленні та розвитку вовняної промисловості. В суконній, вовняно-панчішній, вовномийній галузях зводиться до мінімуму залучення ручної праці, всі ланки виробництва механізуються та автоматизуються. На початку ХХ ст., порівняно з серединою ХІХ ст., в кілька разів зростає обсяг виробництва, продуктивність праці, покращуються умови праці та життя робітників, помітно поліпшується якість продукції. Проведена купецтвом за понад п'ятдесят років модернізація галузей вовняної промисловості сприяла переростанню ручної мануфактури в фабрику, оснащену потужними двигунами та набором складних машин. В названих галузях напередодні Першої світової війни завершився технічний переворот, машинізована фабрика стала основною формою капіталістичного виробництва. Таким чином, на теренах Лівобережжя виникло два потужних індустріальних центри вовняної промисловості – посад Клинци на Чернігівщині та Харків. Ці капіталістичні осередки відіграли важливу роль у господарчо-економічному житті не лише досліджуваного регіону, а й Російської імперії.

Перемога капіталістичної суконної мануфактури над кріпосною була досягнута лише в період радикальної технічної перебудови мануфактурного виробництва. Технічна перебудова і в цій галузі виявилася доступною тільки капіталістичній мануфактурі.

В ході здійснення технічної революції клинцівські мануфактури перетворилися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. Причому 7 фабрик у кінці 90-х рр. виробляли в 3,5 раза більше продукції, ніж 19 мануфактур у 1851 р. Продуктивність праці робітника зросла більш ніж у 4 рази. На початку ХХ ст. у посаді Клинці сформувався потужний центр суконної галузі України. Обсяг виробництва клинцівських фабрик дозволяв задовольнити потреби України на 71%. Інтенсивні процеси розбудови суконної промисловості сприяли її концентрації, що позначилось на зростанні потужності усього комплексу, зосередженого у Клинцях. Цілеспрямовані дії щодо модернізації технічного і технологічного стану своїх фабрик створили умови, за яких вітчизняна галузь відіграла значну роль у загальноімперському суконному виробництві. В ході здійснення технічної революції клинцівські мануфактури перетворилися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. За своїм устаткуванням у 90-х рр клинцівські фабрики вже не поступалися московським. Період технічної революції в суконній промисловості Клинців охопив 50–90-і рр. В цілому по Україні технічний переворот у суконній промисловості не був завершений аж до початку ХХ ст. Лише в Клинцях процес технічної переозброєності підприємств був завершений. На Півдні та Лівобережжі ця галузь припинила існування. На Правобережжі фабрична промисловість співіснувала з численними дрібними суконними підприємствами напівкустарного типу. В силу цього перемога фабрики над мануфактурою в суконній промисловості країни забезпечувалася в Клинцях.

Таким чином, в українських губерніях в пореформений період відбулося формування фабричного текстильного виробництва, позитивними факторами для якого були: 1) селянська реформа, і, як наслідок, збільшення числа робочих рук; 2) будівництво залізничних шляхів, що зробило Наддніпрянську Україну великим залізничним простором, що позитивно позначалося на розвитку промисловості губерній. Українські суконні фабрики проходили процес автоматизації в рамках загальноросійського промислового перевороту, що сприяло збільшенню продуктивності закладу. Канатно-мотузкове виробництво представляло мережу майстерень, мануфактурних і фабричних підприємств з поділом праці. Техніка льонопрядіння після тривалих, але невдалих спроб почала використовувати досвід бавовнопрядіння, а також під впливом остаточно сформованого уявлення про різномірності структури лляного і бавовняного волокон у другій половині ХІХ ст. стала на самостійний шлях розвитку.

У пореформений період отримали розвиток Харківський канатний завод та Одеська джутова фабрика, клинцівські та дунаєвецькі суконні фабрики. У

порівнянні з суконними фабриками, коноплемотузяне виробництво було менше автоматизованим і базувалося на використанні ручної праці селян-кустарів.

Промисловий переворот в економіці шкіряного виробництва проявлявся слабо. Значного падіння цін не спостерігалось. Природно, що до інтенсивної стадії промислового перевороту (до 80–90-х рр.) темпи зростання виробництва були досить низькими: українська мануфактура не могла витримати конкуренції з західноєвропейськими фабриками, навіть, незважаючи на охоронні тарифи. Розвиток технічної бази був типовим лише для невеликої кількості заводів. Загалом в шкіряному виробництві переважали застарілі методи обробки, на більшості заводів основними видами апаратури були чани, переважала ручна праця.

РОЗДІЛ 4 ІНФРАСТРУКТУРА ТА ПРОДУКТИВНІСТЬ ПІДПРИЄМСТВ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

4.1. Кількість, мережа, продуктивність підприємств галузей

Питання, що стосуються розвитку підприємств легкої промисловості, безпосередньо пов'язані з їх територіальною локалізацією, виробничою діяльністю та матеріально-технічним забезпеченням. Динаміка та обсяги виробництва промислових підприємств перебувають у залежності від їх територіального розташування, технічного забезпечення, форм власності на засоби виробництва. Для характеристики соціально-економічного розвитку суспільства у той чи інший період його історії, необхідно враховувати організацію виробничого процесу, масштаби й форми виробництва, а також технічний розвиток підприємств легкої промисловості, що відіграла важливу роль в економічному житті держави. Тому при вивченні становища легкої промисловості українських губерній важливого значення набувають дослідження становлення, розвитку, виробничої діяльності та продуктивності підприємств галузей.

Напередодні реформи 1861 р. велика капіталістична (мануфактурна) легка промисловість на Україні була розкидана – у вигляді нечисленних «гнізд» – серед багатьох дрібних, кустарних та вотчинних закладів. Центрами зосередження капіталістичної мануфактурної промисловості на Україні були переважно значні міста й селища: Одеса (канатна промисловість), Херсон (вовномийна), Харків (вовномийна промисловість), Київ (шкіряна), Клинці (суконна). Проте, як зазначалося вище, значна частина капіталістичних підприємств перебувала ще на стадії простої кооперації. Великі капіталістичні підприємства (мануфактури і підприємства фабрично-заводського типу) в тій або іншій галузі обчислювалися ще одиницями [514, с. 25].

Розгортання промислового перевороту в пореформений період при всій суперечливості цього процесу піднесло промисловість країни на якісно новий рівень. Досягнутий на цьому шляху технічний і соціальний прогрес зумовив істотне зростання виробництва в усіх основних галузях капіталістичної індустрії. Протягом другої половини ХІХ ст. в українських губерніях певний розвиток спостерігався у легкій промисловості. Серед її підгалузей виділялися текстильна, вовномийна, шкіряна. Текстильна промисловість була представлена суконним, полотняним, бавовняним, парусиновим та іншими видами виробництва [458, с. 337].

Вагоме місце в Російській імперії займала текстильна промисловість. В 1875 р. працювало 1339 суконних фабрик, робітників – 121 070 і вартість виробленої продукції становила 77 016 700 крб. Обсяги текстильної продукції збільшувалися швидкими темпами і за вартістю продукції текстильна галузь займала перше місце в імперії. За 10 років (1865–1875 рр.) фабрик збільшилося

на 30%, вартість виробленої продукції зросла на 60%, а вартість на кожного робітника з 401 до 604 крб., тобто на 51%. Лише одна Московська губернія виробляла сукна більше ніж на 20 млн. крб. в рік [547, с. 106].

Відбувалися помітні зміни в показниках продуктивності праці у вовняній промисловості (див. додаток А).

Текстильна промисловість в Російській імперії в 1908 р. становила 10,7% від усього промислового виробництва, в українських губерніях – 1,9%. Українська текстильна промисловість наприкінці досліджуваного періоду досягла незначних результатів, порівняно із загальноімперською (див. додаток Б).

Суконна промисловість у кріпосницькій Україні займала одне з чільних місць. Хоча в цій галузі було ще чимало дрібних закладів, проте загалом у 30–50-х роках суконна промисловість перебувала вже на мануфактурній стадії. Загальна картина стану суконної промисловості України у два останні передреформенні десятиріччя мала такий вигляд (табл. 4.1).

Таблиця 4.1

**Суконна промисловість України по губерніях
(середина XIX ст.) [514, с. 47]**

Губернії	Кількість підприємств		Кількість робітників		Виробництво сукна, тис. крб.	
	1847 р.	1856 р.	1847 р.	1856 р.	1847 р.	1856 р.
Волинська	136	32	3978	410	86,7	261
Київська	20	7	2130	1475	140,9	470
Подільська	95	61	1115	689	59,2	229
Чернігівська	25	17	3498	1415	318,1	1131
Полтавська	19	14	3790	1880	247,9	210
Харківська	7	8	1091	1244	95,1	152
Катеринославська	4	2	723	–	59,8	58
Херсонська	4	2	109	129	4,3	9
Таврійська	1	1	57	40	3,6	3
Всього	311	144	16 491	6292	1015,6	2523

Отже, як бачимо, в Україні у 1847 р. налічувалося 311 суконних підприємств, на яких було зайнято майже 16,5 тис. робітників, а вартість продукції перевищувала 1 млн. крб. сріблом. На середину 50-х років внаслідок конкуренції з боку купецьких мануфактур різко зменшуються кількість поміщицьких суконних підприємств (за рахунок дрібних) та число робітників, однак загальна продукція зростає у 2,5 рази. Особливо відчутне зростання продукції на Чернігівщині (за рахунок розвитку купецької мануфактури).

Підприємства суконної, переважно поміщицької, промисловості були в середині XIX ст. в кожній з дев'яти українських губерній, проте найбільша їх кількість зосереджувалася у губерніях Лівобережної та Правобережної України; в губерніях Південної України було лише 9 підприємств. Найбільшими

центрами поміщицького мануфактурного суконного виробництва були Чернігівська, Полтавська, Харківська та Київська губернії, вони ж і відзначалися високою концентрацією виробництва. В цих губерніях зосереджувалися переважно великі підприємства (мануфактури), на яких працювало в середньому понад 100 робітників, а річна продукція одного підприємства в середньому дорівнювала 11,7–22,8 тис. аршин сукна. У той же час продукція підприємств на Волині й Поділлі в середньому ледве перевищувала 1 тис. аршин сукна на рік [514, с. 46–47].

В 1859 р. в розміщені вовняних підприємств в українських губерніях спостерігалось їх значне розсіювання.

Таблиця 4.2

**Розміщення та оснащеність підприємств
вовняної промисловості в 1859 р. [535, с. 81–83].**

Губернії	К-сть підприємств	К-сть станків	К-сть робітників
Таврійська	1	8	40
Катеринославська	1	60	180
Волинська	42	188	680
Подільська	65	147	820
Київська	8	306	1500
Полтавська	10	400	2375
Харківська	12	210	2450
Херсонська	15	6	2925
Чернігівська	28	996	4350
Разом	182	2321	15 320

Якщо поставити питання, які зміни відбулися в розміщенні та обсягах вовняної промисловості в кінці XIX ст. у порівнянні з 1859 р., тобто після закінчення кріпосницького періоду, то виявиться наступне (див. додаток В).

Зменшення обсягів вовняної промисловості в Україні зумовлювалося, головним чином, безпосередньою дотичністю та конкуренцією з боку промисловості Царства Польського, що розвивалася швидкими темпами та закриттям поміщицьких фабрик, на яких в дореформений період застосовувалася малоефективна примусова праця. Панівне становище на всеросійському ринку займали фабрики, розташовані в Лодзі, що за 35 років (з 1866 по 1900 рр.) обігнали за кількістю фабрик і сумою виробництва навіть Московську губернію (відповідно 141 і 266 фабрик та 60 688 і 74 705 тис. крб.).

Серед виробництв з обробки вовни в пореформений період найбільшої уваги в Україні заслуговує суконна промисловість, яка поступово занепадала. В 1859 р. у правобережних, лівобережних і південних губерніях працювало 121 підприємство з виробництва сукна [519, с. 122].

Розміри, рух виробництва та розміщення суконної промисловості характеризуються даними, наведеними в додатку Г. З цих відомостей видно, що

найбільше суконних підприємств було на Поділлі, а найбільше вироблено продукції на Чернігівщині. Якщо в середньому робітників на одне підприємство в 1885 р. припадало на Волині приблизно 11, на Київщині – 24, на Поділлі – 10, то на Чернігівщині – 187; вироблялося продукції на одному підприємстві в 1885 р. на Волині – на 3 886 крб., а на Чернігівщині – на 171 895 крб. [528, с. 170].

Якщо ззовні хід розвитку вовняної промисловості за 40 років після селянської реформи не свідчить про її високі досягнення, то всередині вовняної промисловості за цей час відбулися великі зміни. З мануфактур з ручною технікою велика кількість підприємств перетворилася у фабрики, оснащені потужними двигунами й складними машинами. Під впливом конкуренції зі сторони бавовняних фабрик, а також вовняних підприємств Царства Польського, власники суконних фабрик змушені були вкладати великі кошти на оновлення обладнання своїх закладів для зниження собівартості продукції. Наприклад, у 1900 р. в Клинцях витрати на обладнання склали 872 000 крб., або в середньому 335 крб. на одного робітника, що співпадало з відповідними показниками для всієї промисловості в цілому. А 40 років назад вартість обладнання становила 341 430 крб. при 2990 робітниках, або 115 крб. в середньому на одного робітника [535, с. 153–154].

Цінні відомості про стан вовняної промисловості в кінці XIX ст. містяться в оглядах експертних комісій з приводу Всеросійської промислової виставки в 1896 р. в Нижньому Новгороді. Відзначаючи кількісний спад суконного виробництва за останні 12–15 років, експерти підкреслювали, що якісно воно за цей період просунулося вперед [535, с. 156–158].

В 1900 році в Україні діяло 30 суконних підприємств з кількістю робітників 3 267. Фабрики розташовувалися в таких губерніях: в Чернігівській – 7 з кількістю робітників 2 437, у Волинській відповідно – 6 підприємств і 299 робітників, у Київській – 3 і 115, в Подільській – 14 підприємств, на яких працювало 416 робітників [524, с. 54–55].

Отже, переважна більшість виробництва сукна припадала на Чернігівщину. Саме тут були зосереджені найбільші фабрики, на яких працювали кадрові промислові робітники.

Найпотужніші текстильні фабрики працювали в Чернігівській губернії, що було зумовлено розвитком потужної клинцівської суконної промисловості. Ще в 30-х рр. XIX ст. купцями в Клинцях було засновано кілька суконних фабрик. Раніше вони торгували польським сукном і були поза конкуренцією в цьому регіоні. Після польського повстання 1830 р. торгівлю довелося згорнути через зміну митних правил, натомість підприємства були перенесені в межі Російської імперії. Дослідник О. Оглоблін прослідкував, що 14 купецьких фабрик Чернігівської губернії, що функціонували в 1860 р. (з них 13 у Клинцях) були безпосередньо пов'язані з початком 1830-х рр. і 7 залишилися в руках колишніх власників. Це були купці Кубареви, Аксьонові, Зубови та Ісаєви. У роки Кримської війни в цьому регіоні з'явилося багато дрібних поміщицьких

фабрик, але після її закінчення вони закрилися через припинення військових замовлень [290, с. 48]. В 1860 р. питома вага провідного центру суконної промисловості в усьому обсязі мануфактурного суконного виробництва України становила 47,5% [451, с. 22].

З 27 діючих текстильних фабрик, лише 3 займалися виробництвом грубого сукна, що призначалося для армійського обмундирування. Інші 24 фабрики виготовляли, переважно з вовни тонкорунних овець, середньої якості сукна й панчішні вироби, що були особливим виробництвом у всій Російській імперії. Ці суконні товари призначалися, в основному, для експорту в Середню Азію та Китай. За вартістю виробництва, вовняна промисловість Чернігівської губернії займала п'яте місце в Росії (в 1860 р. досягала 1 706 978 крб.) [617]. А згодом, із занепадом кріпосної мануфактури, воно стає тут, по суті, єдиним центром. Наприклад, у 1868 р. клинцівська суконна промисловість виробили продукції суму 2,3 млн. крб. [381, с. 69].

Клинцівський район з виробництвом тонких сукон був відірваний від промислових центрів, без будь-якої органічної зв'язку з дворянської фабрикою в минулому, він виник, в значній мірі, завдяки підприємливості деяких клинцівських підприємців, які довго проживали в Польщі і багато років займалися полотняною торгівлею. Найбільші фабрики цього району ні за обладнанням, ні за якістю вироблюваних сукон не поступалися кращим московським, а серед тонкосукняних фабрик всієї Росії Стодольська фабрика займала третє за місце за обсягами виробництва після фабрик колишніх власників Штігліца, Торнтонна [617].

Після реформи 1861 р. на Чернігівщині продовжували виникати нові великі суконні підприємства. Так, в 1869 р. почала працювати нова фабрика Р.І. Самкова, в 1871 р. – фабрика Ф.М. Гусєва, в 1876 р. була збудована одна з найбільших суконних фабрик, яка належала братам Баришниковим. З усіх чернігівських суконних фабрик найкращими за своїм оснащенням і за якістю вироблюваної продукції були фабрики братів Баришникових та К.Н. Сапожкова. Ці фабрики виробляли сукно різних сортів і кольорів ціною від 75 коп. до 3 крб. і невелику кількість сатину та драпу ціною від 2 крб. 50 коп. до 3 крб. 50 коп. за аршин. Пізніше (в 90-х роках) продукція фабрики К.Н. Сапожкова була представлена сукном, драпом, трико, сатином і кастором. Річне виробництво досягало у вартісному виразі до 943 175 крб. Кількість робітників становила 567–602 чоловік. На фабриці братів Баришникових в різні роки працювали 1059–1211 робітників і виробляли сукна та інших виробів на 1 617 500 крб. [528, с. 169].

Загальні відомості про легку промисловість Чернігівської губернії на початку 60-х рр. ХІХ ст. подано в таблиці 4.6.

**Підприємства легкої промисловості Чернігівської губернії
на початку 60-х рр. XIX ст. [200, с. 259–260]**

Назва підприємств	К-сть заводів і фабрик	Вартість виробництва, крб.	К-сть робітників
Суконні	18	1 630 595	4 233
Панчішні	9	76 383	192
Щетинно-тіпальні	5	142 680	58
Шкіряні	63	106 911	222
Овечо-рукавичні	2	1 800	15
Обробка пір'я	1	4 900	16
Парусині	6	13 415	116
Канатні	3	5000	15

В посаді Клинци та його передмістях Туроспі та Стодоли розташовувалися фабрики з обробки вовни. Вовняне виробництво було представлено такими підприємствами: суконна (Столдовська) фабрика в с. Стодоли Суразького повіту, власник Товариство Стодольської суконної фабрики «В. Барішнікова з синами», 1000 робітників. Суконна фабрика в Клинцях, власник спадкоємець Саженкова, 568 робітників. Суконна фабрика в Клинцях, власник Торговий Дім «Іван Машковський і сини», 230 робітників, зупинилася в 1898 р. Суконна фабрика в Клинцях. Власник Дмитро Сапожков. 240 робітників. Суконна фабрика в Клинцях, власник спадкоємці Михайла Гусева, 392 робітники. Суконна фабрика в Казенно-Туросному. Власник Катерина Гусева, 101 робітник. Суконна фабрика в Клинцях, власник Григорій Гусев, 217 робітників. Суконно-панчішна фабрика в Клинцях, власник Лаврентій Іванов, 186 робітників. Шпагатна фабрика в Клинцях. Власник Гірша Кантаров, 170 робітників [77, арк. 14 зв.–15].

В першій половині XIX ст. були ще фабрики в Батурині, Машеві, Понурівці та Володьковій Дівиці. В 1860 р. в посаді діяло 13 суконних і панчішних фабрик, сума виробництва яких становила 1 170 128 крб., робітників працювало 2 922. Це становило 2/3 всього текстильного виробництва Чернігівської губернії як за кількістю робітників, так і за сумою виробництва. В 1899 р. працювали фабрики лише в Клинцях. Кількість їх зменшилася до 8, кількість робітників зменшилася від 1860 р.: в 1895 р. – 2703, 1897 р. – 2851. Проте загальна сума виробництва значно збільшилася до 2, 75 млн. крб. в 1895 р. та до 3,5 млн. крб. в 1897 р. З цих восьми фабрик лише одна заснована в 1894 р., інша – в 1897 р.; інші діяли від 30-х рр. XIX ст. [225, с. 288].

Клинцівські вовномийні та прядильно-ткацькі фабрики виготовляли й вимірювали сукно, трико, драп, сатин, бобрик, кастор, шевйот – кусками; онучі, одіяла, вовняну вату – пудами, а на одній з фабрик у 1897 р. виготовили 14 200 дюжин панчіх. Була й спеціалізована панчішна фабрика (дев'ята) з газовим двигуном. Вона виготовила в 1897 р. 72 тисячі пар панчіх на суму 15000 крб. У

процесі виробництва проявлялися й свої негативні наслідки. У зв'язку з тим, що для виготовлення товарів на фабриці використовували різноманітні фарби, що містили сірчану кислоту, вода, яку споживала фабрика забруднювала річку, що протікала через Клинці. Внаслідок цього зникла риба та раки, вода мала неприємний запах [225, с. 288–289].

В Чернігівській губернії в 1879 р. працювали такі фабрики і заводи легкої промисловості: діяло 16 суконних фабрики, на яких працювало 3 568 робітників. Сума виробництва фабрик становила 3 227 901 крб. Суконно-панчішні фабрики – 2, де працювало 47 робітників, сума виробництва фабрик становила 22 750 крб. Канатні фабрики – 37, працювало 147 робітників, сума виробництва фабрик становила 43 115 крб. Парусинні фабрики – 18, працювало 167 робітників, фабрики виробляли продукції на 37 725 крб. Щетинні фабрики – 4, працювало 32 робітників, сума виробництва фабрик становила 105 500 крб. [35, арк. 36–40].

В 1880 р. в Чернігівській губернії працювали такі підприємства легкої промисловості: 13 суконних фабрик, сума виробництва – 2 255 148 крб., 2458 робітників, 2 суконно-панчішні фабрики – сума виробництва – 22 750 крб., 47 робітників, 4 щетинні фабрики – сума виробництва – 110 700 крб., 33 робітники, 36 канатних фабрики – сума виробництва – 32 661 крб., 125 робітників, 1 рогожна. Найголовнішою була суконна галузь, конопляна діяла в північних районах [82, арк. 151, 151 зв.; арк. 195–197]. Фабричне виробництво розвивалося в 1880 р. в Новозбиківському, Суразькому та Глухівському повітах. В перших двох зосереджено виробництво сукна, вовняних панчіх [82, арк. 155].

В 1879 р. другим за обсягами виробництва в Чернігівській губернії після цукрового було суконне, сума виробництва якого вимірювалася 3 225 901 крб. В порівнянні з 1878 р. воно зросло на 1 054 175 крб. Ця промисловість найбільше була поширена в Суразькому повіті та в Клинцях [35, арк. 20].

В 1880 р. суконна галузь стала третьою за розмірами галуззю промисловості в Чернігівській губернії. Кількість фабрик, порівняно з попереднім роками зменшилася на 3, сума виробництва знизилася на 910 533 крб. Одна з трьох фабрик згоріла. Зменшилося замовлення на сукно від держави, що вироблялося в Клинцях. В цьому регіоні соціально-економічне значення суконної промисловості було дуже значним через низьку якість землі. Тому в 1880 р. Суразьким повітовим земським зібранням і Клинцівською посадською думою були подані прохання про надання місцевим суконним фабрикантам підрядів на постачання сукна для казни [83, арк. 179].

Сукно, переважно армійське, виготовлялося з простої української вовни й з чернігівських фабрик постачалося в Київську комісаріальну комісію за ціною 74,5 коп. за аршин. Фабрики виготовляли в більшості сукно низького та середнього гатунків за ціною від 1,10 до 2 крб. Вищих сортів: драп, сатин, трико було небагато. Їх ціна коливалася від 3,50 до 4 крб. [200, с. 261–269].

Від середини 90-х рр. почалося нове швидке піднесення і розвиток промисловості у Клинцях. У 1897 р. 8 суконних фабрик виробили сукна на 3352 тис. крб., тобто протягом 4 років (1893–1897 рр.) виробництво майже подвоїлося. У цей же період завершується технічна революція: механічний ткацький верстат майже витіснив ручний; зросла енергооснащеність фабрик, впроваджені нові машини (дво- і трипрочісні машини, сельфактори, механічні сушилки, самопреси тощо) [460, с. 52–55].

Наприкінці XIX ст. суконні фабрики перетворилися на великі капіталістичні підприємства, що доводять зіставлення їх загальної виробничої діяльності. Незважаючи на зменшення кількості таких підприємств з 14 до 6 упродовж 60–90-х рр. XIX ст. їх виробництво зросло в 2,6 рази, в 3,1 рази підвищилась потужність фабрик (з 835 тис. 560 аршин сукна до 2 млн. 500 тис.). Частка клинцівських фабрик у валовій продукції суконного виробництва Російської імперії зросла в 1,5 рази [460, с. 55–57].

Паралельно з підвищенням технічного рівня підприємств особливо інтенсивно посилювалась експлуатація робітників. Прямим же наслідком усіх цих обставин було подальше підвищення продуктивності праці на базі ручного ткацтва. За нашими обчисленнями, середній річний випуск валової продукції у розрахунку на одного робітника зріс на суконних мануфактурах Клинців з 400 крб. на початку 60-х років до 830 крб. в 1890 р. [481, с. 319].

Багато дрібних поміщицьких суконних фабрик, не витримували ринкової конкуренції, закривалися. За «Статистичним збірником Європейської Росії за 1882 р., у Чернігівській губернії зовсім не було таких закладів. Відбувалися загальні процеси концентрації суконної промисловості. В 1894 р. крупних закладів уже нараховувалося 10, у 1903 р. – 9, 1909 р. – 8, а обсяги виробництва в них і кількість робітників значно збільшилася. Усі фабрики розташовувалися в Суразькому повіті: 8 із 10 – у посаді Клинці, одна в с. Стодолах, одна в с. Казенна Туросна. Власниками цих фабрик були купці-росіяни та міщани: К. Гусева, М. Гусев, Г. Гусев, Л. Іванов, І. Кокорін, К. Сапожков, Д. Сапожков, В. Баришніков, І. Тимофеев. Найпотужнішою з них була Стодольська суконна фабрика Василя Баришнікова, вартість виробництва якої в 1909 р. становила 3 527 837 крб. Отже, фабрична суконна промисловість на Лівобережжі України на початку XX ст. перебувала в руках російських купців переселенців-розкольників, не українців, але не іноземців [290, с. 48–49].

У виробництві сукна та інших вовняних тканин відбулося значне збільшення продуктивності праці. Підтвердженням цього можуть бути дані Клинцівського району. Тут продуктивність праці змінювалася наступним чином:

**Продуктивність праці на підприємствах вовняної промисловості
Клинцівського району [617]**

Роки	Виробіток на 1 робітника	
	В аршинах	В крб.
1851	240	478
1861	280	550
1879	575	811
1885–93	650	940
1900	1000	1500

В натуральному вираженні продуктивність праці збільшилася в 1900 р. в 3,5 рази проти 1861 р., а у вартісному – в 2,7 рази. Але так як клинцівські фабрики вже напередодні реформи стояли в першому ряді щодо економічних показників, то для всієї промисловості в цілому різниця, звичайно, повинна бути вищою.

Незадовго до війни (в 1912 р.) все виробництво російської вовняної промисловості обчислювалася круглою цифрою в 300 млн. крб., що за окремими галузями виробництва (грубововняне, тонкосуконне і камвольне) розподілялися майже порівну. На частку Клинцівського району припадало близько 8 млн. крб., тобто Клинці брали участь вісьмома відсотками у виробленні тонких сукон. До зміни адміністративно-територіального поділу після встановлення радянської влади, Клинці входили до Суразького повіту Чернігівської губернії. Це завжди був найпожвавленіший торгово-промисловий пункт у всій губернії. У посаді налічувалося близько 20 тис. чоловік, переважно, старообрядницького населення. Напередодні Першої світової війни тут працювало 8 суконних фабрик, 2 коноплянопрядильні, 2 шкіряних заводи [460, с. 148].

Відомо також, що в 1881 р. на Глушківській текстильній фабриці, що належала Терещенкам, працювали 707 осіб, заробітна плата яких в загальній сумі становила до 5 тис. крб. в місяць і продуктивність підприємства становила 44 000 аршин сукна. Спостерігалось також розширення асортименту продукції, що випускалася. В 1881 р. в там виготовляли тільки одні армійські чорні і сірі сукна, згодом можна бачити вироблення різнокольорових постілок, зимових різнокольорових ковдр. Фабрика постачала величезну кількість сукна Військовому міністерству, при цьому вона мала виробничі потужності, що могла б постачати вдвічі більшу кількість, а тому надлишок продукції фабрика збувала на південних ярмарках в Харкові, Полтаві, Катеринославі та ін. Підприємство мало хорошу репутацію, виготовляло якісну продукцію, продаючи своє сукно на 10–20 коп. за аршин дорожче проти інших виробників [300, с. 91].

Від 1885 р. на фабриці почали виготовляти, поряд з грубими, більш тонкі сукна – драп, трико і сукно сатин. В результаті проведених заходів

підприємству вдалося вийти з кризи, проте умови праці продовжували залишатися важкими, а до початку ХХ ст. в зв'язку зі зношеністю машин продуктивність фабрики стала падати. На становищі фабрики позначилися і революційні події 1905–1906 рр. Тут спостерігалися часті заворушення і страйки робітників [280, с. 209–210].

Від 1906 по 1916 рр. Глушківською фабрикою володіла компанія «Зейферт, Рекк, Менде», що утворила акціонерне товариство. Дана компанія займалася вивезенням капіталу за кордон і не приділяла увагу збільшенню продуктивності підприємства, тому всі її дії не призвели до підйому виробництва. Відомо також, що з 1907 р спостерігалось зниження якості продукції, що випускається на фабриці продукції внаслідок додавання сурогатів в процесі виготовлення сукон, що погіршило ситуацію на підприємстві. Тому, не зважаючи на вдосконалене обладнання, в силу незручного географічного положення (70 верст від залізничної станції) і наявності конкурентів, тобто інших фабрик з найкращим обладнанням, Глушківська фабрика була в комерційному відношенні маловигідною, тому акціонерне товариство мало приділяло уваги її продуктивності і якості товару [300, с. 93].

У порівнянні з підприємствами регіонів, в яких ткацьке виробництво було першорядним, до кінця досліджуваного нами періоду Глушківська фабрика за багатьма показниками поступалася підприємствам-гігантам у Володимирській, Московській, Петербурзькій та Чернігівській губерніях. Наприклад, в 1914 р на підприємствах сучасної території Івановської губернії на текстильних фабриках, що виготовляли лляні та бавовняні тканини, працювало близько 156 тисяч робітників, в м Серпухові Московської губернії в 1917 р на чотирьох текстильних фабриках всього працювало близько 13 тисяч чол. і налічувалося 120 тисяч прядильних веретен і більше 4 тисяч ткацьких верстатів, а на Глушківській фабриці в 1881-х рр. працювало 707 чол., в 1912 р значилося 100 чол. робітників (чоловічої статі), після відновлення діяльності фабрики після її тимчасового закриття в 1914 р на підприємстві числилося 276 робітників [300, с. 94].

Ці дані свідчать про те, що українські губернії не були центром великого текстильного виробництва та підтверджує наше твердження про те, що дана галузь промисловості була для України другорядною.

Глушківська фабрика славилася тим, що вироби на ній виготовлялися з чистої вовни – тобто з натуральних матеріалів і тому сукно відрізнялося високою якістю, й деякі види, як, наприклад, бобрик, були відомими на всю Росію.

Таким чином, в пореформений період Глушківська суконна фабрика переживала деякий підйом. До кінця ХІХ в. на виробництво сукна було остаточно автоматизовано, що пов'язано із закінченням періоду промислового перевороту в Росії. У перші роки ХХ ст. внаслідок зношеності машин продуктивність фабрики впала, і підприємство переживало кризу. Навіть незважаючи на підйом галузі, пов'язаний з підвищенням попиту на сукно в

зв'язку з початком Першої світової війни, на 1917 р. Глушківська суконна фабрика занепала.

В Подільській губернії в 1864 р. нараховувалося 60 суконних фабрик, на яких працювало 538 робітників, сума виробництва становила 211 340 крб. В 1869 р. було 95 суконних фабрик, 9 шовкових, 69 шкіряних заводів [152, арк. 1–14]. Вартість виробництва подільських суконних фабрик в 1869 р. становила 341 066 крб. [151, арк. 1–12].

В 70-х роках ХІХ ст. в Подільській губернії відбувався процес укрупнення фабрично-заводської промисловості. Так, у 1873 р. сировину рослинного походження переробляли на 248 підприємствах, на яких працювали 19 792 робітників. Сировину тваринного походження переробляли на 183 підприємствах 745 робітників. Найбільше було заводів з обробки шкіри: на 57 таких підприємствах працювало 135 чоловік, а на 47 суконних фабриках – 452. У 1895 р. серед найбільших промислових підприємств Поділля, річний прибуток яких перевищував 5 тис. крб., працювали 29 суконні фабрики, 4 заводи з обробки шкіри [344, с. 229].

Процеси концентрації виробництва спостерігаємо лише деякою мірою у Дунаївцях. Так, у 1868 р. тут діяли 59 закладів з кількістю робітників у 561 чол., вартість виробництва становила 242,4 тис. крб. У 1879 р. тут залишилося 51 підприємство з числом робітників у 503 чол., вироблено сукна на 295,5 тис. крб. Серед цих закладів можна виділити 15 підприємств мануфактурного типу (на кожному в середньому було зайнято 10–12 робітників, а верстати приводилися в дію кінним приводом або водяним колесом) і 7 підприємств фабричного типу (з паровим двигуном), у середньому на кожному з них було зайнято 20 робітників. Характерно, що 44 дрібних підприємства і мануфактури виробили продукції на 172,2 тис. крб., а 7 підприємств фабричного типу – на 123,3 тис. крб., тобто фабричні заклади (11,9% загального числа підприємств) виробили 41,8% загальної вартості продукції [514, с. 107–108].

У другій половині 70-х років в Дунаївцях працювало 10 великих парових суконних фабрик із продукцією вищих сортів матерій (600 тис. крб.) і кілька десятків дрібних суконних фабрик, що працювали на кінській тязі, річна продукція яких становила 1 млн. крб., а також 5 фолюшів (сукновалень) і 5 фарбувальних фабрик [320, с. 136].

Найкращим періодом для суконного виробництва в Дунаївцях вважають 1878 та 1879 рр., коли на 54 місцевих фабриках вироблялося щорічно 40 тис. штук сукна по 30 аршин у штуці на суму до 1,5 млн. крб. У 1892 р. вартість виробленої продукції становила 406 600 крб. Переважна більшість фабрик виготовляла тонке сукно досить хорошої якості. Порівняно кращою, ніж на волинських, була ситуація на дунаєвецьких фабриках, хоча й тут вони здебільшого були невеликих розмірів та мали незначний обсяг виробництва. Ефективність праці була низькою. Майже всі дунаєвецькі фабриканти були родичами, фабрики переходили в спадщину до синів, зятів, інколи ділилися між братами [340, с. 17].

У 1884 р. кількість підприємств у Дунаївцях зменшилася до 35, проте зросло число закладів фабричного типу – до 12. Усі вони були устатковані невеликими паровими машинами, що приводили в рух окремі верстати. Головний процес — ткацтво, як і раніше, здійснювався вручну. Загальна потужність двигунів на дунаївецьких заводах становила лише 91 к. с. На підприємствах фабричного типу у 1884 р. вироблено сукна на 241 тис. крб. Найбільшими підприємствами у Дунаївцях були фабрика Ю. Крафта, на якій був зайнятий 21 робітник і вироблено сукна на 3 тис. крб.; фабрика братів Розенбаум – зайнято 46 робітників і вироблено продукції на 50,8 тис. крб.; фабрики В. Кінцле і Л. Глюка, на обох зайнято по 25 робітників, а вартість продукції становила на кожній по 24 тис. крб. Загалом, як бачимо, процеси концентрації в Дунаївцях відбувалися, але досить повільно і не призвели до утворення великих підприємств. Навіть серед підприємств фабричного типу переважали заклади з числом робітників 10–20 чоловік [514, с. 108].

У 1892 р. вартість виробленої продукції дунаєвецьких фабрик становила 406 600 крб. Переважна більшість фабрик виготовляла тонке сукно досить хорошої якості. Порівняно кращою, ніж на волинських, була ситуація на дунаєвецьких фабриках, хоча й тут вони здебільшого були невеликих розмірів та мали незначний обсяг виробництва. Ефективність праці була низькою. Майже всі дунаєвецькі фабриканти були родичами, фабрики переходили в спадщину до синів, зятів, інколи ділилися між братами [340, с. 18].

Загалом в 1878 р. сума виробництва суконної галузі Подільської губернії становила 284 700 крб., а в 1879 р. – 290 700 крб. Таким чином, виробництво збільшилося на 6 000 крб. [33, арк. 16 зв.]. Детальніша інформація щодо розміщення та продуктивності суконного виробництва в Подільській губернії подана в таблиці 4.5.

Таблиця 4.5

Суконні фабрики Подільської губернії в 1879 р. [33, арк. 32–34].

Міста, повіти	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Гайсинський пов.	9	28	10 000
Ямпільський пов.	1	5	700
Ушицький пов.	54	500	280 000
Разом в губернії	64	533	290 700

Одна з фабрик грубого, сірого сукна, що розташовувалися в Кам'янецькій в'язниці в 1881 р. організовувалася на кошти місцевого тюремного комітету. Вона призначалася для екіпірування арештантів Подільської та суміжних губерній. Приміщення для прядильні вовни і суконної фабрики мало довжину 33 аршин, ширину 20 аршин, висоту 6 аршин, загальна площа становила 660 кв. аршин. На одного робітника припадало по 10 кв. аршин і 2 куб. сажня, приміщення забезпечувалося меблями – столом, табуретами [37, арк. 4–4 зв.].

Наведемо приклади продуктивності прядильні, суконної фабрики і валяльні сукна, що розташовувалися в Кам'янецькій в'язниці.

Прядиво – з 100 пудів митої вовни отримують 80 пудів, з 600 пудів – 480 пудів, з 1200 – 960, тобто менше прядива на 20 пудів зі 100 пудів митої вовни або на 8 фунтів з кожного пуда вовни, що складає вимушену втрату через переробку вовни в прядиво.

Сире сукно – з 80 пудів вовняного прядива отримували 2057 аршин $2\frac{2}{7}$ вершків, з 480 пудів – 12 342 аршин $13\frac{5}{7}$ вершків, з 960 пудів – 24 685 аршин $11\frac{3}{7}$ вершків, або $57\frac{1}{7}$, $342\frac{6}{7}$, $685\frac{5}{7}$ сувоїв, штук, вважаючи, що кожен сувій сирого сукна має 36 аршин довжини і 2 аршин 8 вершків ширини, вагою 1 пуд 15 фунтів.

Сукно валяне. З 2 057 аршин $2\frac{2}{7}$ вершків сирого сукна отримували 1 428 аршин $9\frac{1}{7}$ вершків; з 12 342 аршин $13\frac{5}{7}$ вершків – 8571 аршин $6\frac{6}{7}$ вершків; з 24685 аршин $11\frac{3}{7}$ вершків – 17 142 аршин $13\frac{5}{7}$ вершків або $57\frac{1}{7}$, $342\frac{6}{7}$, $685\frac{5}{7}$ сувоїв, штук, вважаючи, що кожен сувій валяного сукна має 25 аршин довжини і 1 аршин 10 вершків ширини, вагою 1 пуд 10 фунтів [37, арк. 4 зв.–5].

Постійні, щорічні витрати на облаштування прядильні, суконної фабрики і валяльні сукна: на утримання осіб з управління підприємством і з нагляду за роботою арештантів – 2 120 крб., на покупку 1 200 пудів митої вовни по 9 крб. за пуд – 10 800 крб., оплату за приміщення для валяльні – 200 крб., ремонт обладнання і меблів – 360 крб., разом – 13 480 крб. Загалом, для початку та роботи за рік прядильні, суконної фабрики і валяльні необхідно 16 688 крб. [37, арк. 5].

Якщо постійний щорічний розхід 13 480 крб. поділити на кількість валяного сукна (17 142 аршин), що буде вироблено за рік, то виявиться, що собівартість 1 аршина сукна становитиме не більше 80 коп., а може й дешевше, якщо вовну купуватимуть менше ніж 9 крб. за пуд. Зважаючи на якість сукна і вовни та вагу звальних сувоїв, аршин цього сукна вартуватиме в продажі 1 крб. 30 коп. Таким чином, передбачається 50 коп. прибутку на кожному аршині [37, арк. 5 зв.].

Відомості про кількість суконних фабрик, робітників, оборотний капітал в Подільській губернії в 1911 р. подає місцевий губернатор. Так, в Брацлавському повіті працювало 5 суконних фабрик, що належали колоністам, було задіяно 5 майстрів-іноземців, вироблено товарів на 2000 крб., оборотний капітал становив 1000 крб. В Гайсині діяла 1 суконна фабрика, працювало 2 майстри-росіяни, 6 робітників, вироблено товарів на 824 крб.; була посесійна. В Ямполі діяла 1 суконна фабрика, працювало 3 майстри-іноземці, 19 робітників, вироблено товарів на 2 260 крб., оборотний капітал нараховував 2 060 крб. Загалом в губернії діяло 46 суконних фабрик, працювало 399 майстрів-росіян, 118 майстрів-іноземців, 278 робітників. Вироблено товарів на 16 216 крб., оборотний капітал становив 9 386 крб., більшість належали поміщикам. Збут продукції відбувався на місці та в Бесарабську губернію [55, арк. 1 зв.–9].

До 60-х рр. XIX ст. сукупне виробництво сукна на Київщині досягало 700 тис. крб. Одна лише суконна фабрика в Іваганчі, що належала Понятовському, виробляла різного сукна на 300 тис. крб. Проте вже в кінці 60-х років виробництво сукна в Київській губернії різко скоротилося і становило у вартісному виразі лише 400 тис. крб. [20, арк. 62].

В Київській губернії фабрично-заводська діяльність за 1864 р. була досить значна. За відомостями губернського статистичного комітету цінність виробництва всіх заводів і фабрик становила 14 164 220 крб. Легка промисловість представлена такими показниками:

Таблиця 4.6

Легка промисловість Київської губернії в 1864 р.
[565, с. 137]

Назва фабрик і заводів	К-сть	К-сть робітників		К-сть продукц., штук	Цінність виробництва, крб.
		ч	ж		
суконні	6	1082	235	217055	485502
кушнірні	2	45	–	15000	12800
шкіряні	36	195	–	57945	196859
гудзиків	1	3	16	502	489

У м. Київ працювало 13 шкіряних фабрик, в Радомишльському повіті – 2 суконні фабрики (1 м. Радом, 5 ярмарків в рік і щотижневі базари; 1 Коростишів), Канівському повіті – 3 суконні фабрики, 2 шкіряні, 2 ватні, Сквирському повіті – 1 суконна фабрика. Жителі Богуслава займалися покупкою і продажем вовни, шкіри, овечих шкір і кожухів. В окремих повітах проводили до 5–12 ярмарків в рік і 2 базарів на тиждень базари. Головні предмети торгівлі – красні і шовкові тканини [565, с. 139–151].

Відомості щодо становища легкої промисловості в Київській губернії в 1879 р. подано в таблиці 4.7.

Суконне виробництво в Київській губернії в 1878 р. становило 570 тис. крб., а в 1879 р. – 617 тис. крб. Таким чином, обсяги виробництва зросли на 47 тис. крб. [34, арк. 20 зв.].

В 1882 р. на Київщині діяло 18 суконних фабрик, що виробляли суконної продукції на 156 100 крб. В 1890 р. діяло вже 16 фабрик з виробництвом сукна на 87 тис. крб., а в 1893 р. залишилося лише 6 фабрик, що виробили продукції на 54 тис. крб. Очевидно, дрібні заклади зникли тут зовсім і залишилися лише невеликі заклади [20, арк. 62].

**Підприємства легкої промисловості
Київської губернії в 1879 р. [34, арк. 40–42].**

Місто, повіт	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Рукавична фабрика: Київ	1	3	
Хутрянні підприємства: Черкаський пов.	3	10	3 980
Бердичів	3	7	2 000
Разом	6	17	5 980
Суконні і вовняносалфеткові: Радомишльський пов.	13	400	176 748
Канівський пов.	3	504	422 600
Сквирський пов.	1	12	4 680
Бердичів	1	18	13 500
Разом	18	934	617 528
Обробка коноплі: Таращанський пов.	1	75	28 000

За даними київського губернатора на 1886 р. в губернії діяли 2 суконні фабрики в Канівському повіті (16 робітників, сума виробництва – 8 760 крб.) та 3 в Радомишльському повіті (247 робітників, сума виробництва – 87 217 крб.). Разом по губернії – 5 фабрик, 263 робітники, сума виробництва – 95 977 крб. [45, арк. 34–36].

Зменшення кількості суконних фабрик в Київській губернії було зумовлене недосконалістю методів господарювання поміщицьких підприємств, цілковитою бездоходністю цієї справи в краї та слабкими конкурентними перевагами з виробами суконних фабрик інших промислових районів.

Суконні, вовняно-салфеткові та капелюшні (2) Київської губернії фабрики розміщувалися в Радомишльському (13 фабрик з 356 робітниками, сумою виробництва 155 640 крб.) та Канівському повітах (4 фабрики, 400 робітників, сума виробництва – 397 032 крб.) [31, арк. 52 зв.–55].

Для ілюстрації продуктивності окремих підприємств суконної галузі наведемо кілька описів суконних фабрик Київщини. Так, в 1869 р. річне утримання Пясковської суконної фабрики, яка належала поміщику Понятовському становило 2180 крб. На підприємстві працювали 26 робітників, майстрів – 22. За рік на фабриці було вироблено сукна сірого на 500 крб., салфеток сірих для цукрових заводів – 6000 штук вартістю 3480 крб. [528, с. 171].

Інша, Таганчанська суконна фабрика Понятовського в 1869 р. в процесі виробництва споживала: вовни митої – 2909 пудів на 73 965 крб., фарб і різних

матеріалів – на 51 079 крб., дров – 1037 кубічних саженив на 13 084 крб., всього – на 138 128 крб. На ремонт фабрики витрачено 7922 крб. Протягом року було вироблено різних сортів сукна на 185 454 крб., сатину – на 3391 крб. драпу – на 15 994 крб. тощо, всього продукції – на 211 034 крб. На фабриці працювало майстрів – 33 чоловіки, строкових робітників: чоловіків – 179, жінок – 54, дітей – 58. Заробітна плата майстрам за рік дорівнювала від 34 до 80 крб., строковим робітникам: чоловікам – від 32 до 92 крб., жінкам – від 27 до 40 крб. Дітям нічого не платили, вони працювали лише за харчі та одяг. Товари фабрика збувала через московських, харківських, чернігівських, київських, бердичівських та інших купців, а також на місці [528, с. 171–172].

На суконній фабриці в м. Радомишль Київської губернії працювала 1 парова машина. Власником був купецький син Йосиф Горенштейн. Підприємство виготовляло селянське грубе просте сукно. В 1909 р. фабрика працювала 230 днів. На ній було 50 робітників, сума їх зарплати – 6 500 крб. В 1910 р. фабрика працювала 260 днів, було 60 робітників, їх зарплата становила 9 260 крб. [69, арк. 132].

У другій половині XIX ст. третє місце після виробництва цукру і винокуріння на Волині посідало виробництво сукна. У дореформений період у суконній промисловості Правобережної України переважали поміщицькі мануфактури. Їх розквіт припадав на першу третину XIX ст. Однак у 40–50-х рр. XIX ст. вони витісняються купецькими заводами, що відрізнялися від поміщицьких використанням вільнонайманої робочої сили, вищим рівнем техніки, застосуванням передових на той час технологій, тісним зв'язком з ринком. У Волинській губернії з десяти поміщицьких сукновалень, що існували в 1832 р., на 1861 р. залишилося лише дві [321, с. 64–66].

Подібна ситуація спостерігалася у всій легкій промисловості Волинської губернії.

Таблиця 4.8

**Підприємства легкої промисловості
Волинської губернії, 1864 р. [565, с. 160]**

Назва фабрик і заводів	К-сть	К-сть робітників	К-сть продукції, шт.	Вартість вироб-ва, крб.
суконні	46	655	–	154 218
золотошвейні	1	45	15 000	580
шкіряні	129	335	44 880	65 260
бавовняні	1	5	–	2000

Так, в Ровенському повіті було 5 суконних фабрик, іноземці виготовляли простий селянський одяг на суму 21 615 крб. В Новоград-Волинському повіті діяло 13 шкіряних, 4 суконних фабрики [565, с. 165, 168].

У звіті генерал-губернатора за 1878 р. вказувалося, що у Волинській губернії діяло 22 суконні фабрики з сумою виробництва 290 252 крб. і 481 робітником, 1 ткацька фабрика з фабрики з сумою виробництва 600 крб. і 3 робітниками [30, арк. 78 зв.].

У Волинській губернії суконні фабрики в 1879 р. виробили продукції на 382 315 крб. [32, арк. 33]. Відомості про суконні й ткацькі фабрики губернії подано в таблиці 4.9.

Таблиця 4.9

**Суконні та ткацькі фабрики
Волинської губернії в 1879 р. [32, арк. 85–88 зв.]**

Місто, повіт	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Суконні фабрики:			
Острозький пов.	2	12	30 450
Заславльс. пов.	1	396	235 078
Рівнен. пов.	10	73	64 785
Дубнівськ. пов.	2	2	732
Луцький пов.	27	271	51 270
Разом в повітах	42	754	382 315
Ткацька фабрика:			
Заславль	1	3	700

У Волинській губернії суконні фабрики в 1883 р. розташовувалися лише в повітах – 41 фабрика, де працювало 515 робітників, сума виробництва – 177 198 крб. Також працювали одне ткацьке та одне матове підприємства в м. Заславлі та Заславському повіті. Відповідно на першому було 2 робітники і сума виробництва – 700 крб., на другому відповідно – 12 робітників і сума виробництва – 2045 крб. [43, арк. 46].

Всі 39 суконні фабрики Волинської губернії в 1887 р. розташовувалися в сільській місцевості й розподілялися за повітами:

Таблиця 4.10

Суконні фабрики Волинської губернії, 1887 р. [187, с. 293]

Повіти	Кількість фабрик	Кількість робітників	Вартість виробництва, тис. крб.
Заславський	2	287	129
Луцький	23	141	44
Рівненський	7	41	28,5
Острозький	2	17	25,5
Новоград-Волинський	5	27	14
Разом	39	513	241

Перше місце за виробництвом належало Заславському повіту. Обидві суконні фабрики знаходилися в м. Славута. На першій фабриці, що належала князю Сангушко виготовляли сукна на 40 тис. аршинів на суму 110 тис. крб.; драп, одіяла – 800 штук на суму 1 тис. крб., ковдри – 300 штук на суму 2100 крб., шарфів – 1500 штук на суму близько 2,5 тис. крб. Інша фабрика Фінкельмана, виготовляла лише сукно невисокої якості трьох сортів за ціною по 90 коп., 1 крб. і 1 крб. 20 коп. Станки приводилися в дію за допомогою кінського приводу. В Луцькому повіті в м. Рожище виготовляли просте грубе та більш високоякісне тонке сукно. Корецька фабрика Новоград-Волинського повіту виготовляла до 18 тис. аршин шинельного сукна. Крім названих фабрик в губернії було кілька сукновалень біля водяних млинів, що виготовляли грубе селянське сукно [187, с. 294].

Суконних фабрик у Волинській губернії в 1890 р працювало 43, 1 з виготовлення рукавиць [20, арк. 81–81 зв.], в 1909 р. було 25 підприємств, що виробляли продукції на 2381 тис. крб., працювало 1 622 робітників [236, с. 33].

Відомості про суконні й ткацькі фабрики Волинської губернії в 1905 р. подано в таблиці 4.11.

Таблиця 4.11

**Суконні підприємства
Волинської губернії в 1905 р. [53, арк. 93–96].**

Міста, повіти	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Новоград-Волинський	1	4	500
Новоградволинськ. пов.	5	53	26 300
Заславльський пов.	3	190	161 040
Луцький пов.	15	54	11 150
Рівненський пов.	5	20	6 300
Дубно	3	8	2 550
Дебенський пов.	3	6	750
Разом в містах	4	12	3 050
Разом в повітах	31	323	205 540
Разом в губернії	35	335	208 590
Вовноочисні фабрики Володимир-Волин. пов.	8	17	1 060

В 1914 р. у Волинській губернії закрилися суконні фабрики Бракера в м. Рожище Луцького повіту та конопляно-прядильна в м. Здолбунів Рівненського повіту. Залишилися працювати: суконна фабрики Зіберштейна в м. Кутузово Житомирського повіту (12 робітників), Бінтінга в м. Ємельчино Новоград-Волинського повіту (7 робітників); льонотіпальна фабрика Станкевича в м. Славута Ізяславського повіту (52 робітники) [77, арк. 107 зв.].

У пореформений період простежується зменшення кількості суконних фабрик у Волинській губернії. Якщо в 1859 р. їх налічувалось 65, то в 1884 р. –

42. Така тенденція призвела до скорочення виробництва у цій галузі. Так, в 1879 р. річний обсяг продукції суконних підприємств становив 382,3 тис. крб., а в 1889 р. – 157,6 тис. крб. Місцеве сукновиробництво не витримувало конкуренції з іноземними товарами, навіть фабрика в м. Славуті князя Р. Сангушка, якій належала першість у цій галузі, значно скоротила випуск продукції. Фабричний інспектор Київського округу доповідав, що 1886 р. підприємство, зазначив, що на цій фабриці не працювали ткацькі, чесальні, валяльні й інші машини 1887 р. виробництво тривало лише півроку, внаслідок тривалого простою виникла загроза закриття підприємства. Майже всі робітники наймалися на фабрики на невизначений термін. Середній заробіток за день складав: чоловіків – 60 коп., жінок – 27 коп., підлітків – 22 коп. і малолітніх – 15 коп. У 1913 р. обсяг середньорічного виробництва Славутської фабрики становив 50 тис. крб., у с. Сивках – 50 тис. крб., а в с. Михлі – 20 тис. крб. На Славутській фабриці поряд з виробництвом сукна виготовляли шарфи, ковдри, хустки тощо. За свої вироби фабрика отримувала нагороди на різних виставках [425, с. 87–88].

У переважній більшості суконні фабрики Великої Вовнянки Волинської губернії виготовляли просте грубе сукно, що збувалося на місцевих ринках або ж перекупникам. Вовна для роботи скуплялася у місцевих селян та поміщиків, які розводили овець. Потужність фабрик була різною. Так, фабрики Ф. Бюргера та Ю. Рейна в 1892 р. виготовили, відповідно, 2500 і 2400 аршинів сукна вартістю 1300 та 2200 крб., а на фабриці купця К. Брокера – 9000 аршинів сукна вартістю 4500 крб. Найнижчі обсяги випуску продукції були на селянських фабриках Г. Ланге, І. Ренна та Г. Вутке: відповідно – 100, 200 і 300 аршинів вартістю 50, 100 та 150 крб. [610].

На всіх фабриках Великої Вовнянки був кінний привід, працювали наймані робітники з числа німців і місцевих жителів навколишніх сіл. У кінці 80-х рр. фабричний інспектор Київського фабричного округу в своєму дорожньому журналі зробив короткий опис технічного стану та залишив деякі інші дані про ці фабрики. Наприклад, на фабриці Густава Штейнгауера працювало 8 найманих робітників, з них двоє підлітків (один при чесальних машинах, а другий поганяв коней для приведення в рух машини) і шестеро дорослих (4 ткачі, 1 прядильниця і ще одна жінка готувала прядиво). Оплата праці в прядильниці складала 100 крб. на рік плюс квартира і харчі. Підлітки теж квартирували і харчувалися за рахунок власника й отримували: 23 крб. – погонич коней і 30 крб. на рік той, хто працював біля чесальних машин. Жінка, яка готувала прядиво, працювала на подібних умовах, лише оплата складала 25 крб. на рік, а ткачі без квартири і без харчування отримували від 3 до 3,5 крб. на тиждень. Спали робітники в тому ж приміщенні, де стояли чесальні машини і ткацькі верстати. Тут же готувалась і вживалась їжа. Навкруги було тісно, брудно, важке повітря. Замітки інспектора засвідчують, що підприємства були технічно відсталі, умови праці і проживання на них – дуже важкі, а заробітна плата – невисока. Та й великих прибутків власникам вони не приносили [610].

Серед коростишівських фабрик найкращі показники демонстрували підприємства Р. Арнгольда та В. і Р. Гроссів, вартість виробленої ними продукції становила по 9800 крб. Крім простого сукна, виготовляли шалі, шарфи, бурки, трико, шевйот. У 1892 р. вартість виробленої продукції на фабриках була різною – від 100 аршинів сукна вартістю 50 крб. на фабриці селянина Г. Ланге до 9000 аршинів сукна вартістю 4500 крб. на фабриці купця К. Брокера. На Волині у м. Рожище у 1870 р. прусський підданий Карл Тонн заснував фабрику, на якій у 1892 р. виготовлено 15300 аршинів тонкого простого сукна вартістю 15,6 тис. крб. З 1882 р. в селі Ємільчин Новоград-Волинського повіту функціонувала суконна фабрика Карла Біншінга потужністю 450 аршинів сукна на рік, а її річний прибуток складав 9 тис. крб. [340, с. 18].

Загальні відомості щодо розташування та продуктивності підприємств легкої промисловості Херсонської губернії простежено в додатку Д.

Суконні фабрики з'явилися в Херсонській губернії ще за умов кріпосного права. Проте, зобов'язана праця при слабкій заселеності краю, давала на фабриках менший прибуток, ніж інші роботи, більш звичні для селян заняття, тому й кількість та розміри цих фабрик були незначні. На початку 60-х рр. у губернії існували 4 суконні фабрики: в Бобринецькому повіті, поміщиків: Скаржинського – в Мигії і Лутковської – в Олексіївці, а в Ананьївському – 4 фабрики, поміщиків Ерделі, в м. Мостовому. Кращою з цих фабрик вважалася в Мигії на Бузі. Вона мала 10 ткацьких верстатів; прядильну машини і стани приводилися в рух кіньми, а машини для стрижки та ворсування сукна – водою. Сукна вироблялося 150 штук середньої якості, що продавалося від 1 до 2 крб. за аршин; дещо краще було організовано виробництво фланелі, вартістю до 90 коп. аршин, і тільки смугасте трико з верблюжої вовни – по 85 коп. аршин. Робітників на цій фабриці працювало 75 осіб. Загальний її оборот досягав 6 тис. крб. Вовна на сукна надходила здебільшого з простих овець і частково іспанська [201, с. 341–345].

В с. Олексіївці фабрика мала 6 ткацьких верстатів, які приводилися в рух кіньми; майстрів на фабриці було 8 і чорноробочих 15 осіб. Сукна вироблялося з вовни іспанських овець самого власника до 1000 аршин, вартістю від 1 до 2 крб. за аршин. На двох фабриках в м. Мостовому вироблялося до 2000 аршин сукна, цінністю від 60 коп. до 1 крб. 50 коп. за аршин. Загальне виробництво сукон в губернії досягало суми до 10 тис. крб. Ще знаходилася в Одесі капелюшна фабрика, що виробляла товарів на 1600 крб.; вироби ці майже всі розходяться в самому місті. Сукна місцевої фабрики збувалися на ярмарках, в найближчих містах, а фарби та інші фабричні матеріали постачалися з Москви, Харкова і Бердичева [201, с. 346–347].

На з'їзді Товариства заводчиків і фабрикантів Півдня Росії в 1909 р. зазначалося, що м. Одеса обсяги виробництва текстильної промисловості становили 4 026 131 крб., що складало 8,2% щодо усієї промисловості міста [99,

арк. 38]. В текстильній промисловості Одеси в 1910 р. було 16 підприємств і працювало 1678 робітників [98, арк. 83].

В Катеринославській губернії в першій половині XIX ст. суконних фабрик було 4, а в 1862 р. залишилася одна, що належала генерал-майору Струкову й розташовувалася в с. Вищитарасівська Катеринославського повіту. Підприємство розташовувалося в кам'яних будівлях значних розмірів, вартістю 100 тис. крб. Фабрика виготовляла 500 аршин за рік армійського темно-зеленого, чорного покращеного та сірошинельного сукна. Все сукно постачалося до казни від 1811 р. На фабриці працювали 1 вільнонайманий майстер, який отримував 800 крб. на рік, 4 підмайстри, 120 дорослих робітники чоловіки, 130 жінки, 60 підлітків хлопців та 42 дівчат. Всі вони були колишніми кріпаками й отримували оплату від виробітку. Утримання всіх робітників вартувало для економії до 5 тис. крб. на рік. Фабрика приносила прибутку від 5 до 10 тис. крб. в рік [199, с. 205–206].

В Харківській губернії в 1862 р. в с. Буймер Лебединського повіту працювала 1 суконна фабрика, що виробила товарів на 35 066 крб. В с. Юнаківка Сумського повіту була 1 суконна фабрика, сума виробництва – 7376 крб. [224, с. 175–176].

В 1901 р. Харківській губернії працювало 4 заводи з обробки вовни 4 вартість виробництва яких становила 1645 тис. крб. [637].

В Полтавській губернії в 1880 р. працювали такі підприємства легкої промисловості: 2 сукновальні – сума виробництва 4 600 крб., 13 робітників, 1 фланелева, сума виробництва – 2 000 крб., 3 робітники, 2 льоно-тіпальні – сума виробництва – 32 136 крб., 160 робітників; заводи: 8 шкіряних – сума виробництва – 224 230 крб., 70 робітників, 2 канатних – сума виробництва – 16 000 крб., 27 робітників [82, арк. 222 зв.–223].

Сукновальні оперували 2 паровими машинами на 20 к. с. (працювали на соломі), фланелева фабрика мала 1 кінний двигун на 1 к. с., льоно-тіпальні – 4 парові котли, 2 парові машини на 40 к. с. (на соломі), шкіряні – 5 кінних приводи на 5 к. с. (на дровах), канатні – 1 топчаків на 1 к. с. [82, арк. 266 зв.–267].

Для повнішого відображення розвитку легкої промисловості Наддніпрянської України в другій половині XIX – на початку XX ст. слід відзначити, що майже в усіх її губерніях працювала значна кількість підприємств, що відносилися до різних галузей легкої промисловості. Дуже цінними для висвітлення цього аспекту проблеми є дані канцелярії київського окружного інспектора. Згідно з ними, у Волинській губернії наприкінці XIX ст. було 30 великих заводів і фабрик. На кожному з цих підприємств працювало від ста до тисячі робітників [73, арк. 2–10]. Зокрема, на суконній фабриці налічувалося 198 працівників. У Чернігівській губернії налічувалося в 1899 р. 33 підприємства з кількістю робітників від ста до тисячі й більше. На восьми суконних фабриках працювало 2934 робітники, на ткацькій фабриці – 845, на коноплепрядильній – 660 [73, арк. 18–19].

У Таврійській, Полтавській, Волинській, Харківській і Подільській губерніях абсолютно переважали дрібні заклади типу промислів. В додатках до звіту губернатора по Волинській губернії суконні заклади в 1875 р. характеризуються так: «щодо зменшення кількості суконних заводів, то слід, очевидно, зазначити, що таких заводів у губернії, власне за невеликим винятком, майже зовсім не існує, а сукна виробляються переважно місцевими жителями найпримітивнішим способом за допомогою звичайних і простих знарядь, які навряд чи можна, по суті, назвати машинами» [528, с. 169–171].

Загалом, виробництво сукна в Україні наприкінці ХІХ ст. було порівняно невеликим за обсягами. Найбільшу його частину на 2 648 тис. крб., виготовлялося в Чернігівській губернії. В Київській губернії на 17 фабриках, 637 робітниками вироблялося сукна на 531,5 тис. крб., на Поділлі функціонувало 78 текстильних фабрик, де працювало 777 осіб, і було вироблено сукна вартістю 378 471 крб., що забезпечило третє місце після Чернігівської та Київської губерній. У Волинській губернії на 48 фабриках з 880 робітниками вироблялося сукна на 362 890 крб. Інші губернії України загалом виготовляли сукна на суму от 100 до 300 тис. крб. Окрім сукна, чимало вовни використовували на виробництво килимів у Харківській губернії й на панчохи в Клинцях на Чернигівщині [535, с. 149].

В 1900 р. вовняна промисловість володіла 38 підприємствами, що виробили продукції на 1034,8 тис. крб., дохід від замовлень становив 47,4 тис. крб. Плата за замовлення іншим підприємствам була 58,7 тис. крб., утримання, освітлення, ремонт будівель та інвентаря – 22,5 тис. крб. На страхування майна витрачено 6,8 тис. крб. Податків й повинностей сплачено 6,6 тис. крб. На утримання училищ виділилося 1,9 тис. крб., благодійність – 4,6 тис. крб. [182, с. 256–258].

Напередодні Першої світової війни становище вовняної промисловості характеризується наступними показниками:

Таблиця 4.12

**Розміщення підприємств
вовняної промисловості в 1913 р. [535, с. 186]**

Губернії	Кількість підприємств	Кількість робітників
Волинська	5	88
Катеринославська	1	166
Київська	9	396
Подільська	15	578
Харківська	2	447
Херсонська	1	7
Чернігівська	10	4 538
Разом	43	6 220

Дані таблиці 4.12 показують, що концентрація виробництва у вовняній промисловості напередодні Першої світової війни в українських губерніях не досягла високого ступеня. Середньокапіталістичні фабрики з кількістю робітників від 101 до 500 чоловік були лише у трьох губерніях – Катеринославській, Харківській та Чернігівській. Про те, що фабрики наближалися до великих можна сказати про Клишівські.

В кінці XIX ст. м. Одеса робилися спроби заснувати підприємства з виробництва штучної вовни. В обґрунтуванні важливості такої фабрики зазначалося, що за останні роки (до 1899 р.) відчутно зменшився експорт з Одеси, що негативно впливає на вкладення і рух капіталів у фабрично-заводській промисловості. Відкриття фабрики сприятиме збільшенню благополуччя Одеси. Фабрику планувалося збудувати з паровою машиною, тому потрібно враховувати, що буде вплив на населення і його здоров'я. При цьому вказувалося на такі ризики:

1. Штучна вовна виготовляється з суконного і вовняного старого ганчір'я, що здають громадяни,

2. Лише 50% сировини піддаються на фабриці карбонній обробці, що забезпечує очищення від мікробів. Більша частина залишається неочищеною;

3. Фабрика розрахована на переробку 60 пудів ганчір'я в день, 18 тисяч пудів у рік, при цьому в Одесі за рік добувається сировини для виробництва штучної вовни лише 7–8 тисяч пудів. Тому необхідно буде постачати сировину з інших міст, а разом з тим збільшаться санітарні загрози. Камера для дезінфекції за планом розташовується по середині двору, тому біля неї буде проходити багато робітників, сторожів та інших відвідувачів. Тому є пропозиція від будівельно-санітарного відділу Одеської міської управи збудувати окремий дворик з високими стінами для дезінфекції сировини [93, арк. 1–2].

При введенні в експлуатацію, через незадовільний санітарний стан фабрики штучної вовни, власник щорічно змушений був платити по 200 крб. на утримання санітарного наглядача з контролю за дезінфекцією сировини [93, арк. 20–21].

На одеській фабриці з виробництва штучної вовни працювало до 20 робітників, 7 них – чоловіки. Інспекція зафіксувала, що на початок роботи фабрика мала 1,5 тисяч пудів сировини [93, арк. 12].

Значного розвитку досягла в Україні велика фабрична **вовномийна** промисловість. За даними, що стосуються 1879–1880 рр., в південних містах Російської імперії працювало понад 20 ручних вовномийок, що перемивали до 192 тис. пудів брудної вовни за рік. Але центром вовномийної справи був Харків, де було 12 мийок із загальною виробничою потужністю 560 тис. пудів брудної вовни. Крім того, великі вовномийні працювали в Херсоні – 8 мийок з продуктивністю 209 тис. пудів [535, с. 204].

Найбільш розвинуті вовномийні підприємства Харківської губернії розташовувалися на р. Лопань. Вони займали перші місця в Російській імперії

за осначеністю та продуктивністю і були власністю купців. На найбільших – Рижова і Кувшиннікова – працювали іноді по 700 робітників на кожній, їх обороти сягали 300–400 крб. на рік [160, с. 543].

В Харківській губернії в 1862 р. працювало 10 вовномийних підприємств, сума виробництва яких становила 911 300 крб. В Ізюмі 1 вовномийня, сума виробництва – 16 800 крб. [229, с. 177–178].

Дані про розміщення і динаміку виробництва цієї галузі в Україні наведені в додатку Е. Кількість вовномийних підприємств та робітників на них скорочувалась, зменшувався також і обсяг виробництва, але далеко не в такій мірі, як перші два показники. Очевидно, що тут одноразово відбувався енергійний процес концентрації та механізації виробництва і зростання на цій основі продуктивності праці. Якщо в 1865 р. на одне підприємство в середньому припадало виробленої продукції на 232 897 крб., то в 1895 р. – 648 100 крб. Отже, обсяг виробництва одного підприємства зріс майже втричі. Характерно те, що вовномийне виробництво на Херсонщині весь час знижувалось, а на Харківщині, навпаки, зростало. В додатках до звіту харківського губернатора про стан промисловості за 1895 р. зазначається: «Не можна не згадати про вовномийні заклади Харківської губернії, які для краю, особливо для м. Харкова, мали і мають ще й тепер дуже важливе значення в економічному відношенні, зробивши Харків центром вовняної промисловості всього південного краю, створивши «вовняні» ярмарки, і таким чином привели до скупчення багатств у цьому місці» [528, с. 174].

З різних джерел можна простежити як поступово занепадали підприємства, що займалися обробкою вовни на Харківщині. У середині XIX ст. Харків був найбільшим ярмарковим містом на Лівобережній Україні завдяки чотирьом ярмаркам, головним предметом торгівлі яких була вовна. Там же функціонувало багато вовномийок і сукновалень. З прокладенням залізниць ярмарки поступово занепали, вовняна промисловість також [290, с. 48].

В другій половині 70-х рр. вовномийна галузь Харкова продовжувала свій розвиток, проте внаслідок конкуренції та великих витрат на модернізацію устаткування відбулися певні зміни. Порівняно з попередніми роками обсяг виробництва та кількість працюючих робітників скоротилася майже вдвічі. На кінець 70-х рр. XIX ст. обсяг переробки брудної вовни скоротився до 560 тис. пудів. Проте це не свідчило про відсталість технічного забезпечення вовномийних підприємств Харкова. Перш за все, такий стан пояснювався скороченням на території України пасовищ для овець внаслідок розширення орних угідь.

Наприкінці 70-х рр. XIX ст. в досліджуваному регіоні спеціалізована вовномийна справа була представлена рядом купецьких підприємств. Зокрема в Харкові (наведена таблиця) на таких підприємствах в середньому щорічно працювало 170 робітників, а вироблена продукція складала близько 112 тис. крб.

Вовномийна промисловість Харкова 1877 р. [303, с. 73–75].

Підприємства	1877 р.	
	Кількість робітників	Сума виробництва (тис. крб.)
Акціонерна компанія торгівлі вовною (заснована 1858 р.)	206	171,5
Купця Бірюкова (1868 р.)	211	171,5
Купця Гладкова, орендувалась московським купцем Ашукіним (1877 р.)	–	–
Купця Немченко-Куліковського	151	50
Купця Петренка, колишня купця Рижова (1872 р.)	190	125
Купця Потапова, колишня купця Кувшиннікова (1850 р.)	101	41,4
Купця Чикіна, колишня купця Кувшиннікова (1872 р.)	166	115
Разом	1025	674,4

Разом з тим в наступні десятиріччя кількість вовномийних фабрик поступово скорочувалась внаслідок браку сировини вітчизняного походження. Проте зменшення поголів'я овець вимагало від купців подальшої модернізації вовномийних фабрик з метою компенсувати брак брудної вовни підвищенням виходу митої.

У 1882 р. в губернії було 10 вовномийних закладів із загальним обсягом виробництва понад 3 435 570 крб. До 1884 р. їх залишилося 6, найбільші з яких парові вовномийки товариства В. Алексеєва, вартість виробництва яких становила 2 008 000 крб. та купчихи Є. Петренко з вартістю виробництва 486 тис. крб. У 1903 р. таких закладів працювало лише 3, причому В. Алексеєв та Є. Петренко, хоча й зберегли свої заклади, але значно зменшили обсяги виробництва. В 1909 р. в Харківській губернії була лише одна вовномийна фабрика В. Алексеєва [290, с. 49].

Вовномийних підприємств в 1900 році було 4, з них в Харківській губернії – 3 із загальною кількістю робітників 686 і в Херсонській губернії – одне з кількістю робітників 148 [524, с. 54].

Обсяги митої вовни, що продукувалася на всіх вовномийних підприємствах Харківської губернії в кінці XIX – на початку XX ст., як це видно з таблиці 4.14, була такою:

**Кількість митої вовни на вовномийнях
Харківської губернії, тис. пудів [224, с. 10].**

1898 р.	1900 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.
137	148	148	148	145	112

Загалом можна вважати, що до 1911 року продуктивність вовномийного виробництва в Харківській губернії майже не змінилася, й лише в 1911 році наміто вовни, порівняно з середньою річною кількістю за попередні роки, на 22% менше. Однак джерела радять утримуватися від узагальнюючих висновків з приводу цього скорочення, бо на ці показники могли впливати й причини випадкового характеру.

Щодо характеристик підприємств галузі, то в 1901 р. у Харкові працювала вовномийна фабрика Євдокія Матвійовича Петренка, що володіла 3 паровими котлами, 1 двигуном, на ній працював 201 робітник. На вовномийній фабриці Московського торгово-промислового товариства було задіяно 2 парові котли, 1 двигун, 102 робітники. Вовномийня Товариства «Володимир Алексєєв» – 5 парових котлів, 4 двигуни, 345 робітники [85, арк. 95].

Сума виробництва харківської вовномийної фабрики Московського торгово-промислового товариства становила 46 854 крб. за рік. На фабриці був 1 паровий котел з площею нагріву 610 кв. футів. Працювало 25 чоловіків і 100 жінок, лікар. Робочий день – 10,5 годин [87, арк. 58].

На вовномийній фабриці в Харкові, якою володіла Євдокія Петренко, сума виробництва митої вовни складала 98 662 крб., працювало 30 робітників. Діяло три парові котли: поверхня нагріву I – 950 кв. футів, II – 680, III – 820 кв. футів. Фабрика працювала 90 днів на рік при 11 годинному робочому дні [87, арк. 56].

Вовномийна фабрика в с. Григорівка Харківського повіту Товариства «Володимир Алексєєв» – сума виробництва 43 318 крб. Парові котли: поверхня нагріву I – 626 кв. футів, II – 960, III – 420, IV – 483, V – 2690, VI – 2690 кв. футів. Працювало 170 чоловіків, 240 жінок, підлітків-дівчат – 50 (разом 460 робітників) у три зміни по 8 годин. Робітники проживали в казармах. До послуг працівників були лікар, фельдшер, баня, училище на 90 хлопців і дівчат [87, арк. 58].

Обсяги продуктивності харківської вовномийні на початку ХХ ст. видно із таблиці 4.15, виробництво якої становило половину потужностей вовномийок Харківської губернії. На місцеві вовномийні надходила вовна з різних місцевостей, виключаючи з овець іспанських порід.

Кількість намітої вовни на підприємстві Харкова [224, с. 4–5].

Роки	Наміто вовни, пуди			
	Кавказької	Місцевої	Сибірської	Всього
1902	45299	6985	–	52284
1903	77468	8739	187	86394
1904	95312	11075	125	106512
1905	82015	10610	–	92625
1906	83259	4888	–	88147
1907	78412	4332	–	82744
1908	72095	4713	–	76808
1909	72494	3367	–	75861
1910	69544	230	1102	70876
1911	50561	2847	1724	55132

Аналізуючи таблицю, стверджуємо, що найбільше вовни постачалося з Кавказу. Місцевої вовни в перше триріччя ХХ ст. намівалося на підприємстві за рік в середньому 8933 пудів, а в останнє – 2148 пудів; тоді як кавказької намівали відповідно 72 693 пуди і 64 200 пудів [224, с. 4–5].

Продуктивність вовномийок в Херсонській губернії в 1883 р. збільшилася на 42 тис. крб. у порівнянні з 1882 р., хоча одна з них в м. Херсоні не працювала протягом року. Вовномийки Херсона виробили продукції на 560 тис. крб. Міста Одеса та Миколаїв не входили до звіту губернатора через свій особливий статус [41, арк. 8–8 зв.].

На одеській вовномийній фабриці француза Саламб'є працювало 64 станки. Для підприємства закупували сировину: іспанську вовну по 30 коп., цигайську по 5 крб., просту по 3 крб. Вимито іспанської вовни 20 000 пудів, цигайської – 2000, простої – 800 на суму 172 000. Фабрика була забезпечена 2 вовномийними машинами. За кордон збувалося 250–300 пудів митої вовни. На підприємстві працювали французькі та російські спеціалісти [92, арк. 74].

В 1900 р. вовномийне виробництво України виготовляло продукцію: вовна мита шленська (сілезька) обсягом 146,5 тис. пудів на суму 301 тис. крб., вовна мита цегейська – 1,5 тис. пудів на 1,9 тис. крб., вовна мита російська – 7,6 тис. пудів на 6,8 тис. крб. Інші виробництва з обробки вовни виробляли вовни митої цегейської – 0,2 тис. пудів, вовни митої російської – 2,7 тис. пудів, вовни штучної карбонованої – 8 тис. пудів на 24 тис. крб., прядива вовняного апаратного – 33,6 тис. пудів на 1,6 тис. крб., сурових тканин: драпу, сукна, трикотажу – 32,6 тис. пудів на 329,3 тис. крб., повсті й повстяних виробів – 5,4 тис. пудів на 29,5 тис. крб., вовняних тканин – 32,4 тис. пудів на суму 56,2 тис. крб. Підприємства обробили сукна, драпа, кастора – 5,4 тис. пудів на 29,5 тис. крб. [182, с. 268–273].

У вовномийному виробництві працювало 4 заводи, дохід від замовлень становив 309,6 тис. крб. На утримання, освітлення, ремонт будівель та

інвентарю витратили 28,3 тис. крб., майна застрахували на 14,8 тис. крб. Виплачено податків і повинностей – 3,4 тис. крб. На утримання училищ виділили 1,9 тис. крб. [182, с. 258].

Виробництво **тканин з льону й коноплі** в Росії виросло з 18,5 млн. аршин на суму 4,7 млн. крб. в першому десятилітті XIX ст. до 27,5 млн. аршин на 4,3 млн. крб. в 1856–1860 рр. У натуральному вираженні виробництво збільшилося на 50%, тоді як в грошовому в зв'язку з падінням цін на полотно навіть зменшилося. Оскільки саме в 50-х рр. виробництво інтенсивно зростало (що було пов'язано з промисловим переворотом), доцільно в якості кінцевих взяти цифри за 1860 р., коли було вироблено 30 млн. аршин тканин на 6,1 млн. крб., тобто в натуральному вираженні на 65% більше, ніж на початку століття, і на 30% – в грошовому [291, с. 15].

У статистичному виданні «Фабрично-заводська промисловість і торгівля Росії» вказані такі дані по Росії: «Закладів, що виробляють канати, вітрильні полотна і мішки, поєднаних з коноплетіпальнями, – досить багато; але, на жаль, за браком офіційних даних, точне число і продуктивність їх невідомі. Власне ж канатних і мішочних фабрик в Європейській Росії і Сибіру в 1888 р. налічувалося 263, що доставили 1281 тис. пудів канатів і мотузок при 6460 робітниках. Але ці дані далеко не повним чином характеризують нашу прядив'яну промисловість, адже, крім фабричного, у нас сильно розвинене кустарне виробництво конопляних виробів, визначити розмір якого не є можливим» [585, с. 37].

Причини уповільненого зростання полотняною промисловості вже відзначалися в історичній літературі:

1) В результаті промислового перевороту англійські тканини машинного виробництва витіснили російське полотно з світових ринків. Англія замість імпорту полотна з Росії стала імпортувати льон і коноплі, російські тканини витіснялися англійськими, виготовленими з російського ж сировини.

2) Полотно витіснялося ситцем в результаті успіхів бавовняного виробництва. Не тільки в Росії, але і в інших країнах під тиском бавовняних тканин полотняна промисловість не відчувала бурхливого зростання, незважаючи на промисловий переворот.

3) Переворот на транспорті ліквідував попит на парусину. Цей третій фактор почав діяти пізніше двох перших: частка парусини в складі експорту стала істотно скорочуватися тільки в 40-і рр., а в Росії панування вітрильного флоту зберігалося і в 50-і рр.

Лише в окремих випадках створювалися, і то на короткий час, більш-менш великі акціонерні підприємства в полотняному виробництві. Так, наприкінці 1897 р. колезький асесор А.І. Бродський, титулярний радник В.О. Ждановський, колезький асесор Г.Я. Розенберг і потомствений дворянин В.І. Толлі підняли клопотання перед міністерством фінансів про створення акціонерного товариства під назвою «Київське акціонерне товариство прядильного і ткацького виробництва». Товариство ставило своїм завданням

будівництво фабрики для виробництва з конопель, бавовни і джуту різної пряжі та виготовлення переважно мішкового полотна, мішків і фільтрпресового полотна. Основний капітал товариства становив 1 млн. крб. У тому ж році цар дозволив заснувати акціонерне товариство [528, с. 165].

У 1899 р. у Канівському повіті на Київщині створилося акціонерне товариство під назвою «Стеблівське акціонерне товариство прядильного і ткацького виробництва». Організувала його княгиня Лопухіна-Демидова. Основний капітал становив 1 млн. крб. Правління товариства перебувало в Києві [528, с. 166].

Канатно-джутова промисловість в українських губерніях була представлена в основному дрібними промислами. Вартість щорічної продукції канатної промисловості у пореформений період становила не більше 500 тисяч крб. Лише Харківський канатний завод і Одеська джуттова фабрика були типовими для розвинутого капіталізму підприємствами. Виробництво продукції на одному підприємстві канатно-джутової промисловості в середньому дорівнювало в вартісному виразі в 1865 р. – 4893 крб., в 1875 р. – 6953 крб., в 1885 р. – 4329 крб. і в 1895 р. – 1602 крб. (див. додаток Ж).

Протягом досліджуваного періоду відбувалися певні зміни в розвитку льоно-конопляної промисловості в українських губерніях, що відображено в таблиці 4.16.

Таблиця 4.16

Зміни в розміщені льоно-конопляної промисловості України
[536, с. 288–289].

Губернії	К-ть закладів	К-ть робітників	К-ть закладів	К-ть робітників
	1866 р.		1913 р.	
Волинська	–	–	2	126
Катеринославська	3	41	–	–
Полтавська	1	7	–	–
Таврійська	–	–	2	62
Харківська	1	11	2	2725
Херсонська	2	80	4	2146
Чернігівська	27	311	25	1968
Разом	34	450	35	7027

Таким чином, можна стверджувати про виникнення на території України нового центру льоно-конопляної промисловості, де було значне виробництво в Чернігівській, Харківській і Херсонській губерніях.

В галузі з обробки коноплі і джуту до відкриття в 1899 р. фабрики Південноросійського Товариства, на якій в 1911 р. працювало понад 2000 робітників, у Харківській губернії існувало лише декілька дрібних канатних підприємств з ручною технікою виробництва із загальною продуктивністю в декілька десятків тисяч карбованців. На початку ХХ ст. таких дрібних закладів

залишилося тільки одне ткацьке, в якому на ручних станках виготовлялися мішки і тому подібні грубі тканини [224, с. 10].

В цей час на фабриках найбільше перероблялося джуту (близько 250–300 тис. пудів), також близько 200 тис. пудів конопляного прядива та в невеликих кількостях лляних виробів. Серед продукції були мішки, канати, шпагати, брезенти та інші вироби з коноплі й джуту. За перше десятиліття ХХ ст. продуктивність цієї галузі промисловості збільшилася з 1 318 тис. крб. 1900 р. до 3 504 тис. крб. в 1910 році, тобто більше ніж в два рази. Продуктивність в 1911 році дещо збільшилася порівняно з 1910 роком [224, с. 11]. (Див. додаток 3).

Переворот в льоно-ткацькому виробництві відбувся в період між 1863 та 1880 рр. Це підтверджує і динаміка продуктивності праці. У виробництві лляних тканин виділяються три періоди. Перші 20–25 років – застій: з 36,2 млн. аршин в 1861–1865 рр. воно виросло до 48,9 млн аршин в 1881–1885 рр., тобто всього на 35%. Потім до 1900 року – інтенсивне зростання – до 139 млн аршин в 1900 р, тобто в 2,8 рази за 15–20 років. Після цього темпи знизилися, і в 1911–1913 рр. вироблялося по 193 млн. аршин, тобто на 39% більше, ніж в початку ХХ ст. У ткацькій справі виділяються три етапи, але з випередженням аналогічних етапів в прядильно виробництві: тут раніше, ніж в прядильному виробництві, застій змінився підйомом, який і скінчився теж раніше. Це цілком закономірно: ткацьке виробництво, яке випускало продукцію безпосередньо на ринок, першим реагувало на зміна кон'юнктури, і лише після цього, збільшуючи або зменшуючи закупки пряжі, впливало на прядильне виробництво, яке реагувало з деяким запізненням. В цілому прядильне виробництво зросло за період з 1860 р. по 1913 р. в 4 рази, ткацьке – в 5,3 рази. Частка пряжі, переробної в цензовій промисловості, трохи підвищилася. Головними конкурентами лляної промисловості, що в значній мірі гальмували її зростання, були – в різних областях споживання – бавовна та імпортований джут [291, с. 17–18].

Відносно розвинена льоно-конопле-джутова промисловість в Україні становила 37,1% або 6% щодо однойменної російської промисловості. Зосереджена вона була переважно в Одесі, як найважливішому порту та центрі зовнішньоекономічних зв'язків, а також у Харкові, що розташовувався між районами, багатими на посіви коноплі та потребуючими мішків, канатів і снопов'язальних канатів. Наприклад, колишнє «Південноросійське товариство конопляної та канатної промисловості», що виробляло переважно мішочну та канатну продукцію, розташовувалося біля станції Нова Баварія біля Харкова, а в Одесі з'явилися такі крупні підприємства схожого типу, як колишнє «Товариство джутової промисловості» та «Чорноморський канатний завод» [283, с. 31–33].

Канатні заводи в Херсонській губернії на початку 60-х рр. ХІХ ст. працювали в Херсоні, Миколаєві та Одесі займалися виготовленням з нього канатів. Найбільший з канатних заводів був казенний чорноморського

відомства, що існував раніше в Херсоні й не задовго до Кримської війни був переведений до Миколаєва. Він мав виняткове призначення виготовляти такелаж для чорноморського флоту. На цьому заводі перебував екіпаж морських робітників у кількості 280 чоловік, до якого входили нижчі за статусом майстри; крім того в допомогу їм відряджали від 100 до 200 чоловік робітників адміралтейських поселян. Машина, що діяла на заводі приводилася в рух 24 к. с. Крім цього заводу, в Херсоні існували ще два заводи, що належали підприємцям; один з них власника Чалова, щорічно використовував до 20 тис. пудів коноплі. Завод цей влаштований на низинному березі р. Кошової. На ньому було 2 кінних і 8 ручних машин. На заводі працювало від 20 до 60 робітників [201, с. 450–455].

У Миколаєві, крім заводу, що знаходився при адміралтействі, існували ще два: один належав Давидову і Комарову, виготовляв просмолене прядиво на 10 тис. пудів вартістю від 2 до 3,5 крб. за пуд, і таку ж кількість просмолених канатів по 2,5–4 крб. за пуд. Інший завод належав Грідіну і Чалову, виготовляв просмолене прядиво обсягом до 21 тис. пудів на суму до 40 тис. крб. В Одесі працювало 4 канатних заводи, на яких в 1861 р. було вироблені канатів і прядива на 214 630 крб. На трьох з цих заводів було вироблені такелажу на 174 250 крб. Найбільшими були заводи купців 1-ї гільдії Новикова і Мешкова; на першому з них виготовляли канатів до 17 тис., а на останньому до 16 тис. пудів ціною від 2,5 до 5 крб. за пуд. [201, с. 456–461].

Для детальнішого розуміння роботи канатних заводів в 60-х роках XIX ст. наводимо відомості про одеські підприємства (див. додаток І).

Одним з найдавніших підприємств в Одесі був канатний завод купця другої гільдії Якова Новикова. На ньому виготовляли канат просмолений різного виду і товщини першого сорту вартістю 4,50 крб. за пуд, другого сорту – 4 крб., третього – 3,50 крб. На канатному заводі на початку 60-х рр. XIX ст. за рік виготовляли продукції першого сорту – 12 тис. пудів вартістю 54 тис. крб., другого сорту – 14 тис. пудів на 56 тис. крб., третього – 4 тис. пудів на 14 тис. крб. Працювали майстри російського підданства: 1 майстер, 3 підмайстри, 10–50 поденників [92, арк. 2].

В 1879 р. на Канатному заводі Новикова працювали 120 робітників, Чорноморському канатному заводі – 80 робітників [97, арк. 3–10].

Оброблене конопляне прядиво з Брянська сплавлялося по Дніпру. Воно перероблялося на канати примітивним способом, все виробництво відбувалося на відкритому повітрі. В 1856 р. в Англії для заводу були придбані удосконалені машини. В 1886 р. кінні приводи на заводі були ліквідовані й замінені паровим двигуном. В 1892 р. на заводі провели електрику. Заборонні тарифи запроваджені в деяких країнах перешкоджали збуту продукції заводу. Ввіз до них канатів у 90-х роках був скорочений [464, с. 16]. Від 1899 р. канатний завод почав виготовляти шпагати для снопов'язалок, шпагат для цукрових мішків і прості мотузки для господарських потреб [399, с. 282].

Одеська джутомішочна фабрика Товариства бавовняно-джутової мануфактури не входила до синдикату російських джутових фабрик. Найголовніша причина – це низька якість продукції, що виготовляла фабрика [77, арк. 3 зв.]. На джутомішочній фабриці, власника Товариство бавовняно-джутової мануфактури, працювало 880 робітників [77, арк. 56 зв.–105].

В Одесі в 1909 р. працювало з обробки льону, коноплі, джуту 3 заводи, сума виробництва яких становила 1484 тис. крб., на них працювало 1240 робітників [236, с. 218].

На початку ХХ ст. частка текстильної промисловості Одеси відносно всієї промисловості міста складала 8,2% через роботу Чорноморського канатного заводу і джутової фабрики [99, арк. 42].

Одеська джутова фабрика була одним з найпотужніших підприємств легкої промисловості України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. Підприємство засноване в 1887 р. англійським акціонерним товариством як бавовняно-джутова фабрика. В 1910 р. її придбало французьке Товариство джутового виробництва в Одесі [464, с. 32].

Джутова фабрика (конопляно-канатна) Південноросійського товариства конопляно-канатної промисловості в Новій Баварії (Харків) виготовляла шпагати, джутове прядиво і тканину. На фабриці було сім парових котлів: поверхня нагріву I – 1934 кв. футів, II – 1934, III – 1934, IV – 1934, V – 2068, VI – 2068, VII – 2068 кв. футів. Робітники проживали в казармі на 600 чоловік. При фабриці діяли лікарня на 14 ліжок, де працювали лікар, 2 фельдшери, училище на 35 хлопців і 9 дівчат, баня [87, арк. 58].

В Харківській губернії в 1901 р. діяла конопляно-ткацька фабрика Південноросійського товариства Нова Баварія, де працювало 4 парові котли, 4 двигуни, 1162 робітники. На канатній фабриці Південноросійського товариства було 2 парові котли, 3 двигуни, 485 робітників. На конопляно-прядильній і льоноткацькій фабриці Павла Хомовського в м. Суми був 1 паровий котел, працював 61 робітник [85, арк. 95].

Канатна фабрика в Н. Баварії виготовляла канати конопляні й сталеві. Паровий котел на 300 поверхні нагріву. Канатна фабрика на х. Рижій Харківського повіту Анни Власової. Працювало 20 робітників. Сума виробництва 10 440 крб. Фабрика з виробництва мішків, полотняних фільтрів, брезентів, шпагатів в Юнаківці Сумського повіту. Сума виробництва 18 700 крб. Власник Павло Хомовський. Один паровий котел – площа поверхні нагріву 39 кв. футів. Працювало 10 чоловіків, 29 жінок, 2 підлітки хлопці, 14 підлітків дівчат – разом 55 [87, арк. 58].

В 1909 р. в шпагатному відділенні Харківської канатної фабрики протягом року працювало в середньому за місяцями 436 робітників, вироблено 115 112 пудів продукції. В день вироблялося 423 пуди, на одного робітника – 0,97 пуди. В джуто-прядильному відділенні працювало 602 робітники, вироблено 243 830 пудів, в день – 861 пуд, на одного робітника – 1,43 пуди. Джуто-ткацьке відділення: працювало 732 робітники, вироблено 225 459 пудів

продукції, в день – 844 пуди, на одного робітника – 1,15 пуди. Канатне відділення: 93 робітники виробили 54 595 пудів, в день – 200 пудів, на одного робітника – 2,16 пуди. Дротяних канатів виготовило підприємство 18 905 пудів, в день – 69 пудів. Канатного прядива виготовило підприємство 22 541 пудів, в день – 82,8 пудів. Брезентове відділення виготовило 59 283 аршин продукції, в день – 218 аршин [145, арк. 5–7].

В 1910 р. в шпагатному відділенні протягом року працювало в середньому за місяцями 444 робітників, вироблено 125 164 пудів продукції. В день вироблялося 436 пудів, на одного робітника – 0,98 пуди. В джуто-прядильному відділенні працювало 674 робітники, вироблено за рік 304 125 пудів, в день – 1059 пудів, на одного робітника – 1,57 пуди. В джуто-ткацькому відділенні працювало 767 робітники, вироблено 282 901 пуд продукції, в день – 985 пудів, на одного робітника – 1,28 пудів. Канатне відділення: 95 робітників виробили 61 713 пудів, в день – 215 пудів, на одного робітника – 2,26 пудів. Дротяних канатів виготовило підприємство 19 053 пудів, в день – 66 пудів. Канатного прядива виготовило підприємство за рік 24 777 пудів, в день – 86 пудів. Брезентове відділення виготовило 99 283 аршин продукції, в день – 380 аршин [145, арк. 1а–5].

Канатна фабрика в лютому 1910 р. виробила: 101 пуд відбійки, 581 пуд мотузки механічної, 1795 пудів конопляних канатів, 67 пудів пасів, 31 пуд тросів, 250 пудів манільських канатів, 3293 пудів дроту, 6230 аршин брезенту, 16 837 пудів джутових мішків, 3055 пудів джутового полотна, 335 пудів джутового прядива. Разом усієї продукції – 20 247 пудів [145, арк. 8].

Канатна фабрика в березні 1910 р. виробила: 123 пудів відбійки, 1326 пудів мотузки механічної, 2412 пудів конопляних канатів, 75 пудів пасів, 31 пуд тросів, 198 пудів манільських канатів, 3019 пудів дроту, 20 171 аршин брезенту, 14 692 пудів джутових мішків, 10 168 пудів джутового полотна, 171 пудів джутового прядива. Разом усієї продукції – 25 073 пуди [145, арк. 12].

В Харківській губернії працювали й інші канатні фабрики. Так, в 1876 р. харківський 2-ї гільдії купець О. Левченко надіслав прохання в будівельне відділення Харківського губернського правління про видачу йому свідоцтва і затвердження проекту на облаштування канатної фабрики на землі, що належала йому та знаходилася всередині вигону м. Харкова, за передмістям Журавлівка. Фабрика мала бути з паровим двигуном та обробляти конопляне прядиво. Свої висновки щодо будівництва фабрики надавали і лікарі [124, арк. 3].

Коноплепрядильні фабрики Чернігівської губернії в кінці XIX ст. виготовляли мотузки й шпагати. Вони розміщувалися в північних повітах губернії в районах посиленого вирощування коноплі й льону, що були сировиною для підприємств. Коноплетіпальні, ткацькі і мотузкові фабрики Чернігівської губернії розміщувалися в північній частині губернії; найбільша з них (з виробництвом в 300–350 тис. крб.) – знаходилася Суразькому повіті; всіх же їх в 1897 р. нараховувалося в губернії 39. У Клинцях знаходилося 8

суконних фабрик, з виробництвом до 3,5 млн. крб., і одна панчішна фабрика, яка виготовляла 70–60 тис. пар панчів на суму до 15 тис. крб. [639].

В посаді Клинець, місцевість, де працювали великі фабрики, називали «Манчестером Чернігівської губернії». Власником фабрик була фірма «Басконт і К^о». Одна з цих коноплепрядильних фабрик, заснована в 1887 р., позиціонувалася як ткацька, мотузьяно-канатна і шпагатна. Вона спеціалізувалася на виготовленні мішків та фільтропресованого полотна й була оснащена двома паровими машинами на 262 к. с. На ній у 1895 р. працювало 400 робітників, а в 1897 р. – 540. Підприємство було застраховано в «Санкт-Петербурзькому Товаристві». Фабрика виготовляла в 1895 р. продукції на 237 тис. крб., а в 1897 р. – на 345 тис. крб. Очевидно, що це підприємство великого капіталістичного виробництва, що швидко нарощувало свої обсяги. Друга фабрика була меншою, заснована в 1893 р. Вона виготовляла шпагат, мала один паровий двигун на 41 к. с. На ній працювало в 1895 р. 80 робітників, а в 1897 р. – 112 робітників. За перший рік роботи фабрика виготовила продукції на 67 тис. крб., а за другий рік – на 63 тис. крб. [225, с. 287]. В 1899 р. в Клинцях на конопляно-прядильній і ткацькій фабриках працювали 660 робітників [77, арк. 12 зв.].

Інші коноплепрядильні фабрики виготовляли переважно необроблені пряжу та паклю, частково мотузки. Вони були облаштовані за старими зразками й мали у виробництві лише ручні колоди. Виробляли продукцію від травня до вересня-жовтня, зрідка до листопада; інколи працювали взимку. Робочий день був однозмінним по 8–12 годин. Робітників на одному підприємстві перебувало 10–30 чоловік, на деяких – до 40–50 чоловік. За списками фабричного інспектора в 1897 р. таких канатно-мотузьяних фабрик в Мглинському повіті було 16, Стародубському – 14, Новозбиківському – 3, Новгород-Сіверському – 3, Остерському – 3. Деякі з Мглинських та Стародубських закладів засновані давніше й виготовляли конопляного прядива та паклі на суму понад 30–50 тис. крб. Наприклад, в фабрика Стародубі (заснована в 1816 р.) виробляла продукції на 35 тис. в рік, в Почепі (працювала від 1830 р.) – на 75 тис., Воронці (від 1875 р.) – 50–80 тис., Еліонці (1889 р.) – на 125 тис. Сума виробництва інших фабрик не перевищувала 20–30 тис. крб. [225, с. 288].

Льонозаводів та конопляних тіпалень на Лівобережній Україні на початку ХХ ст. було лише 20, із них: 1 льонотіпальна фабрика в Полтавській губернії в м. Драбово Золотоніського повіту, що належала княгині Надії Барятинській [77, арк. 56 зв.]. На фабриці були парові котел і двигун, працювали 108 робітників [1, арк. 19]. Едуард Дермо в Лісняках Пирятинського повіту володів льонотіпальною фабрикою, робота на якій проводилася ручним способом [76, арк. 166 зв.]. Також згадуються 19 конопляних тіпалень у північних повітах Чернігівської губернії. Найбільшими з них володіли П. Волков у Новозбикові, Д. Карамін у посаді Воронок Стародубського повіту та М. Рудницький у Почепі Мглинського повіту. Власниками інших також були російські купці та міщани [290, с. 47].

На початку ХХ ст. в Україні в достатій мірі розвивалися конопрядильне, канатне й мотузяне виробництва. В Чернігівській губернії їх нараховувалося 12 з кількістю робітників 929, в Харківській – 3 з кількістю робітників 461, в Херсонській – 4 з кількістю робітників 229. Крім того, в Харківській губернії було одне підприємство з обробки джуту з кількістю робітників 313. Таке ж підприємство діяло і в Херсонській губернії (м. Одеса) з кількістю робітників 1111. Крім перелічених виробництв тут були ще невеликі заклади змішаного типу. Значно посилилася в Україні переробка конопель, зросли і площі посіву їх, які досягли в 1913 р. 127 тис. десятин, причому 45 тис. десятин припадало на Чернігівську губернію. Основна кількість зібраних конопель в Чернігівській губернії вивозилась за кордон і йшла на промислову переробку. В 1913 р. чернігівські коноплі становили 91,3% загальноукраїнського вивозу конопель. Також, Чернігівщина забезпечувала цією сировиною відповідні одеські заводи [528, с. 174].

Прядильних закладів на Лівобережжі було лише 6, але на одному з них працювало 2248 робітників, а вартість продукції становила 3 018 631 крб. на рік. Це було «Конопляної та канатної промисловості південноросійське товариство» в м. Харків. Власником його було товариство до якого входили Г. Рабинович, Ф. Фальк, І. Трескін, П. Гете та А. Пресс. На другій фабриці австрійського підданого К. Баксанта в Клинцях Суразького повіту Чернігівської губернії працювало 900 робітників, а річна вартість виробленої продукції становила 1,1 млн. крб. Це були надзвичайно великі підприємства навіть у порівнянні з російськими текстильними фабриками московського промислового району. Ще 4 невеликих фабрики у Чернігівській губернії належали Г. Канторову, І. Фейгіну, М. Елькіну і Т. Смирнову. Усі власники прядильень на Лівобережній Україні за соціальним походженням були купцями, крім австрійського підданого К. Баксанта з Клинців [290, с. 48].

Канатних заводів у Катеринославській губернії на 1862 р. було 5, на них виготовлялося продукції на суму 66 тис. крб. на рік. Продукцію заводи збували на снасті для каботажних суден на Азовське море. Заводи мали можливість виробляти більше товарів, бо в наявності була місцева конопляна сировина. Проте, офіційна цифра щодо обсягів виробництва занижена майже вдвічі. Було також три бавовняні фабрики з оборотним капіталом на 1 тис. крб. [199, с. 193–194].

В 1900 р. в українських губерніях у промисловості з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів працювало 56 підприємств, що виробили продукції на 4421,5 тис. крб., дохід від замовлень був 47,4 тис. крб. На утримання, освітлення, ремонт будівель та інвентарю виділялося 82,04 тис. крб. Майна страхували на 72,2 тис. крб. Податки й повинності сплачено 47,4 тис. крб. На благодійність витрачено 2,1 тис. крб. [182, с. 282–283].

Галуззю вироблено товарів: льон тіпаний – 2,5 тис. пудів вартістю 19,3 тис. крб., лляна пакля – 1,1 тис. пудів на 2,5 тис. крб., прядиво очіскове – 0,1 тис. пудів, прядиво конопляне – 72 тис. пудів, прядиво джутове – 192,8 тис.

пудів; 14,3 тис. крб., нитки – 1,6 тис. пудів; сировий товар: парусина, полотно – 17,3 тис. пудів; 146,3 тис. крб., пакувальні тканини – 6 тис. пудів на 37,5 тис. крб.; мішки: лляні – 1,2 тис. пудів на 9,2 тис. крб., конопляні – 0,2 тис. пудів на 2,1 тис. крб. (немає даних про те, чи проводилося відбілювання та фарбування тканин), канати, мотузки – 158 тис. пудів на 2,5 тис. крб., шпагат, в'язальні товари – 1,1 тис. пудів на 937,1 тис. крб., рибальські снасті – 1,1 тис. пудів на суму 2,5 тис. крб., інші товари – 0,1 тис. пудів на 0,4 тис. крб. [182, с. 286–292].

В галузі з обробки змішаних волокнистих матеріалів та виробів з текстильних матеріалів працювало 10 підприємств, сума виробництва яких була 20,2 тис. крб., дохід від замовлень – 225,3 тис. крб. На утримання, освітлення, ремонт будівель та інвентарю витрачено 12,27 тис. крб. Майна застраховано на – 2,47 тис. крб., податки й повинності – 3,65 тис. крб. [182, с. 294–297].

В 1901 р. Харківській губернії з працював 1 завод з обробки змішаних волокнистих речовин, вартість виробництва якого становила 10 тис. крб. [638].

Підприємства виробили продукції: вовняний і панчішний товар – 0,9 тис. пудів вартістю 19,9 тис. крб., корсети – 75,9 тис. пудів на суму 200 тис. крб., чоловіча і жіноча білизна – 1,236 тис. пудів на 100 тис. крб., одяг – 42,6 тис. пудів на 294,8 тис. крб., фуражки і шапки – 43,3 тис. пудів на 37,6 тис. крб. [182, с. 298–299].

В. Подолинський вказував на відсутність в Україні в середині 1870-х рр. бавовняних підприємств [547, с. 107]. В 1862 р. у Харківській губернії працювали 3 ватні фабрики, сума виробництва яких становила 65 420 крб. [229, с. 180], в 1883 р. у Херсонській губернії діяла ватна фабрика, на якій було 4 робітники, річна сума виробництва – 1 400 крб. [41, арк. 31].

Детальнішу інформацію про заклади бавовняної промисловості подає К. Пажитнов:

Таблиця 4.17

**Розміщення закладів бавовняної промисловості
в українських губерніях [536, с. 132].**

Губернії	К-сть закладів	К-сть робітників	К-сть закладів	К-сть робітників
	1866 р.		1913 р.	
Волинська	2	11	–	–
Подільська	6	44	–	–
Харківська	1	16	2	97
Херсонська	–	–	6	49
Таврійська	–	–	2	63
Разом	9	71	10	209

В 1900 р. у галузях з обробки бавовни працювало 4 підприємства, сума виробництва яких була 213,1 тис. крб., дохід від замовлень становив 49,7 тис. крб. Утримання, освітлення, ремонт будівель та інвентарю вартувало 3,4 тис. крб. Застраховано майна на 5 тис. крб., податків і повинностей сплачено 11,07

тис. крб., на благодійність витрачено 0,03 тис. крб. Промисловістю було вироблено продукції: вата – 1,9 тис. пудів вартістю 21,8 тис. крб., тканини – 18,1 тис. пудів на 49,7 тис. крб. [182, с. 246–252].

В 1901 р. Харківській губернії працювало 2 заводи з обробки бавовни, вартість виробництва яких становила 200 тис. крб. [637].

В Харківському повіті в 1901 р. працювала ситценабивна фабрика Торгового дому Підде «Васильєв і К^о», що мала 2 парові котли, 1 двигун, 50 робітників [85, арк. 95].

Фабрика з виробництва кубового ситцю розташовувалася в с. Журавлівка Харківського повіту. Вартість виробництва в 1904 р. становила 102 204 крб. Працювало 3 парові котли, поверхня нагріву I – 262 кв. фути, II – 409, III – 463 [87, арк. 56].

Необхідно зазначити, що в перше десятиліття ХХ ст. робота на ситценабивних фабриках проходила нерівномірно, з простоями. Найбільшої продуктивності ситценабивні фабрики досягли в 1909 р., коли було пофарбовано близько 52 тис. кусків тканини, вартістю близько 436 тис. крб., а за фарбування було отримано близько 140 тис. крб. В цілому, виробництво ситцю на харківських фабриках було стабільним і не показувало тенденцій до подальшого розвитку [224, с. 3–4].

Також в м-ку Хмільнику Літинського повіту Подільської губернії працювала ткацька фабрика бавовняного полотна. Вона належала Г. Мошкову, на ній працювало 50 робітників [3, арк. 14].

Шовкова промисловість. Коли вже суконне виробництво в Україні перебувало в такому занедбаному стані, то шовкове було зовсім незначним, хоча уряд докладав зусиль для впорядкування шовківництва в південній Київщині та Херсонщині (наприклад, в Новомиргороді). Проте й в усій Російській імперії кількість шовкових фабрик і робітників не збільшувалася, як суконних. В 1851 році усіх фабрик було 460, робітників 16 800, сума виробництва 6 187 400 крб. В 1871 р. фабрик було 450, робітників 15 400, сума виробництва 10 304 500 крб. Це означало, що шовкових фабрик не побільшало, лише відбулися процеси концентрації виробництва [547, с. 107].

В Києві ще в 1724 р. виник перший завод з розведення шовкової черви і вже в 1747 р. було вироблено 36 пудів золотого шовку [536, с. 323]. За архівними даними в середині ХІХ ст. в Харківській губернії шовкова промисловість була відсутня [92, арк. 2]. В середині ХІХ ст. в Подільській губернії було 3 шовкові фабрики, з 161 робітником, сумою виробництва – 1082 крб. [536, с. 321].

Обсяги шовкового виробництва від 1860 р. до 1866 р. скоротилися. В шовковій промисловості вже до реформи панувала робота за вільним наймом. Падіння виробництва пояснюється погіршенням економічного становища тих категорій населення, які створювали попит на шовкові вироби (дворянство та його оточення), бо одночасно спостерігалася скорочення в Російській імперії імпорту шовкових виробів з-за кордону з 6118 тис. крб. в середньому за 1856–

1860 рр. до 3930 тис. крб. в 1861–1865 рр. В інших галузях промисловості спад виробництва відбувся через перехід від кріпосництва до вільнонайманої праці [536, с. 354].

В 1911 р. в Подільській губернії діяли наступні шовкові фабрики. В Гайсині працювала казенна шовкова фабрика, на якій працювало 5 майстрів-росіян, сума виробництва – 25 крб. В Могилеві діяла 1 приватна шовкова фабрика. В Могилівському повіті було 2 шовкові фабрики, де працювало 2 майстри-росіянина, 6 робітників, вироблено товарів на 3000 крб. В Ушицькому повіті була 1 шовкова фабрика, на якій працювали 1 майстер-росіянин, 3 робітники, вироблено товарів на 675 крб., оборотний капітал становив 750 крб. [55, арк. 1 зв.–9].

Шкіряна промисловість. До середини ХІХ ст. розміри шкіряного виробництва в Україні були невеликими. Дрібні виробники збували свою продукцію переважно на місцевих ринках. Переважання вільнонайманої праці стало найголовнішою умовою, що сприяла капіталістичному розвитку шкіряного виробництва.

В Російській імперії від 1804 до 1860 р. кількість шкіряних заводів збільшилася з 850 до 2410, кількість робітників на них – з 6304 до 13 489. Лише за останнє десятиліття перед відміною кріпосного права, з 1850 до 1860 р., обсяг виробництва шкіряних заводів зріс майже в два рази (з 8,5 до 16,8 млн. крб.), при збільшенні кількості підприємств всього на 34% (з 1806 до 2410), а робочої сили на 13% (з 11961 до 13489 чоловік) [444, с. 14].

В другій половині ХІХ ст. і на початку ХХ ст. завдяки збільшенню потреб для військового відомства шкіряна промисловість України вступає на шлях інтенсивнішого розвитку. За період від 1871 до 1900 р. при різкому скороченні кількості підприємств (з 1249 до 55) обсяг виробництва виріс з 4,3 млн. крб. до 5,1 млн. крб., а в 1912 р. при подальшому скороченні кількості підприємств (до 33) випуск продукції порівняно з 1871 р. збільшився вдвоє (до 8,6 млн. крб.). В другій половині ХІХ ст. в Україні організовуються найбільші шкіряні заводи: київський (1859 р.), васильківський (1864 р.), бердичівський (1855 р.), одеські (1866, 1890, 1894 роки), кременчуцький (1881). Найбільший розвиток шкіряна промисловість отримує в Київській та Чернігівській губерніях, де були зосереджені шкіряні промисли, а також в Одесі – крупному портовому центрі. Зосередженню тут виробництва сприяли залізничне будівництво, поступове проникнення іноземної сировини та дубильних матеріалів. Крупна шкіряна промисловість особливо швидко розвивалася в торгових центрах. Достатньо вказати, що лише заводи Бердичева та Одеси випускали в 1908 р. до 60% всієї шкіряної продукції України, а в 1912 р. – 64%. На Київську та Херсонську губернії, за даними на 1912 р., припадало близько 55% всіх заводів і близько 77% усіх робітників. Значна частина заснованих в пореформений період підприємств використовувала досвід передових російських заводів і запровадила найбільш раціональні для цього часу методи дублення шкіри, апаратуру, машини, що приводилися в дію паровим двигуном. Однак на

більшості підприємств продовжувала переважати рутинна техніка та примітивні способи виробництва. Дрібні підприємства зберігали давні прийоми виробництва, виготовляли товари особливої специфікації з урахуванням низької купівельної здатності населення, а також місцевих топографічних та сировинних умов [444, с. 22].

Необхідно відзначити, що до Першої світової війни легка промисловість, в основному зосереджувалася в найбільших містах і торгових центрах, що диктувалося суто економічними перевагами. Наприклад, Бердичівський шкіряний завод, розташовувався в Київській губернії. Його виникнення в 1875 р. та розвиток були продиктовані низкою факторів. Головними з них були: Київський економічний район, з прилеглими до нього губерніями володів значними сировинними ресурсами, крупними лісовими масивами, що були продовженням Полісся. Київський район мав на той час відносно розвинену сітку залізничних доріг і включав у себе суходольну частину Дніпра, а також здавна був крупним торгово-промисловим центром. З урахуванням цих факторів, на долю Київської губернії в 1912 р. припадало 28% всіх заводів, 45% всіх робітників, 28,5% всієї шкіряної продукції українських губерній та 2,3% всіх заводів, 4% всіх робітників, 2,9% всієї шкіряної продукції Російської імперії в цілому [283, с. 33].

У 1860 р. на Україні діяло 254 шкіряних підприємства, вартість продукції яких становила 950 тис. крб. Хоч серед цих підприємств було багато дрібних, проте вони, обробляючи щороку сотні тисяч шкір, сприяли розвитку товарного виробництва [449, с. 39].

У 90-х роках ХІХ ст. шкіряне виробництво зростало нерівномірно, оскільки на постачання сировини негативно впливало зменшення поголів'я худоби через неврожаї в селянських господарствах [481, с. 337].

В. Подолинський зазначає, що серед українських губерній найбільше шкіри вироблялося в Херсонській губернії на 20 заводах з 214 робітниками, вартістю виробництва на 734 838 крб. і на Катеринославщині на 16 заводах з 108 робітниками, вартістю виробленої продукції на 553 407. На Правобережній Україні на Київщині працювало 46 заводів з 188 робітниками і вартістю виробництва на 235 784 крб., Поділлі – заводів 89, робітників 330, сума виробництва – 78 346 крб., на Волині працювало 156 заводів з 398 робітниками з сумою виробництва на 205 748 крб. [547, с. 108].

Харківська губернія наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. за основними показниками розвитку шкіряно-черевичного промислу стабільно трималася в першій десятці губерній Російської імперії. Наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. його найбільшою концентрацією відрізнялися Старобільський, Ізюмський, Валківський, Охтирський і Сумський повіти. Найбільшим центром шкіряно-черевичного кустарництва в Харківській губернії була слобода Нова Водолага Валківського повіту, де наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. була зосереджена максимальна кількість дрібних закладів цього профілю. В цей же період кількість осіб, зайнятих у кустарному шкіряно-черевичному виробництві

становила близько 20% від усіх задіяних у дрібній промисловості Харківської губернії. Місткість ринку збуту для товарів кустарного шкіряно-черевичного виробництва була обумовлена як наявністю вихідної сировини, що вимагала або переробки, або утилізації, так і стабільною потребою населення в елементарних предметах гардеробу (взуття, одяг). Фабричне шкіряно-черевичне виробництво, що з'явилося в Харківській губернії наприкінці XIX ст., не змогло істотно вплинути на розвиток цієї галузі кустарництва. Це пояснюється тим, що багато хто з кустарів-шевців регіону займалися як виготовленням, так і ремонтом взуття, що дозволяло їм гнучко реагувати на зміну кон'юнктури ринку товарів і послуг, зберігаючи свій бізнес [364, с. 53].

Шкіряна промисловість була поширена майже в усіх українських губерніях і представлена досить значною кількістю підприємств, які, проте, до кінця XIX ст., за деяким винятком, залишалися на мануфактурній стадії розвитку. Найбільшими серед них були Київський, Бердичівський, Васильківський і Одеський шкіряні заводи. Обсяг виробництва закладів по обробці шкіри (за неповними даними звітів губернаторів) становив у вартісному обчисленні 1,4 млн. крб., у 1865 р. і 1,3 млн. крб. у 1875 р., а в 1884 р. зріс до 3,7 млн. крб., або в 2,6 раза проти 1865 р. Найбільше шкіри вироблялося в Київській, Катеринославській та Херсонській губерніях. Негативний вплив на розвиток підгалузі справила економічна криза 1885 р. У 90-х роках виробництво зростало нерівномірно, оскільки на постачання сировини негативно впливало зменшення поголів'я худоби через неврожаї в селянських господарствах [481, с. 337].

Найбільше підприємств з виробництва шкіряних виробів було в Київській, Чернігівській і Херсонській губерніях. Кількість заводів та їх річне виробництво в Київській, Чернігівській губерніях майже однакове: 62 заводи в Чернігівській губернії виробляли на суму 1 386 тис. крб., 58 заводів в Київській губернії – на суму 1 229 тис. крб. Центрами шкіряної промисловості Київської губернії були міста Київ, Бердичів і Сміла. В Бердичівському повіті був завод Шленкера, заснований в 1875 р., діяло дві парові машини на 75 кінських сил. Річний оборот досягав 33 300 виправлених шкір на суму 320 тис. крб. Робітників на заводі – 127 чоловік. При заводі діяла лікарня на два лікарняних ліжка. Менше за розмірами виробництво в 100 тис. крб. – завод Кобеєца в передмісті Києва, заснований в 1845 р. Він мав парову машину на 20 к. с. і 24 робітники. Кількість виправлених шкір становила 16 500 штук [585, с. 99].

У 1866 р. в Макарові Київської губернії були вже дрібні підприємства: два шкіряні заводи. На шкіряних заводах працювало всього по 9 робітників, оброблялося на рік 800 шкір [623].

В 1878 р. в Київській губернії збільшилися шкіряне, білошкірне та хутряне виробництва. Працювало 44 шкіряних заводів, 5 білошкіряних, 4 хутряних. Перші виробили шкіри на 1 210 348 крб., що було на 142 тис. крб. більше, ніж у 1877 р., другі – на 21 200 крб., що на 3,5 тисячі крб. більше минулого року, хутряні вичинили на 49 500 крб., тобто на 8 тис. крб. більше.

Хоча ціни на сировинні шкіри були доволі високими та часто коливалися, однак зменшення привозу шкіри закордонної вичинки, внаслідок підвищення митних тарифів, в кінцевому результаті сприятливо позначилося на продуктивності місцевих заводів, збільшивши збут їхньої продукції. В наслідок цього, за сприятливої кон'юнктури, в 1878 році в губернії було засновано один шкіряний завод. Також існувало суконне та вовняно-салфеткове виробництва, що виготовило 19 фунтів продукції на суму 570 496 крб. [31, арк. 30].

Найбільше шкіряних заводів у 1878 р. було в м. Києві – 13 (шкіряних, білошкіряних і хутряних), на яких працювало 158 робітників, сума виробництва становила 324 150 крб. та Бердичеві – 5 заводів, з 20 робітниками, сумою виробництва 17 650 крб. [31, арк. 52 зв.–55].

Шкіряне виробництво в Київській губернії в 1878 р. становило 1 210 тис. крб., а в 1879 р. – 1 346 тис. крб. Таким чином, обсяги виробництва зросли на 136 тис. крб. [34, арк. 20 зв.].

Таблиця 4.18

Шкіряні заводи Київської губернії в 1879 р. [34, арк. 40–42].

Місто, повіт	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Київ	8	154	311 000
Київський повіт	6	26	87 110
Радомишль	5	22	66 900
Радомишльський пов.	7	21	33 175
Черкаський пов.	2	73	201 500
Васильків	2	14	43 000
Васильківський пов.	6	17	35 420
Умань	1	8	9 100
Бердичів	3	27	35 500
Бердичівський пов.	3	172	523 500
Всього	43	534	1 346 195

Шкіряне виробництво в Київській губернії в 1885 р. виробило продукції на 789 тис. крб., а в 1886 р. – на 832 тис. крб., тобто відбулося зростання на 42 тис. крб. [45, арк. 10 зв.]. Дані про шкіряні підприємства Київської губернії в 1886 р. наведено в додатку К.

В Київській губернії в 1890 р. знаходилося 43 білошкірних фабрик. В Подільській губернії в 1890 р. працювало 74 шкіряних заводи. У Волинській губернії в 1890 р. було 44 шкіряні заводи [20, арк. 62, 70, 81–81 зв.]. В 1909 р. в Київській губернії було 27 шкіряних заводів, сума виробництва 2470 тисяч крб., працювало 835 робітників [236, с. 73]. В Бердичеві діяло 2 шкіряні заводи, сума виробництва 1,995 тисяч крб., робітників 517 [236, с. 76].

В Чернігівській губернії переважали заводи з дрібним виробництвом від 3 до 25 тисяч крб. Шкіряна промисловість Херсонської губернії представлена 16 заводами з 475 робітниками, з 1 070 000 крб., зосереджена переважно в м.

Одеса. Найбільшими заводами були: Параскева, заснований в 1858 році, мав 2 парові машини на 30 к. с., виготовляє 21 500 шкіру на суму 400 тисяч крб., робітників – 117. Завод Коадзаки працює з двома паровими двигунами і 38 робітниками, в рік виправляє 36 200 шкір, вартістю 362 тисячі крб. В Єлисаветградському повіті завод Товариства Ольвіопольського шкіряного заводу, заснований в 1869 році, виготовляв 12 тис. шкір на суму 180 тис. крб. На заводі працювала одна парова машина і 70 робітників [585, с. 99]. Деякі шкіряні заводи Чернігівської губернії виготовляли продукції в рік на 20–30 тис. крб., сукновальні – на 5–10 тис. крб. [225, с. 293].

В Чернігівській губернії в 1879 р. нараховувалося 93 шкіряні заводи, де працювало 457 робітників. Сума виробництва шкірзаводів становила 395 710 крб. Найбільше шкірзаводів діяло в Новозбиківському повіті (20), сума виробництва новозбиківських заводів становила 180 779 крб., працювало 66 робітників [35, арк. 36–40].

В 1880 р. в Чернігівській губернії кількість шкіряних заводів зросла до 98, сума виробництва яких становила 401 008 крб., на них працювало 292 робітники [82, арк. 151, 151 зв.].

В Херсонській губернії в 1889 р. у містах та посадах діяло 10 шкіряних заводів, сума виробництва на яких становила 286 тис. крб. та працювало 102 робітники, в повітах – 10 шкірзаводів, сума виробництва – 7 тис. крб., 19 робітників [255, с. 80].

В 1909 р. в шкіряній промисловості Одеси працювало 12 заводів, сума виробництва яких становила 3580 тис. крб. і було задіяно 630 робітників [99, арк. 40; 236, с. 218]. Обсяги виробництва шкіряної промисловості становили 3 579 772 крб. що складало 7,3% щодо усієї промисловості міста [99, арк. 38]. В шкіряній промисловості Одеси в 1910 р. працювало 9 заводів і 476 робітників [98, арк. 83].

На початку ХХ ст. частка шкіряної промисловості Одеси відносно всієї промисловості міста складала 7,3% [99, арк. 42].

Шкіряних заводів у Волинській губернії в 1867 р. було 211, в тому числі в містах – 30, з сумою виробництва до 77 тис. крб. і 181 в повітах з виробництвом близько 129 тис. крб. За повітами губернії шкіряні заводи розподілялися наступним чином (див. табл. 4.19).

У звіті генерал-губернатора за 1878 р. вказувалося, що у Волинській губернії діяло 152 шкіряних заводи, сума виробництва на яких становила 197 177 крб. та працювало 503 робітники [30, арк. 78 зв.].

У Волинській губернії в 1879 р. шкірзаводи виробили продукції на 232 800 крб. [32, арк. 33]. Детальнішу інформації про кількість підприємств, робітників та продуктивність виробництва подано в додатку Л.

Шкіряне виробництво у Волинській губернії в 1882 р. становило 248 867 в крб., а в 1883 р. – 200 682 крб. Таким чином, шкіряне виробництво зменшилося за рік на 48 185 крб. або на 19,4%. Зменшення шкіряного виробництва у

Волинській губернії пояснюється закриттям 7 шкіряних заводів внаслідок відсутності збуту продукції [42, арк. 12–13].

Таблиця 4.19

**Шкіряні заводи
Волинської губернії в 1867 р. [187, с. 292–293]**

Повіти	Кількість заводів	Кількість робітників	Вартість виробництва, тис. крб.
Житомирський	18	90	55
Новоград-Волинський	27	130	19,5
Овруцький	21	49	10
Старокостянтинівський	9	30	9
Заславський	14	44	7,5
Кременецький	6	20	6
Луцький	33	63	5
Володим.-Волинський	9	24	4
Рівенський	11	26	4,5
Ковельський	6	23	3
Дубенський	22	43	3
Острозький	5	13	2,5

У Волинській губернії в 1883 р. діяло 28 шкіряних заводів. На них працювало 108 робітників, сума виробництва в містах становила 75 902 крб. У повітах губернії працювало 168 шкіряних заводів, з 501 робітником та сумою виробництва 124 780 крб. Загалом було 196 заводів, 609 робітників та сума виробництва 200 682 крб. [42, арк. 46].

В 1889 р. у Волинській губернії всього було 447 шкіряних заводів з оборотом у 211 493 крб. [611].

Розміщення та продуктивність шкіряних підприємств Волинської губернії в 1905 р. подано в додатку М.

Підприємств шкіряної промисловості в Подільській губернії в 1864 р. було 22, де працювало 335 робітників, продукції виготовлено 44 880 аршинів вартістю 65 260 крб. [565, с. 182]. В 1869 р. було 69 шкіряних заводів [152, арк. 15]. В Подільській губернії в 1877 р. діяло 58 шкіряних заводів, в 1896 р. – 68, сума виробництва яких становила 35 526 крб. [153, арк. 1–150]

Сума виробництва шкіряної галузі Подільської губернії в 1878 р. становила 40 310 крб., а в 1879 р. – 53 400 крб. Таким чином, виробництво збільшилося на 13 090 крб. [33, арк. 16 зв.]. Відомості щодо розміщення та продуктивності шкіряної галузі Подільської губернії представлено в таблиці 4.20.

**Шкіряні заводи
Подільської губернії в 1879 р. [33, арк. 32–34].**

Міста, повіти	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Кам'янецький пов.	10	18	2 400
Проскурівський пов.	1	1	300
Летичівський пов.	8	20	13 000
Літин	1	1	200
Літинський пов.	4	4	500
Вінниця	1	2	200
Брацлав	1	1	200
Гайсин	1	5	8 500
Гайсинський пов.	6	12	4000
Ольгопольський пов.	1	2	400
Балта	5	12	5 000
Балтський пов.	1	2	1 000
Ямпільський пов.	1	2	300
Могилів	4	10	7 200
Могилівський пов.	10	25	6 000
Ушицький пов.	4	10	4 200
Разом в губернії	59	127	53 400

В 1911 р. в повітах і містах Подільської губернії розташовувалися наступним чином. В Кам'янець-Подільському повіті діяло 2 шкіряних заводи, що належали поміщикам. На них працювало 2 майстрів-росіян, 6 робітників, вироблено товарів на 2 533 крб. Продукція збувалася на місці та в сусідніх губерніях. В Проскурівському повіті діяло 4 шкіряних заводи на який працювало 4 майстри-росіяни, 8 робітників, вироблено товарів на 2150 крб., оборотний капітал становив 830 крб. Продукція збувалася на місці та в сусідніх губерніях; були посесійними. В Летичівському повіті діяло 2 шкіряних заводи на який працювало 6 робітників, вироблено товарів на 1010 крб., оборотний капітал становив 520 крб. Продукція збувалася на місці та в сусідніх губерніях. Посесійні. В Літинському повіті діяв 1 шкірзавод, де працював 1 іноземний майстер, вироблено товарів на 4000 крб., оборотний капітал 1000 крб. Продукція збувалася на місці та в сусідніх губерніях. Посесійний. У Вінницькому повіті працював 1 шкірзавод, де працювали 1 майстер-росіянин, 5 робітників, вироблено товарів на 200 крб., оборотний капітал 95 крб. В Могилеві діяло 3 шкірзаводи, в Ольгопільському повіті 3 шкірзаводи, де працювали 3 іноземні майстри, 24 робітники, вироблено товарів на 1400 крб. Продукція збувалася на місці та в сусідніх губерніях; належали поміщикам. В Ушицькому повіті – 3 шкірзаводи, працювали 3 майстри-росіяни, 25 робітників,

вироблено товарів на 2 057 крб., оборотний капітал становив 1600 крб. [56, арк. 1 зв.–9].

Всіх фабрик і заводів працювало в Харківській губернії в 1862 р. 465, сума виробництва – 5 739 296. Шкіряних заводів у Харківській губернії в 1862 р. було 10, сума виробництва – 28 306 крб. Шкіряних заводів у Валках – 8, сума виробництва – 2850 крб. В Змієві діяло 2 шкіряні заводи, сума виробництва – 600 крб. Овчинний завод, сума виробництва – 9800 крб. В слободі Біловодській 1 шкіряний завод, сума виробництва – 1200 крб. Овчинний завод в с. Васильківці Лебединського повіту [229, с. 180–182].

В Харківській губернії в м. Суми в 1901 р. працювали шкіряний завод К.М. Пашкова, було задіяно 15 робітників [85, арк. 95] та шкіряний завод, що належав Ф. Гавриленку, на якому працювало 7 робітників [86, арк. 110].

Біля Сум діяло два шкіряних заводи: Костянтина Пашкова, що виготовляв різні шкіри; вартість виробництва становила 20 201 крб., працювало 16 чоловік та шкіряний завод Федора Гавриленка, вартість виробництва – 8 760 крб., працювало 16 чоловік [87, арк. 93].

Значний внесок в розвиток шкіряної галузі вклав найбільший саф'яновий завод купця Горячкіна в Клинцях. На ньому протягом 1861 року вичинялося понад 40 тисяч шкір та понад 2 тисячі пудів вовни збував суконним фабрикантам. Опойки заводу високої якості відправлялися до Петербургу на завод Миллера; а саф'ян виняткового бронзового фарбування не виготовлявся ніде більше в Росії. На Кибирщинському шкіряному заводі Суразького повіту вичиняли дублені та прості овечі шкіри в невеликих обсягах. На інших заводах виготовляли юхту, чорний і білий опоїк, сиру подошвену шкіру. Всі ці вироби збувалися на ярмарках в навколишніх губерніях. Більшість виробництва перебувало в руках не надто заможних міщан і селян, воно не відзначалося досконалістю своїх виробів та перебував на початкових етапах становлення заводської промисловості [200, с. 282].

Джерела вказують на наявність дрібних промислових підприємств легкої промисловості в Тираспольському, Балтському і Ольгопольському повітах. Так, наприклад, згадуються чотири шкіряних майстерень в м. Рашків, в яких 12 робітників протягом року обробляли до 1900 шкір. В 90-ті роки XIX ст. чотири шкіряних і два суконних заклади, що виготовляли за рік загальної продукції на суму 6,3 тис. крб. В 60–80 роки XIX ст. в цих повітах провідну роль в розвитку дрібної промисловості відігравали заклади з обробки продукції тваринництва, однак в наступні роки вони занепали. До цього спричинилися збільшення конкуренції та скорочення поголів'я рогатої худоби та свиней. Серед підприємств галузі виділялися продуктивністю шкіряні майстерні. Вони були сезонними (працювали по 4–8 місяців на рік), і відрізнялися примітивним обладнанням. Шкіряне виробництво лівобережних районів Придністров'я, незважаючи на наявність багатой сировинної бази, не отримало широкого розвитку. Член Херсонського губернського статистичного комітету К. Рудановський відзначав, що воно займає незначне місце у промисловому

виробництві регіону. Кількість заводів настільки обмежена, що місцевий попит на вироби зі шкіри задовільнявся постачанням з внутрішніх губерній Росії або з-за кордону. До того ж асортимент виробів був дуже обмеженим, а їх – низькою. Слабкість розвитку шкіряного виробництва у вказаних районах пояснювалася дефіцитом капіталу і кваліфікованих робітників, а також пріоритетністю сільськогосподарського виробництва [462, с. 27].

Відносно більшості місцевих шкіряних закладів відзначалося, що вони ні за своїм облаштуванням, ні за оцінкою їх засобів виробництва не можуть бути зараховані до заводів. Їм були притаманні невпорядкована побудова будівель, відсутність запасів сирової шкіри, матеріалів для обробки сировини та низька якість готової продукції. Робота на цих підприємствах відбувалася не протягом усього року, а періодами, зупинялася часто через нестачу засобів. Хоча сучасники вказували, що серед описаних підприємств зустрічалися й такі, де асортимент товарів був досить широким і завдяки застосуванню нових методів обробки шкіри доброї якості. Так, в шкіряній майстерні одного григоріопольського купця вироблялися підшвенний і юхтовий товар, саф'ян, виросток, опоїк, замша і лакована шкіра, що користувалися великим попитом.

Розвиток шкіряного виробництва в Балтському і Тираспольському повітах в пореформений період характеризувався такими даними: в 1868 р. тут було зареєстровано 13 закладів з обсягом виробництва 13,7 тис. крб. і з 27 робітниками; в 1878–1879 рр. відповідно 18 закладів, 34,3 тис. і крб. і 66 робітників і в 1894 р. – 7 закладів, 19,5 тис. крб. і 30 робітників. Як бачимо, шкіряне виробництво на вказаній території до кінця XIX ст. скоротилося. Звузилася й територія його поширення: якщо в 60–70-ті роки XIX ст. шкіряне виробництво розвивалося в Дубосарах, Григоріополі, Крутих, Балті й Рашкові, то до кінця досліджуваного періоду воно збереглося лише в останніх двох населених пунктах [462, с. 28].

Шкіряні заклади в основному були дрібними ремісничими майстернями з незначними обсягами виробництва (від 150 до 1000 крб. на рік) і невеликою кількістю робітників. На фоні цих підприємств виділялися деякі мануфактури, що за офіційною статистикою відносилися до «заводів». До таких, наприклад, належали шкіряні заводи в Дубосарах. Обсяги виробництва одного з них від 1878 по 1884 рр. збільшився від 4,5 тис. до 51 тисячі крб. і кількість робітників зросла відповідно – від 4 до 15 чоловіків. Річний обсяг випуску продукції іншого дубосарського підприємства коливався від 3 тисяч до 12 тис. крб. Аналогічне підприємство було і в Григоріополі. Проте від середини 80-х років XIX ст. названі шкіряні підприємства перестали функціонувати [462, с. 29–30].

Для конкретного уявлення про заклади по обробці шкір наведемо кілька описів.

Шкіряний завод в Радомишлі, на Київщині, належав Царовському. Заснований він був в 1865 р. його вартість дорівнювала 800 крб. Річне утримання закладу під час виробництва в 1869 р. становило 100 крб. і поза виробництвом – 25 крб. Було використано 1000 пудів кори на 150 крб., вапна 15

четвертей на 14 крб., шкір 300 на 900 крб., дров на 30 крб. На підприємстві вироблено 6000 пар підшов на 1400 крб. Загальна кількість робітників становила 3 чоловіка, майстрів – 1, строкових робітників-чоловіків – 2; плата майстра – 100 крб., строкових робітників – по 60 крб. на рік. Заклад працював 270 днів на рік. Збут товарів здійснювався на місці [528, с. 177].

На Київщині в с. Бобинцях у 1869 р. працював шкіряний завод Родзянка, який перебував в оренді в купця В. К. Кобцева. Відкрито цей завод в 1859 р.; його вартість становила 1786 крб., річне утримання – 170 крб. Завод в 1869 р. виробив товарів на 2074 крб.; кількість робітників становила 16. Працював завод лише три місяці на рік. Товари продавалися у Києві [528, с. 177].

Київський шкіряний завод Самуїла Шепелянського заснований в 1900 р. Завод переробляв 1500 пудів сирих волоних та кінських шкір за рік. Вартість товару становила 17 тис. крб. Головне виробництво – юхта й підшви – 750 пудів. Сума річного виробництва – 17 тис. крб. На підприємстві працювало 20 робітників. Завод не займався експортом безпосередньо [68, арк. 9–10 зв.]. На шкіряному заводі В. В. Кобеця в 1907 р. працювало 80 робітників і паровий двигун. Виробництво відбувалося протягом року [157, с. 28].

Вражають темпи зростання обсягів виробництва на Бердичівському шкіряному заводі в грошовому обчисленні. Якщо в перші роки вироблялося продукції на 250 тис. крб., то вже наприкінці 70-х років XIX ст. за рік на заводі оброблялося 39 500 шкір на 479 500 крб., а за даними довідника торгово-промислових і фабрично-заводських підприємств 1907 року на заводі перероблялося 54 126 шкір підшвених і юхтових на 964 781 крб. та 19 417 шкір шорних і лакованих на 474 229 крб., сума виробництва складала вже 1 446 083 крб. [624].

До цього у Бердичеві вже діяли шкіряні заводи, зокрема, у 1864 р. підприємець з Австрії Мартен Ціллер відкрив власний шкіряний завод. Функціонував також шкіряний завод, що належав німцю Альберту Ріхтеру.

Чимало діяло й таких закладів, де працювало 20–50 робітників, але найбільш поширеними були дрібні підприємства з кількістю робітників до 10 чоловік. Лише в поодиноких випадках створювалися великі шкіряні заводи на акціонерних засадах. Так, в 1884 р. в Одесі було засновано і затверджено царем акціонерне «Товариство Південноруського шкіряного виробництва». Засновниками його були потомствений почесний громадянин П. Ф. Родоканакі і торговий дім в Одесі «Ф. П. Родоканакі». Основний капітал товариства становив 300 тис. крб. [528, с. 177].

У 1898 р. Карл Антель заснував в Одесі шкіряний завод, який виробляв шкіри, сушив їх, перемелював кістки та кору [375, арк. 3]. У 1902 р. шкіряна справа в Херсонській губернії була розвинута слабо. В Одесі на початку XX ст. діяло 14 шкіряних заводів на яких працювали 480 робітників. Із цих заводів 10–12 були невеликі за розмірами, на яких в середньому працювало по 8–12 робітників. З усіх заводів Херсонської губернії найпродуктивніші розташовувалися заклади в Єлисаветградському повіті [96, арк. 5, 26].

Наведемо описи кількох шкіряних заводів. Одеський шкіряний завод селянина Тараса Грязнова засновано в 1859 р. На заводі оброблялася шкіра волова вартістю по 8 крб., ялова – 6 крб. Працював кінний привід. На заводі виготовлося 575 штук шкіри на 4450 крб., працювало 5 робітників [92, арк. 52].

На шкіряному заводі Андрія Соколовського оброблялася шкіра волова вартістю по 8 крб., ялова – 6 крб. Працював кінний привід. На заводі виготовлося 1300 штук шкіри на 10 200 крб., працювало 6 робітників [92, арк. 54].

На Південноросійському шкіряному заводі в м. Одесі в 1909 р. працювало 120 робітників і 16 службовців. На заводі Гомберга працювали 40 робітників і 5 службовців. На заводі синдикату Продаремінь було 70 робітників і 5 службовців. Зарплата робітників становила 3 150 крб. в місяць (по 45 крб. в середньому на 1 робітника), службовців – 360 крб. (60 крб. в середньому на 1 службовця) [100, арк. 1–1а; 77, арк. 105].

Шкіряна промисловість у системі цензової легкої промисловості Наддніпрянської України посідала помітне місце і в 1913 р. дорівнювала за виробництвом валової продукції 35,7%. На українські губернії припадало у 1912 р. понад 10% всього обсягу виробництва шкіри в Росії, а за виробництвом так званих жорстких шкір питома вага перевищувала 16% [528, с. 175].

В пореформений період на території лівобережного Придністров'я серед інших розвивалися інші види дрібної легкої промисловості. Так, в 1904 р. в Тираспольському повіті було зареєстровано 229 взуттєвих, 168 кравецьких, 12 кожухових і 23 лимарних майстерень із загальним обсягом продукції на суму 115 тис. крб. і чисельністю 615 робітників. Крім того в Тирасполі працювали при ватні майстерні, де шість робітників виробляли продукції на суму 2,4–3 тис. крб. [462, с. 34].

Стан деяких галузей легкої промисловості України в 1900 р. показано в таблиці 4.21:

Таблиця 4.21

Кількість підприємств, випуск продукції і кількість робітників галузей легкої промисловості України в 1900 р. [444, с. 25]

Виробництва	К-сть підприємств	Сума виробництва, тис. крб.	К-сть робітників
Шкіряне	55	5071	1802
Взуттєве	7	173	107
Білошвейне, галстуки, корсети, кравецьке	17	623	471
Приводних ременів, брезенту, технічних тканин	1	20	49

Якщо врахувати, що в Україні в складі другої і третьої груп підприємств більшість складала дрібні ремонтно-взуттєві майстерні й майстерні з виробництва головних уборів, а вся четверта група складалася з одного підприємства з виготовлення технічних тканин, то можна стверджувати, що фабрично-заводського виробництва взуття, швейних і трикотажних виробів в Україні не існувало. Якщо ми звернемося до даних дослідження відділу Міністерства торгівлі і промисловості про стан виробництва за 1910–1912 рр., то знайдемо додаткове підтвердження цієї думки. Так, в групі під назвою «Виробництва зі змішаних прядильних матеріалів, виробництва предметів одягу, гудзиків і галантерейного товару» в Україні було підприємств: в 1910 р. – 3, в 1911 р. – 4, в 1913 р. – 5. З них одне – з виробництва технічних тканин з кількістю робітників 120–125 чоловік, одне – з виробництва в'язаних і панчішних виробів (102–108 робітників) і одне – з виробництва корсетів, головних уборів і біло швейних виробів (92–106 робітників). Збільшення кількості підприємств у 1911 і 1912 роках відбувалося за рахунок організації нового виробництва з целулоїда [444, с. 24–25].

По групі X «Обробка тваринних продуктів» на частку України припадало близько 9% підприємств, а за кількістю робітників до 5%. В цій же групі шкіряно-взуттєвих підприємств в Україні в 1910 р. було 32 підприємства, в 1911 р. – 37, в 1912 р. – 36. На Україну з цієї групи підприємств припадало лише 6%, 4% від усіх робітників. Із вказаної кількості підприємств цієї галузі в Україні займали шкіряні заводи: в 1910 р. було 32 шкіряних заводи з 1528 робітниками, в 1911 р. – 35 заводи з 1558 робітниками і дві взуттєві фабрики, на яких працювало 34 робітники, в 1912 р. – 34 шкіряних заводи з 1511 робітниками і дві взуттєві фабрики з 37 робітниками. Таким чином, лише з 1911 р. виникає взуттєве виробництво фабрично-заводського типу. Ці дві фабрики в 1912 р. випустили продукції лише на 35 тис. крб. На одне шкіряне підприємство припадало в середньому близько 50 робітників, а на взуттєве – 18 робітників [444, с. 25–26].

Процес розвитку шкіряної промисловості в умовах багатокладної економіки українських губерній в другій половині XIX – початку XX ст. був складним і непрямолінійним. Від 80-х років XIX ст. у господарському житті Наддніпрянщини починає чітко простежуватися тенденція переваги великих промислових підприємств над закладами кустарного типу. Відсталість шкіряної промисловості в Україні пояснюється тими ж причинами, що були притаманні всій промисловості Російської імперії, а також рядом специфічних для українських губерній обставин.

Таким чином, зі згаданих галузей легкої промисловості в Україні у вигляді фабрично-заводського виробництва діяла лише шкіряна галузь. А виробництво взуття, швейних і трикотажних виробів було зосереджено в руках кустарів і ремісників. Рівень виробництва легкої промисловості українських губерній був набагато нижчим, ніж в центральних районах Росії. Лише в роки Першої світової війни взуттєва, швейна і трикотажна галузі вступають у вищу

фазу розвитку. Однак і в цей період організуються всього лише декілька фабрик, що засновувалися через потреби війни і які відзначалися низьким організаційно-технічним рівнем. В цей період майже призупиняється процес відтворення основного капіталу. Наявні виробничі потужності використовувалися в неповну силу.

В 1902 р. виник проект створення виробництва рентабельних сортів шкіри з використанням російської сировини. Автором проекту був А.Ф. Диль – німець за походженням. Мета цієї проекту-брошури – підвищити рентабельність шкіряного виробництва в Херсонській губернії. В Росії намагалися розвивати шкіряну промисловість через підвищення митних тарифів на шкіру та шкіряні товари. Звичайно, це позитивно впливало на галузь, але при цьому через підвищення тарифів, зростали ринкові ціни на продукцію. Насправді, прибуток для фабриканта не обумовлюється підвищенням цін, але пропорціями в яких перебувають сировинні матеріали та їх досконале використання відносно збутових цін. Чим дешевше обходиться фабрикація, тим більший прибуток, тим швидшими темпами зростає продуктивність підприємства та більше нівелюється іноземна конкуренція. Саме лише підняття ціни вказує на експлуатацію споживачів і не є ознакою здорових і нормальних торговельних відносин. А. Диль звертав увагу та те, що місцеві підприємці дотримувалися старого нерационального способу дублення шкіри. Подошвена шкіра завозилася в Росію Європи, Америки, Чилі, добре продавала, коли вигідний курс рубля. В Росії відчувалася нестача цього найпростішого сорту шкіри для власного виробництва. Найкращі шкіри імпортувалися з Аргентини під торговою маркою «Vuenos-Aires Mataderos» [96, арк. 9–21 зв.].

В шкіряно-хутряній промисловості України в 1900 р. працювало 60 підприємств, сума виробництва становила 5224,3 тис. крб., дохід від замовлень – 15,2 тис. крб. Оплата за замовлення іншим підприємствам була 0,5 тис. крб., оплата для службовців і фабричної адміністрації – 138,1 тис. крб. На утримання, освітлення, ремонт будівель та інвентарю витрачалося 64,7 тис. крб. Застраховували майна на 34 тис. крб. Шкіряно-хутряна промисловість сплатила податків і повинностей на 37 тис. крб. На утримання училищ витрачалося 1,8 тис. крб., на благодійність – 2,3 тис. крб. [182, с. 226–229].

В 1900 р. було вироблено продукції: шкіра ВРХ велика – 0,5 тис. штук вартістю 3,6 тис. крб., шкіра дрібної рогатої худоби – 359,7 тис. штук на суму 125,4 тис. крб., дублений ремінний товар – 10,9 тис. штук, 35 тис. пудів, подошви – 210,3 тис. штук на 3419,4 тис. крб., мостове – 3,3 тис. штук на 23,4 тис. крб., юхта – 0,2 тис. штук на 1,6 тис. крб., сирцева шкіра – 2,5 тис. штук на 4,9 тис. крб., сап'ян – 30 тис. штук на 12 тис. крб., лайка – 19,2 тис. штук на 18,8 тис. крб., лакована шкіра – 16,2 тис. штук на 171,3 тис. крб., заготовки для чобіт – 204,8 тис. пудів на 210,7 тис. крб., ремені – 7,7 тис. пудів на 171,3 тис. крб., лимарний товар – 29,6 тис. крб., рукавиці – 82,7 тис. пар на 100,5 тис. крб., взуття – 50,5 тис. пар на 173,2 тис. крб., дорожні сумки – на 5,4 тис. крб., вовна

кінська – 2,4 тис. пудів на 4,8 тис. крб., вовна корів – 9,2 тис. пудів на 35,2 тис. крб., вовна овеча – 5,5 тис. пудів на 22,6 тис. крб. [182, с. 236–242].

У взуттєвому виробництві працювало 7 підприємств, сума виробленої продукції – 173,3 тис. крб. На оплату службовцям і фабричній адміністрації витрачалося 7 тис. крб. Утримання, освітлення, ремонт будівель та інвентаря вартувало 3 тис. крб. Страхування майна – 0,5. Було сплачено 0,8 тис. крб. податків і повинностей [182, с. 226–229].

У виробництві одягу та предметів туалету в 1900 р. працювало 21 підприємство, сума виробництва – 754,6 тис. крб., дохід від замовлень – 31,9 тис. крб. Виплати на замовлення іншим підприємствам – 1,3 тис. крб. На утримання службовців і фабричної адміністрації витратили 34,5 тис. крб., на обслуговування, освітлення, ремонт будівель та інвентарю – 15,7 тис. крб., страхування майна – 2,9 тис. крб. Сплачено податків і повинностей – 6,18 тис. крб.; на благодійність витрачено – 0,5 тис. крб. [182, 294–297].

Таким чином, протягом другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. легка промисловість українських губерній занепадала. Слід відзначити, що все ж група виробництв з обробки волокнистих речовин так і не отримала в Україні вагомого розвитку. Зменшення обсягів вовняної промисловості зумовлювалося, безпосередньою близькістю та конкуренцією з боку промисловості Царства Польського та закриттям поміщицьких фабрик. Свій попит на вовняні, бавовняні та інші вироби Україна задовольняла за рахунок продукції підприємств, розміщених в інших районах Російської імперії. Лише в Клинцях сформувався потужний центр суконної галузі України. Інтенсивні процеси розбудови суконної промисловості сприяли її концентрації, що позначилось на зростанні потужності усього комплексу, зосередженого у Клинцях. В ході здійснення технічної революції мануфактури в Клинцях та Дунаївцях перетворилися на великі машинізовані фабрики з повною механізацією виробничих процесів. В цілому по Україні технічний переворот у суконній промисловості не був завершений аж до початку ХХ ст. В канатній промисловості лише Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими для розвинутого капіталізму підприємствами. Вовномийна промисловість продовжувала відігравати значну роль завдяки підприємствам у Харківській губернії. В розвитку шкіряної галузі простежувалася тенденція переваги великих промислових підприємств над закладами кустарного типу. Відсталість шкіряної промисловості в Україні пояснюється тими ж причинами, що були притаманні всій промисловості Російської імперії, а також рядом специфічних для українських губерній обставин. Всі галузі легкої промисловості відзначалися досить невисоким рівнем розвитку, значним відставанням.

4.2. Організація торгівлі продукцією легкої промисловості

Після реформи 1861 р. аж до початку ХХ ст. у Російській імперії відбувалося інтенсивне розширення внутрішнього та зовнішнього ринку. Одним із найважливіших засобів у посиленні міжрегіональних економічних зв'язків була внутрішня торгівля у містах, яка на той час зазнала суттєвих перетворень. Її характеризували не лише зростаючі обсяги товарообороту, а й зміни у географічному розміщенні торгових центрів. Причини цього полягали у перерозподілі продуктивних сил у зв'язку з розвитком промисловості, особливо важкої, а також розташування населених пунктів поблизу залізничних магістралей і річкових пароплавних шляхів сполучення. Подальша господарська спеціалізація Правобережної, Лівобережної та Південної України зумовила злиття окремих територіальних ринків в єдиний всеукраїнський, який перебував під впливом загальноросійського, хоча мав власні самобутні риси [391, с. 13–14].

В другій половині ХІХ ст. значно розширився товарний асортимент і поглибилася спеціалізація постійної торгівлі у містах. Як і раніше, важливу роль відігравала реалізація продукції легкої та харчової промисловості. Й хоча частка продовольчих товарів у загальному обсязі стаціонарної торгівлі була доволі значною, головні позиції обіймали не вони, а текстильні вироби [391, с. 20].

Торгівля текстильною продукцією набула поширення, починаючи з ХІХ ст. Це було пов'язано з розвитком легкої промисловості в центральній частині країни. Від перших десятиліть ХІХ ст. головними товарами на ярмарках стали різноманітні матерії, включаючи шовк, всілякі полотна, бавовняні, суконні тканини й галантерейні товари. Причому торгівля мануфактурними товарами поширювалася не тільки в містах, а й у сільській місцевості. До того ж населення дедалі більше віддавало перевагу придбанню готового одягу. Наприклад, у Херсонській губернії наприкінці ХІХ ст. продавалося 5,4% загальноімперського виробництва одягу. За обсягами продажу її випереджали лише Московська, Петербурзька та Варшавська губернії. Саме в цій галузі постійної торгівлі спостерігалася вузька спеціалізація. Були окремі магазини, що продавали одяг для жінок, дітей, чоловіків і незаможних верств населення. Суттєво розширилася галантерейна торгівля, товари для якої магазини і крамниці отримували з центральних районів Російської імперії, Польщі та великих українських міст, зокрема Одеси й Києва [458, с. 636].

У пореформений період відбувся процес переходу деякої частини поміщиків до підприємницької діяльності. Запровадження ринкових методів ведення господарства, збут своєї продукції вимагали чималих коштів, і для їх нагромадження поміщики починають займатися торгівлею. Вони відкривали магазини і лавки й через своїх прикажчиків чи орендарів одержували не лише потрібні їм гроші, але й чималі прибутки. Поряд з цим у селі відкривалися постійні склади для шкіри, вовни та інших товарів, потрібних на внутрішньому

ринку. Власники складів, дедалі розширюючи сферу своєї торгової діяльності серед місцевого населення, залучали селян до участі у постійному виробництві, в регулярному грошовому обігу. Навіть у таких відсталих районах України, як волинське Полісся, де ще напередодні реформи і в перші пореформені десятиліття існувала фацієнда (безпосередній обмін одних товарів на інші), наприкінці XIX ст. склалися сталі грошові відносини [355, с. 55].

Головними формами організації внутрішньої торгівлі в Україні у XIX ст. залишалися ярмаркова, базарна та постійна стаціонарна торгівля. Якщо базари та торги обслуговували лише місцеві невеликі ринки, забезпечуючи економічний зв'язок між містом і селом, то ярмарки поєднували між собою різні райони України, вони стали першою ознакою становлення внутрішнього ринку.

Протягом XIX – на початку XX ст. відбулися зміни в ярмарковій торгівлі. В українських губерніях Російської імперії утвердилася густа мережа ярмарків, кількість їх постійно зростала. Кожен значний населений пункт знаходився в межах цієї мережі, перебував у сфері її впливу.

Ярмаркова торгівля здавна розвивалася в Україні. Ромни, Полтава, Ніжин, Харків стали центрами ярмаркової торгівлі. Українські губернії були одним з найважливіших ринків збуту для мануфактурного виробництва московського промислового району, продукція якого закуповувалися на цих ярмарках місцевими торговцями й розвозилися по всій Російській імперії.

Таблиця 4.22

**Сума проданих товарів
на українських ярмарках, млн. крб. [581, с. 253]**

Назва міста	Назва ярмарку	1868–1872 рр.	1895 р.
Ромни	Масляний	3	0,4
	Вознесенський	2,2	0,3
	Олександрівський	3,6	0,3
Полтава	Іллінський	15	1,4
Харків	Хрещенський	8,5	14
	Троїцький	2,9	1,8
	Успенський	2,5	7
	Покровський	5,3	8,3

Проте вже з 70-х років XIX ст. старі українські ярмарки, разом з центрами торгівлі, починають занепадати. Паралельно з цим швидко зростає новий торговий центр України – Харків, що став найбільшим центром ярмаркової торгівлі в Україні в пореформеній період з чотирма ярмарками, що мали всеросійське значення. Сюди привозилися для продажу у великій кількості різні тканини з Московської, Владимирської, Костромської, Калузької, Петербурзької, Тамбовської, Пензенської й Рязанської губерній, Лодзя й Варшави; оброблені шкіри – з Москви, Петербурга, Болохова, Курська, Єльська, Липецька, Вільно, Риги й Вашави; скобяні вироби – з Петербурзької,

Московської, Нижегородської губерній, Польщі. Місцеві товари (вовна, необроблені шкіри), куплені на харківських ярмарках, вивозилися у міста Центральної Росії, Білорусь, Польщу [355, с. 54].

Найбільшим осередком ярмаркової торгівлі на українських землях, що входили до складу Російської імперії, був Харків із чотирма ярмарками, що мали всеросійське значення. Сюди доправляли на продаж велику кількість різних тканин, оброблених шкір з центральних губерній Росії, Прибалтики та Польщі. Ці товари, пройшовши через ярмарок, розвозилися по всій Україні, в Бессарабію й на Кавказ. Своєю чергою з харківських ярмарків вивозили чимало товарів місцевого виробництва, зокрема вовну, необроблені шкури тощо. В 1895 р. на харківські ярмарки загалом було привезено товарів на суму 49 млн. крб., а продано – на 35 млн. крб. У пореформений період продовжували функціонувати оптові ярмарки, які спеціалізувалися на купівлі-продажу переважно якогось одного товару [391, с. 16].

В середині половині XIX ст. продовжувала зростати роль України як найважливішого ринку збуту російських текстильних виробів («красного товару»). Текстильна промисловість російських губерній (Московської, Владимирської, Костромської) переважно постачала бавовняні, шовкові, вовняні, лляні тканини на ярмарки Лівобережної України. Поступово названі товари завойовували ринки південноукраїнських губерній. Також зріс попит на російські та польські сукна на ярмарках Правобережної України. Загальна вартість російських текстильних товарів, що збувалися на українських ярмарках у середині XIX ст., становила близько 22 млн. крб. на рік [158, с. 14, 47].

Важлива роль в реалізації текстильних виробів фабрик Центральної Росії та Польщі належала постійній торгівлі України. Причому значна частина цих товарів через місцевий ринок в Україні потрапляла на інші місцевості півдня Росії. Так, харківські купці продавали тканини в Донську область, Воронежську, Ставропольську, Астраханську, Саратовську та інші губернії, а торговці Житомира і Бердичева – в Бессарабію. Це зміцнювало міжрайонні економічні зв'язки, розширювало ринок і тим самим стимулювало розвиток товарного виробництва [355, с. 56].

Суконні мануфактури Лівобережної України протягом тривалого часу відігравали найважливішу роль у справі поставок сукон казні. Центр капіталістичної суконної промисловості в Клинцях, що виник на початку 30-х років XIX ст., також був викликаний до життя не лише місцевими, а й загальноросійськими потребами в сукні. Вироби клинцівських підприємств постачалися на ринки Харкова, Полтави, Москви, Петербурга, Нижнього Новгорода та інших міст Росії. Сукно клинцівських фабрик збувалося в Москву, Ригу, Петербург, Вільнюс та на ярмарки: Нижньогородський, Корінний, Кролевецький, Полтавський, Харківський. В 1860 р. зі всіх клинцівських фабрик продали товару на 1 300 тис. крб. Сукно, переважно

армійське, виготовлялося з простої української вовни й з фабрик постачалося в Київську комісаріальну комісію за ціною 74,5 коп. за аршин [200, с. 261–269].

Спочатку сукно з фабрики П. Ісаєва «Колонія Нові Музиричі» різних кольорів за ціною до 2 крб. збували переважно для кяхтинської торгівлі. Проте, внаслідок змін в торговельній політиці, фабрика почала виготовляти продукцію для внутрішнього російського ринку. Сукно продавалося, за посередництва комівожерів, в Петербурзі, Москві, Варшаві та частково на місцевих ринках, на суму 200 тис. крб. в рік, ціною за аршин від 1,85 до 3 крб. [200, с. 267–268].

В Чернігівській губернії в 1880 р. працювало 16 суконних, 18 парусних, 2 панчішних і 2 щетинні фабрики. Було 93 шкіряних, 1 рогожний і 37 канатних заводів. Головною галуззю залишалася суконна, конопляна розвивалася в північних районах. Продукція легкої промисловості губернії збувалася на внутрішньому ринку по містах імперії і до портів Петербурга, Риги, Одеси [82, арк. 151–151 зв.].

Своє сукно дунаєвецькі фабриканти збували оптовим фірмам у Харкові і Полтаві, частину відправляли у Варшаву, частину на ярмарок в Ярмолинці. Коростишівські фабрики Р. Арнгольда та В. і Р. Гроссів продукцію здебільшого збували на місці – у Житомирі, Бердичеві, а також в Курську, Балті, Полтаві. На більшості фабрик Великої Вовнянки виготовляли просте грубе сукно, що реалізовувалося на місцевих ринках або ж перекупникам. Вовна для виробництва тканин закуповувалася в місцевих селян та поміщиків, які розводили овець [340, с. 18].

В Рівенському та Острозькому повітах виготовляли лише грубе сукно, яке збували на місцевих ярмарках, частину вивозили в м. Ярмолинці Кам'янець-Подільської губернії [187, с. 294].

В с. Буймер Лебединського повіту в 1864 р. працювала 1 суконна фабрика; в 1864 р. сума виробництва становила 35 066 крб. Сукно збувалося в Харкові, в державну казну; вовна – в Москву [229, с. 182].

Бурхливе зростання промисловості в другій половині ХІХ століття, її капіталізація, інтенсивне залізничне та інше транспортне будівництво, застосування парових двигунів, діяльність товарних бірж – усе це внесло зміни в пореформену торгівлю, надало їй нових рис. Певна спеціалізація була властива великим і середнім ярмаркам, довіз на які залежав від характеру виробництва тієї місцевості, де вони збиралися. Так, необроблені шкіри продавалися в Ізюмі, Слов'янську, Змієві, Кременчуку, Костянтинограді [357, с. 36].

Головними предметами ярмаркової торгівлі стали промислові вироби, проте кожний з оптових ярмарків набув своєї товарної спеціалізації. Цілий ряд ярмарків переводиться до Харкова, вони проводилися один за другим майже протягом року. На харківських (Хрещенському, Покровському і Успенському) ярмарках головним товаром були різні тканини, які в 90-ті роки становили 30–52% суми привезених і 50–61% проданих товарів. У зв'язку із зосередженням торгівлі текстилем у Харкові вона стала скорочуватися у 80–90-х рр. на

Іллінському ярмарку в Полтаві та роменських ярмарках. Майже вся оптова торгівля вовною в Україні була зосереджена на харківському Троїцькому ярмарку, до якого в середині 60-х років завозилося приблизно по 200 тис. пудів вовни на рік, у 80-х рр. – майже по 520 тис. пудів, а в середині 90-х торгівля цим товаром помітно зменшилася – 257 тис. пудів [354, с. 50].

Найбільшим ярмарком з продажу вовни в Україні в досліджуваний період був Троїцький у Харкові (він відбувався в першій половині червня). У 1843 р. сюди надійшло для продажу 136,8, в 1850 р. – 152,1 тис. пуд. тонкорунної вовни. Основну частину цього товару довозили сюди Харківська, Катеринославська і почасти Полтавська губернії (на їх частку в 1843 р. припадало 87,4%, а в 1850 р. – 90,8%). Купували ж вовну для різних районів країни. Причому за кількістю купленої сировини в 1843 р. на першому місці була Москва, другому – Воронеж, на третьому – Тула. В наступні роки найбільша кількість вовни скуповувалася також для Москви і Московської губернії; великими споживачами були також Чернігівська, Воронезька, Курська, деякі білоруські та інші губернії [481, с. 266–267].

Збут продукції десяти вовномиень Харківської губернії в 1862 р. здійснювався на Корінному та Іллінському ярмарках в Харкові. Вовна, оброблена на вовномийнях, збувалася в Москву, Одесу та за кордон. В Ізюмі 1 вовномийня, сума виробництва – 16 800 крб. Збут у Харкові [229, с. 175].

За обсягами в 1909 р. в торгівлі Київської губернії друге місце займала мануфактурно-гагантерейна продукція [236, с. 319]. В Харківській губернії в 1909 р. вовняними матеріалами торгували 15 підприємств з оборотом 2,1 млн. крб., галантерейними товарами 68 підприємств з оборотом 1,8 млн. крб., готовим одягом 81 підприємство з оборотом 2 млн. крб. [236, с. 214].

Найважливішим фактором розвитку українського текстильного виробництва є особливості збуту продукції в пореформений період. Збут виготовлених на підприємствах різних типів текстильних виробів здійснювався за допомогою ринкової торгівлі або державних замовлень товарів на потреби армії та флоту. Державне замовлення – це доручення державного замовника постачальнику (підприємству, організації, установі) на поставку товарів, виконання робіт, надання послуг для підтримки необхідного рівня обороноздатності і безпеки держави, здійснюване на контрактній основі за підсумками проведення відкритих або закритих торгів, конкурсів, аукціонів [613].

В Україні державні замовлення російської армії і флоту виконували клинцівські суконні фабрики, що поставляли сукно для виготовлення обмундирування і канатно-мотузкові заклади, які постачали свою продукцію на потреби флоту. Держава заохочувала підприємництво в галузях суконного виробництва і роздавала землі поміщикам для побудови даних підприємств – у другій половині XVIII ст. практично вся вітчизняна суконна промисловість виробляла матеріали на військові потреби.

У 1880 р. розвиток суконної промисловості переживає період розквіту – річне виробництво вітчизняного армійського сукна склало 63 млн. крб. Згодом, до 1892 р. продуктивність сукна падає, від 1892 р. занепад припинився, однак, в рік виготовляли сукна на суму не більше 46 млн. крб. [570, с. 27–30].

Суконні фабрики в пореформений період продовжували заготовку сукна для армії і флоту під контролем Військового Міністерства, яким з 1 липня 1868 року була з Відомства Міністерства Фінансів передана операція заготівлення сукон на військові потреби [279, с. 105].

Крім того, із зародженням вітчизняного флоту збільшився попит на конопляно-мотузкову продукцію для виготовлення конопляних тросів. На середину ХІХ ст. лише невелика частина тканин цензового льоно-конопляного виробництва надходила на внутрішній ринок. Потреби населення обслуговувалися домашнім та кустарним виробництвом. Торгівля конопляним прядивом перебувала в руках купців і міщан-розкольників. Найбільше прядива скуповували агенти оптових торговців і міщани в поселеннях селян та поміщиків; менше – по базарах та ярмарках. Значні обсяги конопляного прядива скуповували портові торговці [200, с. 421].

У пореформений період на українських підприємствах відбувався процес формування капіталістичного мануфактурного виробництва конопляно-мотузкової продукції, що збувалася в Петербург, Москву, Харків, Київ. Переробкою конопель займалися великі оптові торговці на власних тіпальнях в середньому по 30–50 працівниками на кожній.

Далеко не все полотно, вироблене в державі, йшло на експорт. Значним споживачем була скарбниця: тканини потрібні були не тільки для вітрил, а й на обмундирування солдатів і матросів. Саме з цієї причини багато мануфактур обслуговували казенні потреби. Значна частина поміщицьких закладів до того ж була призначена тільки для задоволення потреби власників.

Під час різних воєн продуктивність даних підприємств збільшувалася. Наприклад, під час Кримської війни: «У кого було 1–2 колеса, за три роки збільшилася до 8–10, у кого було перше 2–3 найманих робітників, той став тримати 10–12 чоловік» [556, с. 106]. Напередодні падіння кріпосного права канатно-мотузкове виробництво досягло стадії простої капіталістичній кооперації [556, с. 56].

З прокладенням Поліської залізниці маршрути вивезення конопель дещо змінилися. До того ж набагато зросли обсяги виробництва конопель у губернії. У 1888 р. було вивезено з губернії від 620 тис. до 650 тис. пудів, у тому числі Поліською залізницею 507 800 пудів, або 81% усієї кількості. Виділялися шість станцій цієї залізниці на які доставлявся та з яких відправлявся цей товар. Цікаво, що на чотирьох із них формувалися великі партії товару для подальшої відправки за межі Чернігівщини. Це Клинци, Новозбиків, Почеп і Злинка. Коноплі, відправлялися за межі губернії, були місцевого виробництва. Вже в 1892 р. цією Поліською залізницею було перевезено біля 700 тис. пудів конопель. Частково коноплі залишалися в губернії, потрапляючи на

Клинцівську фабрику полотняних виробів з коноплі братів Баксант. За межі губернії цей товар вивозили й водними шляхами. На початку 90-х рр. XIX ст. 4% коноплі вивозилися р. Десною. Головними центрами відправки були пристані Новгород-Сіверського й Погребків [290, с. 106–107].

Зовнішня торгівля тіпаними коноплями з Чернігівської губернії проводилася через Ризький порт виключно місцевими торговцями Новозбикова, Стародуба та Почеп. Коноплі стали предметом зовнішньої торгівлі пізніше, через віддаленість конопляних районів від морських портів, бо культура коноплі культивувалася переважно в центральних районах Росії та Лівобережній Україні. Конопляне прядиво продавали у Варшаву, доставка проводилася гужовим транспортом за ціною від 75 коп. до 1 крб. за пуд. Зовнішня торгівля прядивом відбувалася через Ризький порт [200, с. 425].

Уже від 1860 р. існувало розшарування серед торговців конопляним прядивом (торгували на ярмарках в Харкові і Москві) – дрібні скупники, які купували конопляне прядиво в малій кількості і «з малих рук» на продаж оптом і в роздріб (часто в обмін на товари, в тому числі прості сукна й інші «матерії») і великі торговці (купці-капіталісти), які купували конопляне прядиво у дрібних скупників і продавали прядиво великими партіями в певний час і у визначені місця [300, с. 115].

Конопляне прядиво для канатних заводів у Херсоні, Миколаєві та Одесі в 60-х рр. по Дніпру доставлялося переважно з Орловської губернії. Миколаївський завод щорічно з Брянська і Трубчевська отримував від 30 до 90 тис. пудів конопляного прядива й виробляв з нього товарів на суму від 100 до 200 тис. крб. Пуд конопляного прядива вартував 2,3 крб., а з пуда виходило 37 фунтів каната, який приймався в адміралтействі за вагою [201, с. 247].

Покупцями продукції Харківської фабрики Південноросійського товариства конопляної і канатної промисловості в 1908 р. було переведено на підприємство такі суми: в січні – 141 724,51 крб., лютому – 292 530,24 крб., березні – 532 604,92 крб., квітні – 649 965,94 крб., травні – 709 741,98 крб. Всього за 1908 р. надійшло 2 259 718,85 крб. [138, арк. 1–31].

Власник Одеського канатного заводу Іван Новіков сам забезпечував підприємство сировиною. В Орловській та Воронежській губерніях коноплі закупувалися, вантажилися на баржі й по Десні та Дніпрі доставлялися в Одесу. До 1856 р. канатний завод купував конопляне прядиво в брянських фабрикантів. Але, згодом, брат Івана Яків Новіков, заснував у Брянську власне прядивне виробництво на рівних паях [464, с. 49].

Виготовлені на заводі Новікова канати і мотузки збувалися в чорноморські та азовські порти, за кордон – в порти Дунаю, Егейського і Середземного морів [450, с. 43].

Таким чином, розвиток текстильного і конопляно-мотузкового виробництва в Росії було направлено на виконання державних замовлень, що було одним з ключових факторів розвитку даної галузі в Росії, в тому числі і в українських губерніях. Ця обставина доводить сам факт заснування суконних і

полотняних мануфактури як підприємств, продукція яких йшла на потреби російської армії.

У пореформений період торговельні обороти перевершували промисловий в 2,3 рази, а ярмарки були важливою ланкою посередництва між виробництвом і споживанням.

Соціально-економічні зміни, що відбувалися в 60–90 роках, зумовили розвиток внутрішньої торгівлі, в якій важливу роль відігравали магнатські господарства українських губерній. Саме великі землевласники втягувалися у капіталістичні ринкові відносини. Їх господарства, по суті, перетворювалися на капіталістичні економії і виробляли велику частину продукції лише для ринку, яка реалізовувалася через ярмарково-базарну мережу.

Великих оптових ярмарків у містах було не так вже й багато. Проте вони вирізнялися обсягом торгівлі й мали не тільки регіональне, а й загальноімперське значення. Так, на Лівобережжі відомими на всю країну стали чотири харківські ярмарки (Хрещенський, Троїцький, Успенський, Покровський), Іллінський у Полтаві, Маслянський, Вознесенський і Михайлівський у Ромнах, Воздвиженський у Кролеві. На Правобережжі найзначнішими вважалися Контрактовий (Стрітенський) ярмарок у Києві, Петропавлівський у містечку Ярмолинці і Троїцький (Травневий) у м. Балті (Подільська губернія). На Півдні України на головні ярмарки перетворилися Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський в Єлисаветграді та Покровський у Вознесенську[391, с. 16].

Через великі ярмарки, що взаємно зв'язувалися між собою, відбувався широкий обмін товарами між Україною та іншими економічними районами Росії. Зокрема на українські ярмарки довозилося багато промислових товарів з Центральної Росії, а до неї поступали сільськогосподарські продукти й сировина, а також промислові товари, що вироблялися в українських губерніях. Ряд українських ярмарків спеціалізувався головним чином на одному якомусь товарі (торгівля вовною, рогатою худобою, кіньми тощо) і безпосередньо входив у мережу спеціалізованих ярмарків усієї Росії.

Вагома роль України у становленні загальноімперської внутрішньої комерції була зумовлена також значним розвитком вітчизняної ярмаркової торгівлі. Українські, насамперед, харківські ярмарки відігравали у ХІХ ст. важливу роль у розвитку внутрішньої торгівлі імперії, перевершуючи за обсягом продажів майже всі головні торговельні центри імперії, крім Нижньогородської ярмарки.

Найбільшим центром ярмаркової торгівлі на Україні в пореформений період був Харків з чотирма ярмарками, які мали всеросійське значення. Сюди привозились для продажу у великій кількості різні тканини з Москви і Московської, Владимирської, Костромської, Калузької, Петербурзької, Тамбовської, Пензенської і Рязанської губерній, Лодзі й Варшави; оброблені шкіри – з Москви, Петербурга, Болохова, Курська, Єльця, Липецька, Вільно, Риги й Варшави; скобяні вироби – з Петербурзької, Московської, Тульської і

Нижегородської губернії, з Польщі і Уралу. Ці товари, пройшовши ярмарковий обіг, розвозилися по всіх губерніях України, в Бессарабію, Крим, на Кавказ [450, с. 115].

З свого боку місцеві товари (вовна, худоба, необроблені шкіри та ін.), куплені на харківських ярмарках, вивозилися у міста Центральної Росії, Білорусію, Польщу. В статистичному описі за 1867 р. зазначається, що Харків зробився передаточним місцем між північчю і півднем Росії. Ось чому майже всі значні торговці, як харківські, так і приїжджі з інших губерній, мають у Харкові постійні склади і крамниці числом до 1300. З цих складів і крамниць вони вели оптову і роздрібну торгівлю, відправляли товари на ярмарки в Курськ, Воронеж, Суми, Кролевець, Ромни, Полтаву, Катеринослав [450, с. 115].

У 1842 р. торговельний оборот на харківських ярмарках складав 20,5 млн. крб., у 1846 р. – 25,1 млн. крб., при цьому тут реалізовувалося близько 90% продукції вітчизняного виробництва (головним чином, мануфактурні вироби) і лише 10% імпортних товарів [608].

Зі всіх харківських ярмарків найбільші обороти мав Хрещенський, що тривав з 10 грудня до 1 лютого. У 1861 р., наприклад, на чотири головних харківських ярмарки було привезено товарів на 34,6 млн. крб., а продано на 20,5 млн. крб. Із цих сум на Хрещенський відповідно припадало 18 млн. і 12 млн. крб. Навіть якщо взяти товарообіг усіх 523 ярмарків Харківської губернії за 1861 рік, то на Хрещенський припадало 44% вартості привезених і 52% проданих товарів [450, с. 115–116].

Найважливішу статтю торгового обігу на Хрещенському ярмарку становили мануфактурні вироби (переважно різні тканини). На них припадало близько 50 і більше процентів вартості привезених і понад 40% проданих товарів. Із навколишніх українських губерній на Хрещенський ярмарок привозилася на продаж овеча вовна, овчини, необроблені шкіри, пір'я, пух, щетина тощо. Про асортимент товарів і обсяг торгівлі товарами легкої промисловості на Хрещенському ярмарку можна довідатися з його тогочасних річних оглядів. Так, у 1893 р. на ярмарку було в продажу товарів (привезено і залишилося у запасі) на 21,6 млн. крб., з яких продано на 7,9 млн. крб. Найбільші суми за продажем і купівлею припадали на такі товари легкої промисловості (табл. 23).

Таким чином, на мануфактурні вироби припадало 70% від загальної суми вартості привезених і понад 50% проданих товарів. Продавцями товарів на ярмарку виступали фірми. У 1893 р. мануфактурними виробами торгувало 148 фірм, обробленими шкірами і взуттям – 60, необробленими шкірами – 40, овчинами – 30, хутром і шубами – 16, галантерейними виробами – 15, кустарними виробами – 6 [450, с. 117].

**Асортимент і обсяг торгівлі товарами легкої промисловості на
Хрещенському ярмарку [450, с. 116–117].**

Товари	Продавалося, тис. крб.	Куплено, тис. крб.
Мануфактурні вироби	14 000	4000
Шкіра і взуття	1050	900,5
Вовна	975	350
Галантерейні вироби	640	260
Хутро і шуби	400	180
Овчини	220	180
Шкіри необроблені	200	170

Покровський ярмарок у Харкові проходив з 1 до 26 жовтня тривав як красний ярмарок. Серед товарів, що продавалися і купувалися на Покровському ярмарку, виділялися бавовняні, вовняні, суконні й шовкові тканини. Наприклад, у 1890 р. з 21,7 млн. крб. привозу і 10 млн. крб. продажу на них припадало 11,2 млн. і 5,2 млн. крб. Наступне місце щодо величини обігу посідали шкіра та взуття, яких було в продажі на 1,5 млн. крб. і куплено майже на 700 тис. крб. Важливу статтю торгівлі на ярмарку становила вовна (привезено на 1133 тис. крб. і продано на 574 тис. крб.). Тисячі карбованців ярмаркового товарообігу припадало на овчини, необроблені шкіри та ін. [450, с. 118].

У пореформений період в Україні продовжували діяти ярмарки, що виділялися великим обсягом торгівлі тими чи іншими товарами. Кожна губернія мала такі спеціалізовані ярмарки, що відбувалися переважно у містах. В Харківській губернії міста Ізюм, Слов'янськ, Чугуїв, Зміїв, Вовчанськ торгували шкірами. На початку 60-х років XIX ст. в Харківській губернії працювало 10 шкіряних заводів. В Змієві діяло 2 шкіряні заводи, сума виробництва яких становила 600 крб. в рік. Продукцію заводи збували на місцевих ринках [229, с. 180–182].

В м. Білопідлі на одному з ярмарків збувалося багато пряди, що виробляється місцевим населенням і жителями сусідньої Курської губернії; м. Злочев служив центром збуту (під час ярмарку) овечої вовни і так званих пригонних овець, тобто таких, які приганяються з півдня для нагулу влітку, а потім восени збуваються на заріз.

Частина спеціалізованих ярмарків мала велике торгове значення не тільки для губернії чи економічного району, а й для всеросійського ринку. Таким зокрема був у Харкові Троїцький ярмарок, що починався з 1 до 16 червня тривав як красний і вовняний. Головним товаром його була вовна, що привозилася з Харківської, Полтавської, Катеринославської, Херсонської, Воронезької й Курської губерній. Нерідко сюди надходила вовна також з Таврійської, Подільської, Чернігівської, Орловської і Белгородської губерній. Напередодні реформи 1861 р. щорічний привіз товарів на цей ярмарок в середньому становив 2,6 млн. крб., а продаж 2 млн. крб. Порівняно значна сума

вартості проданих товарів була пов'язана з тим, що майже вся привезена на ярмарок вовна завжди знаходила збут. Крім вовни, на Троїцькому ярмарку у великій кількості, продавалися різні тканини, галантерейні товари, шкіри, овчини, рогата худоба, коні та ін. Причому продаж цих товарів, зазнаючи щорічних коливань, у цілому протягом 60–90-х років неухильно зростав [450, с. 131–132].

Великий товарообіг мав Харківський успенський ярмарок, що діяв з 15 серпня до 1 вересня. Як і на інших харківських ярмарках, тут спостерігалось значне зростання привозу і продажу товарів. Напередодні реформи 1861 р. довіз товарів на Успенський ярмарок становив близько 5 млн. крб., а продаж – близько 2 млн. крб. Помітно збільшуючись у наступний період, товарообіг цього ярмарку в 90-х роках досягав 15–20 млн. крб. У 1890 р. на ярмарку продавалось товарів на 13 млн. крб., а куплено на 8 млн. крб. Головним товаром Успенського ярмарку були також текстильні вироби. У 1890 р. вони становили близько 67% вартості всіх привезених і 65% проданих товарів [450, с. 119].

З інших ярмарків Харківської губернії, що відігравали помітну роль у всеросійському ринку, слід назвати Введенський у м. Сумах. У 1881 р., наприклад, привіз товарів на нього дорівнював усього 24 200 крб. і продаж – 1350 крб. Головними предметами його торгівлі були красні товари, хутро [329, с. 49].

Одним з найбільших ярмарків щодо товарообігу був Іллінський у Полтаві. Ярмарок відігравав значну роль у торгівлі так званими «селянськими товарами» і тканинами на зимовий сезон (на Хрещенському ярмарку в Харкові торгували переважно літніми тканинами). Фабриканти й купці з Центральної Росії привозили на ярмарок бавовняні та шовкові вироби, хутро; з Польщі та Чернігівської губернії сюди надходили сукна й вовняні вироби; з-за кордону – шовкові, камвольні та галантерейні товари. В 1862 р. на Іллінський ярмарок було привезено товарів на 26,6 млн. крб. і продано на 15,2 млн. крб. Якщо взяти вартість товарів, привезених більш як на 100 тис. крб., то виявляється, що найголовнішими з них були товари легкої промисловості, названі в таблиці 4.24.

Отже, різні тканини становили 44% привезених і проданих на Іллінському ярмарку товарів. На залізо й залізні вироби припадало 10,5% привозу і 8,5 % продажу всіх товарів. Далі йшло хутро і галантерейні товари. Протягом 60-х років привіз цілого ряду названих вище товарів на Іллінський ярмарок весь час зростав. Зокрема у 1872 р. бавовняних тканин було привезено на суму до 8 млн. крб., суконних – на 2,5 млн. крб. Привіз іншої групи товарів у наступні роки не виходив за межі їх привозу у 1862 р., або навіть помітно скоротився. Так, у 1868–1872 рр. середньорічний привіз становив: лляних і конопляних тканин на 380 тис. крб., шовкових – 633 тис. крб., хутра – близько 2 млн. крб., галантерейних товарів – 406 тис. крб., голкових – 500 тис. крб. Товари, що продавалися на Іллінському ярмарку, в основному були вітчизняного походження. У 1862 р. на іноземні товари, виходячи з їх вартості у загальному

товарообігу ярмарку, припадало 7,4% привозу і 8,5% продажу. Якщо у 1868–1872 рр. щорічно привіз товарів в середньому становив 22 195 тис. крб., то з них на іноземні товари припадало 1 942 тис. крб. [450, с. 122–123].

Таблиця 4.24

**Торгівля товарами легкої промисловості
на Іллінському ярмарку [450, с. 122].**

Товари	Привезено, тис. крб.	Продано, тис. крб.
Бавовняні тканини	5241	2867
Вовняні тканини	2490	1269
Хутро	2421	985
Шовкові тканини	1855	993
Галантерейні товари	1279	618
Суконні товари	1073	726
Лляні й конопляні товари	1047	831
Шкіра оброблена	855	211
Голковий товар	635	327
Шкіряне взуття	278	185

На Іллінського ярмарку в Полтаві значними були обсяги продажу овечої вовни. У 1862 р. там було продано на 1600 тис. крб. овечої вовни, із загальної кількості якої в межах Росії розійшлося понад 87 тис. пудів і близько 21 тис. пудів вивезено в Австрію та Пруссію. В межах Росії куплена вовна була вивезена в Москву (25 тис. пудів), Варшаву (9 тис. пудів), Белгород (на вовномийні 20 тис. пудів), Гродно (7,8 тис. пудів), Белосток (3,3 тис. пудів), Мітаву (2,5 тис. пудів), Мінськ (1,7 тис. пудів). Вовна привозилася на Іллінський ярмарок переважно з губерній Південної і Лівобережної України, а також частково з Київської, Курської і Воронезької губерній та Землі Війська Донського. У 1864 р. з 155,8 тис. пудів вовни, що продавалася на ярмарку, було привезено з Катеринославської губернії 31%, Полтавської – 26, Таврійської – 16, Херсонської – 9, Курської – 8,6%. Причому основну частину вовни доставляли на ярмарок купці, скуповуючи її безпосередньо чи через посередників у поміщицьких маєтках. У 1864 р. привезена ними вовна становила 109,5 тис. пудів, або 70% від загальної кількості [320, с. 50–51].

Обороти ярмаркової торгівлі досягли свого апогею у третій чверті XIX ст., проте почали дещо знижуватися до кінця XIX ст.. Падіння оборотів ярмаркової торгівлі стало важливим симптомом стрімкого економічного розвитку країни. Ярмарки почали відмирати разом з іншими старовинними побутовими формами – самостійним кустарним виробництвом, общинами. Основними причинами цих процесів були реорганізація умов виробництва, транспорту та обміну, не останню роль у чому відіграла політика протекціонізму. Значне підвищення ярмаркового товарообороту відбувається на початку XX ст., зокрема, у 1909–1910 рр. на українські ярмарки було

завезено та реалізовано продукції на суму 70 млн. крб (майже 30% від загального обороту на російських ярмарках) при цьому лідерами були ярмарки Харківської та Катеринославської губерній. Дана тенденція пояснюється стрімким розвитком вітчизняної промисловості та може бути підтверджена тим фактом, що у переліку ярмаркової продукції більше 50% припадало на мануфактурні товари [608].

Концентрація торгівлі в Харкові, побудова залізниць, розвиток постійної торгівлі – все це у 80–90-х роках спричинило занепад Іллінського ярмарку, втрату ним торгового значення у всеросійському ринку. Особливо швидко занепадав ярмарок в 90-х роках XIX ст., коли привіз товарів на нього зменшився у багато разів. Так, у 1890 р. він зменшився до 5,6 млн. крб., а в наступні п'ять років в середньому дорівнював 1,4 млн. крб. [450, с. 124].

Незважаючи на те, що в пореформений період вівчарство на Україні зазнало різкого скорочення, товарообіг Троїцького ярмарку зростав. У 1868–1872 рр. в середньому сюди щорічно привозилося товарів на 4,5 млн. крб. і продавалося на 2,9 млн. крб. З цих сум від $\frac{4}{5}$ до $\frac{8}{9}$ припадало на вовну. На початку XX ст. товарообіг ярмарку досягав 13 млн. крб. Проте торгівля вовною в 90-х роках на Троїцькому, як і на інших харківських ярмарках, помітно зменшується. Так, якщо протягом 1884–1888 рр. у Харків щорічно в середньому привозилося по 519,6 тис. пудів вовни, то в 1889–1893 рр. – вже тільки по 300,9 тис. пудів. В окремі роки її привозилося ще менше. Це було результатом як тривалого занепаду вівчарства на Україні, так і конкуренції іноземної (зокрема австралійської) вовни, яку стали купувати петербурзькі, московські й польські фабриканти. Вовна, що продавалася на Троїцькому та інших харківських ярмарках, збувалася у Москву, Петербург, Клинці, Лодзь, Ченстохів, Томашів, Белосток. Частина її йшла за кордон – в Німеччину, Австрію, Англію. Під час ярмарку робили значні закупки брудної вовни харківські та белгородські вовномийні. Помивши та відсортувавши її, вони згодом продавали на ярмарках або безпосередньо фабрикантам. В торгівлі вовною на ярмарках у Харкові чималу роль відігравала Харківська акціонерна компанія, що брала вовну на збереження, комісію, видавала позики під заставу вовни тощо [329, с. 53].

Мита вовна з підприємств Харківської та Херсонської губерній в 1908 р., крім Наддніпрянської України, збувалася до суконних фабрик Москви та закордон (Австрія, Пруссія) [463, с. 418].

Всі ситценабивні фабрики Харківської губернії працювали майже виключно на замовлення фабрикантів московського району та крупних торговців мануфактурними товарами півдня Росії [224, с. 3].

Ярмарки в другій половині XIX ст. продовжували занепадати. До проведення через Чернігівську губернію двох ліній залізничних доріг: Курсько-Київської та Лібаво-Роменської, ярмарки слугували мостом оптових закупівель товарів місцевими торговцями. Тепер ярмарки набули характеру торгів і базарів для збуту місцевим населенням своєї продукції, торгівлі худобою, закупівлі сільськогосподарського реманенту [82, арк. 179 зв.].

З ярмарків Полтавської губернії важливе значення мали ярмарки в м. Ромнах. Незважаючи на скорочення товарообігу, роменські ярмарки до кінця XIX ст. відігравали чималу роль у торгівлі України, Центральної Росії й Польщі. Головним товаром на них були різні тканини, що привозилися з Москви, Іваново-Вознесенська, Петербурга та Царства Польського. Ромни стали маленьким відділом Москви і Харкова для всієї решти сіл та міст України. І в міру розширення мережі залізниць, коли всі ярмарки почали втрачати попереднє своє значення, а багато з них зовсім закривалися, в Ромнах багато фабрикантів і значних оптових торговців почало відкривати постійну торгівлю. А під час ярмарків приїжджали із Москви і Харкова оптові торговці. Переважна частина оброблених шкір доставлялася сюди з Болохова, Єльця та інших місць, а готове взуття, що зовсім витіснило з ужитку колишні чоботи місцевого виробництва, одержувалися з Москви і Варшави [327, с. 36–37].

В Чернігівській губернії в пореформений період виділявся товарообігом Воздвиженський ярмарок (10–26 вересня) в м. Кролевець. Напередодні реформи 1861 року привіз товарів тут становив 6 млн. крб. У 1861 році на Чернігівщині відбулося 204 ярмарки з привозом товарів на 8 млн. крб. і продажем на 3,7 млн. крб. На Кролевецький ярмарок припадало 5,5 млн. крб. (68,8% вартості) привезених товарів і 2,6 млн. крб., або 70% проданих товарів на всіх чернігівських ярмарках. На Кролевецький ярмарок привозили багато сукна та інших вовняних тканин з Царства Польського. Також торгували іноземними галантерейними товарами, голандськими полотнами та іншими тканинами. Суконні, вовняні, бавовняні, хутрянні товари крупних торговців зберігався в гостинних дворах – лабазах.

Таблиця 4.25

**Торгівля товарами легкої промисловості
на Кролевецькому ярмарку в 1862 р. [200, с. 409–410].**

Назва товару	Привезено товарів, крб.	Продано товарів, крб.	Залишилося, товарів, крб.
Російські товари: вовняні вироби, сукно	655 000	274 500	380 500
Бавовняні вироби	2 032 650	1 274 500	758 150
Ляні й конопляні	120 000	85 000	35 000
Шовкові вироби	427 000	193 400	232 600
Галантерея	105 000	57 000	48 000
Шкіра	26 000	10 000	16 000

Заводи Чернігівської губернії, що виготовляли шкіряні рукавиці діяли в посаді Митькові Новозибківського повіту. В 1860 р. на цих заводах працювало 15 робітників, було пошито 10 500 штук рукавиць на 1800 крб. Сировину закупували на сусідніх ярмарках. Збут рукавиць збувався частково намісцевому ринку, інші партії на 10 тис. пар відправлялися на ярмарки в

Гомель, Дорогобуж. Вовна, знята з овечих шкір, продавалася на суконні фабрики в Клинці [200, с. 282–283].

Поселень, в яких проводилися ярмарки в Чернігівській губернії налічувалося в 1861 р. 78, в 1898 р. – 193. Ярмарків в 1861 р. проводилося 195, в 1898 р. – 549. Конопляне прядиво продавали 714 поселень. На ярмарках продавали 9,6% шкіри та чобіт від усіх товарів, 5,6% галантерейної продукції, 4,9% прядива і ткацьких товарів [225, с. 241–246].

Падіння ярмаркової торгівлі в Чернігівській губернії відбувалося внаслідок прокладання в другій половині XIX ст. Курсько-Київської та Лібаво-Роменської залізниць, що дозволяло доправляти товари у віддаленіші торгові центри за межі губернії [35, арк. 20].

Капіталістична суконна промисловість України в середині XIX ст. стала на шлях технічної перебудови, але процес здійснювався досить повільно внаслідок відносної складності технологічного процесу, сильної мануфактурної традиції в суконному виробництві та панування кріпосницького господарства з його вузькістю внутрішнього ринку (ряд клинцівських мануфактур через це спеціалізувався на виробництві сукна, на експорт його до Китаю) [514, с. 24–25].

На Київщині в пореформений період найбільшим ярмарком залишався Хрещенський контрактний ярмарок у Києві. Маючи привіз товарів з багатьох місць Правобережної і Лівобережної України, з Центральної Росії, Уралу, Середньої Азії та Кавказу, Білорусії, Царства Польського й Прибалтики, він обслуговував великий господарський район. Проте значення Хрещенського ярмарку полягало не тільки, і не стільки в торгівлі товарами, як у біржових операціях з продажу-купівлі сільськогосподарської промислової продукції, укладанні контрактів на оренду, заставу й продаж нерухомої власності, наймання робочої сили тощо. Під час ярмарку широку діяльність розгортали різні банкірські контори, які пускали в обіг великі суми грошей [329, с. 53–54].

Привіз і продаж товарів на Стрітенському ярмарку в 60-х роках порівняно з останніми передреформними роками не зазнали особливих змін. У 70-х роках спостерігалось помітне зростання його товарообігу, а у 80-х і особливо в 90-х роках – різке скорочення. Якщо взяти середньорічний привіз і продаж товарів, не враховуючи біржових операцій, то в 1861–1866 рр. вони становили 1,8 млн. крб. і 674 тис. крб., в 1870–1876 рр. – 3,8 млн крб. і 1,6 млн крб., у 1880–1883 рр. – 1,3 млн. крб. і 609 тис. крб у 1897–1900 рр. – 897 тис. крб. і 268 тис. крб. На Стрітенському ярмарку торгували різними тканинами, шкірами, взуттям, галантерейними товарами, хутром. У 1861 р., наприклад, на Стрітенському ярмарку було в продажу вовняних тканин на 487 тис. крб., шовкових тканин на 342 тис. крб., одягу на 288 тис. крб. З даних про привіз товарів на ярмарок у 1875 році видно, що вовняні товари становили 354 тис. крб., лляні й конопляні тканини – 236 тис. крб., бавовняні – 201 тис. крб., галантерейні товари – 183 тис. крб., одяг – 165 тис. крб., шовкові тканини – 144 тис. крб., хуτρο – 112 тис. крб. [450, с. 127].

На Стрітенському ярмарку торгували купці багатьох міст України, а також петербурзькі, московські, костромські, мінські, могильовські, ризькі, варшавські, астраханські, тифліські, ташкентські. Чимало тут бувало іноземних купців – австрійських, німецьких, французьких, італійських, турецьких, перських та ін. Вони привозили на продаж шовкові й бавовняні тканини, чоловічий та жіночий одяг тощо. Так, у 1863 р. на ярмарок було привезено іноземних товарів: вовняних і напіввовняних на 274 тис. крб., чоловічого та жіночого одягу на 103 тис. крб. У 1873 р. найголовніші статті привозу іноземних товарів становили: вовняні й напіввовняні тканини, сукна, драп (156 тис. крб.), галантерейні товари (78 тис. крб.), шовкові і напівшовкові тканини (69 тис. крб.) [329, с. 54].

Відомості про торгівлю товарами легкої промисловості на Стрітенському контрактному ярмарку в 1909 р. подано в таблиці 4.26.

Таблиця 4.26

**Торгівля товарами легкої промисловості
на Стрітенському контрактному ярмарку в 1909 р. [236, с. 75].**

Назва товару	Привезено, тис. крб.	Продано, тис. крб.
Бавовняні вироби	92	39
Галантерейні вироби	67	29
Ляні, шовкові вироби	54	20
Килими	75	11

Під час Стрітенського ярмарку, як зазначалось вище, поміщики, купці, підприємці й банківські контори укладали велику кількість різних угод, векселів, актів та контрактів. У 1870 р. лише місцева цивільна палата, маклери й нотаріуси оформили різних угод на 3,9 млн. крб. За час ярмарку у 1890 р. було складено актів і контрактів на 10,3 млн. крб.

Всі ці, як і вищеназвані факти та дані, переконливо свідчать, що Київський Стрітенський контрактний ярмарок відіграв велику роль у внутрішній торгівлі не тільки України, а й Росії в цілому. Він був однією із зв'язуючих ланок багатьох економічних районів країни. В характері його торгових операцій яскраво відбилися ті соціально-економічні зміни, що сталися в пореформеній Росії.

Таким чином, українські оптові ярмарки відігравали важливу роль у подальшому розширенні міжрегіональних економічних зв'язків у системі всеукраїнського та всеросійського ринку.

Дрібні шкіряні підприємства купували сировину й збували продукцію на місцевих ринках, а великі підприємства діставали сировину і збували продукцію на значній території. Наприклад, шкіряний завод поміщика Понятовського в містечку Таганчі сирі шкіри закупував у Київській і

Херсонській губерніях, а оброблені продавав у Київську, Волинську і Херсонську губернії [449, с. 39].

Великі потоки шкіряної сировини відправлялися з України за кордон і в центрально-промислові райони Росії. В цей же час найбільш крупні українські шкіряні заводи в значній мірі базували своє виробництво на привозній імпортній сировині. Так, за даними «Зведеної статистики перевезень російськими залізницями», в 1913 р. із залізничних станцій Київської, Волинської, Чернігівської, Подільської й Полтавської губерній було відправлено 526 тис. пудів шкірсировини, а прибуло 350 тис. пудів. Шкіряні заводи Київської губернії за цей же рік із завезених 282 тис. пудів шкірсировини 33% отримали з-за кордону. Ще більша залежність від іноземної сировини спостерігалася за трьома крупними заводами України – бердичівському, київському і васильківському [444, с. 22–23].

Вироби Бердичівської шкіряної фабрики Карла Шленкера були виставлені на Всеросійській промислово-художній виставці в 1882 р. в Москві. Продукція заводу була високо оцінена, а власника заводу нагородили золотою медаллю і дипломом до неї. Продукція заводу покривала п'яту частину потреб у шкіряних виробках всієї армії Росії. У роки Першої світової війни чоботи і ремені для солдат і офіцерів цілими залізничними потягами відвантажувалися саме з Бердичева [624].

У розвитку внутрішньої торгівлі Волинської губернії, зумовленому соціально-економічними змінами 60–90-х рр. XIX ст., важливу роль відігравали і магнатські господарства краю. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. перетворювала свої господарства на капіталістичні економії і виробляла продукцію для ринку, реалізація якої відбувалася через ярмарково-базарну мережу переважно в містах [380, с. 106]. Саме тут поміщики продавали сільськогосподарську продукцію і промислові товари і водночас закупували гуртом сировину для своїх заводів і фабрик.

За умов розвитку капіталістичного виробництва динаміка ярмарків у Волинській губернії була такою: в 1865 р. – 215, в 1895 р. – 430. На території краю ярмарки розміщувалися нерівномірно. Найбільше їх було в Заславському повіті, далі йшли Ковельський, Новоград-Волинський повіти. В кожному повітовому центрі функціонувало декілька ярмарків. На них реалізовувалися різноманітні тканини, взуття, вироби побутового характеру з центральної Росії, царства Польського, а також Катеринослава, Харкова, Києва й Одеси. Місцеві виробники продавали промислові товари, закупували оптом сировину й відправляли її на свої фабрики і заводи [380, с. 106].

Ярмарки Волинської губернії продовжували утримувати доволі міцні позиції в торгівлі сільськогосподарською сировиною, ремісничими та мануфактурними виробами. Номенклатуру товарів на волинських ярмарках у 80-х роках XIX ст. описував А. Забелін. Він вказував, що на місцеві ярмарки привозять товари необхідні в селянському домашньому побуті, мотузки, сира

шкіра, а також галантерейні і мануфактурні вироби. Серед товарів, місцевого збуту були вовна, домашнє полотно, оброблені шкіри та інше» [187, с. 314].

Від 90-х років XIX ст. волинські виробники промислових товарів брали участь у постійно діючих сільськогосподарських і промислових виставках. Вони поділялися на декілька категорій: на одних експонувалася лише промислова продукція, на інших – продукти землеробства і тваринництва, на третіх – промислові вироби й продукти сільського господарства. На змішані виставки різні підприємства та організації привозили зразки кустарних виробів і промислових товарів. Поступово виставки перетворилися на місце укладання актових угод, служили ринком збуту одягу, взуття, тканин. Торгівля почала набувати дедалі більшої спеціалізації [380, с. 106–107].

Зі шкіряних заводів, що працювали у містах Волинської губернії, найбільші 7 розташовувалися в Новоград-Волинському. Вони виготовляли шкіри на суму до 53 тис. крб. та збували її в Одесу і Варшаву. Інші заводи належали до невеликих промислових закладів губернії, з виробництвом у кілька сотень карбованців на рік. Ці заводи виготовляли продукцію (юхта, рукавиці, взуття та ін.) виключно для місцевих потреб [187, с. 292–293].

Водночас торговельні контакти міст Волині з центральними губерніями царської Росії та Царством Польським прискорювали інтегрування української економіки у загальноімперську. У зовнішніх торговельних зносинах міста Волині тяжіли до ринків Східної Галичини у складі Австро-Угорщини, що диктувалося географічним положенням Волинської губернії [388, с. 129].

Так, вивіз товарів з Волинської губернії в 1879 р. відбувався через Радивилівську митницю – вовни овечої мериносової немитої 39 399 пудів 37 фунтів, митої – 102 166 пудів 30 фунтів, Радивилівський перехідний пункт – 3 755 пудів немитої вовни. Разом з губернії вивезено немитої вовни 35 045 пудів 37 фунтів, митої – 104 463 пудів 30 фунтів. Вивезено 31 пуд 20 фунтів сукна, 7 907 пудів 8 фунтів конопляного прядива [32, арк. 102].

Також з Волинської губернії в 1879 р. вивезено 6 457 пудів шкіри обробленої і 8 пудів 20 фунтів шкіри необробленої. Шкіряних виробів вивезено 34 пудів 20 фунтів, 90 пар чобіт, 40 кожухів [32, арк. 102].

У Волинську губернію в 1879 р. привезено Через Радивилівську митницю, Волочиську митницю, Дружко-Польську митницю, Збараську митну заставу, що входили до складу Радивилівського митного округу: 8 пудів 23 фунти бавовни-сирцю, 202 пуди 18 фунтів шкіри вичиненої через Радивилівську митницю та 146 пудів через Волочиську митницю, 156 пудів шкіряних виробів через Радивилівську митницю та 269 пудів 31 фунт через Волочиську митницю, 37 пудів 34 фунти лляного і конопляного прядива через Радивилівську митницю та 364 пуди 31 фунт через Волочиську митницю, 7 пудів 15 фунтів лляних і конопляних грубих тканин через Радивилівську митницю та 2 пуди 35 фунтів через Волочиську митницю, 2 267 пудів 28 фунтів вовни пряденої і непряденої через Радивилівську митницю та 232 пуди 33 фунти через Волочиську митницю, 557 пудів 28 фунтів вовняних тканин через

Радивилівську митницю та 201 пуд 11 фунтів через Волочиську митницю [32, арк. 102].

Як бачимо, у розвитку економіки волинських міст в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. торгівля продовжувала зберігати свої провідні позиції. Однак упродовж цього часу відбулися зміни у співвідношенні окремих форм торгівлі на користь стаціонарної.

На Поділлі велике торгове значення мали ярмарки: Петропавлівський у містечку Ярмолинцях (Проскурівський повіт) і Травневий (Троїцький) у м. Балті. Головними торговими товарами на цих ярмарках були тканини, шкіри та вироби з них, овчини, смушки й худоба.

Наведемо приклади торгових оборотів на Балтському Троїцькому ярмарку. Так, в 1879 р. овечої вовни привезено на 380 тис. крб. і продано на цю ж суму. Шкіри волової привезено на 88 400 крб. і продано на цю ж суму, шкіри овечої необробленої – на 62 856 крб. і всю реалізовано [33, арк. 18].

Інша справа з привозом та збутом мануфактурних товарів, що складали предмети місцевого споживання. Так, мануфактурних виробів привезено на 885 500 крб., а продано лише на 430 тис. крб. Шкіри вичиненої привезено на 41 600 крб., а продано на 25 тис. крб., хутряних виробів привезено на 207 тис. крб., а продано на 36 200 крб., чоловічого одягу привезено на 4 640 крб., а продано на 2 968 крб., селянського сукна привезено на 5 261 крб., а продано на 3 016 крб. Товари вивізної торгівлі продавалися великими партіями, оптом між приїжджими, а предмети місцевого споживання (і мануфактурні вироби) реалізовувалися переважно місцевим торговцям порівняно невеликими партіями [33, арк. 18 зв.].

Головними експортними товарами з Подільської губернії були шкіри необроблені (213 693 крб. 60 коп.), овеча вовна (117 788 крб.), насіння льону і конопель (89 144 крб.) [151, арк. 1–12].

Імпортували на територію Подільської губернії бавовняні вироби (33 064 крб.), вовняні вироби (71 623 крб. 84 коп.) і полотняні вироби (89 988 крб. 25 коп.) [151, арк. 1–12].

У Південній Україні головними ярмарками вважалися Петропавлівський у Катеринославі, Георгіївський у Єлисаветграді та Покровський у Вознесенську. Ці ярмарки відігравали чималу роль у торгівлі всієї Південної України. На ці ярмарки виставляли свій товар на продаж фабриканти, щоб наблизитися до сільських покупців. Кількість покупців на дрібних ярмарках також зростала – сільська буржуазія шукала на ярмарках товари для задоволення своїх зростаючих потреб, а бідняки, господарство яких було або підірвано або зовсім ліквідовано, – йшли туди за товарами першої необхідності.

В Катеринославській губернії нараховувалося 495 ярмарків (в містах і містечку Нікополі 36, в селищах – 459); привозилося товарів на 13,5 млн крб., продавалося на 7 млн крб. Головними предметами ярмаркової торгівлі були вовна, худоба, сирі шкіри [618].

Четверте місце за обсягами збуту в середині Катеринославської губернії займав продаж сирих шкір. На ярмарках їх закупували переважно агенти столичних заводів. На місцеві шкіряні заводи сировини надходило небагато через слабкий розвиток шкіряного виробництва. Також на місцевих ярмарках збували полотно, просте сукно, канати. З Москви та Нижнього Новгорода привозили вовняні, шовкові, бавовняні, галантерейні, шкіряні товари [199, с. 214].

До спеціалізованих ярмарків відносився Петропавлівський у Катеринославі, що тривав з 29 червня до 6 липня. В дореформений період він посідав третє місце в Росії з торгівлі тонкорунною вовною, яку привозили поміщики Катеринославської, Херсонської, Таврійської й Полтавської губерній. Протягом 1868–1870 рр. товарообіг Петропавлівського ярмарку в середньому становив за привозом 1,7 млн. крб. і за продажем – 1,1 млн. крб. У 1880 р. товарообіг ярмарку в порівнянні в середньорічним товарообігом 1868–1870 рр. зменшився. Привіз товарів дорівнював 804 тис. крб. і продаж – 540 тис. крб. З цих сум на вовну відповідно припадало 536 тис. крб. і 428 тис. крб. [450, с. 133].

Одеська капелюшна фабрика виробляла товарів на 1600 крб., майже вся продукція реалізовувалася в самому місті. Сукна місцевої фабрики збувалися на ярмарках, в найближчих містах, а фарби та інші фабричні матеріали постачалися з Москви, Харкова і Бердичева [201, с. 632].

Зовнішня торгівля в Росії була розвинена гірше ніж внутрішня, проте відомо, що за кордон збували і текстильну продукцію. Так, у другій половині ХІХ ст. значно зросли обсяги зовнішньоторговельного обороту, країна швидко входила в світовий ринок. Сукупний обсяг експортно-імпортних операцій за 1861–1900 рр. збільшився в три рази – з 430 млн. до 1300 млн. крб., причому вартість товарів, що вивозилися на 20% перевищувала вартість ввезених. У структурі експорту кінця ХІХ ст. 47% займав хліб. Серед інших товарів, що експортувалися були льон, ліс, хутро, цукор [634].

Експортували бавовняні вироби з Росії до Фінляндії, Китаю та Персії [195, с. 12].

Одеська вовномийна фабрика француза Саламб'є збувала за кордон 250–300 пудів митої вовни на суму 172 тис. [92, арк. 74]. Рукавиці з Житомира експортували за кордон [236, с. 35].

Канатні заводи в Херсонській губернії працювали з метою постачання канатів Чорноморському флоту, як військовому, так і купецькому, і не тільки російському, а й турецькому, грецькому і дунайських князівств.

На всіх канатних заводах Херсонської губернії щорічно вироблялося понад 200 тис. пудів такелажу, на суму до 500 тис. крб. З цього числа до 35 тис. пудів канатів і мотузок щорічно експортувалося на суму понад 100 тис. крб. Немає ніякого сумніву, що реалізація продукції могла значно збільшитися і зайняти почесне місце в переліку товарів, що відправлялися за кордон, якщо б виробництво канатів було більш якісним. Поряд з цим вітчизняні судновласники скаржилися на слабкість канатів від нерівномірного скручених

волокон коноплі, так що, іноді нові канати не витримували належної напруги і через це піддавали судна небезпеці. Одна перевага за херсонськими канатами – їх дешевизна [201, с. 457].

У другій половині XIX ст. спостерігався також імпорт текстильної продукції в Росію. Західні країни купували в Росії хліб, сільськогосподарську сировину, а експортували машини, бавовну-сирець, фарби, тобто те, що було необхідно для російської промисловості. Купецтво отримувало товари із закордону: з Лейпцига, Данцига – лляні тонкі полотна, сукна, з Відня – різні бавовняні, шовкові матерії, з Китаю – різні матерії [300, с. 113].

Вовняних тканин завозили в 1846–1850 рр. на 2,549 тис. крб., 1876–1880 рр. – 11,411 тис. крб., 1909 р. – 11,663 тис. крб. Після запровадження охоронного тарифу в 1880 р. імпорт поступово зменшувався, але потім знову збільшився через нестачу виробів з вовни на внутрішньому ринку. Головними постачальниками були Німеччина (55%), Англія і Персія (по 20%) [195, с. 12].

Імпорт виробів з льону і коноплі в 1851–1855 рр. становив 940 тис. крб., 1876–1880 рр. – 6,955 тис. крб., 1897 р. – 1,292 тис. крб., 1909 р. – 3,832 тис. крб. Бавовняних виробів імпортовано в 1846–1850 рр. на 3,882 тис. крб., 1876–1880 рр. – 7,689 тис. крб., 1909 р. – 11,854 тис. крб. З європейських країн найбільше постачала Німеччина, потім – Англія, з азійських країн – Китай (30%) та Персія [195, с. 12].

Зростав привіз й іншої продукції, необхідної для подальшого промислового розвитку країни. У 1911 р. на імперський ринок було ввезено продукції з волокнистих матеріалів загальною вартістю 203 200 тис. крб. Серед них переважали вироби з джуту-сирцю, шовку, вовни тощо. Імпорт лляного, конопляного, джутового, шовкового і вовняного прядива становив 40 660 тис. крб., а бавовняних тканин – 17 770 тис. крб. [288, с. 297].

Таким чином, в індустріальну епоху економіка України інтегрувалася в світові ринки, а на зміну патріархальним українським ярмаркам і центрам ярмаркової торгівлі прийшли нові фінансові центри. Ярмаркова торгівля здавна процвітала в Україні. Полтава, Ніжин, Ромни були центрами ярмаркової торгівлі, Київ славився своїми контрактами – контрактними ярмарками. Але від 1870-х років значення українських ярмарків разом зі старовинними центрами української торгівлі почало падати. Мануфактурні товари московського промислового регіону, для якого Україна була одним з найважливіших ринків, закуповувалися на цих ярмарках місцевими торговцями і розвозилися по всій країні. Але вже з 1870-х років старовинні українські ярмарки разом зі старовинними центрами української торгівлі відходять у минуле і швидко росте новий торговий центр України – Харків. Починаючи з першої половини 1880-х років архаїчна форма торгівлі – ярмарок – сходиться зі сцени. Капіталізм несе більш культурні, і більш сучасні форми торгівлі [580, с. 324]. Падіння значення ярмаркової торгівлі стало одним з видатних симптомів швидкого економічного зростання [400, с. 1].

Дієвою формою стаціонарної торгівлі, в якій активну участь брали місцеві поміщики, наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. виступала виставкова торгівля. На сільськогосподарських і промислових виставках, які, як правило, організовувалися в містах, експонувалися зразки продукції, з якими могли ознайомитися потенційні покупці, а за потреби і придбати потрібний товар. Хоча поширення така форма торгівлі в містах Волині не набула, однак відомо, що на початку ХХ ст. в Житомирі і Луцьку діяли філії найбільшої на Правобережній Україні Бердичівської виставки. У 1912 р. в Житомирі була відкрита самостійна виставка продукції землеробства, тваринництва тощо [356, с. 126–129].

Завдяки діяльності міністра фінансів М.Х. Рейтерна були внесені істотні зміни в податкову систему Російської імперії країни. У новому Положенні про мита 1863–1865 рр. значно зменшився податок на велику торгівлю і промисловість, тим самим, М.Х. Рейтерн прагнув стимулювати розвиток промисловості. Серед європейських країн, Російська імперія була єдиною країною, де торгово-промисловий прошарок порівняно з іншими оподатковувався значно менше [418, с. 8].

Суттєві зміни в оподаткуванні й торгівлі були внесені законом від 15 січня 1885 р., відповідно до якого усі великі підприємства обкладалися додатковим збором, а акціонерні товариства повинні були виплачувати 3% збору з чистого прибутку. Введення такого збору вимагало обов'язкового подання й публікації акціонерними компаніями щорічних балансів. За даними міністерства фінансів, після введення додаткового збору промисловці й торговці в середньому повинні були сплачувати не більше 4% з чистого доходу, тоді як земельні власники платили до 5,5%, а власники іншого нерухомого майна – до 6,5% [366, с. 40]. Через запровадження прогресивного оподаткування були створені сприятливі умови для розвитку підприємництва і торгівлі.

В економіці Російської імперії до початку ХХ ст. основними формами підприємницької діяльності були: одноособові приватно-індивідуальні фірми та колективні – торгові доми, а також акціонерні товариства (у пайовій формі). Торговий дім – це організаційна й економічна структура закритого типу, що поєднувала велике коло осіб, близьких одне до одного, що найчастіше перебувають в сімейно-родинних відносинах. Наприклад, «Торговий дім брати Яхненки й Симиренки», «Торговий дім І. Г. Харитоненка із сином» та ін. [418, с. 11].

Важливою сферою діяльності торгових домів була реалізація текстильних виробів. Якщо в цілому по Росії на збуті цих товарів спеціалізувалися 21,3% від загальної кількості усіх торгових домів, то в Україні цей показник був значно вищим й становив у досліджуваний період 27,5%. До мануфактурної торгівлі активно включалися магазини і крамниці не тільки в містах, але й в селах. І це не випадково, адже основним споживачем текстильних виробів ставало сільське населення, а розвиток товарного виробництва в селянських

господарствах і накопичення грошових коштів постійно підвищувало попит на тканини, в першу чергу на бавовняні. Для більш повного охоплення внутрішнього ринку монополії часто зверталися до старих форм торгівлі й пристосовували їх до своїх потреб. Це відноситься до великих оптових ярмарків, і перш за все харківських: Успенського, Хрещенського, Покровського і Троїцького, які були значними осередками ярмаркової торгівлі. Питома вага мануфактурних виробів у асортименті ярмаркової торгівлі становила в 1905–1913 рр. пересічно 50,1%. Ці вироби потрапляли й в орбіту базарної торгівлі [352, с. 115].

Юридичний статус ця форма організації підприємницької діяльності одержала в маніфесті 1807 р. «Про даровані купецтву нові вигоди, відмінності, переваги і нові способи до поширення і посилення торгових підприємств». У цьому документі юридично обґрунтовувалися два типи купецьких товариств: товариство повне і товариство на вірі (командитне товариство). Кількість торгових домів у Російській імперії зростала з кожним роком. Особливо швидко цей процес проходив у другій половині XIX ст. Відомо, що перші торгові дома виникли на рубежі 50–60 рр. XIX ст. До початку 90-х рр. позаминулого століття в країні нараховувалося 138 торгових домів, а до 1914 року їх кількість зросла до 6148. Наведемо статистичні дані про кількість торгових домів, що займалися торгівлею продукцією легкої промисловості в 1914 р. (таблиця 4.27).

Таблиця 4.27

**Торгові дома у Російській імперії
з продажу продукції легкої промисловості [418, с. 12–13]**

Група товарів	Кількість торгових домів	Капітал, крб.
Мануфактурні товари	1156	23 814 904
Сукняні, вовняні, шовкові товари	333	7 766 600
Ляні, прядивні, бавовняні товари	76	2 556 314
Галантерейні товари	423	6 575 299
Хутряні товари	83	2 003 824
Готове плаття, дамське вбрання, капелюхи, шапки, білизна	426	5 616 586
Шкіряні товари і взуття	302	8 340 778

У великих містах України засновували торгові дома, що займалися торгівлею продукцією легкої промисловості. В 1865 р. в Києві засновано Товариство мануфактур «Ісаак Шварцман». Власниками були Ісаак Мойсеєвич Шварцман з дружиною, яка володіла магазином з продажу мануфактурних виробів. Розташовувалося товариство на Подолі. Підприємство вважалось найбільшим торговим центром Києва. В 1892 р. товариство відкрило відділення в Кременчуці Полтавської губернії. В 1908 р. на його базі засновано пайове

(акціонерне) товариство, що володіло капіталом на 700 тис. крб., та було поділене на 700 паїв по 1000 крб. [196, с. 39].

Магазин мав три поверхи з 13 відділами: суконний, полотняний, галантерейний, одягу, шовковий, вовняний, білизни, хутряний, оптовий та ін. Крім того, при магазині були відділи для прийому одягу та білизни. В 1912 р. торговий дім отримав представництво й право ексклюзивного продажу виробів АТ «Варшавської фабрики килимів». Товариство відкрило в Києві на Хрещатику магазин з продажу меблевих тканин і килимів під торговою маркою «Фабричний склад АТ «Варшавської фабрики килимів». В торговій мережі товариства працювало близько 200 чоловік, оборот становив 3 млн. крб. в рік [196, с. 40].

Найбільша кількість торговельних домів у Волинській губернії зосереджувалася у Рівному. На 1912 р. тут діяло 38 таких закладів із капіталами майже 300 тис. крб. Серед них були як дрібні, так і досить потужні. Зокрема, торговельний дім «А. Роттенберг і Х. Бат», який займався торгівлею сукнами, володів капіталом у 150 тис. крб. і був найбільшим у губернії [172, с. 285].

У 1911 р. в Катеринославі створено товариство «Торговий будинок М. С. Джигіт і К^о» для оптово-роздрібної торгівлі суконно-мануфактурними товарами та прийому замовлень для пошиття чоловічого одягу. З цією метою товариство придбало у катеринославського купця Мойсея Симоновича Джигіта суконно-мануфактурний магазин, де товариство мало здійснювати торгівлю. Товариство у своїй власності нараховувало капітал у розмірі 250 тис. крб. і мало двох власників: московського купця Бориса Ісаковича Катлама із внеском з даної суми у 175 тис. крб. і катеринославського купця першої гільдії Мойсея Симоновича Джигіта, який вніс 25 тис. крб. і ще одного власника із внеском 50 тис. крб. [375, с. 82].

Необхідно наголосити, що наприкінці ХІХ ст. важливу роль в оптовій торгівлі відігравали фірми. На великих ярмарках активізувалася діяльність різних торгових підприємств і акціонерних компаній. Наприклад, у 1890 р. у Харкові торгували 142 фірми, з них 44 представляли купців-скупщиків і 96 – фабрикантів. На Хрещенському ярмарку (Харків) у 1893 р. брало участь в операціях 379 оптових фірм. Уже в 1895 р. на ярмарках Харкова було представлено 439 фірм, а через два роки тільки на трьох ярмарках (Троїцькому, Успенському та Покровському) їх кількість збільшилася майже в 3 рази (1260) [458, с. 634].

Значну питому вагу в посередницьких операціях у збуті різного роду тканин мало «Товариство мануфактурної торгівлі О.М. Хлебнікова», засноване в Харкові у 1905 р. з основним капіталом 350 тис. крб. Товариство одержало право вести торгівлю в Харкові й прилеглих до нього місцевостях. На збуті мануфактурних виробів спеціалізувалися одеські фірми Котляревського, Фельдмана, Бліженського, Пташнікова. Торгово-промислове підприємство «Спадкоємці В.Т. Пташнікова» засноване 1881 р. в Одесі Василем Тимофійовичем Пташниковим для торгівлі мануфактурними товарами. Згодом

були відкриті ще шість відділень в Одесі, три в Херсоні, два в Ялті, в Нікольську-Уссурійську й Владивостоку. Власник відкрив кравецькі майстерні у Варшаві, з виготовлення взуття в Лодзі, в Одесі з виготовлення білизни та шуб. Обороти доходили до 5 млн. крб. в рік., підприємства зайняли провідне місце серед подібних на півдні Росії. Від 1901 р. відділення товариства відкрилися в Ананьівці, Болграді, Бендерах і Кишиневі. Обороти досягли 6 млн. крб. у рік, працювало 400 робітників з окладом понад 360 тис. крб. в рік. На підприємстві виплачувалися медична допомога, пенсії, допомоги для хворих і вдів, діяла позичкова каса, біля Ялти збудували санаторій [196, с. 41].

Оптова торгівля займала значне місце й на середніх ярмарках. Великі купці доставляли сюди мануфактурні вироби, а скуповували зерно, худобу, селянське полотно. Так, у 1892 році в с. Нові Санжари Полтавської губернії було завезено тканин, шкіряних виробів, бакалії на суму 456 тис. крб., у м. Ратне Волинської губернії – відповідно, на 200 тис. крб. [357, с. 43].

З початком Першої світової війни актуальною залишалася й складська торгівля, через яку реалізовували продукцію за зразками, запропонованими комівояжерами та іншими представниками російських і зарубіжних фірм. Зауважимо, що командир Окремого корпусу жандармів В. Джунковський у телеграмі від 1 вересня 1914 р. на ім'я Подільського, Волинського і Київського губернаторів суворо забороняв висилати іноземних громадян у місцевості, оголошені у військовому стані, або в ті, що межували з театром військових дій. Натомість міністр внутрішніх справ М. Маклаков вважав за доцільне дозволити австрійським і німецьким підданам, які були поза підозрою, залишатися в місцях їх постійного проживання чи виїхати, за їх бажанням, за межі Російської імперії. Це стосувалося й членів німецької общини м-ка Дунаївці Ушицького повіту, чисельність якої напередодні війни складала 1266 осіб. Майже половина з них (520 осіб) працювала на суконних фабриках власників Г. і С. Кінцле, Ф. Кінцле, К. Кінцле, О. Кінцле, М. Ретць, Є. Ретця, Г. Ретця, Г. Клюка, Б. Хазіна, О. Торінуса, А. Торінуса, Я. Вальтера, І. Зака. На початку серпня 1914 р. через мобілізацію й військові дії на території Галичини на цих підприємствах було припинено виробництво, а устаткування деяких з них було перевезено у губернії центральних регіонів країни [282, с. 130–131].

Міські ринки мали безпосередній зв'язок зі стаціонарною торгівлею, поступово перетворювалися на різновид останньої. По-перше, на них продавали сільськогосподарську продукцію, запасами якої поповнювали міські продуктові крамниці. По-друге, торгівля тут велася переважно з постійних місць, за які підприємці сплачували досить високу орендну плату. По-третє, чимало магазинів та інших торгових закладів відкривалося саме на базарних площах. Причому в них можна було придбати не тільки харчі, а й тканини, готовий одяг, взуття, ювелірні прикраси, вироби з металу тощо. Водночас базари були тісно пов'язані як з оптовими ярмарками, так і з товарними біржами. На початку ХІХ ст. в українських губерніях у складі Російської імперії головними центрами товарно-грошового обігу були ярмарки. З розвитком

товарно-грошовим відносинам на зміну ярмаркам прийшли біржі – організовані та контрольовані державою центри оптової торгівлі. Останні у пореформений період стали відігравати дедалі більшу роль у внутрішній торгівлі України [458, с. 635].

Виникнення й розширення біржової торгівлі слід розцінювати як закономірність, оскільки зростання обсягів виробництва промислової продукції викликало необхідність у спеціальних установах, що забезпечували б можливість постійного здійснення операцій із великими партіями товарів та регулювали б ціни на них. Саме такими установами і стали товарні біржі. Переважна їх більшість відповідала тогочасним потребам внутрішнього ринку [391, с. 18].

Найдавніша та найвідоміша з українських бірж виникла в 1796 р. в Одесі, яка обслуговувала головним чином іноземних представників і діяла на постійній основі за європейським зразком. 20 липня 1848 р. було затверджено Положення про Біржовий комітет Одеської біржі, а також Статут біржі. Одеська біржа займалася торгівлею сільськогосподарською сировиною та промисловими виробами, обслуговувала переважно торговий капітал, орієнтований на міжнародну торгівлю. Промисловий капітал довгий час обмежувався торгівлею на ярмарках. Крім того, Одеська біржа була одним із головних центрів фондової торгівлі Російської імперії й до 1890-х рр. єдиним таким в Україні. Обсягами операцій виділялися також Київська (1869 р.), Харківська (1876 р.) і Миколаївська (1886 р.) біржі. Харківська біржа спеціалізувалася на мануфактурних товарах і вовні. Загалом наприкінці XIX ст. в Україні налічувалося 5 товарних бірж із 24, що функціонували у Російській імперії. Виникнення й розширення біржової торгівлі було закономірністю, оскільки зростання обсягів виробництва продукції, як промислової, так і сільськогосподарської, викликало необхідність у спеціальних установах, що забезпечували можливість постійного здійснення операцій із великими партіями товарів та регулювали ціни на них. Такими установами стали товарні біржі. Переважна їх більшість відповідала потребам внутрішнього ринку [458, с. 635].

В кінці XIX – на початку XX ст. в різних галузях виробництва виникали та зміцнювали свої позиції монополії. Однією з важливих рис цього процесу стала широка участь монополістичного капіталу у внутрішній торгівлі. Монополії легкої промисловості здійснювали збут своєї продукції не тільки через мережу торговельних контор, численних комівояжерів і агентів, але нерідко використовували й державний апарат через допомогу в системі організованої закупівлі, доступу до товарних складів й законодавче регулювання торгівлі. Внаслідок цього страждали споживачі продукції та виробники сировини, які зосереджувалися в Україні. Поряд з цим монополії широко використовували стаціонарну торгівлю, насамперед торговельно-збутові компанії та фірми, а також пристосували до своїх потреб такі старі форми торгівлі, як ярмарки і базари.

Дослідники питань розвитку монополій зосереджували свою увагу здебільшого на їх виробничій діяльності, а ті нові й складні явища, що відбувалися на внутрішньому ринку Російської імперії та України в зв'язку з діяльністю монополістичного капіталу, залишалися поза їх увагою. Тому вивчення питання збутової діяльності монополістичних об'єднань дозволить дослідити процес підпорядкування монополістами внутрішньої торгівлі товарами легкої промисловості та визначити соціальні та економічні наслідки цього явища. Адже внутрішній ринок обслуговувала торгівля, в якій дедалі зростаючу роль почали відігравати монополії, а в ряді галузей вони посіли панівне становище.

Поряд з виробничою, для монополій все ж головною функцією був збут готової продукції. В легкій промисловості ця діяльність мала ряд особливостей. Тут переважав дуже високий ступінь підпорядкування собі контрагентів не тільки в збуті готової продукції, але й в заготівлі сировини. Це, фактично, обмежувало до мінімуму їх комерційну діяльність.

В Україні підприємства-монополісти легкої промисловості не були такими могутніми, як в інших галузях. Тут функціонували в основному позасиндикатські фірми, або філіали всеросійських монополій. Україна була досить широким та містким ринком для діяльності таких великих монополій, як «Товариство бавовняних фабрикантів», «Товариство суконних фабрикантів», «Російське льонопромислове товариство», нитковий трест.

Текстильні вироби в Україні збувалися російськими монополіями через мережу стаціонарних торговельних закладів. Деякі з них мали мільйонні обороти й були своєрідними торговельно-збутовими монополіями. Таким було товариство Соколова і Жмудського, котре виникло в 1902 р. в Харкові й мало свої відділення в Катеринославі й Ростові-на-Дону. В 1902 р. капітал товариства становив 947,3 тис. крб. В 1909–1910 операційному році капітал, лише розміщений у банках, дорівнював 5,5 млн. крб. У ці ж роки обороти торгівлі тканинами зросли з 6,5 млн. крб. до 9,1 млн. крб., а чистий прибуток за той час збільшився з 236,3 тис. крб. до 480,3 тис. крб., або в 2,1 рази. Товариство було тісно пов'язане з найбільшими текстильними монополіями Росії, мало своїх агентів практично у всіх українських губерніях [352, с. 115].

Основним видом монополістичних об'єднань в ряді легкої промисловості став **трест**. Утворенню трестів сприяв ряд обставин, які були властиві для України і Росії. Вони виникали там, де існувала досить широка і надійна сировинна база, як правило вітчизняна, що розвивалася по капіталістичному шляху. Трестування найшвидше відбувалося в тих галузях легкої промисловості, де встановлювався підвищений і постійно зростаючий попит як з боку безпосередніх споживачів готових товарів, так і підприємств, для яких ця продукція була початковим предметом виробництва.

Трестування в легкій промисловості перебувало в нерозривному зв'язку з процесами злиття промислового, торговельного та банківського капіталу. Одні банки ставали засновниками монополій, інші контролювали їх виробничу і

торговельну діяльність. Нерідко банки займалися й невластивими їм операціями – спекуляцією товарами [352, с. 115].

Для забезпечення виробничої, збутової та фінансової стабільності, в 1882 році в центрі капіталістичного текстильного виробництва – Клинцях – відкрито громадський банк, що сприяв пожвавленню торгово-грошових відносин в регіоні найбільшого купецького суконного виробництва в українських губерніях [460, с. 143].

Поряд з великими монополіями трестівського типу в легкій промисловості створювалися й функціонували локальні **синдикати**. Це, наприклад, синдикати канатно-джутових фабрик, що розташовувалися в Одесі, джутових мішків у Києві. Вони постачали свою продукцію не тільки у підконтрольні їм райони, але й у морські й річкові порти Європейської Росії, на підприємства для подальшого виробництва. Фірма з обробки шкір Кобець і Шполянського в Києві підтримувала тісні контакти з такими відомими російськими шкіряними і взуттєвими підприємствами, як «Скорород», «Марс», «Брусніцин і син» [352, с. 116].

Легка промисловість в період 1900–1905 рр. продовжувала втягуватися в синдикатне русло, але як і в попередні роки без розмаху, що був характерним для виробництва нафти, заліза, вугілля. Тим не менше з кожним роком і тут вплив монополії посилювався у всіх напрямках, призводячи до подорожчання життя та зменшуючи темпи виробництва всюди, де це було необхідним для збільшення цін. Так, в текстильній індустрії процес створення синдикатів призвів до кількох міцних угод, серед яких необхідно відзначити синдикат петербурзьких фабрикантів полотна, який вступив у тісну співпрацю з польськими фабриками, а також синдикат джутових фабрик, заснований в 1901 р., який об'єднав 12 підприємств і централізував продаж своєї продукції за цінами правління [597, с. 168–169].

Що стосується напрямку монополізації – регулювання збуту продукції – то тут лідирували виробники сукна. До об'єднання їх штовхали казенні замовлення. Порядок надання замовлень (закриті конверти із зазначенням ціни та інших умов, пропонованих фірмою) повинен був забезпечувати об'єктивний конкурс, а в дійсності в багатьох випадках, мав знаки змови. В 1910 р. було організовано Всеросійське товариство фабрикантів полотняної промисловості – офіційна організація, яка в 1913 р. об'єднала майже всі суконні підприємства країни. Найважливішою функцією Товариства були угоди про умови і ціни казенних поставок, які усували конкуренцію на торгах [296, с. 16].

Найбільш важливою для цього періоду була угода «Невської ниткової мануфактури» з англійським нитковим трестом I. & P. Coats Lmted, яка в подальшому призвела до встановлення повного панування цього міжнародного синдикату на внутрішньому ринку Російської імперії. Організація постачання ниток по Європейській Росії та іншим територіям була організована зразково. Вона чітко розмежовувала окремі великі райони, комерційно між собою не пов'язаних, але підпорядкованих безпосередньо центральному правлінню в

Петербурзі. Кожен район, що складався з 4–5 губерній, мав у великих містах свої відділення зі складами для товарів таких сортів, до яких місцеве населення звикло. Закордонні нитки виписувалися через Петербург, нитки російського виробництва з місць виробництва – Риги, Лодзя, Петербургу та Москви. В 1903 р. нитковий синдикат мав відділення в Україні, в Києві та Харкові [597, с. 170].

В лляній промисловості спостерігалася стабілізація й навіть деяке зниження виробництва. Тим не менше, концентрація виробництва зростала високими темпами, створюючи економічні умови для утворення монополій. У 1906 р. було створено об'єднання льонопромисловців, що до 1911 р. вже організовувало власників 70% всіх виробничих потужностей галузі. Ця спільнота домагалася від урядових органів підвищення ввізного мита на джут і скорочення його імпорту, збільшення поставок лляних тканин в інтендантство [291, с. 18].

Також 1912–1913 рр. відзначалися появою синдикатських організацій, головним завданням яких було закріплення досягнутого рівня виробництва за рахунок споживача і в той же час здешевлення собівартості за рахунок робітників і селян. В 1913 р. виник проект створення синдикату з продажу лляних товарів та запровадження особливого товариства чи контори з продажу. В тому ж році організувався синдикат з виробництва мішків, що охопив Нарвську мануфактуру, Ризьку промислову мануфактуру, Південноросійське товариство, Лебедівську мануфактуру та ін. За договором усі споживачі мішків були розписані й закріплені за певними фабриками джутових виробів. Підприємства, що порушували договір виплачували 50 коп. штрафу за пуд проданих виробів [597, с. 249].

Напередодні Першої світової війни продукція льоно-конопляної промисловості галузі становила 18,9% всіх тканин, що вироблялися в державі. Кількість робітників на завод по галузі за аналізований період виросло в 3 рази, обсяг продукції в грошовому вираженні збільшився 7,4 рази. Під час війни об'єднання льонопромисловців домагалася розподілу військових замовлень і встановлення цін, тобто вже цілком офіційно виконувало функції синдикату [291, с. 18].

Зростання бавовняної промисловості в Російській імперії не супроводжувалося особливо швидким розвитком концентрації капіталів та виробництва. Притік іноземних капіталів у цю промисловість порівняно з видобувною чи металургійною був значно меншим. Проте незважаючи на цю відсталість, бавовняні фабриканти вже в 1907–1908 рр. посилюють інтерес до створення синдикатів і при цьому з більшими реальними результатами, ніж це було раніше. Так, часткові об'єднання бавовняних заводів вже в 1907 р. дали деякий і при цьому доволі тривалий результат. В той час як ситець в 1904 р. вартував 11 коп. за аршин, в 1907 р. він продавався вже за 14,25 коп., тобто протягом трьох років ціна піднялася на 31%. Великі фабриканти-мануфактурники на своїх зібраннях в 1908 р. вирішили підтримувати попередні завищені ціни, незважаючи на значне зменшення ціни на сировину на цей

сезон. Тому деякі дрібні фабрики, що працювали в Харківській губернії, могли собі дозволити розкіш знизити ціни на ситець від 10 до 20% [597, с. 248].

Таким чином, однією з найважливіших функцій монополій стало утримання високих цін на товари. Фірми, що входили до синдикатських об'єднань, були зобов'язані проводити одночасні заходи зі скорочення виробництва та підвищення цін. Для утвердження свого панування на внутрішньому ринку, монополістичний капітал здійснював політику штучного запровадження «товарного голоду», викликаючи незадоволення споживачів. Монополістичний капітал створив могутній і досить розгалужений торговельний апарат, за допомогою якого він намагався опанувати загальнодержавний та місцевий ринки.

Легка промисловість відчувала на собі постійний вплив вкрай несприятливих зовнішніх і внутрішніх факторів, втягувалася в кругообіг світового господарства, для неї були притаманними в основному ті ж коливання, що й капіталістичної промисловості Західної Європи, та ще зміна періодів підйому і криз. Певну тривогу власників підприємств легкої промисловості викликали стан ринків сировини, низька купівельна спроможність населення, насамперед, селянства.

Монополії легкої промисловості здійснювали збут своєї продукції не тільки через мережу торговельних контор, численних комівоєжерів і агентів, але нерідко використовували й державний апарат через допомогу в системі організованої закупівлі, доступу до товарних складів й законодавче регулювання торгівлі. Внаслідок цього страждали споживачі продукції та виробники сировини, які зосереджувалися в Україні.

Таким чином, наприкінці XIX – на початку XX ст. відбуваються процеси монополізації легкої промисловості, до початку Першої світової війни вже була створена основа для державно-монополістичного регулювання легкої промисловості.

Кінець XIX – початок XX ст. характеризувався подальшим розвитком легкої промисловості, що в Російській імперії перетворилася на одну з провідних галузей, і зростання якої було прямо пропорційним до капіталізації сільськогосподарського виробництва. В цей період склався єдиний всеросійський ринок збуту промислових товарів. Текстильна продукція була одним з найбільш поширених товарів, що експортувався з українських губерній на ярмарки і торжки, що доводило необхідність розвитку всіх форм місцевого текстильного виробництва.

Збут виготовленої на місцевих українських промислових закладах текстильної продукції здійснювався за допомогою виконання держзамовлень і за допомогою торгівлі, що свідчить про затребуваність даного виду продукції.

Головним центром торгівлі виробами текстильної промисловості в Україні був Харків. Наприкінці XIX ст. на трьох його ярмарках – Хрещенському, Покровському й Успенському 40% привезених і 70% усіх проданих товарів становила мануфактурна продукція. Харківський Троїцький

ярмарок спеціалізувався на оптовому збуті вовни. Й хоча надходження останньої з кожним роком зменшувалися, ярмарок залишався практично єдиним місцем, де власники суконних фабрик укладали угоди на поставку вовняної сировини.

Підсумовуючи розгляд питання про роль внутрішньої торгівлі продукцією легкої промисловості українських губерній в другій половині XIX – на початку XIX ст., можна відзначити, що Україна була одним з небагатьох економічних районів, які мали найгустішу ярмаркову мережу, а також значною мірою насичені стаціонарними торговими закладами. Незважаючи на розвиток залізничного й водного транспорту, а також неухильне зростання постійної (стаціонарної) торгівлі в містах і селах, українські ярмарки продовжували відігравати велику роль не тільки в місцевій внутрішній торгівлі, а й у торгівлі всієї Росії.

Разом з магазинами й крамницями ярмарки були місцями збуту значної кількості промислових і сільськогосподарських товарів, що привозилися з Центральної Росії, Прибалтики, Царства Польського, Кавказу, Уралу та Середньої Азії. На них зосереджувалася торгівля різноманітною сільськогосподарською продукцією та багатьма промисловими товарами, які вироблялись на Україні і вивозилися в інші частини Росії.

Змінюючи свій попередній характер торгівлі, ярмарки позитивно впливали на зростання торгового обігу в крамницях та магазинах. Хоч роль ярмарків у зовнішній торгівлі Росії 60–90-х років помітно занепадала, але на них продовжувала зосереджуватися чимала група товарів, які вивозилися за кордон. Маючи велике значення для зміцнення торгово-економічних зв'язків між багатьма частинами Росії, українські ярмарки й густа мережа торгових закладів були однією з найважливіших ланок включення України в систему всеросійського ринку.

Однією з найважливіших функцій монополій стало утримання високих цін на товари. Фірми, що входили до синдикатських об'єднань, були зобов'язані проводити одночасні заходи зі скорочення виробництва та підвищення цін. Часто монополістичний капітал, утверджуючи своє панування на внутрішньому ринку, здійснював політику штучного запровадження «товарного голоду», викликаючи незадоволення споживачів. Монополістичний капітал створив могутній і досить розгалужений торговельний апарат, за допомогою якого він намагався опанувати загальнодержавний та місцевий ринки.

РОЗДІЛ 5 КАДРОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЛЕГКОЇ ПРОМИСЛОВОСТІ

5.1. Діяльність підприємців

Формування ринкової економіки в другій половині XIX ст. тісно перепліталось з проведенням кардинальних економічних реформ, спрямованих на перетворення існуючих відносин власності, на розвиток товарно-грошових відносин. Проблеми становлення підприємництва, організації підприємницької діяльності, створення оптимальних соціально-економічних умов для функціонування підприємств набувають центральної уваги в ринковому господарстві. Розвиток промисловості, поява нового стану – підприємців – стали очевидними наслідками економічних перетворень. На території українських губерній підприємницькою діяльністю у галузях легкої промисловості займалися поміщики, купці та іноземці.

Ринкові трансформації в сучасній Україні, розвиток підприємництва з метою створення незалежних, ініціативних, демократично налаштованих учасників економічного життя держави, актуалізують дослідження та вивчення історії становлення підприємництва в різних галузях промисловості. Широкий простір для підприємницької діяльності надали реформи 60-х рр. XIX ст. та промисловий переворот. Адже його передумовами були певний рівень нагромадження капіталу, досягнення світової науково-технічної думки, попит на внутрішньому та зовнішньому ринках. Важливим чинником, що гальмував промисловий розвиток, було кріпацтво. Проте набрав сили процес загальноросійського ринку на базі товарного виробництва, що руйнував натуральне господарство, змушував власників мануфактур реорганізовувати виробництво з урахуванням вимог часу. Тому саме в поміщицьких мануфактурах ширше стала використовуватися праця оброчних селян, що була продуктивнішою, ніж робота кріпаків. На базі дрібних селянських промислів та завдяки купецьким капіталам, виникла капіталістична мануфактура, в якій використовувалася праця вільнонайманих робітників. Процес технічного переоснащення мануфактур вимагав значних капіталовкладень. Тому розвивалося та втримувалося на ринку виробництво лише підприємливих власників, які були здатні зрозуміти тенденції у розвитку промисловості та організувати трансформацію ручного виробництва у фабрично-заводське [544, с. 75].

Ще до реформ 60-х рр. XIX ст. в Україні виникли і прогресували певні передумови щодо функціонування підприємництва: нагромадження грошових коштів (завдяки торгівлі, протекціоністської політики уряду, відкупам, лихварству, поширенню найму робочої сили), відокремлення виробника від засобів виробництва. Разом з тим процес первісного нагромадження в Україні ускладнювався пануванням кріпацтва і відбувався повільно. Незважаючи на свою обмеженість, реформа 1861 р. істотно послабила перешкоди, що

перешкождали розвитку продуктивних сил, різноманітних форм підприємництва, формуванню нових виробничих відносин. Підприємництво прогресувало в найважливіших галузях економіки, відбувалася його концентрація в окремих центрах [396, с. 93].

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. дали потужний імпульс розвитку економіки, формуванню підприємницького класу. Сприяло цьому й нове юридичне підґрунтя для заняття підприємництвом, яке ліквідувало станове обмеження в цій сфері діяльності. Так, положення від 1 січня 1863 р. і 9 лютого 1865 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» закріпило право на свободу торгово-промислової діяльності. Підприємцем відтепер міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Статут про промисловість від 1893 р. надавав право засновувати заводи, фабрики та мануфактури в містах і повітах приватним особам, товариствам і компаніям. Положення «Про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р. перервало зв'язок між отриманням промислових свідоцтв для відповідних занять з отриманням гільдійських купецьких документів, зафіксувало прогресивні підходи в оподаткуванні всіх підприємців [338, с. 21].

У період промислового розвитку та становлення ринкових відносин змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення класу підприємців. У 60-ті рр. XIX ст. було ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Аналіз матеріалів свідчить, що основним джерелом формування підприємницького прошарку в губерніях Правобережної України були: «обуржуазнене» польське й російське дворянство, яке перейшло на капіталістичні методи господарювання; купці, скупники, лихварі (зазвичай євреї і росіяни), котрі зуміли пристосуватися до нових економічних умов; заможні німецькі та чеські колоністи, українські селяни, які орієнтували своє виробництво на ринок і використовували найману робочу силу [385, с. 128–129].

Фабрично-заводська промисловість України формувалася у досліджуваній період кількома шляхами. Перший полягав у розвитку поміщицьких «вотчинних» підприємств, другий – купецьких фабрик, третій – підприємств, заснованих на іноземних капіталах. Суспільно-економічна основа, що склалася у фабрично-заводській промисловості при умові збереження значних пережитків традиційного суспільства в економіці та виробництві, позначилася на у формуванні класу підприємців. У місті й селі, як і в дореформений період, поряд з представниками великого капіталу продовжували співіснувати середні та дрібні підприємці [376, с. 32].

Однією з визначних подій післяреформеної епохи стало розгортання промислового будівництва в Україні. В цей час зростав кількісно, розвивався і мужнів підприємницький клас суспільства, покликаний до життя всім ходом економічного розвитку. Перші поодинокі підприємці, які ще не були в повному розумінні капіталістами, почали з'являтися наприкінці XVIII – першій половині

XIX ст. Проте на цьому етапі історичного шляху внаслідок панування кріпосницьких відносин формування промислової буржуазії відбувалося надто повільно. До підприємницької діяльності найактивніше залучалися ті стани, що були значно краще забезпечені коштами – поміщики та купці. Цим двом соціальним групам вдавалося зберігати домінуючі позиції в промисловості. Поміщики володіли найважливішим видом майна – землею, а значить, чималою частиною матеріалів фабричного виробництва. За допомогою позик у кредитних установах вони отримували капітали для початкової організації підприємств та й наявність власних матеріалів і робітників сприяла залученню їх до виробництва. Наявність значних коштів, нагромаджених за рахунок нееквівалентної торгівлі, також допомагала купцям в організації промислових підприємств, хоча їм значно перешкоджала відсутність у першій половині XIX ст. вільних робочих рук. Однак, незважаючи на це, купецтво вже в той час значно активізувало свою промислову діяльність. У 1861–1862 рр. купцям належало 72% промислових підприємств України. Майже у повному розпорядженні купецтва перебували швацькі, чинбарні, салотопні підприємства. Географічно поміщицьке підприємництво переважало в Київській та Харківській губерніях, а купецьке – у Херсонській. За умов засилля цих двох соціальних станів, у промисловості лише поодиноким представникам соціальних низів – селянам – вдавалося пробитися до лав значних промисловців [361, с. 65–66].

Процес формування підприємців, як у цілому в Російській імперії, так і в Наддніпрянській Україні, мав певні особливості й відрізнявся від західноєвропейського. По-перше, тут ця верства формувалася в умовах самодержавного політичного ладу. Зростаючи в умовах «навздогінної модернізації», вона була залежною не стільки від коливань на ринках сировини, капіталів, товарів, скільки від змін у політиці самодержавства. По-друге, поява підприємців на тій чи іншій території та їхня спеціалізація багато в чому визначалися загальним рівнем розвитку економіки, становищем конкретного регіону в системі всеросійського ринку. По-третє, буржуазія України була багатоетнічною за своїм складом [385, с. 128].

Розвиток промисловості у пореформену добу викликав зростання нових соціальних сил та посилення їх ролі у громадському та економічному житті суспільства. Внаслідок цього підприємці перетворилися у впливову частину суспільства, котра специфічно була пов'язана з передовим у технічному відношенні господарством, а тому виступала носієм технічного прогресу. Потребуючи дедалі більше освічених кадрів, вона сприяла розвитку як загальної, так і спеціальної освіти. Вміло пристосовуючись до кон'юктури внутрішнього та зовнішнього ринків, промислові підприємці удосконалювали виробництво, впливали на політику уряду, підштовхуючи його до подальшого реформування економіки. У період поглибленого розвитку ринкових відносин, що відбувалися у другій половині XIX століття, змінювалися шляхи, форми та інтенсивність становлення промисловців. На цей процес певним чином

впливало і пореформене законодавство, яке стимулювало залучення до підприємництва демократичних низів. У 60-ті роки було ліквідовано обмеження у торгово-промисловій сфері для селян і міщан. Селянські свідоцтва 4-х розрядів скасовувалися. На селян поширювалися загальні юридичні права. Формально протягом перших пореформених років усувалися всі станові обмеження у підприємстві. Підприємцем міг стати будь-хто, кому під силу було придбати свідоцтво на право торгівлі чи промислу. Одночасно певним категоріям промисловців надавався цілий ряд пільг. Так, від промислових зборів звільнялися дворянські підприємства в маєтках та селянські за місцем прописки власника, якщо в кожному з них працювало не більше 18 робітників. Усе це, з одного боку, сприяло ширшій участі у промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з іншого – підтримувало дворянське підприємництво, що вже на час реформи почало поступатися місцем купецькому. Всі ці зміни були зафіксовані у положенні від 8 січня 1863 р. «Про мито за право торгівлі та інших видів промислів» [360, с. 157–175]. Юридично ним визнавалися за всіма станами рівні права в галузі підприємницької діяльності. Це положення залишалося незмінним аж до 80-х років, коли зміцнення ринкових засад викликало нові підходи в оподаткуванні підприємців [194, с. 193, 241, 378].

В той час, як створювалися умови для торгово-промислової діяльності соціальних груп, що до того зазнавали обмежень, поміщики позбавлялися пільг, які вони мали у феодальному суспільстві. Внаслідок селянської реформи дворянство зазнало відчутних матеріальних втрат, позбавившись ряду привілеїв, насамперед, володіння дармової робочої сили. Поміщики, не витримуючи конкуренції з боку технічно більш прогресивних підприємств купців, поступово витіснялися з таких традиційно належних їм галузей легкої промисловості як, наприклад, суконна. Також спостерігався великий відтік капіталів із селянських господарств як за викуп землі, та і у вигляді різних податків. Все це стримувало розвиток приватної підприємницької ініціативи. Адже платежі колишніх кріпаків часто перевищували прибутковість їхньої землі. Щоб покращити своє становище, селяни наймалися на роботу та розвивали кустарні промисли. Проте й на це їм не вистачало первісних капіталів, не було можливості селянину також вільно кредитуватися. Так, кореспонденти комісії з вивчення кустарних промислів по Чернігівській губернії відзначали жалюгідний стан кредиту серед кустарів, нестачу грошей, неспроможність громадських і кредитних закладів задовольнити потреби кустарів. Адже послугами міських банків могли користуватися лише найбільш заможні власники шкіряних закладів, а дрібні господарі мали звертатися до євреїв-лихварів, оплачуючи їм за позики великі проценти [361, с. 66–68].

Проте, незважаючи на це, одноосібний капітал, який залучав до своїх лав нові покоління людей та нові суспільні прошарки, зберігав ще досить вагоме місце у виробництві легкої промисловості України протягом другої половини XIX ст. Про це свідчать джерела про станове походження частини власників

одноосібних підприємств промисловості. Так, згідно списку «Списку фабрик і заводів Європейської Росії» (під. ред. В.Є. Варзара), серед групи підприємств з обробки волокнистих речовин було 54 купці, 4 дворян, офіцерів, чиновників, 19 міщан, 3 селян, 7 іноземців, а в галантерейному виробництві – 9 купців, 3 дворян, офіцерів, чиновників, 5 міщан, 6 іноземців. Тут також простежується тісний зв'язок підприємців-заводчиків саме з сільським господарством і великим землеволодінням. Адже найчисельнішими власниками підприємств легкої промисловості були поміщики і купці [361, с. 69–70].

Одночасно певним категоріям промисловців надавалася низка пільг з оподаткування. Усе це, з одного боку, сприяло ширшій участі у промисловому будівництві менш заможних прошарків суспільства, а з іншого, – підтримувало дворянське підприємництво, що на час реформи почало поступатися місцем купецькому [385, с. 32].

Російський царський уряд стимулював реорганізацію мануфактур через зміни, що відбувалися в економічному і технічному забезпеченні промисловості. В 1809 р. було ухвалено рішення про збільшення кредиту промисловцям, які займалися суконним виробництвом. Цим скористався граф Ільїнський, який отримав 420 тис. крб. на реконструкцію своїх мануфактур у Волинській губернії. Граф Розумовський одержав 180 тис. крб. для технічного переоснащення мануфактур в Чернігівській губернії. За підтримки уряду деякі дворянські мануфактури успішно подолали проблеми технічного переоснащення. Так, на Московській виставці мануфактурних виробів, що проводилася в 1860–1861 рр., було відзначено високий рівень механізації суконної фабрики князя Юсупова, що розташовувалася в Чернігівській губернії [530, с. 155].

У другій половині XIX – на початку XX ст., коли значних успіхів досягло підприємництво в промисловості, продовжувало зберігати своє значення і дрібне підприємництво, зокрема кустарні промисли та ремесла, задовольняючи потреби населення на одяг, взуття та ін. Надлишок робочих рук в Україні робив вигідним використання ручної праці та зміцнював позиції дрібного виробника. Конкуренція змушувала його співпрацювати з фабриками, виконуючи для них певні роботи [544, с. 83].

У пореформений період відбувся процес переходу деякої частини поміщиків до підприємницької діяльності. Запровадження ринкових методів ведення господарства, збут своєї продукції вимагали чималих коштів, і для їх нагромадження поміщики починають займатися торгівлею. Вони відкривали магазини і лавки й через своїх прикажчиків чи орендарів одержували не лише потрібні їм гроші, але й чималі прибутки. Слід зазначити, що історія дворянського фабрично-заводського підприємництва ілюструє основні тенденції розвитку капіталізму в українській промисловості в другій половині XIX – на початку XX ст. Такі підприємства найбільш виразно несли на собі відбиток тривалого панування кріпацтва, в умовах існування якого зароджувалася промисловість. Після реформи 1861 р., зі збереженням

поміщицького землеволодіння, урядової фінансової підтримки дворян-промисловців, у виробничих відносинах на селі продовжували існувати феодальні пережитки. Це позначалося як на організації промислового виробництва, так і на соціальному портреті його власників [338, с. 22].

Аналіз матеріалів довідника «Статистика акціонерної справи в Росії», що охоплював на початок ХХ ст. перелік 1482 діючих компаній, наочно демонструє розмах такого роду підприємницької діяльності представників привілейованого стану – дворянства. Подібне підприємництво хоча і супроводжувалося певними втратами для фінансово-промислових груп, відбувалося все ж у руслі загальнокапіталістичного розвитку та не було для нього суттєвою перешкодою [594, с. 8].

В Російській імперії відбувався процес створення акціонерних товариств, що найчастіше виникали коли засновникам був потрібний великий статутний фонд для реалізації якої-небудь комерційної ідеї. Їхніми співвласниками могли стати різні, непов'язані між собою особи. Виключення акціонерно-пайових компаній зі сфери звичайної торгово-промислової (купецької) діяльності означало, зокрема, звільнення акціонерів від необхідності вступу до купецьких гільдій. Тому така знеособлена форма підприємництва традиційно вважалася найбільш прийнятною для представників привілейованих станів. Так, в єдиному акціонерному товаристві в Харківській губернії – «Акціонерній компанії з торгівлі вовною» купецький капітал в середині ХІХ ст. та в пореформенні роки був практично відсутній [336, с. 110–111].

Протягом першої третини ХІХ ст. важливою галуззю промисловості в Україні, в якій дворянські підприємства переважали купецькі як за кількістю підприємств, так і за розміром продукції, була суконна. Вона користувалася особливою опікою уряду, що було пов'язане, у першу чергу, з необхідністю забезпечення обмундируванням армії. Зокрема, до 1816 р. під загрозою конфіскації виробів уряд забороняв власникам таких мануфактур продавати солдатське сукно в приватні руки. За новими правилами від 1822 р. (діяли до 1848 р.), у зв'язку з перевищенням пропозиції сукна над попитом, його могли постачати до казни лише ті підприємства, які це робили раніше. Цим закріплювалася монополія окремих сукняних підприємств, власниками більшості з яких були поміщики. До того ж ті з них, які зобов'язувалися постачати сукно до казни, отримували право на безпроцентну позику терміном на 10 років. Одержували вони час від часу від уряду й різні винагороди. Введення в 1822 р. нового тарифу, який обкладав високим митом закордонне сукно й забороняв увезення тонкого сукна та вовняних матеріял темно-зеленого й чорного кольорів (кольори армійських строїв) сприятливо відобразилося на розвитку суконної промисловості, особливо тонких вовняних виробів. Від 1825 р. почали відкриватися особливі вовняні ярмарки, що сприяли розширенню торгівлі й рекламували цю галузь. Таким чином, появі суконних підприємств мануфактурного типу в маєтках поміщиків, що базувалися на підневільній праці кріпаків, сприяли наявність постійного ринку збуту (державні замовлення

на солдатське сукно), підтримка субсидіями з боку уряду та його протекційна митна політика. Поряд із цим падіння цін на хліб змушувало поміщиків засновувати сукняні мануфактури. Проте, незважаючи на вигідні умови, поміщицька суконна промисловість у першій половині XIX ст. все ж розвивалася повільніше, ніж купецька. Так, якщо в 1814 р. у восьми українських губерніях (крім Таврійської) суконних підприємств у поміщиків налічувалося 33 і в купців – 16, то в 1832 р. в перших їх було 62 (найбільше в Полтавській і Волинській губерніях – відповідно – 15 і 10), а в других – 55, з них найбільше у Волинській – 42 [338, с. 33].

Для успішної перебудови на капіталістичних засадах поміщицькі суконні підприємства не мали ані достатніх капіталів, ані необхідної кількості кваліфікованих і особисто вільних робітників. Встановлення поміщиками заробітної плати на суконних та інших промислових підприємствах аж ніяк не означало їх відмови від примусової праці. Говорячи про умови праці на поміщицьких підприємствах Київської губернії в дореформений час, один із сучасників зазначав, що значна частина робітників є кріпаками, які працюють за панщину або за плату, але відряджаються на підприємства без будь-якого вільного договору й не мають права самочинно залишити роботу на фабриці. Зрештою, якщо до 40-х років XIX ст. поміщики України зосереджували у своїх руках переважну частину суконних підприємств, постачаючи до казни й на внутрішній ринок значну кількість сукна, то в наступні два десятиріччя багато технічно більш відсталих поміщицьких суконних підприємств не тільки скорочували виробництво, але й остаточно закривалися. Із того часу дворянські та казенні мануфактури поступово, але невпинно витіснялися купецькими, заснованими на вільнонайманій праці з виробництвом на ринок більш якісного сукна за нижчої ціни. Цьому сприяв набагато вищий рівень технічного обладнання таких підприємств, де застосування машин, починаючи з 40-х рр. XIX ст. набуло масового характеру. Крайня технічна відсталість більшості підприємств, зумовлена «тепличними» умовами існування дворянської суконної промисловості в першій третині XIX ст., застосування кріпацької праці, зі зміною економічної ситуації й посиленням конкуренції в цій галузі з боку купецьких підприємств призвело до їх закономірного остаточного занепаду [338, с. 33–34].

В облаштуванні суконних фабрик найбільший внесок зробили клинцівські підприємці. Так, Василь Баришніков від Кримської кампанії (з 1855 року), почав виготовляти сукна для казни. У 1872 р. в передмісті посаду Клинці, в селі Стодоли, Василь Євдокимович придбав у поміщика Бороздни земельну ділянку на 216 десятин з озером площею в 14 десятин і розпочав будівництво суконної фабрики. За зразок було взято типовий проект фабрики однієї з німецьких фірм, з якою співпрацювали Баришнікови. До цього часу суконна промисловість в посаді Клинці існувала протягом майже 40 років і була представлена дев'ятьма фабриками, але фабрика Баришнікова, за оцінкою сучасників, стала в ряд найбільших Клинцівських фабрик. У будівництві нової фабрики батькові

допомагали вже дорослі сини, Дмитро і Василь. Баришнікови були великими благодійниками, які побудували в Клинцях три школи, робітничий клуб, фабричну лікарню, будинки для фахівців. Гроші Баришнікова були вкладені в будівництво церков, гімназій, електростанції, в стипендії для учнів гімназії та технічного училища. У 1906 р. при Стодольській полотняній фабриці виникає «Шкіряне виробництво і фабрика приводних ременів Василя Баришнікова і синів» [460, с. 134].

Лише небагатьом фінансово спроможним дворянам – власникам суконних фабрик – у 40–50-х рр. ХІХ ст. вдалося більш-менш успішно пристосувати свої підприємства до потреб товарного господарства. Застосовуючи нові механізми й передові машини, а також частково використовуючи найману працю, вони були здатні більш-менш успішно витримувати конкуренцію з боку купецьких мануфактур, не тільки зберігали попередній розмір виробництва, але й збільшували його. Як приклад, серед таких підприємств у Київській губернії насамперед виділялися суконні фабрики графа Понятовського (містечко Таганча Канівського повіту), княгині Радзивілл (містечко Хабне Радомишльського повіту), Головінського (містечко Стеблів Канівського повіту). У Чернігівській губернії серед таких дворянських підприємств були суконні фабрики Головіної (с. Машево Новгород-Сіверського повіту) і Миклашевського (містечко Понурівка Стародубського повіту). Тільки завдяки модернізації цих мануфактурних підприємств у фабрики, які нічим не відрізнялися від кращих тогочасних купецьких виробництв, їм власникам удалося при скороченні кількості робітників не тільки не зменшити щорічне виробництво сукна, а й у багатьох випадках його збільшити. В 1861 р., за даними Міністерства фінансів, у руках поміщиків шести українських губерній перебувало лише 28 суконних підприємств, на яких працювало 3536 робітників, а саме в Київській, Харківській і Полтавській губерніях їх було по 7, у Чернігівській – 4, Волинській – 2 і Херсонській – 1. Всього в 1859 р. в Наддніпрянській Україні налічувалося 160 суконних фабрик. Утім, деякі з них лише номінально вважалися поміщицькими, бо насправді перебувала в довгостроковій оренді купців [338, с. 34].

В 1861 р. на основі даних Міністерства фінансів була складена відомість фабрик і заводів, розташованих в маєтках поміщиків, з даними про кількість кріпаків, які працювали на цих підприємствах за відрядну плату або відробляли панщину. Серед них подавалися дані й про суконні фабрики (див. табл.5.1).

Мануфактури, засновані в маєтках поміщиків, мали різне облаштування. Одні поміщики, які вирішили започатковувати в своїх маєтках мануфактури, вибирали кілька чоловік зі своїх маєтків і віддавали їх на чужі підприємства навчатися суконному виробництву. Коли ж вони закінчували підготовку, поміщики брали їх назад і прикріплювали до них для навчання та допомоги інших учнів зі своїх селян. Навчаючись таким чином, ці майстри виконували різноманітні роботи: серед них були наглядачі, прикажчики, конторники, писарі, майстри, підмайстри, учні, прості чорноробчі. Вони цілком знімалися з

землі, не виконували ніяких селянських робіт і, перебуваючи постійно при мануфактурі, складала особливу категорію кріпаків. Жили майстри при мануфактурах в спеціально облаштованих будівлях та отримували від поміщиків мінімальне утримання, тобто їжу та одяг [535, с. 90–92].

Таблиця 5.1

**Суконні фабрики
в маєтках поміщиків у 1861 р. [535, с. 90–92]**

Губернії	Кількість фабрик	Кількість робітників
Харківська	8	1380
Київська	7	1181
Полтавська	9	1141
Чернігівська	4	767
Херсонська	1	70
Волинська	2	41
Разом	31	4580

У нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів, браку вільних коштів, втрати дармової праці кріпаків, імпорту набагато дешевшого й вищої якості іноземного сукна виявилася цілковита безперспективність дворянського суконного виробництва. Тому наприкінці ХІХ ст. у списку суконних фабрикантів зустрічаються поодинокі відомі дворянські прізвища, підприємства яких змогли пристосуватися до жорстких умов ринкової економіки. Зокрема, з поміщицьких суконних фабрик у пореформений час слід виділити лише фабрику князя Р. В. Сангушка в м. Славуті Волинської губернії. Проте й це відоме підприємство, засноване ще в 1795 р., змушене було постійно обмежувати випуск продукції. Так, в 1887 р. внаслідок тривалого простою, навіть виникла загроза його закриття. На межі ХІХ–ХХ ст. на Славутській суконній фабриці працювало близько 190 робітників, які щорічно виробляли продукції на суму 136 тис. крб. [338, с. 34].

Не витримуючи конкуренції з боку технічно більш прогресивного купецького підприємництва, поміщики України у перші пореформені десятиріччя стрімко втрачали позиції в такій провідній для них галузі в першій половині ХІХ ст., як суконна. Підприємства з обробки вовни, що функціонували в поміщицьких маєтках у дореформений період трималися у більшості випадків виключно на підневільній праці селян. До того ж, з початком 60-х років в Україні проглядається тенденція до занепаду і перетворення всієї суконної галузі на другорядну, до ліквідації навіть тих суконних мануфактур, які були механізовані. У підсумку місцеве суконне виробництво не витримувало конкуренції з відповідним товаром іноземного походження. Так, якщо у Волинській губернії в 1879 р. річний обсяг продукції 42 суконних фабрик становив 382 315 крб., то в 1889 р. продукція її суконної промисловості оцінювалася вже в 177 198 крб. [337, с. 113].

Причинами занепаду і ліквідації багатьох поміщицьких суконних фабрик в середині XIX ст., і особливо в перші пореформені роки, стала їхня технічна відсталість, втрата дармової праці кріпаків, відсутність вільних коштів, скасування пільг та гарантій поступлення сукна до казни, конкуренція з боку набагато дешевшого і вищої якості іноземного сукна. В нових умовах капіталістичної конкуренції, спеціалізації окремих районів виявилася цілковита безперспективність дворянського суконного виробництва. Тому наприкінці XIX ст. у списку суконних фабрик зустрічаються поодинокі відомі дворянські прізвища, підприємства яких змогли пристосуватися до жорстких умов ринкової економіки і були конкурентоздатними [337, с. 113–114].

Поряд з промисловою діяльністю купецтво Клинців розвивало і благодійництво. Зосередивши в своїх руках чималі кошти, купці стали тим соціальним прошарком, який забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. стала для клинцівського купецтва нормою життя. На їхні капітали були відкриті навчальні заклади у губернському центрі Чернігові та Клинцях. Перевага надавалася професійним навчальним закладам різних освітніх рівнів. В самих Клинцях великими благодійниками виступила купецька династія Баришникових. Її представники у посаді побудували три школи (орієнтованих на отримання базових знань щодо виробництва в суконно-панчішній галузі). Частина капіталів, отриманих від промислової діяльності, використовувалась для поліпшення умов життя працюючого персоналу. Так, були збудовані їдальні, робітничі клуби, фабричні лікарні тощо [303, с. 93].

Отже, протягом останньої третини XIX століття в Україні промислове підприємництво посідає все більш важливе значення в економічному житті дворянського стану. Царський уряд своєю політикою намагався забезпечити економічну допомогу поміщикам, їх привілейоване становище в умовах розвитку нових суспільних відносин. На це, зокрема, вказують умови звільнення селян, діяльність державних представницьких установ, особливі умови для власників підприємств. Поміщики тепер постають в образі не лише тримателя землі, а й капіталіста, хоча кількість дворян-промисловців серед загалу цього стану була обмеженою. Саме промислова продукція, вироблена на власних підприємствах, давала їм найвищі прибутки. Активну участь брала в промисловому виробництві верхівка дворянства – великі латифундисти, які мали значні капітали та урядову підтримку. Найбільше працювало підприємств в сфері переробки продукції сільськогосподарського виробництва. В промисловій діяльності менш заможних дворян найбільш значущими продовжували залишатися традиційні галузі промисловості [337, с. 115–116].

Таким чином, однією з найголовніших переваг поміщицьких господарств при заснуванні фабрик і заводів в передреформеній період було те, що вони мали дармову робочу силу. Дуже часто це становило не лише умову, а й причину заснування поміщицьких підприємств. В подальші десятиліття ця перевага у веденні підприємницької діяльності знівелювалася. Звернення

дворян в другій половині XIX ст. до промислового підприємництва, прискорило розшарування цього стану на класи і соціальні групи нового капіталістичного суспільства.

Питання дослідження історії купецького стану в Україні є актуальним у зв'язку із визначенням його ролі та місця в економічному та суспільно-політичному житті українських земель у пореформений період, коли економічний розвиток активізував комерційну і промислову діяльність, а купецтво стало активним учасником цього процесу, тим соціальним прошарком, який успішно розбудовував промисловий сектор краю. Купці-підприємці піклувалися про зростання своїх фабрик та заводів, засновували їх усюди і концентрували в своїх руках управління ними. Формування купецького стану й господарська діяльність його представників в Україні в XIX ст. визначалися політичними, правовими й соціально-економічними умовами Російської імперії, хоча деякою мірою відрізнялися від відповідних процесів, наприклад в Європейській Росії, мали свою специфіку на регіональному рівні та в етнічному плані.

Протягом першої половини XIX ст. російський царизм проводив активну політику, спрямовану на збереження українських земель як сільськогосподарського регіону, як джерела сировини для російського ринку. Російське законодавство намагалось чітко визначити межі дозволеного в підприємстві. Право відкривати та утримувати в містах мануфактури, фабрики та заводи було надано лише російським підданам, які були записані в купецькі гільдії. Тож, якщо фабрика чи завод переходили у власність або в оренду до особи, яка не мала звання купця, їй слід було негайно вступити у відповідну звання фабриканта гільдію або все підприємство продати в шестимісячний термін [454, с. 154–155].

Незважаючи на те, що в дореформений період організації виробництва значною мірою перешкоджало відсутність робочих рук, усе ж наявність чималих вільних коштів, нагромаджених завдяки нееквівалентній торгівлі, була основним чинником активізації купецького промислового виробництва. За даними І. М. Бровера, від 1838 по 1861 рр. Кількість купецьких фабрик і заводів в містах Наддніпрянської України зросла з 607 до 1575, тобто в 2,5 рази, що становило 72% від загальної кількості всіх промислових підприємств різного типу. Таким чином купецький капітал під час проведення реформ 1860-х рр. вже був лідером у промисловому підприємстві, становлячи значну економічну силу в господарському розвитку українських земель [454, с. 156].

Купецтво Наддніпрянської України безупинно поповнювалося за рахунок селянської верхівки. Наприклад, брати Конрад і Терентій Яхненки походили з кріпаків графа Самойлова, а їхній зять Федір Симеренко, був кріпаком графині Воронцової. Вони були викуплені з кріпацтва своїми батьками. Ще до викупу на волю родина Яхненків займалася виробленням шкіри і шиттям чобіт. Після викупу на волю Яхненко й Симеренко зайнялися, головним чином, орендою млинів-питлівок у районі м. Сміли. До кінця 20-х рр. XIX ст. вони встигли

зібрати капітал до 7 тис. крб. асигнаціями. Поступово брати перейшли на комерційну діяльність, зокрема, хлібну торгівлю, і, як і раніше, займалися шкіряним промислом. На ярмарках вони успішно торгували кожухами. Згодом, значно розширивши обсяги торговельної діяльності та її спрямованість, Яхненко і Симеренко стали скуповувати худобу і переганяти череди в Одесу й Варшаву [418, с. 104–105].

В другій половині XIX ст. в Київській губернії виникали підприємства легкої промисловості, що мали значення як супутні до більших виробництв в економіці регіону. Так, в Канівському повіті заснувалися суконна та канатна фабрики підприємців Б. Глухого, Л. Співаковського і Векснера в місті Сміла. Одночасно розвивалася кустарна промисловість, яка значно поступалася підприємствам, але пристосовувалася до ринкових умов, була зв'язуючою ланкою на шляху до покращення економічного становища губернії. Найпоширенішими промислами Золотоніського повіту, що використовували як сировину хутро та шкіру домашніх тварин, були кожухарство, кушнірство, шевство. Шевців в кінці XIX ст. в повіті було 590 чоловік. Кустарна промисловість мала велике значення для розвитку різноманітних виробництв, тому місцеве дворянство підтримувало дрібне виробництво. Так, в Київській губернії було близько 80 цукрових заводів, для роботи яких використовувалося фільтрпресове полотно, що виготовлялося кустарним способом в Черкаському повіті при учбово-ткацькій майстерні великого цукрозаводчика В. М. Ханенка [346, с. 102–103].

Особливої ваги купецький капітал набув у перші пореформені десятиліття, коли розгорнулося інтенсивне індустріальне будівництво. Завдяки економічній могутності, підприємницькому хисту й практичному ставленні до справи, власністю представників купецького стану стало багато збанкрутілих поміщицьких підприємств. Купці не тільки активно скуповували та модернізували старі поміщицькі підприємства, а й засновували все більше нових. Скасування кріпосництва й суттєві перетворення в соціально-економічному житті суспільства неминуче спричинили зміни в торгово-промисловій політиці держави та правовому статусі купців. Уряд в 1860-х рр. ліквідував станові обмеження в торгово-промисловому підприємстві, позаекономічні перешкоди для вступу до купецького стану, формально поєднав заняття майже всіма видами підприємницької діяльності з належністю до нього [454, с. 157].

Нові можливості торгово-промислової діяльності на межі двох століть відкривало «Положення про державний промисловий податок» від 8 червня 1898 р., що набуло чинності з 1 січня 1899 р. Закон дозволяв займатися підприємництвом і без вибірки гільдійських свідоцтв, а об'єктом оподаткування ставав не підприємець, а підприємство. Тепер для занять торгово-промисловою діяльністю не потрібно було бути купцем. Право на неї надавали промислові свідоцтва. Податки збиралися з кожного промислового й торгового підприємства, незалежно від їх кількості у власника. Державному

промислового податку, який поділявся на основний та додатковий, підлягали всі види підприємств – промислові, торгові, транспортні, а також приватна підприємницька діяльність. Таким чином, станові засади у підприємницькій діяльності ліквідовувалися [282, с. 115].

Купці здебільшого вкладали капітали в обробну та легку промисловість. Наприклад, харківський купець Петренко володів текстильною фабрикою, цегельним і миловарним заводами. У 1872 р. він придбав вовномийню, на якій згодом працювало близько 130 робітників. За своїм становищем Петренко фактично належав до великих промисловців. Надзвичайно тісні зв'язки поєднували капітал легкої промисловості з торговельним. Фабриканти часто самі налагоджували збут своєї продукції, а торговельний капітал служив основою для закладання нових промислових підприємств. Прибутки від торгівлі стали істотним джерелом збагачення підприємців. Швидко збільшуючи торгові обороти, вдаючись до кредитування, купецтво в Росії та Україні посідало досить значне становище у суспільстві. Особливо зростало його значення в районах із слабким розвитком промисловості [483, с. 349–350].

Одним з найвідоміших в Одесі був торговий дім греків братів Раллі – уродженців о. Хіос. Братів було п'ятеро: Яніс, Августіс, Пандія, Томас і Евстратіос. Вони відкривали філії в Ліворно (Італія), Лондоні (Великобританія), Криму, Стамбулі (Османська імперія), Марселі (Франція). Основним принципом роботи філіалів була точність в доставці товарів. Вони торгували бавовною, шкірою, вовною та іншою продукцією [579, с. 207–208].

Зростання капіталу торговців забезпечувалося насамперед ефективною діяльністю різного роду закладів, що їм належали. В Україні функціонували великі торгові дома, фірми, акціонерні товариства: «Пташников і спадкоємці», Ближенського, Фельдмана, Котляревського в Одесі, «Товариство торгівлі мануфактурними товарами Хлебникова», «Соколов і Жмудський», «Спадкоємці Л. Є. Кеніга» у Харкові, Циндя, Коншина, Дунаєва у Києві тощо. Вони монополізували не тільки місцевий ринок, а й нерідко виходили далеко за його межі. Так, акціонерне товариство «Соколов і Жмудський», крім Харкова, мало свої торгові контори у Катеринославі та Ростові-на-Дону, фірма Котляревського відкрила розгалужену мережу оптових складів і мануфактурних крамниць у всіх містах півдня Російської імперії, починаючи з Харкова і Кишинєва і закінчуючи повітовими центрами. Такій широкомасштабній сфері діяльності відповідали й обіги їх капіталів. Це викликалося, зокрема, тим, що у великих торгових закладах впроваджувалася більш раціональна організація обслуговування покупців, кращими були виучка і старанність прикажчиків та допоміжних робітників, їх вміння враховувати потреби та бажання клієнтів тощо. Так, фірма «Пташников і спадкоємці» щорічно збувала мануфактурних товарів на 8,136 млн. крб., а обіг торгівлі текстильними виробами товариства «Соколов і Жмудський» за 1902–1910 рр. зріс з 6,5 до 9,1 млн. крб. [356, с. 74–75].

Остання чверть XIX століття в історії Російської імперії характеризувалася прискореним розвитком економіки. Ліквідація кріпаччини та проведені за нею буржуазні реформи сприяли пошвидченню суспільного прогресу, що в першу чергу відобразилося на загальному стані промисловості. Все це привертало увагу міжнародного капіталу, персоніфікованими носіями якого виступали ті іноземці, які приїжджаючи до імперії, вдавалися до ведення тут підприємницької діяльності. Жаданим полем виробничої діяльності іноземців була Україна, де були природні ресурси та сприятливі умови для прибуткової приватновласницької ініціативи. В українській промисловості діяло близько 180–190 іноземних громадян, що порівняно менше, ніж у Великому князівстві Фінляндському, Царстві Польському та губерніях Прибалтики, але більше, ніж у багатьох місцях Центрально-промислового району Росії. Іноземні підприємці діяли майже в усіх ланках місцевого виробництва та найбільше їх було в харчовій та легкій промисловостях. Так, у виробництві сукна діяло 52 іноземці, виробництві капелюхів – 1, шкіряному виробництві – 10. Німці, зокрема, віддавали перевагу сукновалянню, швейцарці – обробці шкіри [367, с. 90–92].

До скасування кріпацтва (1861 р.) іноземці були обмежені у праві вільно займатися торгівлею та промисловістю на території Російської імперії. За чинним на той час законодавством Російської імперії всі іноземці повинні були записуватися до стану «іноземних гостей», права яких, порівняно із правами російських підданих, були значно обмежені. Водночас статус «іноземного гостя» надав право займатися підприємницькою діяльністю, виробництвом, купувати, будувати підприємства (мануфактури, фабрики, заводи), брати участь в управлінні та розвитку вже існуючих підприємств [347, с. 125].

Право брати участь у діяльності акціонерних товариств, утворювати нові акціонерні товариства іноземці отримували лише з особистого дозволу російського імператора кожен окремо. Владою також визначалося коло можливих дій нового акціонерного товариства, зокрема, визначалися сфери, розміри, напрямки торгівлі, потужності та спрямування виробництва. Через нормативні обмеження діяльності іноземних акціонерних товариств захищалися економічні інтереси Російської імперії, формувалося антимонопольне законодавство [434, с. 4–19].

1 січня 1863 р. було прийнято Положення про мито на право торгівлі та інші промисли. У статті 21 цього положення надавалося право на отримання купецьких і промислових свідоцтв особам обох статей російського підданства та іноземцям [260, с. 7]. Згодом, 9 лютого 1865 р. було видано нове Положення про мито на право торгівлі та інші промисли, доповнене та перероблене [261, с. 160]. Стаття 20 нового положення підтвердила право іноземців на підприємницьку діяльність. Однак в обох положеннях зберігався становий розподіл. Цей архаїзм для кінця XIX ст. вдалося прибрати із прийняттям нового Положення про державний промисловий податок 1898 р. [434, с. 20–31].

На початку пореформеного періоду Подільська губернія як місце для розміщення фабрик і заводів привертала увагу іноземних промислових підприємців. Останні відігравали важливу роль у процесах індустріалізації та урбанізації в країнах Західної та Центрально-Східної Європи і, за висловом економіста Й. Шумпетера, були джерелом будь-якого капіталістичного розвитку. Творче господарювання підприємців під своєю власною і повною відповідальністю забезпечувало прискорення структурних зрушень в економіці. Прибулі економічні мігранти здебільшого були громадянами європейських країн, не володіли російською або українською мовами, не знали традицій і звичаїв місцевого населення. Часто вони оселялися в місцях компактного проживання своїх співвітчизників, зокрема в м-ку Дунаївці Ушицького повіту, де в 1829 р. вихідці з Пруссії заснували кілька суконних фабрик, виробництво екіпажів і столярних виробів. На початку 1870-х рр. на 54 текстильних фабриках працювало 600 осіб, а вартість виготовленої продукції складала 1,5 млн. крб. [282, с. 86]

Вісімдесяти роки XIX ст. були відзначені переглядом ряду торгових законів, що визначали основи торговельної діяльності [601, с. 35]. У 1892 р. було затверджено новий «Статут про промисловість». Усі зазначені вище нормативно-правові акти суттєво вплинули на правовий статус іноземних підприємців. Вони зафіксували принципи рівності російських підданих та іноземців у сфері підприємницької діяльності. Так, відповідно до статті 177 «Статуту про промисловість» іноземцям дозволялося відкривати фабрики й заводи без зміни підданства [347, с. 125–126].

У діяльності іноземних акціонерних товариств умовно можна виділити дві складові: становище і правовий статус іноземців та становище і правовий статус іноземних підприємств. Досить часто ці складові поєднувалися, оскільки умови діяльності підприємств залежали від правового статусу іноземного громадянина (підданого) [410, с. 224 – 225].

З точки зору галузевої спеціалізації найбільше (63 з 138) іноземних мануфактур діяло у сфері виробництва сукна. У шкіряній справі – 8, в пошитті жіночих та чоловічих капелюхів – 1. Найбільше нараховувалося дрібних закладів, на кожному з яких працювали від 1 до 10 робітників. Переважно це були німецькі суконні цехи. На Правобережній Україні іноземних підприємців загалом було 106 чоловік (тобто 58,8% від усіх зафіксованих), на Півдні – 57, а на Лівобережжі – 15 чоловік. Серед губерній на першому місці серед кількості підприємців іноземного походження перебувала Київщина – 47 осіб, які серед іншого, займалися виробництвом сукна. На Поділлі діяли переважно німці й австрійці, які на 90% були зайняті в легкій промисловості. На Волині іноземці були задіяні в суконному виробництві, а на Херсонщині – в шкіряному [367, с. 93, 95].

Найпомітніший внесок німецькі поселенці зробили в розвиток суконної промисловості Правобережної України в XIX – на початку XX ст. Фабричне виробництво сукна виникло з ініціативи великих землевласників, котрі у

влаштуванні фабрик для переробки вовни вбачали джерело отримання значних прибутків. Суконна промисловість Правобережжя мала давні традиції, а в першій половині XIX ст. Волинь і Поділля займали перші місця в Україні за обсягами виробництва сукна. Проживаючі тут іноземці також проявляли інтерес саме до суконної промисловості [340, с. 16].

Іноземні купці-підприємці заснували ряд міських фабрик на Поділлі: в м. Ольгополі – сукнар і купець К. Іокиш, у м. Кам'янці-Подільському – капелюшники Кізьявальтер і Бергман [282, с. 98].

Традиційно німецьку промисловість на Волині пов'язують з виробництвом сукна. І це цілком обґрунтовано. У 1832 р. поблизу містечка Рожище Луцького повіту з'явилися перші сім'ї німецьких ткачів, які заснували колонію Вовнянка («Волнянка»). Власті їх навіть звільнили від податків і дали право безперешкодно привезти з-за кордону своє майно. Інколи вони навіть сприяли переїзду, надаючи допомогу за рахунок казни і сподіваючись на швидкий розвиток легкої промисловості в губернії. До середини XIX ст. німці-ткачі оселилися ще в Дубно і Торчині. Але важка ручна праця, відсутність нових технологій, погана якість та низькі ціни у євреїв-перекупників, яким вони здавали виготовлене сукно, змусили майстрів-сукноробів Дубна і Торчина залишити цю діяльність і зайнятися іншою. Але у Вовнянці суконне виробництво не припинилося. Протягом наступних після 1832 р. десятиліть тут було відкрито ще кілька фабрик: у 1834 і 1838 рр. їх засновниками були селяни Г. Штейнгауер та Г. Ланге, в 1858 р. три фабрики були відкриті купцем К. Брокером і селянами Г. Вутке та І. Ренном, і в 1860, 1863, 1864, 1866, 1872, 1873, 1882 і 1890 рр., відповідно, пруськими підданими К. Лібгольцем, Ф. Бюргером і В. Вердіним, Е. Ябушем, Ю. Рейном, А. Кірхнером, С. Древсом та Е. Бюргером. Фактично Вовнянка – це яскравий приклад промислової німецької колонії на Волині, подібних якій не було. Згодом її стали називати Великою Вовнянкою на протигагу ще одній – Малій Вовнянці, жителі якої займалися землеробством [610].

У 1875–1900 рр. з німців суконним виробництвом займалися три великі родини вихідців з Пруссії – Арнгольди, Гроси та Кейлі. Представники першого – Карло Готлібович, його сини Август Карлович та Фрідріх володіли трьома мануфактурами у Волинській губернії, на яких працювало до 20 робітників і діяло 10 верстатів. Йоган-Вільгельм, Август-Вільгельм та Карло Гроси володіли підприємствами в Радомишльському повіті, де також на трьох мануфактурах на яких відповідно працювали 3, 4 і 4 робітники та 40, 20 і 40 веретен. Вони виготовляли переважно грубі види сукна. Також власниками трьох закладів з цього виробництва у м. Коростишеві були брати Август, Йоган та Карло Кейлі [247, с. 12, 18; 248, с. 12, 18, 25].

Крім вищезгаданих фабрик у Великій Вовнянці, були ще німецькі суконні підприємства в містечках Рожище і Славута. Кілька невеликих суконних фабрик мали німці і в деяких інших повітах губернії, але вони мало чим відрізнялися від описаних вище і за потужністю, і за обладнанням, і за умовами

праці. Таким чином, суконне виробництво на Волині у ХІХ ст. небезпідставно можна вважати явищем німецького походження [610].

Чимало польських підприємців на Волині займалися переробкою вовни: наприклад, князь К. Радзивілл, у Шпанівському маєтку якого в Рівненському повіті 1876 р. перероблялося 136 пудів вовни з тонкорунних овець; князь С. Любомирський (Рівненський маєток), поміщиця Валецька (Бабинський маєток) та ін. [424, с. 92].

У 1878–1879 рр. серед 41 суконного фабриканта Волині 26 були пруськими підданими, один – австрійським підданим, троє – німецькими колоністами, 25 з них проживали в м. Рожище Луцького повіту. У Київській губернії з 15 власників суконних фабрик 12 мали пруське підданство, а всі фабрики знаходилися в Коростишеві Радомисльського повіту. У числі 60 власників суконних підприємств Поділля було 42 пруських підданих і один австрійський. Більшість з 16 фабрик розташовувалася в Дунаївцях, тільки одна – в Немирові [532, с. 172]. Німецькі колоністи доклали всіх зусиль, щоб зберегти свої підприємства і підтримати їх діяльність. Щорічне збільшення орендної плати непокоїло їх. Відтак, у 1849 р. вони, використавши скрутне фінансове становище Скібневського, спадкоємця В. Красінського, викупили у нього виробничі приміщення фабрик, будинки для проживання [321, с. 137].

Проте іноземні підприємці неодноразово стикалися з перепонами у своїй діяльності. Заслугує на увагу запис автора щоденника про будівництво залізниці Проскурів – Кам'янець, що пройшла на відстані 17 км від Дунаївців, що, на його думку, завдало важкого удару місцевій текстильній промисловості. Текстильники не мали значних фінансових можливостей, як власники цукрових заводів, щоб впливати на уряд при будівництві залізниць [321, с. 137]. Це змушувало власників найпотужніших фабрик раціоналізувати виробництво й впроваджувати парові машини, інші заклади самоліквідувалася, треті – перейшли у власність єврейських підприємців [282, с. 87]

Місцеві багатії, переважно євреї (Кантор, Глюкман, Перельмутер та ін.), які сколотили капітал на торгівлі хлібом, спробували захопити окремі підприємства німецької текстильної промисловості. Ці спроби активізувалися в 1870-х рр., коли бідніша частина текстильників, яка використовувала кінну силу, не спроможна була купити парові машини і залишала самостійне виробництво. Відтак євреї-підприємці спрямували чималі кошти на купівлю сировини і нових текстильних верстатів, розраховуючи на отримання певного відсотка від прибутків виробництва. Через зростання виробництва текстильники обмежили свою діяльність лише виробництвом, а закуповували сировину й продавали продукцію місцеві купці, за винятком найбідніших текстильників, які продовжували самостійно купувати сировину і продавати на ярмарках свої вироби. Щоб конкурувати з продукцією іноземних підприємств, власники фабрик вдавалися до раціоналізації виробництва і посилення експлуатації робітників, що призводило до загострення взаємин між

власниками і робітниками. Втім останні не страйкували, тому суперечки врегульовувалися мирним шляхом [321, с. 137].

На початку 1900-х рр. німецькі підприємці І. Закаве та Г. Клюке побудували і розпочали виробництво на двох нових суконних фабриках у м. Дунаївці, А. Кович відкрив шкіряний завод у м. Бар, а С. Барана схоже підприємство у Вінниці [282, с. 124].

Висока професійна репутація австрійських німців і чехів сприяла їх повсякчасному залученню на посади старших службовців на промислові підприємства Російської імперії. За даними Міністерства фінансів, на 1903 р. іноземних підданих серед управляючих промисловими закладами і майстрів було в імперії 12,7% і в 1913 р. ця цифра розглядалася як значна, а саме явище як небажане, хоча, «безсумнівно, скороминуче» [601, с. 196].

Іноземні підприємці вели свою діяльність і в південних губерніях. Так, грек Іван Олексійович Коандзакі володів найбільшим в Одесі шкіряним заводом, де було задіяно 2 парові машини, працювало залежно від сезону 25–40 робітників, обсяг випуску готової продукції становив від 340 до 362 тис. крб. щорічно [367, с. 98].

Таким чином, іноземці, задіяні в легкій промисловості України були досить помітним явищем в економічному розвитку регіону, привносили в господарювання нові методи, мали сприятливі умови для своєї діяльності. Проте, не можна стверджувати, що вони займали панівні позиції в загальному виробництві. Підприємства, де власниками були іноземці, кількісно переважали на Правобережній Україні.

Отже, українські губернії Російської імперії в другій половині XIX – на початку XX ст. були економічним районом з досить розвинутими ринковими відносинами. Свідченням цього є існування широкої мережі різних форм внутрішньої торгівлі, в якій важливу роль відігравали місцеві великі земельні, промислові власники, купці. У пореформений період у великих поміщицьких латифундіях створювалися капіталістичні промислові підприємства, що працювали на ринок. Цей процес відбувався в напрямі витіснення залишків феодально-кріпосницької системи і поширення нової капіталістичної.

Економічні перетворення, що відбувалися в Росії, Європі підприємці використовували для розвитку промислового виробництва. Наявність значної сільськогосподарської сировинної бази, дешевої робочої сили зумовили розвиток промисловості, що базувалася в основному на переробці продукції сільського господарства (рослинництва й тваринництва).

Загалом підприємці були тією соціально-економічною силою, яка спрямовувала господарський розвиток України на шлях інтенсифікації, перетворюючи свої виробництва на капіталістичні підприємства, визначала прогрес промисловості, відігравала велику роль у розвитку мережі різних форм внутрішньої торгівлі. Продукція їх підприємств була відома в Російській імперії та Європі.

Політична активність текстильної буржуазії, яка стала помітною на початку ХХ ст., багато в чому пояснювалася тим, що царський уряд наочно продемонстрував нездатність до вирішення проблеми розширення внутрішнього ринку. Власники текстильних фабрик, процвітання яких залежало перш за все від добробуту сільських жителів, в повній мірі відчули це в період кризи на рубежі двох століть. Все це, так само як і боротьба з польськими конкурентами, переважно німців за походженням і залежних від німецьких банків, консолідація мусульманських підприємців під прапорами панісламізму, спонукало представників національно орієнтованої текстильної буржуазії об'єднати свої зусилля.

Іноземні підприємці, задіяні в легкій промисловості України були досить помітним явищем в економічному розвитку регіону, привносили в господарювання нові методи, мали сприятливі умови для своєї діяльності. Проте, не можна стверджувати, що вони займали панівні позиції в загальному виробництві. Підприємства, де власниками були іноземці, кількісно переважали на Правобережній Україні.

5.2. Забезпечення інженерно-технічними кадрами

Для широкомасштабного промислового виробництва необхідні кваліфіковані інженерно-технічні фахівці, досвідчені керівники виробництва, які б здійснювали свої практичні завдання на базі ґрунтовних наукових знань. Тому одним із соціальних наслідків розвитку легкої промисловості було формування інженерно-технічних фахівців, здатних виконувати поставлені виробничі завдання. З розвитком легкої промисловості в Наддніпрянській Україні в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. почала зростати кількість кваліфікованих кадрів із числа російських та українських робітників, відповідно частка іноземних спеціалістів поступово зменшувалася. Вивчення історичного досвіду при вирішенні проблем організації та розвитку промислового виробництва зазначеного періоду, є не тільки повчальним з точки зору минулих виробничих систем, але буде сприяти вирішенню аналогічних ситуацій в розбудові сучасної національної економіки.

Скасування кріпосного права у 1861 р. прискорило розвиток капіталізму в Росії, у тому числі в Україні. У 80–90-х роках в основному завершився процес промислового перевороту у країні. У найбільших галузях промисловості, в тому числі легкій, утворилися капіталістичні підприємства, які використовували найновішу машинну техніку. Технічний прогрес, трансформація соціальної структури, зміни в системі управління визначили необхідність для вдосконалення системи інженерної освіти [414, с. 39].

З розвитком капіталістичних виробничих відносин інтелігентами все частіше називали людей, що отримали освіту і бачили в ній шлях до досягнення

кар'єри. Вони безпосередньо не створювали нових матеріальних благ і не мали права власності.

Взаємна відповідальність підприємців та інженерно-технічних працівників давала можливість укомплектувати підприємства різних галузей висококваліфікованим складом інженерно-технічного персоналу. Ця система зміцнювала трудову дисципліну. При безвідповідальному відношенні спеціаліста до своїх обов'язків промисловці мали юридичне право звільняти найманців до закінчення терміну контракту. Щоб залишитися на робочому місці, фахівці змушені були постійно проявляти у роботі ініціативу, наполегливість, знання та вміння. Підприємці відповідно створювали сприятливі умови праці: порівняно високо оплачували їхню працю, надавали пільги і переваги, зокрема премії, безкоштовні квартири з освітленням, опаленням і навіть харчі [372, с. 55].

З часом промисловість розвивалася і дедалі ускладнювалася. Виникає потреба у кваліфікованих спеціалістах з вищою освітою. За даними обстеження фабрично-заводської промисловості, у Росії у 1887 р. із 21 810 керівників підприємств лише 1471 мали вищу та середню технічну освіту, причому майже третина з них – іноземці. У 1892 р. з 27 132 керівників фабрик і заводів лише 2076 мали технічну освіту, а вищу спеціальну – менше ніж 1%. Найгірше спеціалістами технічного профілю були забезпечені окраїни Росії, у тому числі Україна [528, с. 10].

Одним із найбільш дискусійних моментів становлення і розвитку вищої інженерно-технічної освіти є питання часу її виникнення. Звернення до наукових джерел засвідчує, що до XVIII ст. ідея спеціальної інженерної освіти в Російській імперії не розглядалася. Основним способом задоволення потреби у відповідних спеціалістах було їх запрошення з-за кордону, насамперед з Німеччини, Голландії та Англії. XVIII ст. позначене зародженням капіталістичних відносин, поступальний розвиток яких гальмувався усталеними патріархально-релігійними поглядами в суспільстві і низькою освіченістю більшості населення. Однак поступово встановлюються і розширюються економічні зв'язки Російської імперії із Заходом, що об'єктивно актуалізувало потребу ознайомлення із західноєвропейською освітньою культурою. На початку другої половини XIX ст. у Російській імперії існувало лише 6 вищих технічних навчальних закладів, які готували дуже незначну кількість спеціалістів, а загальна кількість осіб керівного складу в промисловості дорівнювала приблизно 22 тисячі. З них лише близько 7% мали середню і вищу технічну освіту, та й то третину становили іноземці [299, с. 118].

Вища технічна освіта у другій половині XIX ст. перебувала у незадовільному стані. Упродовж наступних років кількість фахівців з вищою освітою поступово зростала, проте це було далеко від потреб. Обмежена кількість закладів професійно-технічної підготовки кваліфікованих спеціалістів середньої ланки перешкоджала розвитку обробної промисловості. У зв'язку з

цим передові представники вітчизняної науково-технічної інтелігенції почали вживати заходів щодо створення професійно-технічних навчальних закладів. У 1868 р. російське технічне товариство об'єднувало у своїх рядах значну кількість учених, інженерів, техніків. Мета товариства полягала у сприянні розвитку техніки і промисловості. Значна роль відводилася поширенню технічної освіти [372, с. 55].

Пожвавлення розвитку вищої технічної освіти в Російській імперії зумовлювалося і її поразками в Кримській війні (1853–1856), які яскраво продемонстрували відсталість промисловості, необхідність відміни кріпацтва – чинників, що гальмували розвиток капіталізму. Швидкий розвиток капіталізму в Російській імперії, який розпочався після скасування кріпацтва у 1861 р., зумовив поширення товарно-грошових відносин, зміцнення економічних зв'язків між регіонами і Центральною Росією та європейськими країнами, спричинив інтенсифікацію сільського господарства, різке збільшення промислового виробництва зерна на експорт [299, с. 119].

Динаміка розвитку кількості відповідних закладів з розвинутою промисловістю і торгівлею виглядала так: у Києві їх налічувалося 13, в Одесі – 8, Харкові – 7, Катеринославі – 5, Єлисаветграді – 4. Комерційні училища і торгівельні школи конкурували між собою за контингент учнів, пропонували передові програми з їх підготовки, ставши, таким чином, своєрідними центрами комерційної освіти. Фахівці з вищою інженерно-технічною освітою для легкої промисловості переважно готувалися у Москві та Санкт-Петербурзі. Діяльність інженерів шляхів сполучення мала велике значення для соціально-економічного розвитку України [603, с. 110].

Реформи 60–70-х рр. XIX ст. сприяли прискореному розвитку різних галузей виробництва Наддніпрянщини, що спонукало до створення вищих навчальних закладів технічного характеру, що б стали центрами з підготовки інженерних кадрів та проведення наукових досліджень і впровадження їх у промисловість. Брак вітчизняних працівників із вищою освітою на виробництві, засилля іноземних фахівців, ускладнення технологічних умов праці на підприємствах (широке застосування машин потребувало спеціальної підготовки), нестача технічних навчальних закладів на Наддніпрянщині були основними причинами появи на межі XIX та XX століть Харківського технологічного, Київського політехнічного та Катеринославського гірничого інститутів.

Пожвавлення економічного життя супроводжувалося збільшенням міст та кількості міського населення. Зростала потреба у кваліфікованих працівниках зі спеціальною освітою. У 1884 р. Міністерство народної освіти під тиском громадськості запровадило відділення вченого комітету з технічної та професійної освіти, який розробив проект закону про промислові училища. У 1886 р. Державна дума розглянула проект створення деяких нижчих та середніх технічних училищ. Пропонувалося запровадити п'ять типів середніх

спеціальних шкіл (механічні, хімічні, будівельні, сільськогосподарські та гірничозаводські) і три типи нижчих (будівельні, механічні, хімічні) [414, с. 41].

Роль та значення технічної інтелігенції в соціально-економічному розвитку держави у попередні періоди була недооцінена, що призводило до недостатнього її впливу на науково-технічний прогрес. Іноземні компанії забезпечивши новітнім обладнанням свої підприємства, укомплектувавши їх власними спеціалістами, створили конкуренцію, що стримувала формування та зростання вітчизняних кадрів. Тому, в пошуках виходу з даної ситуації, царський уряд в 1884 р. розробив загальний план промислового розвитку країни. Цей документ відображав розуміння його укладачами всієї важливості вищої технічної освіти для розвитку промисловості. В плані, зокрема, визначалося, що інженер повинен мати хороші знання, бути керівником та рушієм вітчизняної індустрії, добре орієнтуватися на міжнародному та національному ринках. В іншому випадку країна буде приречена на застій і доведеться залучати іноземних спеціалістів [603, с. 112].

Проблема технічної освіти в Наддніпрянській Україні, що перебувала в складі Російської імперії, набула особливої актуальності в останні два десятиліття XIX ст. До заснування вищих технічних навчальних закладів в Україні інженерно-технічні кадри готувалися в Москві та Петербурзі. Завдяки зручному економіко-географічному розташуванню, зокрема міста Харкова, було налагоджено повноцінний зв'язок між ринками Центрального та Південно-Західного регіонів імперії, що перетворило місто на один із центрів фабрично-заводського виробництва. Активна позиція передусім технічної інтелігенції цього краю, фінансова підтримка приватного сектора економіки привели до відкриття Харківського технологічного інституту. Проте, ситуація із забезпеченням промисловості країни інженерними кадрами продовжувалася залишатися складною. Так, у 1896 р. в Російській імперії функціонувало дванадцять технічних інститутів, студентський контингент яких нараховував 5916 осіб [408, с. 55 – 56].

Питання про те, наскільки була потреба у спеціалістах, які б володіли вищими спеціальними технічними знаннями і які могли б керувати та як державними технічними закладами, так і різними приватними підприємствами, неодноразово розглядалися на засіданнях Російського технічного товариства. Набуття вищої технічної освіти в Російській імперії на той час обмежувалося 12 вищими технічними навчальними закладами: 6 – у Петербурзі – технологічний інститут імператора Миколи I; Інститут цивільних інженерів імператора Миколи I; гірничий інститут імператриці Катерини II; Інститут інженерів шляхів сполучення імператора Олександра I; лісовий інститут; електротехнічний інститут; 3 – у Москві – Імператорське технічне училище; Імператорське інженерне училище відомства шляхів сполучення; сільськогосподарський інститут; а також Харківський технологічний інститут імператора Олександра III; Ново-Олександрійський інститут сільського

господарства і лісництва (Люблінської губернії), Ризький політехнічний інститут. У них здобувало освіту 5497 студентів [306, с. 124–125].

Нестача інженерних фахівців зумовлювалася ще й тим, що більшість із них після закінчення вищої школи продовжували свою кар'єру на державній службі, залишаючи виробництво без відповідних спеціалістів. Негативний вплив на підготовку інженерів-техніків справляло й підпорядкування навчальних закладів різним відомствам, що спричинювало їх відмежованість один від одного, неузгодженість, дублювання навчальних планів та основних спеціалізацій.

Наприкінці ХІХ ст. відсутність вітчизняних фахівців із вищою технічною освітою у державі стала ще відчутнішою. В Україні спостерігалася висока концентрація легкопромислового виробництва, постійно зміцнювалися позиції на внутрішньому і зовнішньому ринках. Однак цей процес гальмувався домінуванням на виробництві практиків (працівників без освіти або із середньоспеціальною освітою), які у 80-х роках ХІХ ст. становили переважну більшість. Як відомо, у результаті вдосконалення заводської техніки у промисловості особливо загострилося питання заміни практиків кваліфікованими інженерними кадрами. Значну роль у комплектації технічних спеціалістів відіграв Петербурзький технологічний інститут, заснований у 1828 р. На перших порах учнів підбирала міська рада із 13–15-річних дітей-сиріт, які вміли читати і писати, вихідців із купецтва, міщан. Випускники отримували звання вченого майстра, а з 1849 р. – інженера-технолога або просто технолога в залежності від успішності. У 1869 р. інститут переведений у вищий розряд і приймалися на навчання випускники реальних гімназій. У 1878 р. 209 випускників (48%) працювало на фабриках і заводах обробної промисловості, 100 (23%) – на залізницях, 46 (10,5%) – викладачами різних навчальних закладів, 80 (18,5%) – губернськими механіками, акцизними чиновниками, працівниками страхових компаній та іншими [372, с. 56].

Фабрично-заводська промисловість України гостро потребувала відкриття технологічних інститутів. Існуючий Петербурзький технологічний інститут не міг забезпечити спеціалістами-технологами всі підприємства країни. Наукова громадськість України, зокрема професура Харківського університету, давно звертала увагу на брак технічних спеціалістів і висловлювалася за створення технологічного навчального закладу. Вчена рада Петербурзького інституту направила до Харкова делегацію для збирання даних про можливість створення там інституту. 16 квітня 1871 року 8 випускників Петербурзького технологічного інституту були командировані за кордон для підготовки до викладацької діяльності в майбутньому Харківському технологічному інституті. У 70-х роках Міністерство фінансів розробило проект створення інституту. Почалося будівництво навчальних корпусів. Але побудовані приміщення пустували аж до 1885 року, оскільки через російсько-турецьку війну державна казна не могла виділити коштів для інституту [414, с. 42].

Ще у 1881 р. громада Харкова порушила питання про відкриття в місті політехнічного навчального закладу. І лише у 1885 р. і Міністерство народної освіти та Міністерство фінансів спільними зусиллями вирішили питання про відкриття Харківського технологічного інституту (ХТІ), в якому 16 квітня 1885 р. розпочалися заняття. Навчальний курс на двох факультетах – механічному та хімічному – був розрахований на 5 років. Узв'язку з необхідністю забезпечити кадрами машинобудівні заводи України при інституті у 1895 р. створюється кафедра сільськогосподарського машинобудування і відкриваються спеціальні майстерні. Щорічно кількість студентів в інституті хоч і несуттєво, але збільшувалася. І все-таки Харківський технологічний інститут у дореволюційний період був не спроможним розв'язати проблему забезпечення технічно грамотними кадрами зростаючі потреби промисловості України ні кількісно, ні за обсягом знань, отриманих у навчальному закладі. Через це ділові кола починають вимагати створення нових вишів [564, с. 41].

Проблема технічної освіти в Україні набула особливої актуальності в останні два десятиліття XIX ст. Завдяки зручному економіко-географічному розташуванню, зокрема Харкова, налагоджено повноцінний зв'язок між ринками Центрального та Південно-Західного регіонів імперії, що перетворило місто на один із центрів фабрично-заводського виробництва. Активна позиція, передусім технічної інтелігенції, фінансова підтримка приватного сектора економіки призвели до відкриття Харківського технологічного інституту. Проте ситуація із забезпеченням інженерних кадрів для виробництва продовжувала залишатися складною. Вкрай негативно на розвитку економіки України відбивалася відсутність тут майже до кінця XIX ст. вищих навчальних закладів технічного спрямування. Підприємці Англії, Бельгії, Франції монополізували в Україні галузі обробної промисловості. Забезпечивши підприємства найновішим обладнанням, укомплектувавши своїми спеціалістами, вони створювали конкуренцію, гальмуючи відповідно ріст вітчизняних інженерних кадрів. У пошуках виходу із становища в 1884 р. царська влада розробила загальний план промислового розвитку країни, зокрема у сфері вищої технічної освіти. Відкриття у 1885 р. Харківського практичного технологічного інституту з механічним і хімічним відділами було першим кроком в реалізації завдань влади. Перший набір у цей навчальний заклад становив 125 студентів (85 на механічне і 40 на хімічне відділення), хоча бажаних було 286 осіб. З наступного року контингент слухачів збільшився з 500 до 1000 осіб. Упродовж 1885–1910 рр. інститут підготував 1557 спеціалістів, у тому числі 1094 на механічному і 463 на хімічному відділеннях [603, с. 113].

Звичайно, що Харківський практичний технологічний інститут не міг повністю забезпечити промисловість спеціалістами. Діяльність технічної інтелігенції сприяла гармонізації взаємин природи і людини, підвищенню рівня загальнотехнічної освіти населення. Члени товариства внесли значний вклад у розвиток надр Кривого Рогу, Донбасу, вирішенні практичних завдань виробництва. У 1871 р. в селі Городище Черкаського повіту Київської губернії

почало функціонувати відділення Російського технічного товариства, яке пізніше перевели до Києва. У тому ж році засноване Одеське відділення, що об'єднувало 47 спеціалістів інженерно-технічного, архітектурного і військового профілів. У 1880 р. засноване Харківське, у 1894 р. – Катеринославське відділення Російського технічного товариства [603, с. 117].

Намагаючись задовольнити потреби держави у вищій технічній освіті, урядові установи, такі, як міністерство фінансів та народної освіти, у 1898 р. відкрили декілька вищих технічних навчальних закладів: Варшавський політехнічний інститут імператора Миколи II, Київський політехнічний інститут імператора Олександра II та розширили уже існуючі – Санкт-Петербурзький технологічний інститут імператора Миколи I, Московське імператорське технічне училище та Харківський технологічний інститут імператора Олександра III. Підготовка висококваліфікованих спеціалістів складалася з трьох основних напрямків: опанування елементів вищої загальної освіти відповідно до спеціальності; засвоєння спеціальних технічних знань; набуття практики у ролі техніка під загальним керівництвом досвідченого інженера [306, с. 125].

Громада міста Одеси в середині 1898 р. висунула пропозицію про відкриття технологічного інституту, мотивуючи це прискоренням розвитку заводської промисловості та потребою у спеціалістах на Півдні Росії. Херсонське губернське земство направило в Міністерство народної освіти відповідне клопотання, указавши, що у новоствореному Одеському технологічному інституті планується створити факультети механічний, хімічний, будівельний та шляхів сполучення [414, с. 42].

У 1903 році Миколаївська дума направила міністру народної освіти клопотання про відкриття в місті технологічного інституту. Проте уряд не поспішав позитивно вирішувати питання про відкриття в Україні нових вищих технічних навчальних закладів, хоча брак технічно підготовлених працівників негативно впливав на якість продукції підприємств. Уряд відхилив клопотання, мотивуючи відмову відсутністю коштів у казні. Спеціалістів з технічною освітою найгостріше потребував один із найбільших промислових центрів – Київ. У місті наприкінці XIX ст. було три середні спеціальні навчальні заклади – два комерційні та одне залізничне училище. З 1834 року діяв університет з фізико-математичним відділенням [534, с. 52].

Міністерство народної освіти вирішило замість училища створити в Києві політехнічний інститут (КПІ). Він знаходився у відомстві Міністерства фінансів по департаменту торгівлі та мануфактур. За проектом уставу, затвердженого Міністерством у 1898 р., інститут мав складатися із відділів: технологічного, шляхів сполучення, сільського господарства та лісництва. Заняття в інституті розпочалися у 1898 р. у приміщенні Київського комерційного училища. Уперше в історії вищої спеціальної освіти запроваджувався замість 5 – чотирирічний навчальний курс [486, с. 121].

Протягом навчального року в Київському політехнічному інституті часто організовувалися екскурсії студентів на фабрики і заводи. Наприклад, професор П. Єрченко супроводжував студентів механічного відділення при відвіданні фабрик з обробітку різних волокнистих речовин. Це були суконна фабрика братів Носових, Данилівська камвольно-прядильна фабрика, Прохорівська трьохгірна фабрика з прядіння бавовни [534, с. 75].

Виникнення та становлення перших технічних закладів освіти збіглося з важливими реформами у системі вищої школи. На той час на порядку денному перед вищими технічними навчальними закладами (ВТНЗ) Російської імперії постало питання вибору власного шляху розвитку. Курсову систему змінила нова – предметна. У вищих навчальних закладах заняття проводилися за планами, розробленими відповідно до чинних на той час положень і статутів, а також погоджених з високими урядовими установами. На чолі ВТНЗ стояли навчальні комітети (ради), до складу яких входили провідні професори під керівництвом директора (ректора) [414, с. 44].

Система з комплексної підготовки технічних кадрів у ВТНЗ охоплювала багато векторів: вивчення експериментальної справи, організація виробничої практики, розвиток творчої інженерної фантазії тощо. Окремі корпуси призначалися для вивчення наукових дисциплін певного напрямку. Лекційні курси розроблялися на основі нових досягнень науки і техніки. Продуктивно працювали хімічні лабораторії, фізичні кабінети, механічні майстерні, більшість з яких були укомплектовані сучасним обладнанням, що поліпшило якість практичних занять. Безпосереднім наслідком розвитку вищої технічної школи стало збільшення кількості освічених техніків різних спеціальностей [301, с. 14].

Механічне прядіння привізної бавовни в Росії почало швидко розвиватися від 30-х років XIX ст. Ще в першій половині століття, коли стали виникати механізовані бавовнянопрядильні фабрики, були зроблено багато важливих удосконалень та оригінальних винаходів в області текстильного обладнання. В 1854 р російський інженер Т. А. Іванов сконструював комбіновану чесально-прядильну машину для вовни [631].

Для текстильної промисловості пореформений період був ознаменований початком звільнення від іноземної залежності та приходом на підприємства російських інженерів і техніків. Посилилася наукова і практична підготовка вітчизняних технологів, зростала кількість підприємств, якими керували місцеві фахівці.

Отримавши право на керівництво підприємствами з відсталою іноземною технікою, російські технологи приступили до її вдосконалення. Перш за все, поставало питання про заміну прядильних машин періодичної дії машинами постійного дії, адже, вітчизняна бавовнянопрядильна промисловість, що розвивалася під впливом англійських інженерів, опинилася до середини XIX ст. з парком прядильних машин переважно періодичної дії. Такі машини, складні за конструкцією, налагодженням та експлуатацією, вимагали, робітників

високої кваліфікації, займали велику площу, а продуктивність їх була в 2 рази меншою, ніж машин постійної дії. Причиною застосування англійцями машин періодичної дії були економічні умови, пов'язані з експортом прядива в Європу [631].

Незважаючи на привілейоване становище в російській промисловості іноземної техніки та на засилля іноземних підприємств, наука в Російській імперії в галузі механічної та хімічної технології волокнистих речовин продовжувала розвиватися. В галузі ткацтва після виданої в 1849 р. праці Герасимова, присвяченої ручному ткацтву, побачила світ в 1881 р. ґрунтовна робота А. Шорина «Опыт практического руководства к механическому ткачеству» в двох томах, з двома атласами, в якій розглядалися принципи роботи ткацьких машин та аналізувалася якість тканин. В книзі викладалися основи механічного ткацтва та подавався опис машин і станків. В 1886 р. виходить робота Н. Тихомирова «Технология шерстяного производства», що призначалася для більш детального ознайомлення техніків і практиків з описом технологій та способів організації ведення вовняного виробництва, що прийняті як в Росії, так і за кордоном. В 1901 р. видається «Курс механической технологии волокнистых веществ. Отдел 1. Прядение», написаний С. Ганешиним [535, с. 198–199].

На працях цих авторів, що узагальнювали сучасну для них практику механічної технології обробки волокнистих речовин і які теоретично розробляли основні питання прядіння і ткацтва, виховувався ряд поколінь спеціалістів вовняної промисловості.

Російська промисловість не могла протистояти іноземній. Безпосередню участь іноземного капіталу в основні засоби текстильної промисловості Росії становило 21%. Разом з іноземним капіталом проникали й іноземні фахівці, які, зайнявши командні позиції, впроваджували в Росії ту ж організацію текстильного виробництва, яку засвоїли в умовах своїх країн. Але пряме копіювання, наприклад, англійських форм виробництва призвело до ряду великих помилок в підборі обладнання, організації виробництва, будівництва виробничих будівель.

Незважаючи на важкі умови, що склалися до 1860 р. для вітчизняної текстильної промисловості, деякі фабрики, найбільш незалежні фінансово, поступово звільнялися від іноземного впливу, використовуючи в більших обсягах вітчизняну сировину й допоміжні матеріали, і почали залучати до виробництва російських інженерно-технічних працівників, довіряти їм керівництво, навіть управління підприємствами. А це допомогло російським фахівцям розкрити «секрети» іноземних фірм. На допомогу прийшла наука. Навчальні заклади почали випуск фахівців різних кваліфікацій. Виникла технічна література з питань обробки волокнистих матеріалів [628].

Ще в 1833 р. в Петербурзі А. Озерський випустив наукову працю «О хлопчатобумажной бумаге и прядении оной», яка слугувала для студентів Петербурзького технологічного інституту, майбутніх фахівців-текстильників,

підручником з технології переробки волокнистих матеріалів. Першим викладачем цієї дисципліни був сам А. Озерський, він же заснував кафедру переробки волокнистих речовин і керував текстильною лабораторією. У 1861 р. вийшла наукова праця «О хлопкопрядении» інженера-технолога Ф.М. Дмитрієва (Дмитриев Ф. М. О хлопкопрядении. М., 1861), першого російського директора бавовнопрядильної фабрики (Раменська мануфактура П. Мілютіна, нині фабрика «Червоний Прапор»). Його наступник професор С.А. Федоров (Федоров С.А. Хлопкопрядение. М., 1861) перетворив в 1899 р. кафедру в Інститут технології волокнистих речовин, в якому велася навчальна і науково-дослідна робота. Під керівництвом Ф. М. Дмитрієва Раменська мануфактура завоювала славу одного з кращих підприємств як серед росіян, так і серед іноземних текстильних фабрик. Вона безперервно розширювалася. У 1868 р. потужність фабрики по числу встановлених веретен збільшилася з 23 до 54 тис. До 1876 р. вона мала 69 тис. веретен і 675 механічних ткацьких верстатів, до кінця 1881 р. – вже 1 тис. верстатів [628].

Наука про основи технології ткацтва отримала розвиток в Петербурзькому технологічному інституті. У ньому вперше в нашій країні була організована кафедра з ткацтва. Першим професором кафедри став інженер-технолог М.П. Ланговой. Трохи раніше, в 1881 р., з'явилася книга А.М. Шоріна «Досвід практичного керівництва до механічного ткацтва».

У 1890 р. Н.П. Ланговой вперше подав теорію мотки на прядильних машинах безперервного і періодичної дії, а також формули для установки основних частин механізмів мотки, а в 1899 р. він випустив капітальну працю за курсом механічної технології волокнистих речовин (Ланговой Н.П. Механическая технология волокнистых веществ. СПб., 1889). Елементи класифікації тканин за видами переплетень, прийняті у праці Лангового, зберігаються до цих пір. Н.П. Ланговой в 1892–1893 рр. встановив закон і дав теорію побудови атласного переплетення, найпоширенішого в усіх галузях текстильної промисловості. Цими працями Н. Ланговой затвердив пріоритет російської школи в технології ткацького виробництва.

Великим діячем лляного виробництва, «мислителем лляної промисловості» був інженер Н.Д. Зворикін. В області обробки вовни першою російською роботою стала книга Н.І. Тихомирова (Тихомиров Н. И. Технология шерстяного производства. СПб., 1886), перекладена на іноземні мови.

Великі заслуги в розвитку текстильної промисловості належать російським хімікам і колористам. Хімік М. А. Ільїнський (згодом почесний академік АН СРСР) ще на рубежі XIX–XX ст. відкрив шлях до розвитку виробництва великої групи міцних кубових і кислотних барвників. Хімік-органік А. Е. Порай-Кошиць створив на початку XX ст. класичну працю з синтезу барвників і теорії фарбування. Професор МТУ П. П. Петров випустив в 1881 р. роботу «Краткое руководство к ситцепечатанию», що стала класичною (Петров П.П. Краткое руководство к ситцепечатанию. М., 1881).

Технологи текстильної промисловості Петербурга і прилеглих до нього районів створили в 1866 р. науково-технічне об'єднання – філію Російського технічного товариства, а в 1884 р. при Петербурзькому технологічному інституті було засновано Товариство технологів-текстильників. Технологи-текстильники Москви і прилеглих до неї промислових губерній об'єдналися в три науково-технічних суспільства. Науково-технічні товариства проводили широку і різнобічну діяльність по скликанню конференцій і нарад, організовували читання доповідей і лекцій, засновували школи і курси, випускали друковані видання та підтримували зв'язок з виробничими підприємствами шляхом обстеження технологічного процесу і паросилового господарства та консультацій з питань текстильної промисловості [628].

Відкриття нових промислових підприємств зумовило появу більш як 100 нових технічних спеціальностей, кількість яких постійно зростала. Це поставило на порядок денний завдання збільшення кількості навчальних закладів, які готували б спеціалістів з вищою технічною освітою, нестача в яких усе більше давалася взнаки. При цьому потрібні були фахівці, які вміли б не тільки керувати технікою, а й удосконалювати її, керувати промисловими підприємствами. Про несприятливий стан у підготовці таких фахівців свідчить такий факт: згідно з даними першого всеросійського перепису населення, який проходив у 1897 р., у вищих спеціальних і технічних навчальних закладах із 26 млн. населення дев'яти українських губерній навчалася лише 4 140 осіб. У Харківській та Київській губерніях, де розташовувалися найбільш потужні заводи і фабрики, такої кількості студентів у вишах – 0,015 % відносно всього населення України – було явно недостатньо [299, с. 125].

Наприкінці XIX ст. усе частіше порушується питання щодо необхідності широкого розвитку обробної промисловості. Серед найважливіших заходів, здатних піднести промисловість, пропонувалося відкривати якомога більше професійних шкіл і загалом поширювати технічну освіту. Однак серед прихильників цих заходів не було одностайного погляду щодо реальних кроків з їх запровадження. Одні бачили основний засіб досягнення успіху в цій справі у якомога більшому поширенні вищої технічної освіти, інші ж наголошували на необхідності ґрунтовної підготовки кваліфікованих техніків із середньою та нижчою освітою, адже «техніків з вищою освітою нині є надлишок». [299, с. 126].

У прийнятій першою Секцією вищих навчальних закладів резолюції по доповіді М. Бугайова «Про користь створення технічних відділень при фізико-математичних факультетах наших університетів» зазначалося, що в інтересах промислового розвитку країни необхідно зробити вищу технічну освіту, по можливості, більш доступною. Допомогу у вирішенні цього питання, на погляд учасників секції, могли надати університети, оскільки «своїми фізико-математичними факультетами вони становлять розсадники тих наук, які покладаються в основу всіх прикладних технічних знань». Водночас у резолюції наголошувалося, що створення в університетах умов для завершеної

спеціальної освіти пов'язане з певними труднощами, серед яких організація прикладного її аспекту. Незважаючи на це, фізико-математичні факультети визнавалися такими, що можуть дати на ґрунтовних наукових засадах багатий запас знань, якими «слухачі користувалися б у подальшій діяльності частково безпосередньо, частково доповнивши їх скороченим проходженням однієї із спеціальних шкіл». Для досягнення такої мети пропонувалося надавати підвищеної уваги університетським прикладним наукам. У своїй резолюції секція затвердила положення: «Довести до відома уряду думку про бажане поступове збільшення кількості кафедр прикладних наук (з відповідними навчально-допоміжними установами) при фізико-математичних факультетах, як кафедр додаткових предметів», беручи до уваги, що «значна кількість реалістів не потрапляє до вищих навчальних закладів». На цьому самому з'їзді було прийнято резолюцію Секції вищих навчальних закладів і реальних училищ, в якій висловлювалося прохання розширити доступ до вищої освіти як спеціальної, так і на фізико-математичному факультеті університету для тих, хто закінчив курс реальних училищ [299, с. 127].

Середня технічна освіта

У другій половині XIX століття зазнала реформи й середня освіта. За статутом від 19 листопада 1864 року основним середньо освітнім закладом залишалася гімназія. Гімназії поділялися на два типи – класичні й реальні. Перші мали дати загальну освіту і підготувати до вступу в університет, другі – практичні знання і можливість дальшого навчання в спеціальних закладах. У реальних гімназіях велика увага зверталась на нові європейські мови, природознавство, фізику, математику, креслення. Створення реальних гімназій було своєрідним пристосуванням середньої школи до забезпечення кадрами капіталістичних підприємств, кредитних установ та інших закладів [363, с. 105].

Завершення промислового перевороту і становлення капіталізму в Росії викликало гостру потребу в забезпеченні фабрично-заводського виробництва висококваліфікованими робітниками та керівними кадрами. Реагуючи на об'єктивну вимогу часу, 19 листопада 1864 р. міністерством народної освіти було затверджено Статут нового типу навчальних закладів – реальних училищ. Разом із тим передбачалося відкриття професійних навчальних закладів й інших типів. Основна мета нових типів навчальних закладів полягала у підготовці молодого покоління до самостійного трудового життя, виховання поваги та шанобливого ставлення до своєї спеціальності.

Становлення технічної освіти у загальній системі освіти України відбувалося протягом усього XIX ст. Тенденція використовувати загальноосвітню школу для навчання ремесла отримала законодавче оформлення ще у Статуті навчальних закладів 1828 р., яким дозволялося у міських приходських училищах відкривати другий клас і навчати у ньому окремих ремесел. У 1839 р. було введено Положення про реальні класи при гімназіях та повітових училищах, в яких дозволялося навчати ремесла в межах навчальної програми. Відкриті згідно з цим положенням спеціальні ремісничі

класи й курси були у першій половині XIX ст. основним шляхом надання ремісничих знань широким верствам населення. Зміст освіти у цих навчальних закладах визначався, виходячи з умов та потреб місцевих галузей промисловості й сільського господарства, тобто був регіонально залежним [414, с. 39].

Розвиток промисловості і торгівлі, зародження капіталізму в другій половині XIX – на початку XX ст. вимагали від працівників високого рівня загальних і професійних знань, що зумовлювало створення професійно-технічних шкіл і училищ та середніх спеціальних комерційних і технічних навчальних закладів для підготовки кваліфікованих робітників, нижчого й середнього технічного персоналу. Водночас між потребами у фахівцях та існуючою мережею спеціальних навчальних закладів, які давали професійну підготовку, існувала величезна невідповідність. До кінця 80-х років XIX ст. професійні школи й училища відкривалися переважно з громадської ініціативи, без будь-якого загального плану з боку держави, тому кожний створений навчальний заклад мав індивідуальні особливості, не був схожий на інший. Оскільки уряд не мав змоги надавати відчутної матеріальної допомоги в справі заснування професійних навчальних закладів, основний тягар у їх відкритті й утриманні лягав на плечі земств, міських громад, різних товариств і організацій та окремих осіб, насамперед пов'язаних з виробництвом. Інтереси буржуазії в Україні у галузі освіти зосереджувалися на підготовці кваліфікованих робітників, спеціалістів середньої ланки та управлінців промислових об'єктів. Тому найбільш вагомим формою її активності у сфері освіти була підтримка передусім професійних навчальних закладів різних освітніх рівнів. Уже на першому всеросійському з'їзді фабрикантів, що відбувся в 1870 р., рекомендувалося всім представникам великої мануфактури і заводської промисловості сприяти заснуванню при своїх фабриках та заводах нижчих технічних шкіл. Протягом останньої третини XIX ст. питання про незадовільний стан професійної освіти постійно дискутувалося на сторінках періодичної преси, неодноразово порушувалося на багатьох зібраннях промисловців, на засіданнях губернських земських зібрань і міських дум, на різноманітних професійних комітетах. Так, гласний Катеринославського губернського зібрання О. М. Поль на одному із засідань наголошував, що повністю підтримує влаштування ремісничих шкіл і не розуміє народної освіти інакше, як у вигляді освіти реальної, тому лише одна грамотність без цих умов не може розглядатися як мета освіти народу [379, с. 82–83].

У 1888 р. були затверджені «Основні положення про промислові училища», за якими створювалася система промислово-технічної освіти. Промислові училища поділялися на ремісничі, випускники яких поповнювали ряди кваліфікованих робітників, нижчі (готували майстрів на виробництво) і середні (готували техніків). У кінці XIX ст. в Україні існувало близько 60 середніх спеціальних навчальних закладів, в яких навчалася понад 5 тис. учнів. Але цього було недостатньо, оскільки загальний відсоток тих, хто навчався в

середніх спеціальних навчальних закладах, становив лише 0,058 від загальної кількості жителів 9 українських губерній. Зростання виробничих сил зумовило необхідність збільшення чисельності спеціальних навчальних закладів. У 1910 р. в Україні вже налічувалося 125 середніх та 461 нижчих спеціальних училища, в яких навчалось 47 044 учні [414, с. 40].

Наприкінці XIX ст. на Наддніпрянській Україні була розроблена основна нормативна база нижчої професійної освіти. В її основу покладено «Основні положення про промислові училища», затверджені урядом у 1888 році. «Положення» стали головним законом для професійно-технічних навчальних закладів включно до 1917 р. Основу законодавчої бази професійної освіти також склали: «Положення про нижчі ремісничі школи» (1895 р.), «Положення про школи ремісничих учнів» (1898 р.), «Закон про ремісничі і технічні навчальні майстерні і курси» (1902 р.). У 1903–1907 рр. законодавчо була закріплена діяльність ремісничих і професійних відділень при загальноосвітніх навчальних закладах. Розглядаючи питання щодо здійснення професійної освіти, Подільська Шкільна Рада звернулася до міських повітових дум із проханням всебічно сприяти створенню широкої мережі професійних навчальних закладів різної спеціалізації. В першу чергу передбачалося відкривати навчальні заклади в містах [349, с. 116].

Державними органами зверталася увага на збільшення кількості навчальних закладів з підготовки фахівців для шкіряної галузі. В 1902 р. старший фабричний інспектор Херсонської губернії звертався до попечителя Одеського повітового учбового округу та зазначав, що в губернії шкіряне виробництво розвинуте недостатньо. В Одесі в цей час нараховувалося 14 заводів з 480 робітниками, загальний обсяг виробництва яких становив 2,5 млн. крб. В окрузі працювало ще три заводи (в Овідіюполі, Олександрії та Новогеоргієвську) з 90 робітниками та сумою виробництва 35 тис. крб. З усіх підприємств, 10 заводів використовували застаріле обладнання, нераціональні методи виробництва, мали внаслідок цього великі витрати. На шкіряних заводах працювало лише 8–12 робітників і більшість таких закладів подібні до напівкустарного виробництва, а невелика частина – до фабрично-заводського. Крупні одеські заводи через нестачу сировини та низьку її якість, шукали для обробки австралійські та американські шкіри. Дубильні матеріали також в значній кількості надходили з-за кордону. Фабричний інспектор також вказував, що заводи з обробки шкіри потрібно створювати в Єлисаветграді, де поширені кустарні промисли з первинної обробки шкіри та діє взуттєве виробництво [96, арк. 5–5 зв.].

Директор народних училищ Херсонської губернії в 1902 р. доповідав попечителю Одеського навчального округу про те, що для розвитку шкіряної галузі необхідно відкрити ремісничу школу зі спеціальності з обробки шкіри. Ремісничу школу варто було б відкрити в м. Ольвіополі, де працював добре обладнаний шкіряний завод. Але там немає відповідних приміщень для навчання. Тому краще відкрити школу в с. Благодатне в маєтку Степанівського,

де розташовані будівлі ліквідованого казенного винного складу, придатні для підготовки фахівців [96, арк. 25].

У своєму зверненні до інспектора народних училищ третього району Херсонської губернії в 1902 р., старший фабричний інспектор Херсонської губернії зазначав, що в Єлисаветградському повіті в м. Ольвіополі є потужне ремісниче шкіряне виробництво, працює шкіряний завод, що належить іноземному товариству з солідним обладнанням і налагодженим виробництвом за новим способом дублення шкіри. В інших місцях повіту є лише три шкірзаводи, що провадять виробництво примітивним способом, з антисанітарним станом, із загальним виробництвом 35 тис. крб. в рік. Тому ремісничу школу слід відкривати в Ольвіополі або Балті, яка буде розташована на шляху до двох промислових центрів – Одеси та Єлисаветграда. В Олександрійському повіті шкіряне виробництво зосереджено в м. Новогеоргієвську, де діє 4 заводи з річним виробництвом до 80 тис. крб. в рік. Ці заводи також мають примітивне виробництво та антисанітарію. Тому необхідно відкрити ремісничу школу нижчого типу з 2–3 річним курсом навчання [96, арк. 26].

Реагуючи на об'єктивні вимоги часу, коли країні потрібні були освічені технічні кадри для промисловості, торгівлі та інших галузей виробництва, 19 листопада 1864 р. був затверджений Статут реальних гімназій. Вони прирівнювались до класичних, але курси стародавніх мов – латинська і грецька були замінені на сучасні європейські мови: французьку, німецьку, англійську. Одночасно збільшилась кількість годин на вивчення предметів природничо-математичного циклу, а також надавалися учням технічні знання з урахуванням практичних вимог регіону. Реальні гімназії відкривали шлях для вступу випускників до вищих навчальних закладів, а в практичній діяльності – давали можливість стати помічниками інженерів [588, с. 391–397].

Виходячи з прийнятих Міністерством Народної освіти «Постанов», у квітні 1882 р. подільський губернатор задовольнив клопотання вінницького голови про відкриття у місті реального училища. З огляду на це, 12 червня 1889 р. Вінницька міська дума прийняла рішення про переведення з Могилева-Подільського реального училища до Вінниці і перетворення його на шестикласне. Таким чином, на території Поділля наприкінці ХІХ ст. функціонувало єдине реальне училище на всю губернію. Тільки на початку ХХ ст., були створені реальні училища в Проскурові (1904 р.), Барі (1906 р.), Кам'янець-Подільському (1907 р.) [349, с. 118].

Найвизначніше місце в системі професійної освіти належало середньому Кам'янець-Подільському 8-ми класному технічному училищу (1903–1919 рр.). Його заснування пов'язане з Указом Миколи II від 24 лютого 1902 року. Училище стало третім середнім технічним навчальним закладом у Київському навчальному окрузі, поряд із Новозибківським (1899 р.) і Клишівським (1903 р.), що функціонували в Чернігівській губернії. Таким чином, на п'ять губерній, що входили до складу Київського навчального округу, припадало всього три

середніх технічних навчальних заклади, із яких два функціонувало в Чернігівській і одне у Подільській губерніях. У Київській, Полтавській і Волинській губерніях, що входили до Київського навчального округу, середніх технічних училищ не було. Варто зазначити, що ця тенденція була характерною, в цілому, для всієї території Російської імперії. За неповними даними, на січень 1910 року в країні здійснювало навчання дітей всього 81 технічне училище, в яких отримували знання 13 094 учні. Згідно даних по Київському навчальному окрузі за 1914 рік, на його території функціонувало 14 ремісничих шкіл та три нижчих ремісничих училища, що утримувались за рахунок коштів земських установ [349, с. 118–120].

Гнідинське ремісниче училище відкрито 8 вересня 1883 р. в с. Олександрівці Олександрівського повіту Катеринославської губернії. Воно засноване на кошти Д.Т. Гнедіна, який і був першим його попечителем. Метою діяльності училища була підготовка для краю кваліфікованих кустарів, виробників простих сільськогосподарських знарядь. Викладання проводилося одночасно в класах і майстернях. Навчання пристосоване до курсу двокласних міських училищ, з додатком предметів, що складають елементарну технічну підготовку. Ремісниче навчання проводилося в трьох майстернях, на початку третього року кожен учень обирав спеціальність, яку вдосконалював останні два роки свого перебування в училищі. До 1891 р. включно в училищі закінчили курс 65 осіб. З них 75% працювали в промисловому та ремісничому виробництві [612].

В Херсонській губернії при деяких міністерських і єпархіальних школах викладалося рукоділля, ремесла, садівництво, городництво, шовківництво.

З метою вирішення проблеми підготовки технічних кадрів для потреб губернії Кам'янець-Подільська і Немирівська гімназії, що на той час стали найбільшими навчальними закладами в Подільській губернії, були перетворені в реальні. Згідно нової освітньої реформи, проведеної російським урядом у 1871 році, класична освіта була повністю відмежована від реальної. Класичні гімназії залишалися становими і були доступними виключно для дітей із привілейованих верств населення. Реальні ж гімназії перетворювались в училища і стали доступними і для середнього стану [349, с. 117].

В умовах інтенсивного розвитку капіталізму поставало питання приведення розрізаних професійних початкових навчальних закладів до певної системи, яка б відповідала потребам промисловості й наближалася до рівня цілісності подібних систем у промислово розвинутих країнах Європи та Америки. У березні 1888 р. уряд видав «Основні положення про промислові училища (середні, технічні, нижчі технічні, ремісничі училища, загальні промислові училища)». Це положення було першим документом, що визначав розвиток професійно-технічної освіти в Російській імперії. Він поділяв відомчі навчальні заклади на три основні групи – для підготовки ремісників, індустріальних робітників і робітників сільського господарства. Ця система

технічних шкіл і училищ діяла протягом усього періоду, що розглядається [379, с. 83].

У 1888 р. був затверджений новий «Статут» реальних училищ, згідно якого навчальні заклади цього типу продовжували залишатися шестикласними. Підготовчі класи дозволялось утримувати тільки за рахунок місцевого бюджету. Як і раніше, V і VI класи мали два відділення: основне і комерційне. Додатковий (VII) клас було збережено тільки для підготовки бажаючих для вступу у вищі спеціальні навчальні заклади. Технічні відділення ліквідовувались як такі, що не виправдали свого призначення [349, с. 117].

Працівники

Розвиток ринкових відносин в країні створював об'єктивні передумови для зростання освіти. Промисловість відчувала потребу в освічених робітниках, техніках, спеціалістах різних галузей. Інтереси промислового розвитку вимагали розповсюдження природничих та технічних знань, змін у постановці середньої освіти як основи для підготовки кадрів, які б могли забезпечити справу технічного та економічного прогресу. Разом із кількісним збільшенням кваліфікованих кадрів на промислових підприємствах України зростала згуртованість і свідомість робітників [526, с. 28–29].

Чисельні підприємства легкої промисловості Наддніпрянської України потребували великої кількості механіків, інженерів, техніків. У той час серед інженерів було багато іноземців, які погано знали місцеве виробництво, природні та економічні умови. Посаду інженера дуже часто обіймали спеціалісти із середньою освітою або ті, хто взагалі не мав технічної освіти.

Для забезпечення текстильної промисловості кваліфікованими працівниками, Порядок з виробничою діяльністю купецтво Клинців розвивало і благодійництво. Зосередивши в своїх руках чималі кошти, купці стали тим соціальним прошарком, який забезпечував матеріальні передумови для зростання благодійності, яка наприкінці XIX – на початку XX ст. стала для клинцівського купецтва нормою життя. На їх капітали були відкриті навчальні заклади у губернському центрі Чернігові та Клинцях. Перевага надавалась професійним навчальним закладам різних освітніх рівнів [303, с. 93]. В самих Клинцях великими благодійниками виступила купецька династія Баришникових. Її представники у посаді побудували три школи (орієнтованих на отримання базових знань щодо виробництва в суконно-панчішній галузі). Частина капіталів, отриманих від промислової діяльності, використовувалась для поліпшення умов життя працюючого персоналу. Так, були збудовані їдальні, робітничі клуби, фабричні лікарні тощо [496, с. 153]. У 1895 році в Клинцях відкривається ремісниче училище, яке з 1903 р. перетворюється в середнє технічне [460, с. 148].

Вагомий вклад для розбудови суконних фабрик у Клинцях здійснили німецькі інженери. Дуже довго в Клинцях вони були єдиними фахівцями, які привозили з собою досвід і знання справи, що поступово, в процесі спільної роботи, шляхом простого спостереження запозичувались місцевими

робітниками, які працювали з ними. Адже в Російській державі завжди не вистачало всякого роду фахівців, особливо текстильників і сукновиробників, незважаючи на те, що, вовняна промисловість налічувала за собою понад 200 років. Промисловість в Клинцях запроваджувалася на голому місці, навколишнє населення не мало жодного уявлення про вовняне виробництво. Тому засновники фабрик для влаштування виробництва привозили з-за кордону механіків і майстрів для роботи на верстатах. Німці були не тільки в адміністрації і майстрами, а й робітниками-фахівцями: ткачами і прядильниками. Найбільше німців в Клинцях було серед фарбувальних, оздоблювальних і ткацьких майстрів. Більшість німців підтримували зв'язок із закордоном і німецькими заводами, отримуючи звідти технічні новинки, які вони і намагалися вводити в Клинцях. Найбільш тямущі з російських робітників з часом виходили в підмайстри, майстри або навіть директори. Так комплектувався технічний персонал фабрик, створювався виробничий стаж кваліфікованого клинцівського робітника [460, с. 145–147].

Промисловість в Клинцях заводилася на голому місці, навколишнє населення не мало жодного уявлення про вовняне виробництво. Тому купець Лихоманов для влаштування своєї фабрики привіз з-за кордону механіка і майстра, Широков разом з панчішними верстатами привіз з собою і майстра німця Гросса. За свідченням А. Гутмана в 1851 році на фабриці Степуніна і Зубова з десяти майстрів шість були німцями. Ісаєв для побудови своєї фабрики в Ново-Мезерічах виписав механіка зі Згерж (недалеко від Варшави) якогось Бількінса. Були іноземці також у Афанасія Кубарева, Аксьонова та інших фабрикантів.

Всі майстри на фабриці Кубарева були російські і розкольники. Михайло Кубарев був завзятим розкольником і великим патріотом, який не бажав мати справи з німцями, йому вдалося підібрати вдалий склад робітників і хороших майстрів з росіян, тому що на його фабриці вироблялося гарне сукно. Одночасно з будівництвом фабрики Ісаєв вибудував 40 сімейних будинків для німців-робітників, виписаних з Мезеріч, Згерж і Озерков. У той час як в Клинцях перша школа виникла тільки в 1877 р., в Музирічах для німецьких дітей вона була вибудована вже в 1835 р. [200, с. 267].

Історія зберегла нам прізвища німців майстрів: Рідель, Грініхі, Буссе, Марц, Брейер, Коллер, Бейтель, Кін і Зейдель. Це перші вчителі клинцівських ткачів і прядильників, у них і у їхніх дітей росіяни вчилися майстерності. Безсумнівно всі ці німці були значно освіченішими за місцевих робітників.

Суконна фабрика «Колонія Нові Музирічі», що належала Петру Семеновичу Ісаєву та синам, була перенесена з Царства Польського після повстання 1830 р. Для роботи організували поселення колоністів-іноземців. Управляли підприємством безпосередньо власники, які отримали спеціальні знання за кордоном. Вони переконалися в необхідності та корисності необхідних технічних знань, яким раніше приділяли недостатньо уваги. Адже, фабриками нерідко керувалися самоучки, від чого псувалися як машини, так і

вироби. На фабриці П. Ісаєва працювали 12 іноземних і російських майстрів, 570 вільнонайманих робітників (350 чоловіків і 220 жінок) [200, с. 268].

У Нових Музиричах за весь час їх існування майже вся адміністрація і майже всі майстри були німці. Досить навести один тільки перелік імен директорів і майстрів, далеко не повний, щоб отримати уявлення яка велика кількість німців працювала на фабриці у Ісаєва: Брейер, Віткінс, Габерман, Голля, Затер, Мюлле, Пешель, Нейман, Міттельштедт, Розенфельд, Стефановський, Гейден, Енді. Першим директором в Ново-Музиричах був Готліб Мюлле з містечка Каре (Сілезія). Після Мюлле директором був Енді, згодом Стефановський (з Варшави) і останнім директором був Голля.

Вільгельм Пешель – сортувальник вовни в Ново-Музиричах, його син довго був директором на Троїцькій фабриці, онук його Адольф Августович – фарбувальний майстер у Гусевої і у І. П. Машковської і, нарешті, два правнуки першого Пешель один з яких був професором в Московському технічному училищі, а інший інженером [617].

Найбільше німців в Клинцях було серед фарбувальних майстрів: Люї у Теплякова, Кохендерфер, Нейман (Мезерічі), Енгельс у Черкаського, Пешель у Машковського, Гюбнер А. К., Гаазе П. К., Гільгер Ю. І., Форберг (Глухівська), Фрейман (батько і син на Троїцькій), Гонакер, Штелінг, М. Е. Коге, Корфлюер, Мільдер (на Стодольській фабриці).

Оздоблювальних майстрів-німців було теж чимало, ось імена деяких з них: Вальтер (Стодоля), Гертель, Загер, Газі Карл, Котер (у Гусева і Машковського), Голля, Юст (у Кубарева) і Кревенкель О. І., який приїхав на Глухівську фабрику в 1880 р. З ткацьких майстрів збереглися імена: Зейдель, і Оденаль на Глухівській фабриці, Мюллер О. у Баришнікова. Механіки з німців: Дворжак у Баришнікова, Медек К.К., Маркерт А.І. на Глухівській, Віткінс у Ісаєва.

Майже ніколи не переводилися німці на Стодольській фабриці: А. М. Кюнцель – технічний директор, а до того часу протягом 28 років директор на Пушкінській полотняній фабриці під Москвою. Штелінг – чудовий фарбувальний майстер, Голля, Дворжак, Медек, Нейман, О. Мюллер, Габерман, Тамм, Гертель і інші. Чимало їх було і на Глухівка: Маркерт, Газі, Колле, Гюбнер, Форберг, Оденаль, Ріхтер, Герман, Кревінкель. Німці були і на Степунінської фабриці: Гільгер, Пешель, Ріхтер, Юст. Не обійшлися без німців ні Троїцька фабрика (Пешель, Габерман, Фрейман та інші), ні фабрики І.П. Машковської, Черкасска, А. Кубарева, Гусевої і Дурняцька [617].

Більшість німців підтримували зв'язок із закордоном і німецькими заводами, отримуючи звідти нові технології, які вони намагалися впроваджувати в Клинцях. Зрозуміло, що за таких умов німці на фабриці були великою силою, тим більше, що жили вони досить згуртовано. Зауважувалася навіть деяка цехова ворожнечу між німецькими і російськими робітниками. Своїх російських помічників-підмайстрів і робітників, вони навчали лише настільки, наскільки це було необхідно.

В більшості випадків не маючи спеціальної освіти, а будучи лише людьми практики, вони трималися своїм досвідом, старанням і працездатністю, а тому боялися всякого конкурента і вважали за краще поменше ділитися своїми знаннями. Тільки завдяки наполегливості і великій допитливості, виявленої деякими російськими їм все таки вдавалося до ой чому навчитися у німців. Німці при всякій, можливості тягли своїх земляків в Клинці; фабриканти цінували їх і платили їм добре, а тому німці завжди охоче їхали сюди на службу. Пізніше, коли в Клинці стали приїжджати німці-монтери для установки нових машин, російські робітники не мало запозичили і у них. Найбільш тямущі і тямущі з російських робітників з часом виходили в підмайстри, а якщо при цьому ще було і благовоління господаря, то і в майстри або навіть директори. Так комплектувався технічний персонал фабрик, так створювався виробничий стаж кваліфікованого клинцівського робітника [460, с. 148–149].

Управління вовняної прядильні й суконної фабрики, що розташовувалася в Кам'янецькій в'язниці та нагляд за арештантами склалися з веркмейстера (керуючого підприємством), майстра при валяльних машинах, фабричного писаря з вільнонайманих наглядачів [37, арк. 4 зв.].

Таким чином, першими і єдиними вчителями клинцівських прядильників, ткачів і фарбувальників були німці. Довго у них навчалися мистецтву і майстерності багато місцевих робітників.

Таким чином, у другій половині XIX – початку XX ст. мережа закладів професійної освіти формувалася як зусиллями державних структур, так і органів місцевого самоврядування. Виходячи з місцевих потреб, вони приділяли чималу увагу проблемам підготовки спеціалістів для ремісничої, кустарної промисловості, залізничного транспорту, торгівлі тощо.

Виникнення перших технічних вишів було явищем закономірним та зумовлювалося всім ходом суспільно-економічного прогресу в Україні. Серед передумов становлення політехнічної освіти в Україні у дореволюційний період ми виокремлюємо інтенсивний розвиток промисловості й торгівлі, велике залізничне будівництво, запровадження елементів капіталістичного виробництва в сільському господарстві; підвищення рівня усвідомлення представниками ділових та наукових кіл необхідності заснування вищих технічних навчальних закладів як осередків формування грамотних, професійно підготовлених кадрів; підвищений прояв ініціативи місцевої влади у створенні та розвитку технічних вишів; створення нормативно-правового поля діяльності вищої технічної освіти на рівні держави; прийняття внутрішніх статутів, створення типових навчальних планів та програм, що сприяло накопиченню науково-педагогічної думки в галузі вищої політехнічної освіти.

Отже, характерна для кінця XIX ст. ситуація щодо підготовки інженерно-технічних кадрів була позначена суперечностями між наявним розподілом праці та необхідністю застосування в межах однієї спеціальності знань із різних галузей промисловості, рівнем розвитку промисловості в Російській імперії та рівнем освіти спеціалістів, які мали обслуговувати цю промисловість; наявним

розпорошенням технічних спеціалістів і необхідністю спільної роботи з визначення засад забезпечення оптимальної роботи технічних підприємств і розвитку промисловості загалом. Усе це негативно позначалося на забезпеченні промислових підприємств кваліфікованими працівниками, спонукаючи до пошуку шляхів оптимального розв'язання проблеми підготовки інженерно-технічних працівників вищої кваліфікації.

Разом із тим, розвиток професійної освіти гальмувався відсутністю в багатьох дітей загальної початкової освіти, належної законодавчої бази, наукового підходу до розробки змісту та методів навчання. Ситуація ускладнювалася й тим, що всі професійні навчальні заклади перебували у віданні багатьох відомств, що ніяк не могли досягнути між собою єдності у вирішенні такої важливої проблеми як підготовка кваліфікованих кадрів для регіону.

Саме тому губернські земства та органи місцевого самоврядування, координуючи діяльність і фінансуючи різного типу навчальні заклади, відіграли вирішальну роль у розвитку професійної освіти. Їхня діяльність здійснювалась на таких засадах: організація професійного навчання на базі початкової загальної освіти; зв'язок загальноосвітньої і спеціальної підготовки, поєднання теорії з практикою; відповідність спеціалізації закладів професійної освіти економічним потребам регіону.

Інженерно-технічна інтелігенція, яка працювала в галузях легкої промисловості формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Важливою необхідністю на початкових етапах стало залучення іноземних фахівців. Найбільш підготовленим для вирішення технологічних процесів до кінця XIX ст. виявився вищий прошарок, який доповнювався випускниками новостворених вищих навчальних закладів і в меншій мірі практиками. Забезпечення легкої галузі кваліфікованими кадрами з кожним наступним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у вирішенні цієї проблеми брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, що надавали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і збутом товарів. Вони нерідко виступали ініціаторами у заснуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

Технічна інтелігенція поступово займала чільне місце в соціально-економічній структурі суспільства. Проте в Україні прошарок технічної інтелігенції у XIX ст. був незначним, питання підготовки інженерних кадрів для легкої промисловості вирішувалися проблематично. Нестача спеціалістів технічного профілю негативно відобразилася на становищі промисловості. Самодержавство виявилось неспроможним забезпечити подальший

економічний прогрес суспільства, вирішити проблеми технічної модернізації підприємств, індустріалізації промислового виробництва. Аналіз професійного складу технічної інтелігенції українських губерній Російської імперії свідчить про те, що сфера її інтелектуальної діяльності була досить широкою: промислове і сільськогосподарське виробництво, наука, освіта, медицина, література, мистецтво. Проте в умовах самодержавства вона обмежувалася рамками великодержавної політики, яка нехтувала національними проблемами. Технічна інтелігенція, яка мала стосунок до легкої промисловості формувалася із представників усіх класів і прошарків суспільства. Найбільш підготовленим до кінця XIX ст. виявився вищий прошарок, який доповнювався випускниками навчальних закладів і в меншій мірі практиками. Забезпечення легкої галузі кваліфікованими кадрами з кожним пореформеним десятиліттям поліпшувалося. Поряд із зусиллями держави, наукової і технічної інтелігенції, земських і міських органів управління, активну участь у вирішенні цієї проблеми брали представницькі об'єднання торговельно-промислового прошарку, насамперед купецькі товариства, біржові комітети та окремі його представники. Особливо вагомий внесок промисловці і купці зробили у розвиток мережі ремісничих, технічних, торгових шкіл і класів, комерційних училищ, які давали початкову і середню фахову освіту, тісно пов'язану з промисловістю і торгівлею. Вони нерідко виступали ініціаторами у заснуванні професійних навчальних закладів із підготовки спеціалістів для нових галузей промисловості.

5.3. Джерела формування та становище робітників

Протягом XIX–XX ст. робітники були важливою складовою економічного розвитку суспільства й продовжують представляти одну з його основних продуктивних та політичних сил, і тому вивчення їхньої історії не втратило актуальності й в даний час. У Російській імперії зазначеного періоду вплив робітників на політичну та соціально-економічну ситуацію в країні був особливо помітним. Тому необхідність з'ясування соціально-економічного становища робітників легкої промисловості в кінці XIX – на початку XX ст. є важливою частиною історії розвитку такої значної соціальної групи як робітничий клас. Дослідження даної теми дозволяє, як показати на прикладі наддніпрянських робітників загальні тенденції характерні для розвитку робітничого класу Російської імперії на рубежі XIX–XX ст. та державної політики з «робітничого питання», так і виявити специфічні особливості, що характеризують стан українських робітників. Зокрема завдяки цим дослідженням можна розширити уявлення щодо процесу їхнього формування, простежити тенденцію до диференціації робітників на прикладі їх соціально-економічного становища і культурно-освітнього рівня, позначити процеси урбанізації, що відбувалися в зазначений час.

Економічне становище робітників характеризується різноманітною системою показників. Важливими серед них є такі компоненти, як джерела формування робітників, тривалість робочого дня та періоду, розмір заробітної плати, умови праці.

Промислова статистика Російської імперії не була досконалою. Промислового перепису щодо робітників майже не проводилося. Про кількість робітників можна було дізнатися на основі даних перепису населення 1897 р., а в більш пізній час – на основі даних звітів фабричних інспекторів. Наявні також інші статистичні відомості, але вони ще менше вичерпні й тому можуть використовуватися лише в якості додаткового та ілюстративного матеріалу до окремих досліджуваних питань. Тому щоб мати наближене уявлення про чисельність промислових робітників в Україні в кінці XIX – на початку XX ст., необхідно із загальних даних про перепис населення виключити робітників і службовців, які безпосередньо не задіяні в промисловому виробництві. Так, за даними статистики, наприклад, в групі виробництв волокнистих матеріалів в Україні працювало 8 837 робітників, що складало 1,7% від кількості робітників по Російській імперії, а в групі з виготовлення одягу – 59 133 (18,1%) [524, с. 58–61].

Джерела формування робітників

Основними джерелами формування й поповнення робітничого класу були збідніле селянство, кустарні виробники та робітничі сім'ї. Реформа 1861 р. призвела до розорення селянства, виходу його з сіл у пошуках інших заробітків. Тобто поповнення рядів робітників відбувалося за рахунок постійного процесу при швидкому розвитку промисловості, розселяннювання та майнового

розшарування. Формування робітничого класу відбувалося не тільки з пролетаризованого селянства, а й за рахунок розорення кустарів. Це джерело поповнення робітництва був особливо важливим, бо надавало для фабрично-заводської і, особливо, легкої промисловості робітників, які вже володіли певними виробничими навиками. В результаті конкуренції та концентрації промисловості відбувався процес розорення дрібних ремісників, які перетворювалися на пролетарів і йшли працювати на фабрики та заводи. В Наддніпрянській Україні за рахунок розорення кустарів у великій мірі поповнювалися робітниками такі галузі промисловості, як взуттєва, швейна, харчова та інші [509, с. 11].

В кустарній промисловості, як і в землеробстві, постійно відбувався процес диференціації на невелику частину власників підприємств і на масу дрібних виробників, які згодом перетворювалися в найманих робітників. Дане джерело поповнення робітничого класу було досить значним, оскільки кустарна промисловість в Росії та Україні вже достатньо розвинулася. На початку ХХ ст. в кустарному виробництві України було зайнято до півмільйона кустарів. За ступенем концентрації робітників, зайнятих в кустарних промислах в Подільській губернії було 89 тис. чоловік, Чернігівській – 80 тис., Волинській – 71 тис., Полтавській – 67 тис., Херсонській – 56 тис. і Харківській – 49 тис.; в інших губерніях була значно менша кількість кустарів. Щодо галузевої структури кустарної промисловості та розміщення її по окремих регіонах України, то можна спостерігати наступні показники: в групі виробництв з обробки шкіри та інших матеріалів тваринного походження на Поліссі було задіяно 19,2% від усіх кустарів, на Правобережній Україні – 21,2%, Лівобережній Україні – 18,2%, в Степовій – 9,6%, загалом по Україні – 18,0%. В обробці волокна – на Поліссі – 44,8%, Правобережжі – 40,1%, Лівобережжі – 35,9%, в Степовій Україні – 59,4%, загалом по Україні – 43,2%. Ці дані показують, що кустарна промисловість в Україні отримала нерівномірний розвиток. Найбільше розвинутими в цьому виробництві були Правобережна Україна та Полісся. Зважаючи на те, що в українських губерніях була, у порівнянні з центральними російськими губерніями, слабо розвинута фабрично-заводська промисловість з обробки волокнистих матеріалів та продуктів тваринного походження, в сфері кустарного виробництва ці дві групи промисловості давали 62,1% всієї валової продукції кустарного виробництва і 62,3% загального заробітку кустарів напередодні Першої світової війни. Це також спостерігається за даними про кількість зайнятих осіб в кустарній промисловості. Так, в обробці волокнистих матеріалів працювало 162 294 особи, а в обробці шкіри – 80 633 особи [524, с. 63–64].

Прядильно-ткацький промисел (обробка місцевого льону й коноплі) в Харківській губернії найпоширенішим був у Валківському, Зміївському і Лебединському повітах. Цей промисел наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. у Харківській губернії витримував найбільший пресинг з боку великої промисловості. Наприкінці ХІХ ст. у прядильно-ткацькому промислі регіону

стабільно було зайнято близько 15–18 тис. осіб. Однак на початку ХХ ст. чисельність зайнятих у ньому осіб різко скоротилася (у 4 рази), що було викликано розвитком великого виробництва й високою конкуренцією фабричних товарів [364, с. 54]. На початку ХХ ст. у північно-західних і центральних повітах Харківської губернії цей промисел майже повністю перейшов на обслуговування великої промисловості та залізничного транспорту. У формі домашнього виробництва (самозабезпечення) прядильно-ткацький промисел у регіоні продовжував існувати, і на початку ХХ ст. ним займалося до 25% сільського населення Харківської губернії [294, с. 101].

Багато кустарів не переривали свій зв'язок з сільським господарством. Це були переважно безземельні або малоземельні селяни, які не мали можливості прожити за рахунок землеробства. Диференціація кустарів та механізація виробництва на великих підприємствах призводили до постійного зменшення їх кількості. Саме механізоване виробництво відривало робітників від сільського господарства. Були випадки, коли з середовища кустарів і ремісників виділялася невелика кількість власників підприємств, проте основна їх маса перетворювалася в найманих робітників. Наприклад, у Клишівському районі з 5 тис. робітників текстильної галузі в 1874 р., половина була місцевими, а інші – приходили з навколишніх місцевостей та віддалених губерній [535, с. 170].

Робітники бавовняних та вовняних фабрик вербувалися головним чином з селян тих районів, що страждали від малоземелля і були змушені шукати заробітків на стороні. Поререформний період був часом посиленого майнового розшарування та зростання маси безтяглових господарств, що не могло не відобразитися на умовах праці фабричного населення. В перший же рік після звільнення селян від кріпацтва, вони намагалися перебратися від фабричних центрів і міст в села. Власникам фабрик доводилося збільшувати витрати виробництва, збільшувати заробітну плату. Але і на її збільшення робітники не зважали. Кращі з них, які пропрацювали 10–15 років на фабриках і накопичили гроші, також виїжджали в села. Але ця тенденція продовжувалася недовго, і через деякий час сільське населення знову почало повертатися до праці на фабриках, від чого відбулося зниження заробітної плати [536, с. 102–103].

На формування робітничого класу визначальний вплив мав промисловий переворот. Щодо його часових меж в Україні в історико-економічній літературі є два протилежних погляди. Одні дослідники стверджують, що він відбувся ще до реформи 1861 р., інші пов'язують його завершення з 90-ми роками ХІХ ст. На нашу думку, перехід від мануфактури до фабрики в провідних традиційних галузях легкої промисловості України відбувся наприкінці 70-х років, хоча машинізація гірничо-добувної промисловості, що перебувала в процесі становлення, завершилася пізніше.

Перерозподіл в українських губерніях вільних трудових ресурсів і кваліфікованих фахівців із дрібної промисловості у велику був обумовлений цілим комплексом факторів, у тому числі значною різницею в заробітках кустарів і фабрично-заводських робітників, а також істотними відмінностями в

їхньому соціально-правовому статусі. Середня зарплата робітників на великих підприємствах наприкінці XIX – на початку XX ст. становила 18–25 крб на місяць. Відповідно до діючого трудового законодавства Російської імперії, у фабричних робітників тривалість робочого дня встановлювалася 10–11 годинами. У цей час на фабрично-заводських підприємствах починаються перші спроби організації медичної та соціальної допомоги робітникам та службовцям [364, с. 55].

Промисловий переворот сприяв економічному зростанню міст. Поряд з ремеслом і мануфактурами у містах виникли підприємства фабрично-заводського типу, кількість яких швидко зростала. Якщо в 1825 р. в містах України налічувалося 528 промислових підприємств, то через 22 роки в 1847 р. їх було вже 718. Соціально-економічні зміни в українській промисловості зумовили збільшення чисельності міського населення. Характерно, що якщо в 1811–1858 рр. міське населення всієї України зросло майже в 3 рази, то на Лівобережній Україні – в 2, на Правобережній – в 2,7, у Південній – в 64,5 рази. Інтенсивне збільшення чисельності міського населення у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях зумовлювалося як їхнім порівняно швидким економічним розвитком в умовах нерозвинених феодально-кріпосницьких відносин, так і посиленою колонізацією. Частка міського населення України протягом 1811–1858 рр. зросла з 5 до 11%. Жителі значної частини міст майже зовсім не займалися сільським господарством. Міське населення в цілому зростало значно швидше, ніж сільське. В 1885 р. у 50 губерніях Європейської Росії налічувалося 660 міських поселень, з яких 165 припадало на Україну. В містах України проживало 28% усіх міських жителів Російської імперії (міщан, купців, ремісників, робітників). Однак в Україні було ще чимало міст, де значна частина населення належала до сільських станів (державні, поміщицькі селяни, козаки), а головним заняттям міських жителів вважалося землеробство [501, 625–627].

Загалом з початку XIX ст. до 1870-х років у промисловості України відбулися важливі не тільки кількісні, а й якісні зміни. Поряд з помітним зростанням чисельності промислових підприємств виникли нові галузі виробництва. Підприємства фабрично-заводського типу витіснили мануфактури. В більшості провідних галузей української промисловості відбулися докорінні технічні перетворення. Примусову працю замінила вільнонаймана. Це свідчило про завершення в основному промислового перевороту на Наддніпрянщині. Однак внаслідок колоніальної політики російського царизму промисловість українських земель значною мірою мала однобічний характер.

Промислове піднесення 90-х років XIX ст. характеризувалося інтенсивним зростанням не лише виробництва, а й запровадженням акціонерних товариств, кількість яких зменшилася внаслідок економічної кризи початку XX століття. Кризи сильно негативно впливали на становище робітників: знижувалася заробітна плата, зростало безробіття. Розвиток

капіталізму, запровадження машин супроводжувалися великим зростанням інтенсифікації праці, використанням праці не лише чоловіків, а й жінок та дітей. В 1894–95 рр. частка жінок в окремих галузях була досить високою. Так, в текстильній промисловості вона складала 40,1%, в паперово-поліграфічній – 24,9%, в харчовій – 18,2%, в обробці дерева – 10,9%, в обробці тваринних продуктів – 13,2, металу – 41% [545, с. 82–84].

Фабрикантам було вигідно використовувати підлітків, особливо при машинній роботі, де не потрібно довгого навчання та великої майстерності, – вигідно ще й тому, що заробітна плата підлітків була значно нижчою, ніж дорослих; крім того, дорослі, зустрічаючи часто конкуренцію зі сторони молоді, повинні були підкорятися тій розцінці в почасовій роботі, яку давала фабрика.

На суконних фабриках у Клинцях власники не бажали наймати дітей до 12 років, через постійний травматизм, що був викликаний дитячою неуважністю та необережністю. Тому з 5 тис. робітників лише близько 20% становили діти та підлітки від 12 до 18 років, понад 10% – жінки, останні – дорослі чоловіки [535, с. 170].

Використання дитячої праці, наприклад, в бавовняній галузі доходило до 20–40%. Робочий день дітей був таким самим, як і в дорослих. В 1859 р. була утворена комісія з ціллю зміни в деякій мірі фабричного законодавства. Ця комісія планувала заборонити роботу на фабриках дітям, які не досягнули дванадцятирічного віку, встановити тривалість робочого дня для підлітків у віці від 12 до 18 років до 12 годин, запровадити інститут інспекторів і т. д. Ці намічені міроприємства, як і проекти 1871, 1873, 1875 років, спрямовані на обмеження експлуатації дитячої та жіночої праці, обмеження нічної роботи, розбивалися у протидію власників фабрик. Лише 1 червня 1882 р. був виданий закон, згідно якого діти, які не досягли 12 років, до роботи на фабриках не допускалися; крім того, малолітні, від 12 до 15 років, згідно цього закону не могли працювати понад 8 годин на добу і не допускалися до нічної роботи (від 9 години вечора до 5 години ранку). Але внаслідок протидії фабрикантів застосування закону про малолітніх було відкладено на 2 роки, проте і в подальшому цей закон в дуже багатьох випадках ігнорувався [590, с. 218–219].

Промисловий пролетаріат поповнювався також за рахунок росту родин самих фабрично-заводських робітників, тобто залучення до праці їхніх жінок та дітей. В Україні жіноча та дитяча праця використовувалася менше, ніж в центральних районах Росії. Найбільша кількість жінок та дітей серед робітників працювала в Полтавській, Харківській і Чернігівській губерніях. Це було зумовлено тим, що в цих губерніях отримали поширення виробництво одягу, обробка продукції рослинництва і тваринництва, де значною мірою залучалися жінки та діти. Жіноча та дитяча праця була вигідна для власників підприємств. Адже, виконуючи однакову роботу, що й чоловіки, жінки і діти отримували вдвічі, а то й втричі нижчу заробітну плату і вважалися «спокійним елементом», який менше схилився до бунтів, страйків, непокори.

Наскільки широко використовувалася праця жінок в деяких галузях легкої промисловості України, показує наступна таблиця 5.2, складена за даними перепису 1897 року:

Таблиця 5.2

**Використання праці жінок
в галузях легкої промисловості України [524, с. 150]**

Назва губернії	Обробка рослинної і тваринної продукції			Виготовлення одягу		
	Всього робітників	жінок	%	Всього робітників	жінок	%
Полтавська	1761	165	9,4	5345	894	16,7
Подільська	4623	248	5,4	5027	536	10,7
Катеринославська	3131	151	4,8	4471	871	19,5
Волинська	2751	162	5,9	5518	696	12,6
Таврійська	3323	126	3,8	3681	658	17,9
Харківська	5457	508	9,3	8434	2069	24,5
Херсонська	6907	486	7	10573	2742	25,9
Чернігівська	3251	471	14,5	6115	732	12
Київська	8606	677	7,9	9969	2070	20,8
Всього по Україні	39800	2994	7,5	59133	11268	19,1

У 1913 р. в легкій промисловості українських губерній працювало 10,4% жінок, в текстильній – 47,5% [431, с. 26].

Зайнятість дітей за групами виробництв надано за наступними статистичними даними:

Таблиця 5.3

**Зайнятість дітей
за групами виробництв [524, с. 151]**

Назва губернії	Переробка рослинних матеріалів	Обробка тваринної продукції	Виготовлення одягу
	Дітей від загальної кількості робітників, %		
Полтавська	7,3	21,9	47,9
Подільська	6,5	17,6	34
Катеринославська	6,6	16,5	29,4
Волинська	7,9	10,2	34,7
Таврійська	6,1	13,4	28,6
Харківська	6,6	17,2	48,3
Херсонська	7,6	14,1	32,4
Чернігівська	7,2	10,2	44,4
Київська	5	12,2	33,2

Найбільше дитячої праці в галузі з переробки рослинних матеріалів використовувалося в Полтавській, Волинській, Херсонській та Чернігівській губерніях, в галузі з обробки тваринної продукції – в Полтавській, Подільській та Харківській, у виготовленні одягу – в Полтавській та Харківській.

На великих підприємствах, як джутова (конопляно-канатна) фабрика Південноросійського товариства конопляно-канатної промисловості в 1904 р. працювало 15 чоловіків і 1243 жінок, разом – 1395 робітників; на канатній фабриці в Новій Баварії працювало 186 чоловіків, 91 жінка, 12 підлітків хлопців, 2 підлітки дівчини – разом 291 робітник [87, арк. 58].

Розподіл робітників за статтю та віком у провідних виробництвах легкої промисловості Харківської губернії показано наступним чином:

Таблиця 5.4

Розподіл робітників за статтю та віком в Харківській губернії на 1911 р. [224, с. 43–45]

Назва виробництва	Підлітки, %		Дорослі, %		разом	Жінки, %	
	Ч	Ж	Ч	Ж		1885 р.	1911 р.
Ситценабивне	10	–	80	10	90	–	10
Вовномийне	2,5	14,8	37,7	45	546	89	59,8
Обробка коноплі і джути	2,5	17,8	21,2	58,5	2237	22	76,3

У порівнянні з 1885 роком, застосування жіночої праці скоротилося лише на вовномийному виробництві (з 89% до 59,8%). З таблиці видно, що праця жінок переважала у вовномийному виробництві (59,8%) та в обробці конопляного прядива і джути (76,3%).

Отже, в процесі промислового розвитку, низькооплачувана жіноча й дитяча праця витісняючи чоловічу працю, погіршували економічне становище робітничих сімей. Адже, щоб мати засоби для існування, робітник був змушений не лише сам працювати більше, але й продавати власнику підприємства робочу силу своєї жінки та своїх дітей.

В період швидкого розвитку капіталістичних відносин та елементами, що їх супроводжують – кризами і депресіями, концентрацією виробництва, виникненням монополій – відбувається розорення дрібних підприємців, рант'є, торговців, які також вливалися в ряди пролетаріату. Тобто, ще одним джерелом, але найменш численним, що поповнювало ряди робітників, були дрібні власники

Мануфактурне виробництво вимагало кваліфікованих робітників, а таких у Росії та Україні, через їх промислову відсталість та кріпацтво, достатньо не було. Проте такі труднощі зменшувалися внаслідок реформ 60-х років, зростання кількості промислових підприємств і поширення вільнонайманої

праці. Робітники навчалися новим способам виробництва, промислова майстерність серед населення підвищувалася. Вигодами від цього користувалося як велике, так і дрібне виробництво. Нові фабрики отримали можливість знаходити робітників, а селяни навчатися новим виробництвам, що за своєю технологічністю успішно могли освоїти дрібні селянські виробники [580, с. 53–54].

В українських губерніях спостерігали й мовні, релігійні та національні відмінності серед робітників. Так, на підприємствах з виготовлення текстильних виробів і пошиття одягу працювало 179 580 чоловік; з них за мовою: росіян було 34 519 і українців 78 462, або в процентах відповідно: росіян 19,2, українців 43,0. В цих галузях працювало багато робітників інших національностей: євреїв, поляків та німців [509, с. 15].

Розподіл робітників за деякими галузями легкої промисловості України в 1913 році подано в таблиці 5.5.

Таблиця 5.5

**Розподіл робітників за деякими галузями
легкої промисловості України в 1913 р. [524, с. 147–148]**

виробництво	підлітки		дорослі		всього
	Чол.	Жін.	Чол.	Жін.	
Обробка вовни	358	365	3862	1635	6220
Обробка коноплі та ін. волокнистих речовин	243	686	2681	4099	7709

Постійно зростала й кількість робітників і в шкіряній промисловості. Якщо наприкінці 70-х років XIX ст. на Бердичівському шкіряному заводі було зайнято 138 робітників, то в 1907 р. на заводі працювало вже 468 робітників. На підприємстві працювали як місцеві жителі, так й іногородні: з 420 робітників, котрі працювали на підприємстві в 1902 р. 230 були місцевими, а 190 іногородніми [624].

Тривалість робочого дня та періоду

Одним з найважливіших показників економічного становища робітників є тривалість на підприємстві робочого періоду, від якого значною мірою залежить величина річного грошового доходу. Цей показник визначається кількома факторами: розміром капіталу, рівнем технічного забезпечення, характером і видом виробництва, наявністю сировинної бази, співвідношенням попиту та пропозиції, конкурентоспроможністю.

Тривалість робочого дня була важливим фактором, що визначав становище робітників, які при капіталістичній економіці були поставлені в такі умови, при яких вони, не маючи засобів виробництва та в той же час залишаючись вільними, мали лише одне джерело до існування – робочу силу, яку вони продавали власникам підприємств як товар. Купуючи цей товар,

власник мав право примусити робітника працювати на себе протягом одного робочого дня. Проте, хоча робочий день є не сталою а плинною величиною, він може змінюватися лише в певних межах. У царській Росії після реформи 1861 р. запроваджується 12-ти годинний робочий день. Пізніше, в міру розвитку промисловості, робочий день став збільшуватися і до 80-х років досяг на багатьох підприємствах 14, 16 і 18 годин.

Після відміни кріпосного права тривалість робочого дня істотно не змінилася. Вона характеризувалася великим різноманітністю в залежності від умов виробництва і тактичних міркувань підприємців. У процесі вдосконалення техніки виробництва, виникла потреба в більш значних капіталах, тому серед власників підприємств посилилося прагнення до збільшення норми виробітку в цілях зниження інших витрат виробництва. Це досягалося в значній мірі за рахунок продовження робочого дня.

На суконних фабриках Чернігівської губернії робота відбувалася вдень і вночі. Денна зміна тривала від 4–5 годин ранку до 7–8 годин вечор аз перервами. На сніданок передбачалося півгодини, на обід – одна година і полудень – півгодини. Нічна зміна розпочинала роботу з 7–8 години вечора і тривала до 4–5 години ранку, причому під час перерв денної зміни працювала нічна зміна. Отже, денна зміна працювала в середньому 13 годин, а з перервами – 15 годин, нічна – 11 годин плюс 2 години роботи вдень під час перерв денної зміни, всього це становило 13 годин. На деяких суконних фабриках робочий день разом з перервами тривав 16,5 годин. Так, на суконній фабриці Людвіга Егерта робота починалася о 5 годині ранку, а закінчувалася о 9 годині 30 хвилин вечора [528, с. 216]. На інших підприємствах Київської та Харківської губерній у 1885 році, за даними фабричних інспекторів, робочий день був таким, як наведено в таблиці 5.6.

Таблиця 5.6

**Робочий день на деяких виробництвах легкої промисловості
Київської та Харківської губерній у 1885 р. [528, с. 217]**

Назва виробництва	Початок і закінчення робочого дня	К-сть годин чистої праці	Тривалість робочого дня разом з перервами
Вовномийне	З 3–4-ї год. ранку до 8–9 год. вечора	13	17
Суконне	З 4-ї год. ранку до 8 год. вечора	11 – 12	15
Щетинне	З 4-ї год. ранку до 9 год. вечора	14 – 15	17 – 19
Парусно-ткацьке	Не визначено	–	18 – 19 – 20
Кожушне	З 4-ї год. ранку до 11 год. вечора (листопад, грудень, січень)	16 – 17	19

Найбільш поширеною нормою тривалості роботи на льоно-конопляних фабриках була 12–13 годинна. Лише на деяких підприємствах при двозмінній роботі застосовувався 9-ти годинний робочий день. На більшості бавовняних фабрик Російської імперії робочий день тривав 12–14 годин [536, с. 103, 264]. Тривалість робочого дня на Харківській канатній фабриці тривав 12 годин. В канатному відділі працювали в одну зміну від 6-ї години ранку, в усіх інших – у дві зміни – від 4-ї години ранку [430, с. 11].

У ремісничих закладах, за даними старшого фабричного інспектора Київської губернії на 2 листопада 1896 року, робочий день тривав: у майстернях виготовлення взуття – 14–15 годин, в шевських майстернях – 15–16 годин, в кравецьких – 14–16 годин, в капелюшних майстернях – 12–15 годин [528, с. 218].

В середині XIX ст. працівники Глушківської суконної фабрики вже вимагали восьмигодинного робочого дня, збільшення заробітної плати: У 1885 р. «облагодіяні» капіталістом ткачі і прядильники поскаржилися імператору на важкі умови праці. Однак власник підприємства Терещенко влаштував прочуханку скаржникам, коли під час першої російської революції робітники його фабрики владно вимагали збільшення заробітної плати і встановлення 8-годинного робочого дня. Всі економії Терещенка були охоплені революційним рухом, і він в 1906 р. поспішив продати фабрику компанії «Менде, Рек і Зейферт» [405, с. 198].

У листопаді 1885 р. оскаржували дії адміністрації робітники шкіряних заводів Параскева і Ковзана в Одесі. Вказуючи на порушення законодавства, працівники писали, що власники підприємств примушують їх до роботи влітку від 4-ї години ранку до 20-ї години вечора й узимку від 6-ї до 18-ї години без вихідних і святкових. Понаднормова робота взагалі не оплачувалася. Наслідки цих апеляцій невідомі, хоча аналогічні випадки не залишалися без уваги урядовців [551, с. 204].

Від Великодня і до 1 вересня клинцівські робітники працювали без освітлення «від зорі до зорі». Першого вересня починався зимовий сезон, з настанням темряви робітникам вперше видавали з контори сальні свічки і від господаря по 10–15 коп. Від 2-го вересня робочий день вже починався з 4 ранку і тривав до 9-ї години вечора з невеликими перервами: півгодини на сніданок о 8 ранку, півтори години на обід о 12 годині дня і півгодини на полуденок о 5 годині дня. Фактично робочий день, за вирахуванням перерв на відпочинок, тривав 14,5 годин. По суботах і напередодні свят закінчували роботу о 6 годині вечора. Але навіть при такому неймовірно довгому робочому дні, за словами старовинного механіка Троїцької фабрики І. А. Степанова, господар примудрявся красти час у робітника. Незважаючи на те, що годинник в конторі вже давно пробіли 9 годину, не поспішали давати дзвінка про закінчення роботи і дуже часто не дзвонили до тих пір, поки з фабрики робітники не нагадували про те, що пора дзвонити [460, с. 144].

Роздуми про можливість подальшого скорочення тривалості робочого часу спонукали уряд почати систематичні дослідження в різних галузях текстильного виробництва. Відділ промисловості Міністерства фінансів, видавши в 1896 р. спеціальне дослідження про тривалість робочого дня і заробітної плати робітників в 20 губерніях, через кілька років повернувся до цих же проблем, що дозволило відповісти на ряд суттєвих питань. Дослідження показували, що зростання продуктивності праці на текстильних фабриках після 1897 р. відбувалося значно швидше в порівнянні зі збільшенням технічного обладнання фабрик. Так, в 1895–1897 рр. кількість веретен зросла на 22%, а продуктивність – на 11%, до 1899 р. число веретен збільшилося на 14%. а продуктивність при скороченні робочого часу збільшилася на 18% [490, с. 25].

Закон 1897 р., внормував робочий час, встановив максимальний робочий день у 11,5 годин і 10 годин для нічної роботи, що було введено і в Клинцях. По суботах і напередодні свят робота тривала 10 годин. Понаднормова робота, здебільшого не оплачена, допускалася безмежно і цим правом фабриканти користувалися настільки широко, що закон залишався на папері. Деякий лібералізм розігрував власник Глухівської фабрики, який дозволяв працювати на годину менше, ніж інші фабриканти. У 1899 р. Баришніков, виходячи з чисто економічних міркувань, в ткацькому відділенні завів дев'ятигодинний робочий день, причому ткач мав працювати не суцільно дев'ять годин, а два рази по 4,5 години. Так, перша зміна приходила в 4 ранку і, пропрацювавши до 8 годин 30 хвилин ранку, йшла додому, а потім знову поверталася на фабрику о 1 годині дня і працювала до 5 год. 30 хв. вечора. Такий розподіл часу, незважаючи навіть на скорочений робочий день, викликало хвилювання серед ткачів, які вимагали безперервної дев'ятигодинної роботи. Знадобилося втручання фабричного інспектора, який підтримав вимоги робітників, яке врешті-решт і було задоволено [460, с. 145].

На Одеському канатному заводі порушували закон від 2 червня 1897 р., що обмежував робочий день до 11,5 годин. Робітники на ньому працювали по 12–14 годин на добу. Широко використовувалася праця жінок та дітей, які отримували заробітну плату набагато нижчу ніж чоловіки. Заробляли тут по 40 коп. за день, а працювали по 12 годин з півгодинною перервою на сніданок та мали годину на обід. Таке важке становище робітників посилювалося їхньою обмеженістю в правах. Їм заборонялося створювати профспілки та інші організації для покращення умов праці [533, с. 9].

На фабриці з виробництва кубового ситцю, що розташовувалася в с. Журавлівка Харківського повіту 20 робітників працювали в 1904 р. 260 днів – одна зміна по 10,5 годин, 365 днів – дві зміни по 12 годин [87, арк. 56].

За правилами внутрішнього розпорядку 1907 р. що аж до 1917 р. змінені не були, на Стодольській фабриці робота провадилася: у фарбувальному цеху 11,5 годин, у всіх же інших відділеннях, що працювали в одну зміну 10 годин. Ткачі працювали, як уже було сказано, – 9 годин. Машиністи, шорники і електротехніки працювали по 9 годин. Кочегари, мастильники і чергові

слюсаря по 8 годин. У разі потреби всі повинні були працювати понаднормово і цим правом адміністрація користувалася не соромлячись. Решта фабриканти змушені були зважати на Баришнікова і на своїх фабриках встановлювали приблизно такий робочий час. Правилами передбачалося крім 52-х недільних днів ще 32 свята, в які робота на фабриках не проводилася. З плином часу кількість свят поступово зменшилася і кількість робочих днів поступово збільшувалася: в 1860 р. було 268 робочих днів, 1885 р. – 270 робочих днів, 1895 р. – 273 робочих днів, 1911 р. – 281 робочий день, 1912 р. – 283 робочих днів. Окремим блискавичним епізодом промайнули кілька тижнів з 8 годинним робочим днем на Глухівській фабриці в Сапожкова, як результат страйку 1906 р. [460, с. 146–147].

В історії питання про скорочення робочого часу на фабриках виділяються два моменти – запровадження з 1-го січня 1898 р. нормування робочого часу і угоди, що мали місце в 1905 і 1906 роках між фабрикантами і робітниками. Лише в цих двох випадках відбулися істотні зміни загального характеру щодо тривалості робочого часу на фабриках. В таблиці 5.7 наведені дані про тривалість робочого часу по кожному виробництві в 1898 р., тобто після запровадження нормування, і дані про стан справ з цього питання на початку 1912 р. Таким чином, ці результати необхідно сприймати майже виключно як вплив на тривалість робочого часу за угодами 1905–1906 рр.

Таблиця 5.7

**Тривалість робочого часу на виробництвах
легкої промисловості Харківської губернії [224, с. 45–50].**

Кількість робочих годин на добу	Назва виробництва		
	Ситценабивне	Вовномийне	Обробка коноплі і джуту
1898 р.			
переважаюче	11,5	11,5 (8–8–8)	11,5
найбільше	11,5	11,5 (12–12)	11,5
найменше	11,5	10,5 (8–8–8)	11,5
1912 р.			
переважаюче	10,5	10 (8–8–8)	10 (9–9)
найбільше	11	10 (9–9)	11,5
найменше	10	10 (8–8–8)	10 (9–9)
К-ть робочих днів у році	274–288	до 280	281–287

Аналізуючи таблицю, ми спостерігаємо, що в усіх галузях легкої промисловості відбулося скорочення робочого часу. На 13% скоротився робочий час в закладах з обробки коноплі і джуту, на 8,7% – в ситценабивному та вовномийному виробництвах. Двозмінний 9-ти годинний робочий час, запроваджений в 1912 р. на вовномийнях і при обробці коноплі та джуту, 10,5-

годинний робочий день в ситценабивному виробництві, 18-годинний застосовувався на парусиноткацьких фабриках.

Робітники різних спеціальностей на Харківській канатній фабриці працювали в січні 1906 р. від 16 до 25 днів, в квітні – 5–11 днів, липні – 11–13 днів, жовтні – 8–14 днів [130, арк. 1–94].

Такий тривалий робочий день при важких умовах праці означав хижацьке використання робочої сили, пряме її знищення за дуже короткий час. Особливо довготривалим робочий день був на дрібних підприємствах легкої промисловості, що базувалися на примітивній техніці й переважно на ручній праці. Щоб витримати конкуренцію з великими підприємствами, дрібні змушені були продовжувати тривалість робочого дня. Тому великі підприємства досягали здешевлення товарів іноді за допомогою передової техніки, а дрібні – шляхом надзвичайного подовження робочого дня і зниження заробітної плати робітникам.

Джерела, що містять інформацію про тривалість робочого часу, вимагають до себе найпильнішої уваги. Це тим більш необхідно, що на окремих фабриках їх власники не просто декларували необхідність змін. Вони, ризикуючи розміром прибутку, йшли на введення більш короткого робочого дня, дбали про вдосконалення організації й техніки виробництва, про поліпшення життя і побуту робітників.

Розмір заробітної плати

Відомий соціолог М. Вебер зазначав, що в суто діловому сенсі низька заробітна плата не може слугувати сприятливим фактором капіталістичного розвитку в усіх випадках, коли існує необхідність у кваліфікованій праці, якщо мова йде про машини, що вимагають дбайливого й умілого поводження та взагалі про достатній ступінь уваги та ініціативи. Низька заробітна плата не виправдовує себе і дає зворотні результати в усіх випадках тому, що тут абсолютно необхідні не тільки розвинене почуття відповідальності, але й такий лад мислення, який хоча б під час роботи виключав незмінне питання, як за максимуму зручності й мінімуму напруження зберегти свій звичайний заробіток, – такий хід його мислення, за якого праця стає абсолютно самоціллю, «покликанням». Таке ставлення до праці не є, однак, властивістю людської природи. Подібна спрямованість може скластися лише в результаті тривалого процесу виховання [427, с. 635–636].

Вивчення коливань заробітної плати робітників становить значний інтерес, особливо в зв'язку з дослідженням питання про зміни цін на продукти харчування та предмети споживання, а також на житло. Для 1861 р. Є. Щербак дає загальну суму заробітної плати всіх робітників клинцівських фабрик – 218 973 крб., що була виплачена 2 990 особам, що в середньому становило 73 крб. на кожного робітника в рік. А так як багато робітників мали ще й хазяйські харчі, то середня заробітна плата повинна дещо підвищитися і за даними того ж Є. Щербака, становила близько 90 крб. на рік (7 крб. 50 коп. на місяць). У тому ж році 89 службовців отримали 30 500 крб. або в середньому на одного

службовця доводилося 342 крб. в рік. За даними Е. Щербака винагороду службовців коливалося в межах від 240 крб. до 1 200 в рік, причому максимальні ставки припадали на частку майстрів-іноземців [617].

Щодо заробітку ткачів в 1879 р. (рік війни) можемо судити за описом роботи ткачів Глухівської фабрики, що працювали з 23 грудня 1878 р по 23 грудня 1879 р. За цим описом значилося всього 87 ткачів із загальним заробітком в 3757 крб., так що на одного ткача доводилося в середньому 159 крб., при чому 6 ткачів 1-ї категорії отримували 201–209 крб., 9 ткачів 2-ї категорії – 182–199 крб., 22 ткача 3-ї категорії – 161–180 крб., 28 ткачів 4-ї категорії – 142–158 крб., 18 ткачів 5-ї категорії – 120–140 крб., 4 ткача 6-ї категорії – 102–117 крб. [460, с. 156].

З огляду на війну, коли особливо підвищився попит на сукно, К. Сапожков, бажаючи спонукати ткачів до більш інтенсивної роботи, призначив таку оплату за 1879 р.: досвідченим ткачам, які працювали не менше одного року на його полотняній фабриці в Клинцях: 1-го розряду 7 крб., хто заробив більше 200 крб. на рік, 2-го розряду 6 крб., хто заробив від 180–200 крб. на рік, 3-го розряду в 5 крб., хто заробив від 160–180 крб. на рік, 4-го розряду в 4 крб., хто заробив від 140–160 крб. на рік, 5-го розряду в 3 крб., хто заробив від 120–140 крб. на рік, 6-го розряду в 2 крб. 50 коп., хто заробив від 100–120 крб. на рік, 7-го розряду позбавляються всі ті, хто відлучається в цегляному, сади, городи, сінокоси, також всі ті, хто заробив менше 100 крб. на рік і все ті, хто менше року працював на фабриці [460, с. 157].

Всіх робітників суконної промисловості за їх заробітком можна розподілити за чотирма основними категоріями:

1) ткачі, прядильники, підмайстри всякі і різні майстрові (слюсарі, столяри, ковалі, машиністи). Ткачі і прядильники зазвичай працювали відрядно. Робітники цієї категорії жили на своїх квартирах і на своїх харчах,

2) фабричні – різноманітних спеціальностей: фарбувальники, пресувальники, ворсильники, стригачі. Ця категорія робітників, крім грошової оплати, в більшості випадків отримувала ще квартиру і хазяйські харчі;

3) чорнороби і деякі з категорій робітників, праця яких оплачувалася не вище чорноробів, як наприклад мийниці вовни;

4) малолітні у віці 12–15 років в якості шпулевальників, присучальників і настільників. Шпулевальники вивелися разом з появою сельфактору; робота цих шпулевальників зводилася до перемотування пряжі з мотків на шпулі, причому їхня праця зазвичай оплачувалася ткачами. Настільники зникли разом з появою самонастилу при апаратах [460, с. 158].

Якщо ж ми скористаємося матеріалами Глухівської фабрики і простежимо середню заробітну плату для всіх категорій робітників, то отримаємо не менш цікаву картину заробітної плати за половину століття (табл. 5.8, 5.9).

**Заробітна плата робітників
Глухівської суконної фабрики [617]**

Роки	Зарплата за рік, крб.
1884–85	43916
1889–90	54569
1894–95	55592
1899–00	71332
1904–05	91004
1910	118806
1911	117041

**Середня заробітна плата та кількість робітників на Глухівській
суконній фабриці [617]**

Роки	К-сть робітників	Середня зарплата, крб.
1884–85	404	108
1889–90	509	109
1894–95	505	110
1899–00	642	111
1904–05	680	153
1910	688	171
1911	682	172

Заробітна плата в період 1860–1914 рр., хоча і збільшилася на 100%, але й продукти першої необхідності за цей час зросли майже в такому ж відношенні.

Аж до введення фабричної інспекції в питанні про заробітну плату, робітник перебував в майже беззахисному становищі й в повній залежності від сваволі власника. Фабрикант не був обмежений ніякими регламентаціями: заробітну плату знижував, видавав будь-яких певних моментів видачі заробітку, фабрикант зазвичай розплачувався три-чотири рази на рік перед великими святами. Платили мануфактурою, сукном, м'ясом, сиром і розписками на лавку. При розрахунках з робітниками грошима, зазвичай з них утримували 3% за розмін. Робітники ніяк не могли зрозуміти сенсу такого утримання з них і коли в 1876 р. І. Машковський, який повернувся зі звичайної поїздки в Москву, оголосив своїм робітникам про відміну відсотка за розмін. Слідом за розпорядженням І. Машковського й інші фабриканти скоро знищили цей безглуздий і жорстокий збір.

Але серед усіх фабрикантів особливо грабіжницькими нахилами відрізнялася Степунінська (Зубовська) фабрика, де сплати проводилися на фабричну лавку, в якій ціни були значно вищими за ринкові. Взагалі, фабриканти дуже охоче давали робітникам аванси, але обов'язково тільки сукном і «красним» товаром, яким вони торгували. Скаржитися було нікому і

діватися було нікуди. Якщо робітникам погано жилося в столицях, то в глухих Клинцях становище їх було ще гіршим.

За весь час існування клинцівської суконної промисловості заробітна плата завжди була низька, жебрацька і як добре висловлювалися робітники: «працювали за один хліб». Плата була трохи вищою для кваліфікованої робочої сили, якої завжди було в Клинцях недостатньо і яку фабриканти цінували. Кваліфікованого ткача, прядильника, фарбувальника, пресувальника кожен фабрикант добре знав в обличчя, зважав на них, охоче давав йому аванс, щоб прикріпити до фабрики і за довгу службу нагороджував пенсією, щоб показати іншим, як господар цінє хорошого працівника. Таких робітників фабриканти заманювали з інших фабрик, через них сварилися один з одним і навіть заводили судові справи [617].

Важливу інформацію про становище робітників легкої промисловості надають Циркуляри Департаменту торгівлі та мануфактур від 5.07.1896 р. і 21.04.1901 р. про порядок укладення договору про найм на ткацьких фабриках. Наймання робітників проводиться на час виконання якої-небудь роботи. Ця робота повинна бути точно визначена (індивідуалізована) в договорі найму (ст. 94 Уставу Промисловості). Договір про найм робітників на строк виконання певної роботи повинен супроводжуватися видачею розрахункових книжок на основі ст. 92 і 134 Уставу Промисловості. В договорі необхідно зазначити час його укладання і термін дії. На основі ст. 97 Уставу Промисловості в договорі найму могли вказувалися строки, в які видається оплата за виконану роботу; якщо цього не зазначено, то оплата видавалася після закінчення роботи [59, арк. 56].

В договорі про найм на ткацьку фабрику необхідно було вказувати: 1) час його укладання, 2) якість і кількість тканини на виробництво якої проводиться найм, 3) плата за весь виробіток, 4) станок, на якому буде здійснюватися виробництво, 5) умови розподілу роботи за часом і правила внутрішнього розпорядку фабрики [59, арк. 56 зв.].

Робітники-арештанти прядильні, суконної фабрики і валяльні сукна, що розташовувалися в Кам'янецькій в'язниці в Подільській губернії, заохочувалися до праці через певну оплату. Внаслідок нарахувань за окремі види робіт, 68 фабричних арештантів отримували при виготовленні 17 142 аршин сукна 1 342 крб. 70 коп. Заробіток арештантів перераховувався у Відділення Державного банку для нарахувань відсотків за вкладами [37, арк. 6].

В 1881 р. склад працівників та оплата праці на прядильні та суконній фабриці Кам'янецької в'язниці були наступними: 1 веркмейстер або завідувач фабрики і прядильні, оплата 800 крб. за рік, 1 фабричний писар, 300 крб., 4 наглядачі, по 180 крб., разом 720 крб., 1 майстер, 300 крб., 2 робітники з арештантів. Разом зарплата працівників становила 2120 крб. за рік. До роботи залучали ще 66 арештантів [37, арк. 18].

Середньорічна заробітна плата на підприємствах льоно-конопляно-джутової галузі легкої промисловості становила в 1900 р. 137 крб.,

середньомісячна оплата праці в ткачів чоловіків була 16 крб. 90 коп., жінок – 15 крб. 25 коп.; ватерщики отримували: чоловіки – 11 крб. 50 коп., жінки – 10 крб. 25 коп., шпульники чоловіки – 9 крб. 67 коп., жінки – 8 крб. 47 коп., мотальники чоловіки – 9 крб. 60 коп., жінки – 10 крб. 40 коп. Найвищий рівень зарплати в льоно-конопляно-джутовій промисловості по всій Російській імперії був у Харківському та Петербурзькому економічних округах. В 1914 р. вона становила відповідно 229 і 198 крб. Найменше отримували робітники в Київському економічному окрузі – 166 крб. [536, с. 264–265, 294].

Загалом по Україні в 1900 р. у промисловості з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів на зарплату робітникам, які працювали на виробництві видатки становили 519 тис. крб., на харчі, пайок їм виділяли 7,3 тис. крб., утримання службовців і фабричної адміністрації обходилося в 178,3 тис. крб. [182, с. 282–283].

До початку ХХ ст. кількість робітників канатно-мотузкових підприємств збільшилася. Однак 1901–1905 рр. характеризуються розоренням дрібних кустарних майстерень і «пролетаризацією» кустарів.

За важких умов праці власники Харківської канатної фабрики платили робітникам невелику заробітну плату. В 1906 р. середній денний заробіток робітників фабрики становив у чоловіків – 66 коп., у жінок – 34 коп., у підлітків юнаків – 31 коп. і в дівчат – 22 коп. [430, с. 11]. Це означало, що при однакових умовах праці жінки отримували в два рази менше, ніж чоловіки, а праця підлітків оцінювалася ще менше.

Наведемо дані про оплату праці на Харківській канатній фабриці в її підрозділах. Шпагатне відділення (січень 1905 р.): 2 сторожі заробили 26,4 крб., 4 робітники при тіпальній машині – 62,97 крб., 5 робітників при валяльній машині – 51,16 крб., 4 робітники при м'яльній машині – 56,22 крб., 38 робітників при стрічкових машинах – 321,55 крб., 37 робітників при прядильних машинах грубого полотна – 343,92 крб., 70 при прядильноочисних – 647,31 крб., 95 при крутильних – 884,49 крб., 22 візники – 242,69 крб., 89 робітників при полірувальних машинах – 1030,91 крб., 139 при клубочних – 1702,39 крб., 8 при мотальних – 98,27 крб., 12 пакувальників – 212,07 крб., 7 мастильників – 108,25 крб., 1 шорник – 37,13 крб., 5 слюсарів – 166,93 крб., 3 столяри – 128,7 крб., 1 токар – 33,6 крб., 9 робітників при розбиранні конопляного прядива – 108,39 крб., 1 підмайстер – 80,11 крб. Всього в шпагатному відділенні працювали 623 робітники, які отримали 7195,47 крб. робітників оштрафували на 92,55 крб., у фабричному магазині вони витратили 12,27 крб. [128, арк. 1].

Ткацьке відділення (січень 1905 р.): 23 шматувальниці заробили 510,34 крб., 1 слюсар – 82 крб., 1 шорник – 27,6 крб., 1 запасний підмайстер – 24,3 крб., 6 пакувальників – 95,1 крб., 23 робітники на апретурі – 402,45 крб., 2 на вивертальних машинах – 36,85 крб., 3 складальника товару – 46,93 крб., 5 мастильників – 94,52 крб., 69 робітників у швейному відділенні – 805,82 крб., 6 приймальників – 90,87 крб., 4 в'язальники – 50,31 крб., 18 підмайстрів –

594,13 крб., 605 ткачів – 4879,06 крб., 2 столяри – 44,11 крб. Всього в ткацькому відділенні 801 працівник отримав 8184,31 крб., штрафи склали 150,86 крб., в фабричному магазині вони витратили 22,9 крб. [128, арк. 2].

В механічній майстерні в січні 1905 р. працювали 80 робітників, які заробили 2292 крб., штрафи склали 5,87 крб., в фабричному магазині вони витратили 24,37 крб. В механічній майстерні працювали 51 робітник на ремонті машин і будівель (отримали 1526,42 крб.), 4 електрики (116,36 крб.), 25 робітників, які приводили в рух обладнання (648,31 крб.) [128, арк. 4].

Детальні відомості щодо заробітної плати працівників Харківської канатної фабрики подано в додатку Н.

З суми заробітку проводилися відрахування за штрафи, за покупки в фабричному магазині та ін. Таким чином, працівники, які працювали з допомогою парових сил заробили 1164, 74 крб., а в майстерні – 733,75 крб.; разом – 1898,49 крб. [134, арк. 2–10].

Два робітники, які працювали на тіпанні джуту та 2 робітники, які тіпали коноплі на Харківській фабриці в листопаді 1907 р. заробили по 40 крб., старший робітник – 32 крб., 2 робітники, які сортували конопляне прядиво – 42 крб. шестеро робітників, які тіпали коноплі та льон отримали 120 крб., привізник конопляного прядива – 19 крб., підмайстер – 45 крб., 2 помічники підмайстра – 46 крб., 16 прядильниць – 2064 крб. [134, арк. 11–20].

В канатному відділенні Харківської фабрики в першій половині січня 1907 р. працювало 143 робітники, яким було нараховано 1265,35 крб., а за другу половину січня – 1672,41 крб. (150 робітників). За першу половину березня 153 робітники отримали на руки 1401,45 крб., а за другу половину 154 робітники отримали 1771,1 крб. [135, арк. 2–11].

Робітники по дворі (27): каменярі, сторожі, пожежники, дахівники, теслярі, отримали за першу половину січня 538,94 крб., а за першу половину травня – 502,2 крб. [144, арк. 1а; 41–45]. Працівники складу конопляного прядива (чесальники, тіпальники, поденні робітники) за січень 1913 р. отримали 707,27 крб. [147, арк. 1а–9], за травень – 1105,14 крб. [147, арк. 31–36].

Матеріалами для нашої роботи з питання про розміри заробітної плати за виробництвами в Харківській губернії також послужили відомості, що збирали фабричні інспектори щорічно, починаючи від 1897 р. про штрафування працівників в котрих містяться дані щодо чисельності робітників і суми виплаченого їм протягом року заробітку. Дані цифри звірялися з тими, що містилися в матеріалах загальної статистики за 1908, 1909 і 1910 рр. та за статистикою витрат підприємців на оплату робітникам за законом від 2 червня 1903 р. [224, с. 55].

**Динаміка середньої річної зарплати робітників легкої промисловості
Харківської губернії за виробництвами, крб. [224, с. 56–57]**

Роки	Назва виробництва		
	Ситценабивне	Вовномийне	Обробка льону і коноплі
1897	155	78	134
1898	138	108	134
1899	159	103	135
1900	213	91	137
1901	159	96	131
1902	162	98	143
1903	197	102	120
1904	152	97	147
1905	167	87	155
1906	222	127	164
1907	196	108	194
1908	201	125	180
1909	206	144	201
1910	181	112	221
1911	190	118	216
Середня	176,6	106,15	161

Таким чином, найбільшу заробітну плату отримували працівники в галузі з обробки льону і коноплі, в основному це були робітники канатних заводів. Для порівняння, в хімічній промисловості середня річна зарплата робітників становила – 312,5 крб., на виробництві картону – 135,5 крб., на паровозобудівному виробництві – 510 крб., винокурному – 109,6 крб.

Також можна спостерігати розміри середньої зарплати робітників легкої промисловості Харківської губернії в 1901–1911 рр. за виробництвами та її підвищення в процентах:

Таблиця 5.11

**Середній заробіток робітників легкої промисловості
Харківської губернії в 1901 р. і в 1911 р., крб. [224, с. 62]**

Назва виробництва	Середній річний заробіток		% підвищення заробітку	К-сть робітників в 1911 р.
	1901 р.	1911 р.		
Ситценабивне	159	190	+16,3	90
Вовномийне	96	118	+18,6	500
Обробка льону і коноплі	131	216	+39,4	2225

Заробітна плата робітників у цілому в промисловості Харківської губернії за десятиліття збільшився в середньому на 22%; в легкій промисловості – на 32%.

Якщо процес найму робочої сили є сутністю ринку праці, то її ціна як форма прояву вартості робочої сили поряд з кількістю даного товару становить зміст трудових ринкових відносин. Розуміння динаміки заробітної плати в легкій промисловості Наддніпрянської України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. дозволяє розкрити особливості розвитку інфляції і процесу відтворення робочої сили в економіці країни і на основі цього зробити висновок про вплив даного фактора на політичну радикалізацію робітників. Звичайно, що для вирішення поставленого завдання слід розглянути зміни як номінальної, так і реальної заробітної плати робітників за значно більший відрізок часу капіталістичного розвитку Росії. Трансформація вартості робочої сили в обробній промисловості Європейської Росії проходила в 60–70-ті рр. ХІХ ст. в тісному зв'язку з перебудовою дореформеного укладу – з переходом на вільні стосунки найму і загальним підвищенням цін на предмети першої необхідності, прив'язуючись при цьому в більшості випадків до цін на аграрному ринку праці в регіонах [413, с. 43–44].

За відомостями А.Н. Опацького, в Харківській губернії від 1897 р. по 1911 р. середня заробітна плата всіх робітників зросла на 22,18%, а дорослих чоловіків – на 25%. При цьому ціни на продукти харчування зросли досить істотно: сіль подорожчала на 52%, м'ясо – на 32%, борошно житнє – на 30%, масло – на 28–29%. Подешевшали тільки цукор і оселедці – на 5–6%. В цілому, на підставі розрахунку артельного прожитку (харчування), продовольство стало обходитися робочому на 25% дорожче, ніж раніше. Крім того, ціни на міткаль зросли на 23%, на антрацит – на 56%, на гас – на 6%, на вовну – на 20–21%, на мило – на 22%. Оренда однокімнатної квартири подорожчала на 40%, двокімнатної – на 38%, трикімнатної – на 24%. В підсумку ми спостерігаємо погіршення соціально-економічного становища харківського робітника [224, с. 62, 67, 73–78].

Причинами низького рівня заробітної плати стало не загальне зростання цін у країні, а зовсім інші обставини: величезне аграрне перенаселення, недостатня технічна оснащеність підприємств, розташування багатьох з них поза містами, збереження в частини робітників зв'язку з сільськогосподарським виробництвом. Аграрне перенаселення та наявність величезної резервної армії працівників не стимулювали підприємців до технічної модернізації виробництва. Звідси впливала друга причина низького рівня зарплати, яка полягала в порівняно слабкій продуктивності праці українського робітника. Крім того, велику роль відіграло розташування багатьох підприємств за межами міст, збережений зв'язок робітників із землею, низький рівень культури народу і незахищеність правового становища робітника, що позбавляло його законних засобів для успішного відстоювання своїх інтересів [413, с. 50].

Зниженню заробітної плати працівникам текстильних фабрик сприяло падіння попиту на кваліфікованих працівників, заміна їх «дешевою робочою силою» внаслідок удосконалення технологій. У період 1890–1900 рр. відбувається витіснення сільськогосподарського фактора продуктивнішими та пристосованішими для масового виробництва «ватермашинами» (в Росії їх називали просто ватерними веретенами). Вони вимагали меншої кількості кваліфікованих робітників і, отже, давали можливість за рахунок дорогої кваліфікованої робочої сили обходитися дешевими робочими руками в роки передреволюційної кризи, що пропонувалися селом [540, с. 162].

За даними на 1883 р. заробітна плата працівників текстильної промисловості українських губерній становила 8–26 крб. за місяць, що було нижче середньої заробітної плати робітника в Російській імперії (30 крб.). Проте ще на початку ХХ ст. працівники провінційних заводів і сільських мануфактур отримували 8–15 крб. за місяць [586, с. 294]. З іншого боку, з часом продуктивність праці на фабриках, а, отже, і заробітна плата працівників, знижувалася внаслідок небажання фабрикантів витратити кошти на придбання для підприємств технічних новинок. Причини таких процесів полягали частково в традиційних поглядах підприємців на промисловість, частково в необхідності використання кваліфікованих робітників, яких в містах в даний період часу не було. На підготовку кадрів і підвищення кваліфікації власники фабрик і заводів, як правило, не витрачали свої кошти [428, с. 56].

В 1890 р. на суконних фабриках у Волинській губернії ткачі заробляли 3–3,5 крб. за тиждень, 30–45 крб. за рік і додатково харчувалися, робітники, які працювали на чесальних машинах отримували 27 крб. за рік і харчі, прядильники – 30 крб. за рік і харчі, фарбувальники – 3 крб. за тиждень [70, арк. 50–53 зв.].

Робітники суконної фабрики в м. Славути Заславського повіту, власника Романа Сангушка, через старість або погане здоров'я користувалися пенсією розміром від 30 до 60 крб. на рік. Для робітників, що працювали на початку ХХ ст. ці правила були відмінені. На фабриці спостерігалися погані умови праці, експлуатація робітників, приміщення в майстернях були затісними, через це робітники часто скаржилися. Проте, для робітників при фабриці діяла лікарня [71, арк. 4 зв.].

В 1900 р. заробітна плата працівників галузей легкої промисловості України представлена наступними показниками. В галузі з обробки вовни – вовняній промисловості – зарплата робітникам на виробництві становила 152,6 тис. крб., на харчі, пайок вони отримували 6 тис. крб., на утримання службовців і фабричної адміністрації витрачалося 21,8 тис. крб. [182, с. 258].

Робітники фабрик вовномийного виробництва отримували 68,2 тис. крб., службовці та фабрична адміністрація – 41,2 тис. крб. Зарплата робітників в галузі з обробки бавовни становила 20 тис. крб., на утримання службовців і фабричної адміністрації виділяли 13,2 тис. крб. [182, с. 246–258].

В галузі з обробки змішаних волокнистих матеріалів та виробів з текстильних матеріалів зарплата робітникам на виробництві становила 59,6 тис. крб., на харчі, пайок витрачали 2,4 тис. крб., на утримання службовців і фабричної адміністрації – 13,8 тис. крб. [182, с. 294–297].

У виробництві одягу та предметів туалету зарплата робітникам на виробництві була в розмірі 107,4 тис. крб., робітники на стороні отримували 20,4 тис. крб., на харчі, пайок виділяли 12,7 тис. крб., на утримання службовців і фабричної адміністрації – 34,5 тис. крб. [182, с. 294–297].

Середня зарплата по Російській імперії в 1900 р. в робітників шовкової промисловості, зайнятих безпосередньо на підприємствах, становила 176 крб. за місяць, а в тих, що працювали на стороні, розсіяній мануфактурі – 85 крб. за місяць. Така заробітна плата в шовковій галузі була найвищою серед галузей текстильної промисловості [536, с. 370].

В українській шкіряно-хутряній промисловості в 1900 р. зарплата робітників на виробництві становила 471,4 тис. крб., робітників на стороні – 9,2 тис. крб., на харчі, пайок вони отримували 7,5 тис. крб., утримання службовців і фабричної адміністрації вартувало 138,1 тис. крб. [182, с. 228–229].

В 1900 р. у взуттєвому виробництві зарплата робітникам на виробництві була 35,9 тис. крб, робітники, які працювали на стороні отримували 17,2 тис. крб., на харчі та пайок виділяли 4,2 тис. крб., на утримання службовців і фабричної адміністрації – 7 тис. крб. тис. крб. [182, с. 226–228].

В 1890 р. на шкіряному заводі Євсея Бухмана в м. Малин 3 робітники працювали на мокрих роботах і отримували 8–10 крб. за місяць; інші 4 робітники на різних роботах отримували від 10 до 12 крб. за місяць. На Радомишльському шкіряному заводі працювали 8 робітників отримували 12–14 крб. за місяць. На інших заводах Волинської губернії 53 робітники отримували 12–15 крб. за місяць, різноробочі – 2–4 крб. за тиждень або 12–20 крб. за місяць. Заводи розташовані біля річок використовували воду для замочування шкіри [70, арк. 36 зв.–38].

Бердичівський шкіряний завод Карла Шленкера в 1900 р. працював 286 днів у рік, було 460 робітників, сума їх зарплати – 184 134 крб. Виплачено 133 крб. 38 коп. грошової допомоги, видано 1424 крб. 40 коп. одноразової пенсії. В 1910 р. завод працював 286 днів, 460 робітників, зарплата – 200 826 крб., допомоги 153 крб. 19 коп., пенсії 1293 крб. Інший Бердичівський шкіряний завод Акціонерного товариства шкіряного товариства «Ш. Бурко» в 1910 р. працював 169 днів, 66 робітників, сума зарплати – 22 638 крб. 45 коп. [69, арк. 144–145].

При мокрих роботах на шкіряному заводі Канчика Сруля робітники отримували до 3 крб. за тиждень. Як зазначав фабричний інспектор Київського округу, завод був старим, дуже брудним, шкіри замочувалися в чанах [70, арк. 54 зв.–58 зв.].

Дослідниками було виявлено існування такої закономірності, що розмір заробітку, незважаючи на значні коливання його в окремих випадках, в загальному, постійно перебуває в оберненому показнику з тривалістю робочого дня, тобто, чим більше експлуатується робоча сила, тим гірше винагороджується праця [413, с. 51]. Таким чином, аналіз рівня та руху заробітної плати робітників в промисловості Росії дозволяє зафіксувати їх важливі тенденції.

Знищення зобов'язальних відносин після селянської реформи спричинило за собою підвищення заробітної плати в легкій промисловості. Це було пов'язано з тимчасовим дефіцитом робочих рук в ряді регіонів, зростанням цін на предмети першої необхідності, відмовою від натуральної оплати. У підсумку можна говорити про реальне поліпшення становища деяких категорій робітників. На початку ХХ ст. номінальна заробітна плата також продовжувала зростати. У 1913 р. вона була на 28% вищою від дореволюційного (революції 1905–1907 рр.) рівня в легкій промисловості. Підвищення номінальної заробітної плати відбулося під впливом трьох чинників: революційного тиску робітників в умовах депресії, промислового підйому, що почався від 1910 р. і загального зростання цін. При цьому реальна зарплата в Росії за цей час не показувала помітних позитивних зрушень, залишаючись в одних регіонах і галузях майже стабільною, а в інших зазнаючи навіть деяку тенденцію до зниження. За роки Першої світової війни низхідна спрямованість динаміки реальної заробітної плати тільки набирала обертів [413, с. 52].

Умови праці

Власники текстильних підприємств, не володіючи вільними капіталами і відстаючи від країн Заходу за рівнем технічної озброєності, різко інтенсифікували працю робітників і їх експлуатацію. Відносно високі темпи зростання виробництва досягалися в основному за рахунок цього. Продуктивність праці текстильників Росії була в 3–5 разів нижче, ніж у робітників манчестерських фабрик. У Бельгії для обслуговування 10 тис. веретен наймалися в середньому 470 робітників, в Росії – 811. У цьому полягала основна причина високої концентрації пролетаріату на текстильних фабриках країни. Ці обставини породжували вкрай низьку заробітну плату робітників. На технічно більш оснащених фабриках Царства Польського, наприклад, вона була значно вище, ніж на більш відсталих текстильних підприємствах Москви і Підмосков'я та Чернігівщини [292, с. 15].

Незадовільно облаштованими з точки зору санітарії були суконні фабрики. Майже всі клинцівські фабрики Чернігівської губернії, що виробляли сукно, мали надзвичайно тісні робочі приміщення, машини стояли скупчено, особливо прядильні й чесальні. Проходи між машинами були вузькі. Тут в приміщенні сушилася проклеєна пряжа, і повітря було важке. Прикладом жахливих антисанітарних умов праці робітників була суконна фабрика Головіної в селі Машево, Новгород-Сіверського повіту Чернігівської губернії. У старому дерев'яному будинку, крім суконної фабрики, розміщувалися

маслобійня, паровий млин і винокурний завод. Можна уявити собі, яка була неймовірна тіснота. Проходи були вузькі, а діючі механізми машин не мали покриття. Для того, щоб пройти в приміщення, де стояли чесальні машини, треба було пролазити через вхідний отвір, віддалений від парового двигуна всього лише на 6–7 вершків. Внаслідок цього багато робітників ставали жертвами нещасних випадків. Руйнівні наслідки для здоров'я робітників мали приміщення шкіряних заводів. Здебільшого це були низенькі напівтемні будинки. Ніяких приладів для стоку брудної рідини не робили, тому скрізь стояла бруднота та валялася вовна. І в цих вогких приміщеннях з повітрям, насиченим міазмами, люди працювали, а також часто спали і їли [559, с. 13]. Тому часто виникали нащасні випадки в різних галузях промисловості. Так, у промисловості з обробки волокнистих речовин на кожну тисячу робітників припадало 37,6 нещасних випадків. Робітничі казарми більшої частини суконних фабрик Чернігівської губернії мали нари на два яруси. Скрізь стояла важка задуха, нічні ліхтарі поширювали чорний кіпоть, і спати на другому ярусі було зовсім неможливо. На фабриці Гусева робітники взагалі не мали певного місця для сну, вони лягали де попало. В казармах фабрики Сапожкова не було кватирок у вікнах, а приміщення завжди були переповнені людьми. Казарма суконної фабрики Машковського розташовувалася над фарбувальнею, звідки весь час ішли всякі задушливі випари. На нарах було брудно, там кишіли паразити, часто робітники спали, навіть не роззувшись. Постілі на нарах не було ніякої. Нари ніколи не провітрювалися, одна зміна йшла на роботу, друга в цей час займала їх місце [602, с. 20–24].

Клинцівські суконні фабрики працювали протягом року, не зупиняючись на ніч, у дві 12-ти годинні зміни робітників. Для всіх робітників працювала лікарня, де вони отримували медичну допомогу безкоштовно. Одна з фабрик, на якій працювало 475 робітників, страхувала життя робітників в товаристві «Росія» з виплатою преміальних на 1028,71 крб. При деяких фабриках діяли казарми, в яких розміщалися до половини робітників. Проводилися огляди фабрик за розпорядженнями адміністрації. До комісії входили справник, фабричний інспектор, один-два фабричні лікарі та один земський лікар [225, с. 288–289].

У суконній промисловості приміщення фабрик будувалися, як правило, біля річок, боліт. Тіснота, випарування фарб, бруд, відсутність вентиляції були притаманними, наприклад, для всіх фабрик Чернігівщини. В скубельних відділеннях фабрик, крім тісноти й бруду, стояв нестерпний сморід. Апаратні й ткацькі відділення заставлені машинами й верстатами, чесальні машини поставлені тісно. Проходи між ними були дуже вузькими й небезпечними для робітників в зв'язку з тим, що зубчасті колеса машин і їх рухомі частини не прикривалися ковпаками, не відгороджені передаточні ремені. Фабричні інспектори, перевіряючи умови праці на суконних фабриках країни, відзначали, що на кожній з них не було вентиляції, відсутньою була техніка безпеки.

Про робочий день і умови праці кравців на майстернях жіночого кравця Карасика на Софіївській вулиці Києва вказується, що робітники працюють в дуже маленькому і брудному приміщенні. Там вони ж і сплять. Дим від освітлювальної лампи не дає дихати; навколо турбують маси паразитів. Кравець Чернявський (по вулиці Жилинській) працював у майстерні, розташованій в підвалі. В ній було вогко, брудно, робота не припинялася ні вдень ні вночі. Робітники цілий тиждень не знімали з себе одягу і спали біля столу при маленькій лампі, спершись на кулак лобом. Так доводилося їм спати по 2–3 години на добу, крім суботнього нетривалого відпочинку [528, с. 218].

Важкими умовами праці відзначалися відділи, де робота була пов'язана з сидячим способом виробництва, як у мереживниць, кравців, швачок, шевців та інших. Мереживниці працювали сидячи з нахилом вперед. Починали вони своє трудове життя з п'яти, шести і в десять років були вже повноцінними робітницями. Половина з тих, хто доживали до 50 років, ставали сліпими або горбатими. Кравці дуже нівечили своє здоров'я тим, що цілими днями сиділи за столом з перехрещеними ногами, з нахиленим вперед тілом. Вони найчастіше хворіли на туберкульоз. Від цієї хвороби на 100 кравців вмирало приблизно 48. Ще більше хворіло на туберкульоз швачок. Крім того, постійна сидяча робота призводила до викривлення спини, ослаблення діяльності серця, порушення кровообігу тощо. Шевці найбільше хворіли через неприродне положення тіла під час праці, до того ж брак свіжого повітря, праця в темних засмічених і вологих приміщеннях ще більше ускладнювали їх становище. Вони часто хворіли на недокрів'я. Перебуваючи постійно в зігнутому положенні, шевці придушували шлунок і печінку, що викликало застій венозної крові, гальмувало діяльність залоз і органів травлення. Хворих серед них на кишківник і шлунок нараховувалося 67% від загальної їх кількості. На 100 шевців 49 вмирало також від туберкульозу. Від натискання на колодку грудьми у шевців утворювалася западина серед грудей, і внаслідок цього вони часто хворіли на серце [528, с. 211–212].

У 1879 р. процес виробництва на коноплянопрядильних фабриках тривав цілий рік, робітники працювали по 12 годин на добу взимку, і по 13–14 год. – влітку щоденно, крім вихідних та святкових днів, заробітна плата становила 5–8 тис. крб.: склалися тверді розцінки різним категоріям спеціалізованих робітників, причому заробітна плата нараховувалася їм не відрядно, а, головним чином, помісячно або поденно. Тіпальник отримував за місяць 6–7 крб., а чесальниця – 5–6 крб., прядильник – 7–8 крб., чесальниця – 5–6 крб. і т. д. [300, с. 99].

Намагаючись отримати якомога більше прибутків, власники Харківської канатної фабрики жорстоко експлуатували своїх робітників. Умови праці на фабриці були надзвичайно важкими. Велика скупченість на робочих місцях, пилюка (в шпагатному відділенні через шість кроків не видно один одного), бруд, задуха, погане освітлення, холод, нестача витяжок і вентиляторів, – все це негативно впливало на здоров'я працівників. Багато робітників страждали на

дизентерію, черевний тиф, трахома, туберкульоз та інші важкі захворювання. Хворим не надавалася кваліфікована медична допомога. В 1906 р. на харківській канатній фабриці було зареєстровано 5255 випадків захворювання робітників [430, с. 10].

Біля ткацьких станків, прядильних машин і м'ялок були відсутні запобіжні огороження для шківів, ременів та інших обертових деталей. Це нерідко призводило до нещасних випадків. В 1906 р., наприклад, на фабриці, за офіційними даними, відбулося 855 випадків травмування та поранення. Ця інформація означає, що протягом лише одного року в середньому кожен третій робітник отримав виробничу травму. Під час перебудовування фабрики в Нову Баварію власники припустилися грубих порушень затвердженого фабричною інспекцією проекту будівництва. Станки, машини та обладнання встановлювалися без дотримання визначених технічних норм. З великими відхиленнями від запланованого проекту змонтували вентиляційну систему, тоді як сам характер виробництва вимагав ретельного очищення повітря в робочих приміщеннях. Надзвичайно недостатньо, наприклад, було вентиляційних засобів в канатному і взагалі вони були відсутні в смоляному та обробному відділах. В процесі роботи доводилося відкривати вікна і двері, щоб провітрити приміщення. Через це в холодну пору року люди хворіли. Прядильний і шпагатний відділи освітлювалися лише через засклений дах, який постійно літом був покритий густою пилюкою, а зимою – снігом [430, с. 11].

Робітники не мали розрахункових книжок, дні видачі грошей не були чітко визначені. Особливо важким покаранням була система штрафів. Фабриканти через найменшу провину карали робітників. Особливо жорстко штрафували за «непослух» адміністрації, за спроби виступити на захист своїх прав, за колективні скарги, за приведення на територію фабрики сторонніх «політично ненадійних» осіб. Якщо робітник хворів, фабриканти, як правило, за дні хвороби нічого не платили. Крім цього, над хворими робітниками висіла загроза штрафу чи звільнення. Від 1900 р. на фабриці застосовувалася ціла система штрафів, що включала в себе понад двадцять видів «провин» робітників, що передбачали грошові стягнення. При цьому були ретельно розроблені тарифи штрафів: за втрату робітником свого номера передбачався штраф 50 коп., ножиць – 30 коп., голки – 5 коп. На фабриці діяла кругова порука для покарання працівників. Так, із зарплати тіпальників вираховували кошти через випуск продукції низької якості. Проте, при перевірці, фабричний інспектор врахував інтереси робітників і наказав власникам фабрики ліквідувати кругову поруку через відсутність скарг на низьку якість продукції [125, арк. 2].

На робітників фабрики накладали такі штрафи: за запізнення, за погану роботу, за погану поведінку, за вживання спиртних напоїв, лінощі, прогули. Всього за липень 1900 р. оштрафували 27 робітників, по 1,05–1,1 крб.; всього – 330 крб. З суми штрафів найбільше витрачали на транспорт [126, арк. 1–1а].

В липні 1907 р. робітників Харківської фабрики Південноросійського товариства конопляної і канатної промисловості оштрафовано за незадовільну роботу, прогули і порушення порядку на 337,2 крб., найбільше наклали стягнень за прогули – 249,5 крб. [137, арк. 2–4]. У вересні оштрафовано на 215,86 крб., за прогули – на 187,32 крб. [137, арк. 45–77].

В лютому 1908 р. робітників джуто-прядильного відділення Харківської фабрики Південноросійського товариства конопляної і канатної промисловості оштрафовано на 20,59 крб., березні – 51,55 крб., квітні – 72,99 крб., за першу половину травня – 39,5 крб. [140, арк. 1–18].

За травень 1908 р. робітників шпагатного відділення Харківської фабрики Південноросійського товариства конопляної і канатної промисловості оштрафовано за псування товару, прогули, бійки, непослух на 56 крб., березні – 51,55 крб., червень – 80,05 крб., за липень – 42,45 крб. [141, арк. 1–11].

Нестерпними були житлові умови робітників Харківської канатної фабрики. В 1899 р. у фабричній казармі проживали 93 робітники [125, арк. 2]. В 1908 р., наприклад, з 2 315 лише 850 чоловік мали житло біля фабрики. Інші влаштувалися хто де зможе й щоденно, в будь-яку погоду, ходили здалека на роботу на четверту або на шосту годину ранку. Казарми для робітників кишіли комахами, були сирими та брудними. На кожне ліжко робітника виділявся матрац набитий сіном або соломою, на деякі, крім того, ще й подушка, набита соломою, а в окремих випадках додавали байкове одіяло та простині з грубого полотна. Нерідко люди спали на голих нарах [430, с. 11–13].

При такому становищі робітників уряд змушений був вдаватися до регулювання відносин між власниками та працівниками. Від 1886 р. в кожній губернії з'явилися губернські представники з фабричних справ присутності з метою регулювання фабрично-заводського виробництва в тому числі в інтересах робітничого класу. У складі даних установ працювали фабричні інспектори. Ще в 1869 р. з'явився проект, що обмежував дешеву працю дітей на фабриках, підтверджений в 1882 р. Проте він сприяв зростанню частки дешевої жіночої праці. Завданням фабричної інспекції було стежити за умовами праці робітників. До її функцій входило здійснення нагляду за виконанням робітничого законодавства, продуктивністю праці, кількістю працівників, умовами праці та побуту, а також установкою та обліком парових котлів та інших машин і обладнання на промислових підприємствах губерній. Після прийняття в 1882 р. фабричного закону, який обмежив дитячу працю, фабриканти продовжували використовувати дешеву жіночу працю, з 90-х рр. жіноча праця почала застосовуватися ще частіше, що було пов'язано з механізацією виробництва [300, с. 88–89].

Однак вже до 1895 р. фабрична інспекція стала виконувати все більше поліцейську функцію, стежачи за «заворушеннями» на фабриках. Слід зазначити, що в 60–70-і рр. XIX ст. неодноразово робилися спроби адміністративних кіл не допускати до фабричним роботам дітей молодших 12 років і взагалі обмежити час роботи неповнолітніх. Однак фабриканти не могли

прийняти подібні пропозиції внаслідок того, що висока продуктивність праці на підприємствах забезпечувалася виключно через жорстку експлуатації робітників. У 1880-і рр. Міністерство фінансів знову поставило питання про скорочення експлуатації дитячої праці, питання про регламентацію дитячої праці було поставлене з кількох причин: по-перше, у зв'язку з початком кризи перевиробництва в країні; по-друге, питання про дитячу працю привернуло широку увагу громадських кіл; по-третє, в результаті наявності різних умов виробництва у московських і петербурзьких промисловців та на інших територіях. Лише в 1882 р. побачив світ перший фабричний закон «Про малолітніх працівників на заводах, фабриках і мануфактурах» [297, с. 12].

Тимчасову заборону нічної роботи на бавовняних, полотняних і вовнопрядильних підприємствах для жінок і підлітків до 17 років запроваджував закон від 3 червня 1885 року [394, с. 196].

Як ми бачимо, внаслідок прагнення власника підприємства до отримання надприбутку та небажання поліпшити умови праці працівників, підвищення їх кваліфікації, російські, в тому числі і українські, текстильники виявилися практично в безправному становищі. Становлення «фабричної системи» і монополізація виробництва посилювали протистояння між працею і капіталом. У зв'язку з цим створюються союзи фабрикантів, що переслідували не лише чисто економічні цілі, а й мали намір регулювати відносини між робітниками і власниками фабрик. Соціальні антагонізми найбільш яскраво виявлялися у виробництві й через виробництво. Технічний, технологічний прогрес вели до змін в розподілі праці, а внаслідок цього ставало іншим і місце людини, як частини продуктивних сил. Ці процеси призводили до глибоких зрушень в структурі й становищі робітничого класу. На цьому ґрунті склалися нові соціально-класові відносини. Ці закономірності знаходили своє вираження в галузевому, конкретно національному та регіональному проявах, по різному давали про себе знати щодо умов праці та побуту, боротьби окремих загонів пролетаріату [292, с. 6].

Проте поступово власники підприємств подекуди намагалися покращувати умови праці для своїх робітників. Так, при Бердичівському шкіряному заводі діяла лікарняна каса, що складалася з внесків робітників та аналогічної суми внесків власника. Робітники користувалися безплатно лікарськими консультаціями, постійним фельдшером, ліками і отримували у випадку хвороби допомогу в розмірі 2–3 денного заробітку. В списках підприємств за 1899–1914 рр. з кількістю робітників більше ста чоловік фабричні інспектори дали оцінку бердичівському шкіряному заводу як зразковому за порядками. В 1896 р. при заводі було відкрито лютеранську школу [624].

В Дунаївцях при 32 суконних фабриках нараховувалася значна німецька громада. Місцеві лютерани зверталася з проханням до керівника Київського навчального округу про надання їм приміщення фабрик для їхнього парафіяльного училища [80 в, арк. 152].

Уповноважений лютеранської громади Дунаївців Оскар Торінус звертав увагу на зменшення лютеран внаслідок скорочення кількості суконних фабрик: в 1889 р. їх працювало 45, а в 1912 р. – 15. Тому він просив перевести училище в меншу будівлю [80, арк. 117].

На фабриці з виробництва кубового ситцю, що розташовувалася в с. Журавлівка Харківського повіту при фабричній конторі перебував лікар [87, арк. 56].

Про деякі заходи з приділення уваги уряду, громадських організацій та власників підприємств щодо становища свідчать дані статистики за 1900 р. Так, лікарняна допомога робітникам вовномийного виробництва становила 4,1 тис. крб., робітникам бавовняної галузі – 1,3 тис. крб., в промисловості з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів власники підприємств виділяли 10,7 тис. крб. В галузі з обробки змішаних волокнистих матеріалів та виробів з текстильних матеріалів на лікарняну допомогу робітникам витрачали 0,46 тис. крб., у виробництві одягу та предметів туалету лікарняна допомога робітникам становила 1,53 тис. крб., в шкіряно-хутряній промисловості – 5,7 тис. крб., у взуттєвому виробництві – 0,3 тис. крб. [182, с. 228–297].

Також приділялася увага заходам зі страхування робітників у легкій промисловості. Наприклад, на страхування робітників у вовняній промисловості витрачалося 0,5 тис. крб., в промисловості з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів – 4,4 тис. крб., у виробництві одягу та предметів туалету – 0,1 тис. крб., у шкіряно-хутряній промисловості – 2,6 тис. крб. [182, с. 229–296].

В 1900 р. на утримання житла для робітників у вовномийному виробництві витрачали 2,2 тис. крб., в промисловості з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів – 1,55 тис. крб., у виробництві одягу та предметів туалету – 0,3 тис. крб., в шкіряно-хутряній промисловості – 1,1 тис. крб., у взуттєвому виробництві – 0,7 тис. крб. [182, с. 230–295].

Та все ж 11-годинний день, тяжкі умови праці, широка система штрафів викликали протест трудящих. Часто на заводі проходили стихійні страйки. Перша значний страйк був організований в листопаді 1905 р., він тривав 9 днів. В результаті Карл-Станіслав Шленкер, син засновника заводу, задовольнив частину вимог страйкового комітету: збільшив заробітну платню, скоротив робочий день, покращив умови праці. Крім того, адміністрація заводу змушена була виплатити працівникам зарплату за всі дні страйку. Після цього страйки, робітничі збори, мітинги, бойкоти були частим явищем на заводі [624].

Проти важких умов виступали й робітники одеської фабрики Південноросійського товариства. Все частіше стали поступати від них скарги до фабрично-заводської інспекції на несправедливе ставлення до них з боку власників фабрики. Але інспекція переважно повністю захищала сторону фабрикантів. У відповідь на скарги запроваджувалися ще більш жорстокі покарання і нові штрафи, невгодних звільняли.

Загальна кількість робітників в галузях легкої промисловості України в 1900 р. була такою. У вовняній промисловості працювало всього 1124 робітники, з них чоловіків – 906, жінок – 218. Безпосередньо на виробництві було зайнято 1044 робітники, на допоміжних роботах і в адміністрації – 80. У вовномийному виробництві було 834 робітників, з них дорослих чоловіків – 219, жінок – 615. Безпосередньо на виробництві працювало 756 робітників, на допоміжних роботах – 78 [182, с. 256–257].

В галузі з обробки бавовни працювало робітників: 81 дорослий чоловік, 32 жінки, разом – 113. На безпосередньому виробництві задіяно 97 робітників, на допоміжних роботах і в адміністрації – 16 [182, с. 246–247].

В промисловості з обробки льону, коноплі та інших волокнистих матеріалів було всього 3915 робітників: 2220 чоловіків, 1643 жінок, 43 підлітків хлопців, 27 дівчат. На виробництві безпосередньо працювали 3689, на допоміжних роботах і в адміністрації – 226 [182, с. 282–283].

Обробкою змішаних волокнистих матеріалів та виробів з текстильних матеріалів займалися 319 робітників: чоловіків 93, жінок 209, підлітків дівчат 17. Безпосередньо на виробництві 287, на допоміжних роботах і адміністрації 32 робітники [182, с. 294–297].

На виробництві одягу та предметів туалету працювали 590 робітників: 167 чоловіків, 363 жінок, 10 хлопців підлітків, 50 дівчат. Безпосередньо виробництвом займалося 575 робітників, на допоміжних роботах і адміністрації – 15. Працівників на замовлення фабрик на стороні було 193 [182, с. 295–296].

В шкіряній промисловості працювало 1906 робітники, безпосередньо на виробництві – 1739, на допоміжних роботах і в адміністрації – 167. 38 робітників працювали на стороні на замовлення підприємств. У взуттєвому виробництві було всього 107 робітників, з них чоловіків 93, жінок 9, підлітків хлопців 5. Безпосередньо на виробництві працювали 1739 робітників, на стороні на замовлення підприємств – 32 [182, с. 226–229].

На Бердичівському шкіряному заводі, власника Бурка Шмуль-Янкеля, працювало 108 робітників. Там спостерігалися порушення закону від 1896 р. На іншому Бердичівському шкіряному заводі, власника Карла Шленкера, працювало 350 робітників. Це був зразковий за порядками завод. При ньому в 1896 р. засновано школу [77, арк. 56 зв.–57].

Таким чином, в цілому можна говорити про те, що в соціально-економічному та правовому становищі фабрично-заводських робітників в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. відбувалися певні позитивні зміни. Добробут робітників дещо покращився в результаті підвищення заробітної плати. Законодавче скорочення робочого дня вивільнило додаткові години вільного часу, які багато робітників витрачали на освіту і самоосвіту, підвищення свого культурного рівня. Соціальне забезпечення робочих вийшло на новий рівень після прийняття закону від 2 червня 1903 р. «Про винагороду потерпілим внаслідок нещасних випадків робітників і службовців».

Негативними факторами, що впливали на становище робітників були погані умови праці, визиск власників, нерозвиненість законодавства про охорону праці та відсутність на більшості підприємств кваліфікованої медичної допомоги. На початку ХХ ст. соціальне партнерство в українських губерніях тільки зароджувалося. Прикладом цього можуть бути заходи соціального захисту, що поширювалися серед робітників підприємств, що належали окремим власникам, де робітники отримували допомогу при виході на пенсію, медичний догляд та окремі виплати.

Незважаючи на поліпшення становища робітників, більшість з них не були задоволені своїм економічним та соціальним життям. Багато в чому це було пов'язано зі зростанням потреб і запитів, обумовлених розвитком і ускладненням виробництва, зростанням інтенсифікації праці, підвищенням кваліфікації, культури і освіти робітників, зростанням їх свідомості і організованості. Об'єктивно відбувалося зростання класової свідомості пролетаріату, який на своєму досвіді переконувався, що домогтися кращих умов праці, побуту, відпочинку, долучитися до освіти і культури можливо лише в результаті постійної та наполегливої боротьби. Уряд і промисловці не завжди оперативно реагували на нагальні вимоги робітників, що послужило причиною подальших революційних подій.

ВИСНОВКИ

Дотримуючись наукового підходу, вільного від кон'юнктурності та ідеологічних уподобань, вважаємо, що серед ключових питань довгострокової стратегії соціально-економічного розвитку країни і в програмі першочергових заходів, націлених на виведення української економіки з кризи, одне з центральних місць повинна зайняти проблема відродження вітчизняної легкої промисловості. Досвід минулого свідчить, що інвестиції у виробництво з переробки рослинних і тваринних речовин здатні проводити швидко віддачу, прискорити структурну перебудову економіки, зміцнити фінансово-грошову систему країни.

Аналіз стану наукової розробки проблеми засвідчив, що вона ще не була предметом спеціального вивчення, залучена до дослідження джерельна база є репрезентативною та достовірною, що дозволяє в повному обсязі дослідити обрану тему.

В Україні легка промисловість почала формуватися в другій половині XIX ст. Саме тоді з'явилися перші шкіряні заводи у Києві та Бердичеві, джутова фабрика в Одесі, канатний завод у Харкові. Підприємства легкої промисловості на початку XX ст. більше були подібними на кустарні майстерні, а не на фабрики і заводи та мали незначні обсяги виробництва.

Проведене дослідження розвитку легкої промисловості українських губерній Російської імперії другої половини XIX – на початку XX ст. дозволяє стверджувати, що українська легка промисловість значно відставала від Центральної Росії як за темпами зростання промислових підприємств, так і за якістю процесів механізації та індустріалізації фабрично-заводських виробництв.

В основі урядової, політики в сфері промислового будівництва в другій половині XIX – початку XX ст. лежало прагнення адаптувати вже існуючу систему державного контролю над індустріальним розвитком країни до нових потреб зростаючого промислового виробництва. Подібна адаптація мала місце в митній, фіскальній, фінансовій політиці у вигляді поступової лібералізації її основних положень.

Однак більшої ефективності в розвитку промисловості вдалося досягти при зміні основного напрямку системи державного контролю над індустріальним будівництвом. Акцент був зроблений на залучення іноземних інвестицій та активізацію підприємницької діяльності населення через структурну зміну фіскальних норм, коли об'єктом оподаткування стало підприємство, а не його власник. Це якісна зміна була пов'язана з прийняттям в 1898 р «Положення про державний промисловий податок».

Промисловий розвиток українських губерній у другій половині XIX – на початку XX ст. в цілому збігається із загальноросійським. Однак легка промисловість українських губерній протягом досліджуваного періоду була розвинена слабо, що обумовлювалося сукупністю кількох факторів.

Перш за все, це аграрна спеціалізація більшості губерній, що ставила платіжоспроможність населення в залежність від урожайності сільського господарства. Іншою причиною була відсутність досвіду створення великих промислових підприємств в попередній період часу. Негативно позначалася і низька підприємницька активність населення, яке прагнуло розвиватися за старими традиційними цінностями. Наступною причиною, що стримувала розвиток легкої промисловості, була значна аграризація виробництв, яка не сприяла застосуванню машин у промисловому виробництві.

Передумови промислового перевороту в країні були створені в першій половині XIX ст. Скасування кріпосного права створило величезний ринок вільнонайманої праці в якості резерву для промисловості. Найзначніших успіхів у другій половині XIX ст. домоглося текстильне виробництво, в якому раніше від інших галузей почалося впровадження машин.

Виробництво тканин з вовни було, поряд з виготовленням тканин з льону і коноплі, найдавнішою галуззю текстильного виробництва на території сучасної України. Протягом всієї історії свого розвитку вітчизняна вовняна промисловість відчувала серйозний тиск з боку іноземних конкурентів, не маючи перед ними жодних однозначних переваг.

Те, що вовняне виробництво було традиційною поміщицькою підгалуззю, також негативно позначалося на його динаміці. Система кріпосного права створила можливість зосередження маси робочої сили під контролем держави для отримання максимально можливого при даній господарській системі додаткового продукту і тим самим виробництва необхідних матеріальних засобів. В період капіталізму вовняна промисловість найпізніше за інші галузі текстильного господарства скинула з себе кайдани кріпосницької системи.

Однак можливості розвитку виробництва за кріпосного права різко обмежувалися важким становищем безпосередніх виробників матеріальних благ, позбавлених елементарної зацікавленості в розвитку виробництва. Найману працю і капіталістична конкуренція прискорили розвиток галузі.

У 1859 р. на суконних мануфактурах працювало 15 370 робітників; вартість виробництва – 3,1 млн. крб. Незважаючи на зростання продукції в Україні її доля в Російській Імперії зменшилася в 1859 до 12% (робітників – 20%). Географія розміщення суконних мануфактур зазнала змін. Спочатку вони були зосереджені на Лівобережжі, але на початку XIX ст. поширилися і на Правобережжі (особливо на Волині, хоча це були численні, але малі підприємства). В середині XIX ст. в Поділлі і на Волині розташовувалося 69% всіх суконних мануфактур України, але вони давали лише 26% продукції; відповідні показники для Чернігівщини 9,6 і 25,8%, для Київщини – 5,0 і 17,8%. Слабо була розвинена мануфактура на півночі України; там було мало кріпаків і вигідніше було продавати шерсть фабрикам. До середини XIX ст. в Україні переважали поміщицькі мануфактури (в 1848 р. вони давали 64,6% продукції України).

У 1850-ті–1860-ті рр. в текстильній промисловості України відбулися істотні зміни, тому через скасування кріпацтва, поміщицька мануфактура втратила свою трудову базу (в 1860 р. її частка становила майже половину або 47% випуску продукції) і незабаром перестала існувати; разом з промисловим переворотом і повільним (від 1830-х рр.), але постійним введенням машинної техніки мануфактурне виробництво перемістилося на заводи. Число суконних підприємств зменшилося в результаті консолідації: з 172 в 1859 р. до 51 в 1900 р.; число робітників з 15 400 до 4 460 (для порівняння, в Російській імперії: з 864 до 588 підприємств, зі 123 400 до 95 тис. робітників). Про концентрацію виробництва свідчить і той факт, що в 1860 р. район в Клинцях (північна Чернігівщина) забезпечував 47,5% виробництва сукна України і 92% підприємств належало купцям (тоді фабрики в Клинцях були здебільшого механізовані).

Всі інші галузі текстильної промисловості (суконна і шовкова) мали в Україні другорядне значення. Виробництво бавовняних тканин, яке зайняло в Росії перше місце, на землях сучасної України в дорадянську епоху не склалося.

Внаслідок цього, до середини ХІХ ст. фабрично-заводські заклади легкої промисловості були представлені, в основному, невеликими підприємствами з числом працюючих на них менше 10 робітників. Суми торгових оборотів не перевищували щорічно 10 тис. крб. Таке становище подібних «фабрик і заводів» пояснювалося відсутністю необхідних для технологічного оснащення та модернізації виробництва інвестицій, а також традиціоналізмом господарського устрою краю.

Основу ділового світу пореформеної Наддніпрянської України становив купецький прошарок, хоча після податкової реформи 1898 р. кількість представників даного стану серед підприємців скорочується. Активність в сфері розбудови легкої промисловості проявляли й представники інших станів – дворяни, міщани, селяни. Однак, підприємницька діяльність до 1898 р. була законодавчо закріплена за купецьким станом. Недостатній рівень ділової активності в промисловій сфері з боку купців, крім уже зазначених факторів, пояснювався традиційним характером станової структури українського суспільства та пануванням в ньому негативних уявлень про сутність будь-якої комерційної діяльності.

У пореформений період відбувався процес укрупнення підприємств легкої промисловості, поступово удосконалювалася їх технологічна база і технічна оснащеність – впровадження у виробництво парових машин і двигунів внутрішнього згорання. Технічне оснащення виробництва здійснювали в першу чергу купці, що мали для цього необхідні вільні капітали. Іншою характерною особливістю пореформеного періоду служить інтерес до організації промислових виробництв іноземцями.

Відмінності за часом виникнення і адміністративному статусом, рівнем економічного розвитку міських і сільських територій, ступеня розгалуження

залізниць між ними, географічному положенню привели до формування в українських губерніях різних типів поселень, що знайшло своє відображення в характері та рівні їх промислового розвитку, а прикордонне та суміжне з російськими та польськими територіями розташування губерній наклало певний відбиток на характер промислового розвитку регіону.

Наявність у другій половині XIX ст. зручного залізничного, водного або шосейного сполучення, що забезпечує надійні економічні зв'язки з всеросійським та міжнародним ринком і дає велику можливість для застосування своїх підприємницьких здібностей в ринкових відносинах, стало сприятливою умовою для розширення промислового підприємництва в українських губерніях.

Розвиток легкої промисловості в українських губерніях відрізнявся яскраво вираженою нерівномірністю. Характер галузей промисловості, розміщення підприємств і транспортних систем визначалися сировинними можливостями краю і регіонами, що його оточували.

Легка промисловість українських губерній перебувала в стані переходу від мануфактурної до машинної стадії виробництва, який супроводжувався широким скороченням малих закладів і становленням середніх і великих підприємств. Великі підприємства займалися в основному переробкою сировини, а їх власниками були купці.

Однак аж до початку XX ст. легка промисловість була немасштабною за обсягом виробництва, мала вузький місцевий ринок і невелику кількість зайнятих робітників. Від початку XX ст. посилюється тенденція до укрупнення та концентрації виробництва, так як великі фабрики і заводи займали більш стійке положення на ринку в умовах циклічного розвитку економіки. Однак процес індустріалізації країни, розпочатий з відміною кріпосного права, до початку Першої світової війни не був завершений, аграрна сфера залишилася провідною в економіці.

На початку XX ст. середнє і велике виробництво не стало провідним сектором легкої промисловості. При цьому стабільно розвивалися середні підприємства, що лідирували за кількістю, а за продуктивністю, тобто за якісними показниками, і кількістю зайнятих робітників переважали великі фабрики і заводи.

У другій половині XIX – на початку XX ст. текстильна промисловість зазнала ще більшого занепаду, хоча Україна мала всі передумови для її розвитку: багато сировини (вовна, льон, конопля) і зручне географічне положення для імпорту інших його видів (бавовна, джут), багато рук до праці і місцевий ринок збуту. Деякі представники сучасної української інтелігенції стверджують, що причиною цього була колоніальна політика Росії, яка нібито бачила в Україні ринок збуту для своєї текстильної промисловості різних видів. На Україні тоді майже не було бавовняної і шовкової галузей, дуже слабо була розвинена лляна і конопляна галузі (їх представляли лише дрібні, майже кустарні промисли), слабкою (лише 3,4% випуску всеросійської продукції) була

вовняна промисловість (її представляли переважно вовняні фабрики). У межах української території були лише невеликі суконні фабрики в районі Дунаївців на Поділлі (великі суконні заводи на північній Чернігівщині в Клинцях лежали вже за межами суцільного ареалу розселення етнічних українців). В кінці ХІХ ст. ситуація дещо покращилася лише в конопляно-джутовій промисловості (близько 20% випуску всеросійської продукції).

На основі зростаючої концентрації виробництва і капіталу на рубежі ХІХ–ХХ ст. склалися умови для виникнення і діяльності монополістичних союзів мануфактурних фабрикантів. Форми цих об'єднань були різні: від акціонерних товариств, що займали монополіне становище на ринку, до холдингових угод з метою отримання максимального прибутку.

Внаслідок реформи 1861 р. на зміну старим, феодальним відносинам прийшли нові – ринкові. За цих умов купецтво та дворянство Наддніпрянської України інтенсивно залучається до розвитку товарного виробництва. Не стала виключенням і легка промисловість, яка на теренах досліджуваного регіону була найбільше представлена суконною, вовняно-панчішною та вовномийною галузями.

Легка промисловість українських губерній Російської імперії мала свої особливості. Розвиток найважливіших галузей виробництва значною мірою залежав від імпорту устаткування, сировини і матеріалів. Багатьох галузей легкої індустрії взагалі не існувало. Деякі галузі легкої промисловості, що в дореформений період виходили зі своєю продукцією на зовнішній ринок, в період промислового капіталізму почали занепадати, або дуже повільно розвиватися, працюючи на вузький внутрішній ринок. До таких галузей, зокрема, відносилися суконна, канатна.

Закономірності розвитку текстильної промисловості Росії знаходили своє вираження в галузевому, конкретно-національному та регіональному проявах. Вони по-різному виявлялися щодо умов виробництва, праці і побуту робітників, ступеня організації фабрикантів, їх тактики в різних галузях текстильної промисловості.

Найрозвинутішою була промисловість з переробки волокнистих речовин. До цієї галузі промисловості відносять сукупність виробництв, що зайняті переробкою рослинних і тваринних волокон. В досліджуваній період вовняна промисловість розпадалася на три великі й зовсім самостійні галузі вовняного виробництва: грубих сукон, тонких сукон і вовняних камвольних тканин. Основну групу вовняної промисловості складали фабрики з виготовлення сукна. Підприємства, зайняті виробництвом вовняних тканин, можна поділити на дві групи. До першої групи відносилися заклади, що виготовляли грубі армійські сукна. Ці підприємства розташовувалися в Катеринославській, Полтавській, Харківській та Херсонській губерніях. Зосередження виробництва сукна в українських губерніях було зумовлене великою сировинною базою на Півдні України та легкістю постачання по судноплавних річках.

Другу групу складали камвольні підприємства, включаючи панчішні. Поширення виробництва камвольних тканин стримувалося нестачею довговолокнутої вовни, великою складністю підготовчих операцій і високою ціною прядильних апаратів. До другої групи належали заклади, розташовані в Волинській, Київській, Подільській, Таврійській та Чернігівській губерніях. За своїми розмірами вони поступалися підприємствам першої групи, але вартість продукції на одного робітника була майже в 4 рази вищою. Мануфактури цих губерній забезпечували продукцією місцевий середній клас та експортували її.

До третьої групи підприємств відносилися вовномийні та сортувальні заклади вовняної промисловості. Первинна обробка вовни проводилася в Харківській та Херсонській губерніях. На початку ХХ ст. в Харківській губернії працювало 2 вовномийки що були засновані в 1850 р. і в 1875 р., а мийки, що зазначалися в списках за 1894 і 1898 рр., засновані в 1824 р. і 1844 р., в 1878 р вже закрилися. Таким чином, у вовномийному виробництві спостерігалось закриття старих підприємств та відсутність новостворених. Вовномийки, що позакривалися наживали близько 25–30 тис. пудів вовни в рік кожна.

Суконна промисловість, продукція якої у дореформений період розповсюджувалася не тільки в Україні, а й в Центральній Росії, Прибалтиці, Царстві Польському, на Кавказі, поступово скорочувала виробництво. На 70-ті рр. ХІХ ст. більше половини вовняних виробів виготовлялися в Московській губернії. За нею слідували 6 губерній, кожна з яких виробляла промислової продукції на 2,5–8 млн. крб. У їх кількість входила Чернігівська губернія. Київська губернія належала до восьми губерній Росії з вартістю виробництва від 500 до 1800 тис. крб. У Подільській та Волинській губерніях виготовлення вовняних виробів становило від 100 до 300 тис. крб. На 1895 р. в українських губерніях налічувалося 194 суконних підприємства, вартість виробництва яких становила 3280 тис. крб., або на 313 тис. крб. менше, ніж у 1865 р. Це було наслідком тих зрушень, що відбувалися в економічній спеціалізації районів.

Текстильна промисловість в українських губерніях до Першої світової війни була розвинута недостатньо. Для її успішного розвитку необхідно виконати три головні вимоги: можливість отримувати дешеву сировину, достатні запаси палива й дешева робоча сила. За першим пунктом Україна мало чим відрізнялася від Центральної Росії, а доставляти бавовну з Америки чи Єгипту було дуже накладно. Утилізація до того часу розробок покладів торфу в Україні й на противагу розробка покладів кам'яного вугілля на території Росії ставили в не вигідне становище українську промисловість також за другим пунктом. А якщо врахувати те, що Україна завжди була землеробським краєм, то вільних рук, звичайно, не вистачало. Виходячи з перелічених причин, текстильна промисловість, історично склалася не на півдні держави, а на півночі, в так званому Центральному районі Росії. Не випадково, що в 1912 р. текстильна промисловість України займала у всій промисловості: за кількістю підприємств 1,8%, за кількістю робітників – 0,9%, за випуском валової продукції – 0,6%.

В Україні текстильна промисловість була менш розвинута, порівняно з іншими промисловими виробництвами й такою вона залишалася до початку Першої світової війни. Як і в першій половині XIX ст., Україна була ринком для збуту текстильних товарів з центральних і північних районів Росії і Польщі. Також Україна була багатим джерелом сировини для текстильної промисловості Росії. Порівнюючи промисловий розвиток Росії та України можна стверджувати, що в Росії провідне місце займала обробна та текстильна промисловість, а в Наддніпрянській Україні промисловість видобувна, а текстильна за вартістю продукції перебувала на одинадцятому місці. До 1914 р. в Україні було всього 6 великих текстильних підприємств: 3 в Харкові, 2 в Одесі і 1 в Луганську. В Харкові працювали дві вовномийки на українській та імпортованій з Кавказу сировині. Крім того один мішочно-канатний завод. В Одесі працював Чорноморський завод мотузяних виробів і джутова фабрика. В Луганську – завод з виробництва верблюжих ременів, млинарських пасів, пресового сукна для олієнь. Під час Першої світової війни в Україну для потреб армії було перевезено деяку частину текстильних підприємств з Росії. Перепис 1920 р. зареєструє 126 підприємств (Харківська область 37, Одеська і Київська по 17). З них виробляти продукцію з причини нестачі потрібного устаткування могли лише 68 підприємств.

У зв'язку із розвитком суконної промисловості й зростанням вівчарства в Україні з'являються вовномийні, на яких брудну вовну сортували, запарювали, мили у холодній воді, сушили і пакували в тюки. Власники вовномієнь або скуповували для первинної обробки вовну, щоб потім перепродати, або мили за певну плату вовну, одержану від поміщиків.

Протягом досліджуваного періоду кількість вовномийних підприємств та робітників на них скорочувалась, зменшувався також і обсяг виробництва; одноразово відбувався енергійний процес концентрації та механізації виробництва і зростання на цій основі продуктивності праці. Якщо в 1865 р. на одне підприємство в середньому припадало виробленої продукції на 232 897 крб., то в 1895 р. – 648 100 крб. Отже, обсяг виробництва одного підприємства зріс майже втричі. Характерно те, що вовномийне виробництво на Херсонщині весь час знижувалось, а на Харківщині, навпаки, зростало. На 1900 р. в Україні діяло лише 4 вовномийних підприємства, з них на Харківщині – 3 із загальною кількістю робітників 686 і на Херсонщині – 1 з 148 робітниками.

Завдяки відносно дешевій сировині й легкості виробів з неї, розвинутою була канатно-джутова промисловість. Російський уряд розгорнув її в Одесі з двох причин. У цьому найбільшому українському портовому місті був великий попит на мішочно-мотузяні вироби, що були необхідними для технічного обладнання експорту збіжжя та іншої продукції. Другою причиною була зручність доставки до Одеси імпортованого джуту, що значно здешевлювало саму продукцію. Вигідне розташування Харкова на межі між районами багатими на коноплі та районами значного попиту на мішки й інші в'язальні вироби позитивно вплинуло на поширення канатно-джутової промисловості й у тому

другому осередку. В порівнянні з виробництвом Російської імперії питома вага української канатно-джутової промисловості в загальному обсязі виробництва прядива та інших волокнистих речовин рослинного походження наближалася до 20%.

Вартість щорічної продукції канатної промисловості у пореформений період становила не більше 500 тис. крб. Так, у 1871 р. у Полтавській, Харківській, Катеринославській і Херсонській губерніях діяло 9 канатних підприємств, на яких працювало 230 робітників, що виробили канатів на 431 тис. крб. Серед канатних підприємств зустрічалися і справжні заводи з десятками і сотнями робітників. До останніх, наприклад, відносився завод Новікова в Одесі, який у 1885 р. виробив 32 тис. пудів канатів і мотузок. Сировина сюди привозилася з Орловської, Курської і Чернігівської губерній, а також з Англії (манільне прядиво). Виготовлені на заводі канати і мотузки збувалися в чорноморські та азовські порти, за кордон – в порти Дунаю, Егейського і Середземного морів. Українська льоно-конопле-джутова промисловість становила 37,1% або 6% щодо однойменної російської промисловості.

В Україні в шкіряній промисловості утворилося 2 найбільших осередки концентрації галузі: в Одесі та Бердичеві вироблялося 9/10 всієї продукції. Слід зазначити, що в Україні не могло розвинутися повне виробництво, внаслідок колоніального становища економіки. З цього приводу необхідно вказати на різку диспропорцію між шкіряною сировиною і виробництвом напівфабрикатів. Аналізуючи частку експорту шкіряної сировини за межі етнографічної території України, спостерігаємо також, що в імпортному балансі велику питому вагу займають такі м'які шкіряні товари, як хром, шевра та ін. За приблизними підрахунками 1/3 споживаних напівфабрикатів в українській легкій промисловості імпортувалися. В сировинному балансі заводів Київщини і Одеси частка імпортованих напівфабрикатів і дубильних матеріалів становила близько 75% у виробництві. Одночасно з тих же районів Україна експортувала значну кількість сировини. Також в українській легкій промисловості, незважаючи на дефіцит м'яких шкіряних товарів, що імпортувалися, виробництво твердих (підшовняних) напівфабрикатів становило 80% від усієї продукції напівфабрикатів. Така нераціональна структура шкіряної промисловості Наддніпрянської України не могла приносити високих прибутків.

Найбільше підприємств з виробництва шкіряних виробів було в Київській, Чернігівській і Херсонській губерніях. Центрами шкіряної промисловості Київської губернії були міста Київ, Бердичів і Сміла. В Бердичівському повіті був завод Шленкера, заснований в 1875 р. Менший за розмірами виробництва – завод Кобееца розташовувався в передмісті Києва. В Чернігівській губернії переважали заводи з дрібним виробництвом від 3 до 25 тис. крб. Шкіряна промисловість Херсонської губернії була представлена 16 заводами, зосереджувалася переважно в Одесі. Найбільшими були заводи

Параскева та Коадзаки. Обсяги виробництва української шкіряної продукції напередодні Першої світової війни становили 3 млн. шкір, або 18,7% від усього виробництва в Російській імперії. У зв'язку з воєнними діями деяка частина російських шкіряних заводів переноситься в Україну. Попит на шкіряну продукцію дуже збільшується. У цьому перехідному періоді питома вага української продукції зростає до 20–24%.

Таким чином, напередодні Першої світової війни легка промисловість українських губерній занепадала, група виробництв з обробки волокнистих речовин так і не отримала в Україні вагомого розвитку. Свій попит на вовняні, бавовняні та інші вироби Україна задовольняла за рахунок продукції підприємств, розміщених в інших районах Російської імперії. Також Україна була багатим джерелом сировини для текстильної та шкіряної промисловості Росії. Бавовняна промисловість в Україні була зовсім нерозвинута, її дрібні заклади виникали і зникали то в одній, то в іншій губернії. Полотняна промисловість була представлена відносно великими заводами, розміщувалась компактно, і в основному зосереджувалась на Полтавщині й Чернігівщині. Технічно суконні фабрики навіть Чернігівщини в другій половині XIX ст. не прогресували та зменшувалась якість виробів. Вовномийна промисловість, що в Україні в другій половині XIX ст. занепадала, все ж продовжувала відігравати ще значну роль завдяки розвитку цієї галузі в Харківській губернії. В канатній промисловості лише Харківський канатний завод і Одеська джутова фабрика були типовими для розвинутого капіталізму підприємствами. На прикладі розвитку шкіряної промисловості яскраво проявляються елементи техніко-економічної відсталості економіки Наддніпрянської України.

У 1914 р. в українських губерніях було всього 6 великих текстильних підприємств, включаючи мішечний завод в Харкові, мішочно-канатний завод і джутову фабрику в Одесі та Луганський завод пресового сукна. Але всі вони давали лише 0,6% виробництва всієї промисловості України; чисельність робітників на них становила 14 800 (або 4% всіх зайнятих в промисловості України). Випуск текстильної продукції України тоді склав лише 1% від всеросійського обсягу, і тому Україна була змушена покривати свій попит імпортом текстильних виробів: в 1910–1913 рр. щорічно на 188 600 тис. крб. (40,4% всього імпорту) завозилася продукція з інших частин Російської імперії (бавовняні і лляні вироби з губерній центральної Росії, вовняні вироби надходили переважно з російського Привіслянського краю).

ДОДАТКИ

Додаток А

Продуктивність праці у вовняній промисловості в 1860–1879 рр. [535, с. 84].

Роки	К-сть фабрик	К-сть робітників, тис.	Сума виробництва, млн. крб.	Виробіток на 1 робітника, крб.
Вовнопрядильне виробництво				
1860	12	0,8	0,45	560
1863	17	1,8	1	555
1867	30	3,1	2,6	840
1876	30	3	2,5	835
1879	67	4,8	5,9	1230
Суконне виробництво				
1860	432	94,7	26,2	300
1863	365	71,8	26	360
1867	449	68,2	34	500
1876	385	58,4	40,2	690
1879	463	69,1	58	840
Виробництво неваляних вовняних і напіввовняних тканин				
1860	159	17,6	8,7	495
1863	120	13	6,4	490
1867	147	21,8	12,6	580
1876	243	19,8	16,1	815
1879	167	22,6	21,9	970

**Кількість текстильних фабрик в Наддніпрянській Україні
відносно всіх фабрик і заводів у 1908 р. [242, с. 48].**

Губернії	Всіх підприємств	Текстильні	Текстильних від усіх, %
Харківська	337	5	4,2
Полтавська	251	1	
Чернігівська	251	29	
Разом	839	35	
Київська	549	3	1,6
Подільська	429	17	
Волинська	426	3	
Разом	1404	23	
Херсонська	369	5	1
Таврійська	140	1	
Катеринославська	426	1	
Разом	935	7	
Разом усіх текстильних підприємств – 1,9%			

**Розміщення підприємств вовняної промисловості
в українських губерніях в 1859 та 1890 рр. [535, с. 151–152].**

Губернії	К-сть підприємств	К-сть робітників	К-сть підприємств	К-сть робітників
	1859 р.		1890 р.	
Волинська	42	680	6	299
Катеринославська	1	180	–	–
Київська	8	1500	3	116
Подільська	65	820	28	679
Полтавська	10	2375	–	–
Таврійська	1	40	–	–
Харківська	12	2450	3	686
Херсонська	15	3200	2	179
Чернігівська	28	4130	9	2500
Разом	182	15375	51	4459

**Продуктивність суконної промисловості в українських губерніях в
1865–1895 рр. [складено за 528, с. 170].**

Губернії	1865 р.			1875 р.		
	К-сть підприємств	Обсяг виробництва в крб.	К-сть підприємств	К-сть робітників	Обсяг виробництва в крб.	
Волинська	42	364 525	22	615	404 467	
Катеринославська	1	—	—	—	—	
Київська	5	374 000	17	987	541 399	
Подільська	75	333 220	45	516	293 950	
Полтавська	1	20 780	3	16	7 500	
Таврійська	1	3492,31	—	—	—	
Харківська	2	2 917	1	15	800	
Чернігівська	17	2 469 039	16	2845	1 616 692	
Разом	144	3 594231,31	104	4994	2 864 808	
Губернії	1885 р.			1895 р.		
	К-сть підприємств	К-сть робітників	Обсяг виробництва в крб.	К-сть підприємств	К-сть робітників	Обсяг виробництва в крб.
Волинська	4	469	159 327	45	355	138 907
Катеринославська	1	—	—	—	—	—
Київська	14	349	149 869	—	—	—
Подільська	36	371	81 846	43	703	649 896
Полтавська	7	23	3 680	99	117	127 174
Таврійська	1	2	1250	—	—	—
Харківська	3	7	168			
Чернігівська	12	2243	2062742	7	2950	2 365 000
Разом	114	3464	2458882	194	4125	3 280 977

**Підприємства легкої промисловості
Херсонської губернії в 1883 р. [41, арк. 31–33].**

Міста, повіти	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Шкірзаводи			
Херсон	2	5	3 225
Новогеоргієвськ	3	25	50 000
Олександрійський пов.	1	2	120
Єлисаветград	4	12	29 000
Ольвіополь	1	60	150 000
Григоріополь	1	2	1 000
Дубосари	2	5	9 820
Разом в губернії	14	113	243 165
Вовномийні			
Херсон	5	800	560 000
Єлисаветград	1	50	62 000
Разом в губернії	6	850	620 000
Ватні фабрики			
Херсон	1	4	1 400
Єлисаветград	6	14	10 400
м-ко Бобринець	1	2	1 000
Тирасполь	1	2	3 000
Разом в губернії	9	22	15 800
Канатні заводи			
Олександрійський пов.	1	2	150
Єлисаветград	1	2	800
Разом в губернії	2	4	950

**Вовноийна промисловість
України в 1865–1895 рр. [528, с. 174]**

Губернії	1865 р.		1875 р.			
	К-сть підприємств	Обсяг виробництва, крб.	К-сть підприємств	К-сть робітників	Обсяг виробництва, крб.	
Харківська	7	1159252	12	1898	2190896	
Херсонська	10	2800000	9	980	928000	
Разом	17	3959252	21	2878	3118896	
Губернії	1885 р.			1895 р.		
	К-сть підприємств	К-сть робітників	Обсяг виробництва, крб.	К-сть підприємств	К-сть робітників	Обсяг виробництва, крб.
Харківська	7	1329	2633400	4	650	3878000
Херсонська	6	1508	310000	2	27	10600
Разом	13	2837	2943400	6	677	3888600

**Інфраструктура та продуктивність
канатної промисловості в українських губерніях
в 1865–1895 рр. [528, с. 167]**

Губернії	1865 р.		1875 р.			
	К-сть підприємств	Обсяг виробництва, крб.	К-сть підприємств	К-сть робітників	Обсяг виробництва, крб.	
Катеринославська	3	36500	3	30	53800	
Полтавська	3	7850	3	27	18100	
Харківська	1	3475	1	50	20000	
Чернігівська	4	6000	8	53	12393	
Разом	11	53825	15	160	104293	
1885 р.			1895 р.			
Губернії	К-сть підприємств	К-сть робітників	Обсяг виробництва, крб.	К-сть підприємств	К-сть робітників	Обсяг виробництва, крб.
Катеринославська	3	18	40100	–	–	–
Полтавська	2	10	6800	2	10	7500
Харківська	2	55	55360	3	333	63560
Чернігівська	20	106	14611	58	139	29888
Разом	27	189	116871	63	482	100948

**Кількість підприємств, продуктивність і кількість робітників
галузей легкої промисловості Харківської губернії
в кінці XIX – на поч. XX ст. [224, с. 6–7].**

Назва виробництва	1894 р.	1898 р.	1900 р.	1908 р.	1909 р.	1910 р.	1911 р.
Ситценабивне							
к-ть підпр-ств	3	3	2	3	3	3	3
сума вир-ва, тис. крб.	182	290	256	370	436	285	310
к-сть робітн.	51	83	21	120	128	107	90
Вовномийне							
к-ть підпр-ств	5	4	2	2	2	2	2
сума вир-ва, тис. крб.	1921	3488	4820	5570	5613	6138	4458
к-сть робітн.	703	710	686	557	484	592	546
Обробка льону, коноплі й джути							
к-ть підпр-ств	3	5	2	3	2	2	2
сума вир-ва, тис. крб.	81	230	1318	2660т.р	2995	3504	3640
к-сть робітн.	161	440	774	2199	2117	2152	2237

Відомість канатного заводу Миколи Мешкова [92, арк. 4]

Назва виробів і їх вартість	Кількість машин	Продукції за рік		Працівники
		Кількість, пуди	Сума, крб	
канати різного виду і товщини	1 машина канатна, 12 ручних			1 майстер, 2 підмайстри, 9–16 поденників
першого сорту від 4,50 до 5 крб. за пуд		4000	18 500	
другого сорту від 3,70 до 4 крб.		7000	26 000	
третього від 3 до 3,50 крб.		1200	3700	
Разом		12 200	48 200	

Відомість канатного заводу Кузьми Мешкова [92, арк. 6]

Назва виробів і їх вартість	Кількість машин	Продукції за рік		Працівники
		Кількість, пуди	Сума, крб	
канати різного виду і товщини	машин канатних на 4 к. с., 2 ручних, 10 мотальних			1 майстер, 2 підмайстри, до 17 поденників
першого сорту по 4,50 крб. за пуд		1350	6075	
другого сорту по 4 крб.		2000	8000	
третього по 3,50 крб.		1300	4550	
Разом		4650	18 625	

Шкіряні підприємства Київської губернії в 1886 р. [45, арк. 34–36].

Міста, повіти	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Київ	6	80	184 290
Київський пов.	4	25	59 500
Бердичів	6	42	35 546
Бердичівськ. пов.	4	194	296 250
Васильків	5	23	37 775
Васильківськ. пов.	4	12	31 600
Липовецький пов.	1	4	3 785
Радомишль	4	36	37 000
Радомишльськ. пов.	12	31	36 747
Сквира	1	2	2 800
Сквирський пов.	1	4	3 870
Таращанський пов.	1	2	2 450
Умань	1	4	11 000
Черкаський пов.	1	44	89 674
Разом в губернії	51	503	832 287

**Шкіряні заводи
Волинської губернії в 1879 р. [32, арк. 85–88 зв.].**

Місто, повіт	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Житомир	1	4	6 000
Житомирський пов.	13	50	55 900
Новоград.-Волинськ.	6	46	31 005
Новоград.-Волинськ. пов.	20	595	41 778
Острог	10	38	19 590
Острозький пов.	5	13	1 900
Заславль	1	2	300
Заславльс. пов.	7	15	8485
Старокостянтин. пов.	10	44	17 330
Рівне	1	5	2 500
Рівнен. пов.	10	30	3 943
Дубно	2	13	27 084
Дубнівськ. пов.	22	22	2 377
Володимир	1	4	1 000
Володимир. пов.	8	19	3 440
Луцький пов.	40	68	6 754
Кременецьк. пов.	6	6	1 265
Ковель	2	10	500
Ковельськ. пов.	8	25	2 648
Овруч	3	6	1 670
Овруцький пов.	21	38	7 331
Разом в містах	27	128	89 649
Разом в повітах	170	925	153 151
Разом в губернії	197	1053	242 800

**Шкіряні підприємства
Волинської губернії в 1905 р. [53, арк. 93–96].**

Міста, повіти	Кількість	Кількість робітників	Сума виробництва, крб.
Житомир	2	56	58 000
Житомирський пов.	6	32	17 800
Новоград-Волинський	6	60	55 450
Новоградволинськ. пов.	18	70	32 100
Острог	7	31	11 900
Острозький пов.	3	9	3 300
Заславський пов.	15	69	37 600
Старокостянтинів. пов.	2	18	2 600
Луцький пов.	4	4	170
Кременецький пов.	1	2	2 500
Рівне	1	7	2 000
Рівненський пов.	11	38	44 100
Ковель	1	14	6 000
Дубно	1	22	21 500
Дебенський пов.	3	10	4 200
Володимир-Волинськ.	2	2	350
Овруч	1	2	1 200
Овруцький пов.	38	74	14 660
Разом в містах	19	192	156 050
Разом в повітах	103	328	159 380
Разом в губернії	122	520	315 430

**Табель про зарплату в майстерні Харківської фабрики
Південноросійського товариства конопляної і канатної промисловості
(січень 1907 р.) [133, арк. 2–11].**

К-ть робітників та їх спеціальність	Отримано зарплати, крб.	Поденні роботи, крб.	Понаднормові роботи, крб.
12 кочегарів	313,45	270,5	63,92
Підвіз вугілля і підтримка вогню	141,39	125,6	18,48
2 кочегари	40,75	42,34	11,48
2 чергові слюсарі	83,41	61,94	28,37
6 змащувачів парових машин	144,55	126,65	39,53
3 каменярі	88,75	79,85	19,89
8 змащувачів фабричних приводів	161,9	132,85	45,48
2 інструментальники	57,38	47,65	9,16
1 модельник	38,94	37,80	1,24
1 жерстяник	34,4	34,49	
6 токарів	97,15	126,61	2,31
7 слюсарів	206,72	184,8	37,26
3 помічники слюсарів	60,69	43,26	17,62
3 мідники	114,18	100,12	18,54
3 ковалі	85,29	97,73	
3 молотобійники	39,01	56,06	8,55
7 електриків	171,03	157,79	33,46
3 машиністи			

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

АРХІВНІ МАТЕРІАЛИ

Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДІАК України)

Ф. 276. Южно-Западное районное охранное отделение, г. Киев

Оп. 1.

1. Спр. 352. Дело о льнотрепальной фабрике княгини Надежде Барятинской в м. Драбове Золотоношского уезда Полтавской губернии. 1911 р. 45 арк.

Ф. 301. Жандармское учреждение Подольской губернии

Оп. 1.

2. Спр. 2881. О наличии ткацких и суконных фабрик в Подольской губернии с указанием владельцев и количестве рабочих. Список фабрик и заводов в Подольской губернии. 1911 р. 68 арк.

3. Спр. 2882. О наличии ткацкой фабрики хлопчатобумажного полотна м. Хмельнику Литинского уезда Подольской губернии. Список фабрик и заводов в Подольской губернии. 1911 р. 173 арк.

Ф. 442. Канцелярия

Киевского, Волынского и Подольского генерал-губернатора

Оп. 43.

4. Спр. 479. Дело о новом проекте фабричного и ремесленного уставов. 10 мая 1863 – 31 декабря 1865 г. 18 арк.

Оп. 44.

5. Спр. 662. О количестве фабрик и заводов в Кременецком уезде за 1865 г. Из рапорта кременецкого уездного старосты киевском военном губернатору от 24 августа 1865 г. 121 арк.

Оп. 46.

6. Спр. 52. Дело о прошении владельцев фабрик и заводов об устройстве в Киеве Мануфактурного комитета, 1867 р. 25 арк.

7. Спр. 504. О количестве заводов и фабрик в Новоград-Волынском и Луцком уездах. Из статистических данных от 29 августа 1867 г. 106 арк.

Оп. 48.

8. Спр. 179. Дело о жалобе жителей г. Овруча на препятствия в развитии ремесел и мелкой торговли. 1869 р. 6 арк.

Оп. 49.

9. Спр. 7. Дело о разрешении пользования на заводах Киевской, Подольской и Волынской губернии паровыми двигателями без предварительного их испытания. 1882 р. 5 арк.

Оп. 51.

10. Спр. 377. Ведомость о количестве фабрик и заводов, их производство, количество работников. Из отчета волынского губернатора за 1870 г. 49 арк.

Оп. 52.

11. Спр. 435. О количестве фабрик и заводов в Волынской губернии на 1872 г. Из отчета волынского губернатора киевском военном губернатору от 1 сентября 1873 г. 28 арк.

12. Спр. 437. Сведения о количестве суконных фабрик в Подольской губернии за 1872 г. Список фабрик и заводов Подольской губернии, 1872 р. 62 арк.

Оп. 53.

13 Спр. 427. О количестве фабрик и заводов в Луцком уезде на 1864 г. Из отчета волынского губернатора киевском военном губернатору от 29 августа 1864 г. 57 арк.

Оп. 54.

14. Спр. 391. О состоянии промышленности, количество фабрик и заводов в Волынской губернии. Из отчета волынского губернатора за 1875 г. 55 арк.

Оп. 55.

15. Спр. 446. Дело о положении в Волынской губернии в 1875 г. 77 арк.

Оп. 105.

16. Спр. 163. Циркуляр хозяйственного Департамента от 15 сентября 1872 г. о построении в городах фабрик и заводов. 56 арк.

Оп. 175.

17. Спр. 78. Дело о положении в Киевской губернии в 1878–1880 гг. 128 арк.

Оп. 186.

18. Спр. 387. Дело об утверждении должностей губернских механиков в Подольской и Волынской губерниях с целью препятствования взрыва паровых двигателей. 23 октября 1896 – 1 июня 1877 г. 39 арк.

Оп. 457.

19. Спр. 359. О количестве суконных и полотняных фабрик в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, 1846 р. 58 арк.

Оп. 528.

20. Спр. 489. Сведения о количестве кожевенных заводов в Киевской, Подольской и Волынской губерниях, 1890 р. 109 арк.

Оп. 532.

30. Спр. 181. О ткацкой фабрике, ее производительности и числе рабочих на ней в г. Заславле. Из ведомости о фабриках и заводах Волынской губернии за 1879 г., 1879 р. 109 арк.

31. Спр. 202. О белошкурных фабриках в гг. Киева и Бердичева, их производительности и числе рабочих. Список фабрик и заводов Киевской губернии, 1878 р. 72 арк.

Оп. 533.

32. Спр. 158. Дело по представлению Волынского губернатора о состоянии губернии, 1879 г. 123 арк.

33. Спр. 183. Дело по представлению Подольского губернатора о состоянии губернии за 1879 г., 1880 г. 52 арк.

34. Спр. 205. По представлению Киевского губернатора отчета о состоянии губернии за 1879 г., 1879 г. 60 арк.

35. Спр. 242. О количестве кожевенных заводов, их производительности и числе рабочих в Черниговской губернии за 1879 г. (О количестве фабрик и заводов Черниговской губернии в 1879 г.), 1879 г. 56 арк.

Оп. 534.

36. Спр. 205. По представлению Киевского губернатора отчета о состоянии губернии за 1879 г., 1879 г. 60 арк.

37. Спр. 269. Дело об организации в Каменецкой тюрьме прядильни и ткацкой фабрики, 1881 г. 50 арк.

38. Спр. 281. О состоянии промышленности в Волынской губернии. Из отчета волынского губернатора за 1880 г. 12 арк.

39. Спр. 422. По представлению Киевского губернатора отчета о состоянии губернии за 1880 г. 86 арк.

Оп. 535.

40. Спр. 322. О состоянии промышленности в Волынской губернии. Из отчета волынского губернатора за 1881 г. 52 арк.

Оп. 537.

41. Спр. 150. О количестве канатных заводов, их производительности, числе рабочих в Тирасполе и Елисаветграде. Из отчета Херсонского губернатора за 1883 г., 1883 г. 63 арк.

42. Спр. 183. О количестве ткацких фабрик, их производительности и числе рабочих в г. Заславле. Список фабрик и заводов Волынской губернии, 1883 г. 83 арк.

43. Спр. 183. О состоянии заводской и фабричной промышленности в Волынской губернии. Из отчета губернатора за 1883–1885 гг. 46 арк.

Оп. 540.

44. Спр. 131. Дело о состоянии промышленности в Волынской губернии. Из отчета волынского губернатора за 1887 г. 7 арк.

45. Спр. 187. О количестве кожевенных заводов, их производительности, числе рабочих в Киевской губернии. Из отчета Киевского губернатора за 1886 г., 1886 г. 55 арк.

Оп. 623.

46. Спр. 100. Дело о состоянии промышленности в Волынской губернии. Из отчета волынского губернатора за 1892 г. 76 арк.

Оп. 626.

47. Спр. 20. Дело о состоянии промышленности в Волынской губернии. Из отчета волынского губернатора за 1899 г. 74 арк.

48. Спр. 277. По представлению Киевского губернатора отчета о состоянии губернии за 1895 г., 1879 р. 64 арк.

49. Спр. 403. Дело об учреждении Киевского общества прядильного и ткацкого производства, 1896 р. 78 арк.

Оп. 627.

50. Спр. 174. Об учреждении ярмарки в Киеве, 1897 р. 5 арк.

Оп. 629.

51. Спр. 204. Дело об учреждении в м. Стеблеве «Николаевского акционерного общества прядильного и ткацкого производства». Упоминается о пожаре в г. Стеблеве, во время которого сгорела суконно-ткацкая фабрика, 1899 р. 5 арк.

Оп. 634.

52. Спр. 724. Отчет о состоянии Киевской, Подольской и Волынской губерний, 1904 р. 20 арк.

Оп. 636.

53. Спр. 391. Обзор Волынской губернии за 1905 г., 1905 р. 111 арк.

Оп. 642.

54. Спр. 20. О количестве фабрик и заводов в Кременецком и Луцком уездах Волынской губернии. Из рапорта уездных старост. Май 1912 г. 64 арк.

Оп. 664.

55. Спр. 473. Сведения о количестве суконных фабрик, числе рабочих, оборотном капитале в Подольской губернии. Из ведомости о количестве фабрик, заводов, мельниц в Подольской губернии. О количестве фабрик, заводов, мельниц в Подольской губернии, 1911 р. 9 арк.

56. Спр. 473. Сведения о количестве шелковых фабрик, числе рабочих, оборотном капитале в Подольской губернии. Из ведомости о количестве фабрик, заводов, мельниц в Подольской губернии, 1911 р. 9 арк.

57. Спр. 473. Сведения о количестве кожевенных заводов, числе рабочих, оборотном капитале в Подольской губернии. Из ведомости о количестве фабрик, заводов, мельниц в Подольской губернии, 1911 р. 9 арк.

Оп. 844.

58. Спр. 447. Переписка с Киевским губернатором и киевским особым цензором, 1894 р. 19 арк.

**Ф. 574. Старший фабричный инспектор Киевской губернии
Министерства торговли и промышленности. 1894–1918.**

Оп. 1.

59. Спр. 1. Циркуляры Департамента торговли и мануфактур от 5.07.1896 г. и 21.04.1901 г. о порядке заключения договора о найме на ткацких фабриках, 1896 и 1901 гг. 276 арк.

60. Спр. 8. Уведомление в департамент торговли и мануфактур Министерства финансов о количестве фабрик и заводов Киевской губернии, количестве рабочих, средний месячный заработок та продолжительность рабочего дня, 1894–1896 гг., 119 арк.

61. Спр. 73. Списки промышленных предприятий за 1899–1914, 1915, 1916 гг. 401 арк.

62. Спр. 151. О техническом состоянии, составе, количестве рабочих и условиях труда на фабриках Киевской губернии. Из путевого журнала фабричного инспектора. 1899–1908 pp. 78 арк.

63. Спр. 208. Сведения о фабриках и заводах Киева и Киевской губернии за 1899 г., списки предприятий и данные о состоянии фабрично-заводской промышленности в Киевской губернии за 1900 г. 40 арк.

64. Спр. 351. Проект положения о надзоре за ремесленными заведениями, 1901 р. 160 арк.

65. Спр. 354. Сведения о количестве машин, применяемых на суконных фабриках Киевской губернии. 1901 р. 17 арк.

66. Спр. 354. Сведения о количестве машин, применяемых на предприятиях с обработки джута, изготовления шпагатов, канатов, коноплепрядильных Киевской губернии. 1901 р. 17 арк.

67. Спр. 354. Сведения о количестве машин, применяемых на кожевенных заводах Киевской губернии. 1901 р. 17 арк.

68. Спр. 1194. Сведения о Киевском кожевном заводе с указанием года основания, владельца, производительности, 1909 р. 18 арк.

69. Спр. 1288. Сведения о численности рабочих и их зарплатах на кожевных заводах Бердичева. Список фабрик и заводов Киевской губернии, 1910 р. 168 арк.

Ф. 575. Канцелярия Киевского окружного фабричного инспектора. 1885–1919.

Оп. 1.

70. Спр. 5. Описание суконных и кожевенных заводов в м. Полонном – техническое состояние, число рабочих, оплата труда, продолжительность рабочего дня. Список фабрик и заводов Волынской губернии, 1890 р. 120 арк.

71. Спр. 73. Алфавитный список промышленных заведений Волынской губернии, где насчитывается более 100 рабочих, 1900 р. 401 арк.

72. Спр. 73. О суконной фабрике в м. Славуте Заславского уезда Волынской губернии, 1900 р. 401 арк.

73. Спр. 74. Списки промышленных предприятий с указанием числа на них рабочих по губерниям Киевского фабричного округа за 1899, 1914–1916 гг., 1899–1916 pp. 423 арк.

74. Спр. 156. Список ремесленных предприятий Волынской губернии с числом рабочих и местом нахождения, 1902 р. 52 арк.

75. Спр. 183. Переписка с Министерством торговли и промышленности о деятельности фабричной инспекции по надзору за промышленными предприятиями, злоупотреблениях фабрикантов и заводчиков Киевского округа, 1900–1915 pp. 276 арк.

76. Спр. 263. Копии журналов заседаний Полтавского губернского по фабричным и горно-заводским делам присутствия. 1901–1907 pp. 594 арк.

77. Спр. 585. Сведения о количестве рабочих и производительности Одесской джутомешочной фабрики То-ва бумаго-джутовой мануфактуры. Список фабрик и заводов Херсонской губернии, 1910 г. 165 арк.

Ф. 707. Управление попечительства Киевского учебного округа

Оп. 159.

78. Спр. 61 д. Сведения о наличии ткацкой фабрики в Литинском уезде. Список фабрик и заводов Подольской губернии, 1908 г. 203 арк.

Оп. 227.

79. Спр. 126. Переписка с чиновником особых поручений при Министре земледелия и государственных имуществ о развитии шелководства в Киевской, Подольской, Волынской, Черниговской и Полтавской губерниях. 1902–1905 гг., 1902 г. 17 арк.

Оп. 229.

80. Спр. 150 в. О количестве суконных фабрик в м. Дунаевцах. Список фабрик и заводов Подольской губернии, 1912 г. 212 арк.

Ф. 1191. Канцелярия временного Харьковского генерал-губернатора

Оп. 1.

81. Спр. 63. Отчет Харьковского, Полтавского, Черниговского, Курского, Орловского и Воронежского губернаторов за 1878 г. 155 арк.

82. Спр. 356. О количестве кожевных заводов в Полтавской и Черниговской губерниях, их производительности и численности рабочих, 1880 г. 308 арк.

Оп. 5.

83. Спр. 83. О представлении заказа на изготовление сукна для армии фабрикам в посаде Клинцы Суражского уезда Черниговской губернии (Дело о принятии мер к недопущению сокращения производства сукна и уменьшения количества рабочих на суконных фабриках в посаде Клинцы Суражского уезда Черниговской губернии), 1880 г. 10 арк.

**Ф. 2090. Окружной фабричный инспектор
Харьковского фабричного округа**

Оп. 1.

84. Спр. 1. Обзор развития промышленности Харьковской губернии за 1875 г. 108 арк.

85. Спр. 21. О наличии в Харьковской губернии пенькоткацких фабрик, с указанием местонахождения фабрик, владельцев, рабочих и системы двигателей, 1901–1904 гг. 197 арк.

86. Спр. 21. О наличии в г. Сумы кожевенного завода, принадлежащего Ф. Гавриленко. Список фабрик и заводов Харьковской губернии, 1901 г. 215 арк.

87. Спр. 92. О наличии в Харьковской губернии канатных фабрик, с указанием местонахождения фабрик, владельцев, рабочих и системы двигателей, 1904 г. 136 арк.

88. Спр. 106. Списки промышленных предприятий Калужской, Орловской, Харьковской губерний и Кубанской области, 1900–1917 гг. 149 арк.

Державний архів Одеської області
Ф. 2. Канцелярия Одесского градоначальника

Оп. 3.

89. Спр. 808. О поставке Конрадо паровой машины для измола древесной коры при кожевенном заводе на Пересыпе, 1879 г. 10 арк.

90. Спр. 2680. Уведомления фабричного инспектора о нарушениях на фабриках и заводах и общая переписка по этим делам. 1895 р. 61 арк.

Ф. 3. Главный статистический комитет Новороссийского края

Оп. 1.

91. Спр. 64. О ходе зарубежной торговли и движение пароходства в Новороссийском крае. 1861 р. 77 арк.

92. Спр. 70. Сведения о предприятиях г. Одессы, 1859 г. 77 арк.

Ф. 16. Одесская городская управа

Оп. 75.

93. Спр. 299. О разрешении мащанину Давиду Голомбо на открытие фабрики для выделки искусственной шерсти, 1899 г. 45 арк.

Ф. 22. Общество сельского хозяйства Южной России

Оп. 1.

94. Спр. 53. О дальнейшем развитии в Новороссийском крае суконного и кожевенного производства, 1866 г. 10 арк.

Ф. 42. Канцелярия попечителя Одесского учебного округа

Оп. 35.

95. Спр. 2211. Переписка с фабричным инспектором Херсонской губернии. 1902 р. 37 арк.

96. Спр. 2212. О проекте производства рентабельных сортов кожи в кожевенном производстве, 1902 г. 37 арк.

Ф. 634. Прокурор Одесского окружного суда

Оп. 1.

97. Спр. 86а. Сведения о канатных заводах г. Одессы за 1879 г. 290 арк.

Ф. Р-1220. Одесский губсовнархоз

Оп. 1.

98. Спр. 621. Сведения о количестве предприятий и рабочих г. Одесса, 1910 г. 92 арк.

99. Спр. 655. Статистические сведения о продукции, выпускаемой промышленностью Одесской губернии, 1909 г. 46 арк.

100. Спр. 681. Статистические сведения о зарплате и количестве рабочих на предприятиях кожевенной промышленности, 1909 г. 8 арк.

Державний архів Харківської області
Ф. 3. Канцелярия Харьковского губернатора

Оп. 138.

101. Спр. 20. Сведения о бумажных, льняных и шерстяных фабриках Харьковской губернии, 1844 г. 34 арк.

102. Спр. 126. О фабриках и заводах Харьковской губернии в 1844 г. 389 арк.

Оп. 150.

103. Спр. 159. Сведения об отсутствии механических и льнопрядильных заводов в Харьковской губернии, 1847 г. 56 арк.

Оп. 154.

104. Спр. 170. Сведения об отсутствии шелковой промышленности в Харьковской губернии, 1848 г., 6 арк.

Оп. 161.

105. Спр. 60. Сведения о суконных фабриках князя Голицина в слободе Юнаковка Сумского уезда. Список фабрик и заводов Харьковской губернии, 1850–1855 гг. 37 арк.

Оп. 194.

106. Спр. 36. О суконных фабриках Харьковской губернии, 1858 г. 46 арк.

107. Спр. 95. О суконных фабриках Харьковской губернии, 1861 г. 57 арк.

Оп. 198.

108. Спр. 50. Сведения о суконной фабрике помещика К. Маркова Лебединского уезда. Список фабрик и заводов Харьковской губернии. 1859 г. 35 арк.

Оп. 202.

109. Спр. 159. Об установлении ежегодного сбора с хозяев фабрик и заводов для содержания губернских техников и приобретения инструментов, 1860 г. 76 арк.

Оп. 205.

110. Спр. 48. О ценах на шерстяные и суконные материалы по Харьковской губернии. 1861–1862 гг. 32 арк.

111. Спр. 125. Сведения о заводах и фабриках Харьковской губернии, 1861 г. 123 арк.

112. Спр. 206. О фабриках и заводах. 1861 г. 4 арк.

Оп. 221.

113. Спр. 64. О доставлении сведений о числе заводов и фабрик в Харьковской губернии, 1865 г. 39 арк.

114. Спр. 167. Уведомление в департамент торговли и мануфактур о харьковских ярмарках за 1864–1865 гг. 10 арк.

115. Спр. 174. Сведения о заводах и фабриках Харьковской губернии, 1864 г. 45 арк.

116. Спр. 201. Статистические ведомости о Харьковской губернии. 1865 г. 408 арк.

Оп. 233.

117. Спр. 58. Сведения о льняных и пеньковых тканях за 1868 г. 10 арк.

Оп. 253.

118. Спр. 202. Сведения о заводах и фабриках Харьковской губернии за 1873 г. 38 арк.

Оп. 261.

119. Спр. 70. Сведения о заводах и фабриках Харьковской губернии за 1874 г. 646 арк.

Оп. 275.

120. Спр. 70. Список промышленных предприятий Харьковской губернии за 1874 г. 13 арк.

Оп. 280.

121. Спр. 65. Сведения о заводах и фабриках Харьковской губернии, 1882 г. 79 арк.

Оп. 283.

122. Спр. 462. О состоянии Харьковской губернии за 1901 г. 2 арк.

Оп. 285.

123. Спр. 573. Сведения о кожевенных заводах Харьковской губернии, 1915 г. 84 арк.

Ф. 4. Харьковское губернское правления. Строительное отделение.

Оп. 45.

124. Спр. 230. Дело о прошении Харьковского 2-й гильдии купца Алексея Левченка о выдаче ему свидетельства и утверждении проекта на устройство канатной фабрики на принадлежащей ему земле, находящейся внутри выгона г. Харькова, за предместьем Журавлевка. 1876 р. 14 арк.

Ф. 531. Харьковская фабрика Южно-Русского товарищества пеньковой и канатной промышленности при станции Новая Бавария Южной железной дороги, 1898–1919 гг.

Оп. 1.

125. Спр. 1а. Книга для замечаний фабричной инспекции, 1899–1920 р. 42 арк.

126. Спр. 4. Штрафная книга пеньковой, канатной и джутовой мануфактуры фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1900 р. 152 арк.

127. Спр. 5. Книга поставщиков фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1904. 58 арк.

128. Спр. 6. Приходно-расходная книга фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1905 р. 74 арк.

129. Спр. 7. Приходно-расходная книга фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1905 р. 86 арк.

130. Спр. 8. Табель канатного отделения фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1906 р. 142 арк.

131. Спр. 10. Книга использования пеньки на фабрике Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1906 р. 25 арк.

132. Спр. 11. Книга поставщиков фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1906 р. 8 арк.

133. Спр. 12. Табель мастерской фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1907 р. 133 арк.

134. Спр. 13. Табель прядильного отделения фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1907 р. 82 арк.

135. Спр. 14. Табель канатного отделения фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1907 р. 40 арк.

136. Спр. 15. Книга покупателей фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1907 р. 57 арк.

137. Спр. 17. Штрафная книга фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1907 р. 102 арк.

138. Спр. 19. Списки требований на покупателей фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, переуступленным Таганрогскому отд. С-Петербургского Учетного и Ссудного Банка, 1908 р. 101 арк.

139. Спр. 20. Книга прихода товаров фабричной лавки фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1908 р. 42 арк.

140. Спр. 21. Штрафная книга джуто-прядильного отделения фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1908 р. 104 арк.

141. Спр. 22. Штрафная книга шпагатного отделения фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1908 р. 84 арк.

142. Спр. 24. Книга характеристик покупаемой пеньки фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1909 р. 57 арк.

143. Спр. 25. Книга поставщиков фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1909 р. 10 арк.

144. Спр. 26. Табель хозяйственного отделения фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1910 р. 114 арк.

145. Спр. 28. Книга сравнительных таблиц выработке по отделениям фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1910 р. 50 арк.

146. Спр. 39 а. Калькуляционные сведения канатного отделения фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1912 р. 64 арк.

147. Спр. 40. Табель пенькового склада фабрики Южно-Русского Товарищества пеньковой и канатной промышленности, 1913 р. 78 арк.

Державний архів Хмельницької області

Ф. 227. Подольское губернское правление. 1796–1919 рр.

Оп. 3.

148. Спр. 6111. О суконной фабрике Иосе Закаве в м-ке Дунаевцы Ушицкого уезда, 1902 г. 14 арк.

149. Спр. 6112. О суконной фабрике Гуго Клюке в м-ке Дунаевцы Ушицкого уезда, 1902 г. 12 арк.

Ф. 228. Канцелярия Подольского генерал-губернатора

Оп.1.

150. Спр. 1210. Сведения о фабриках и заводах по уездах Киевской губернии, 1902 р. 87 арк.
151. Спр. 4861. Отчет Подольского генерал-губернатора за 1869 г. 12 арк.
152. Спр. 4948. Статистические данные о Подольской губернии на 1869 г. 22 арк.
153. Спр. 5594. О проезде высочайших особ чрез Подольскую губернию, 1877 р. 155 арк.
154. Спр. 8278. Переписка с Киевским, Подольским и Волынским генерал-губернатором, 1913 р. 232 арк.

ОПУБЛИКОВАНИ ДЖЕРЕЛА

155. Адрес-календарь Подольской губернии: [Составлен по сведениям, собранным к 15 сентября 1904 г.] / Издание Подольского губернского статистического комитета; составил А.П. Крылов. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1904. 357 с.
156. Адрес-календарь Подольской губернии: [Составлен по сведениям, собранным к 1 июля и исправленным к 15 декабря 1908 г.] / Издание Подольского губернского статистического комитета; составил Г.С. Станкевич. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1909. 413 с.
157. Адресная и Справочная книга «Весь Киев» на 1907 г. Издания С.М. Богуславского. Киев: Типография 1-й Киевской артели Печатного дела, 1907. 87 с. рекламы. XVIII с., XXXVI с., 573 стлб.
158. Аксаков И. Исследования о торговле на украинских ярмарках. С-Петербург, 1858. 383 с.
159. Андреев П. Иллюстрированный путеводитель по юго-западной железной дороге. Киев: ЮЗЖД, 1897. 560 с.
160. Багалея Д.И. История города Харькова за 250 лет его существования. 1655–1905 / Д.И.Багалея, Д.П.Миллер. Репринт. изд. Т. 2. Харьков, 1993. 974 с.
161. Барышников М.Н. Деловой мир России: [Историко-биографический справочник]. С-Петербург: Искусство, 1998. 448 с.
162. Безобразов В.П. Народное хозяйство России. С.-Петербург: Б.и., 1885. 486.
163. Берлин П.А. Русская буржуазия в старое и новое время. Москва: Б.и., 1922. 308 с.
164. Братчиков А. Б. Материалы для наследования Волынской губернии в статистическом, этнографическом и других отношениях. Житомир: Тип. Губернского правления, 1868. Вып. 2. 129 с.
165. Варзар В.Е. Список фабрик и заводов Российской империи. С.-Петербург, 1912. 314с.
166. Ведомость о мануфактурах в России за 1812 год. С. Петербург: Б.и., 1812. 174 с.

167. Весь Юго-Западный край. Справочная книга торгово промышленных и фабрично-заводских предприятий, административных учреждений крупного землевладения в губерниях Киевской, Волынской и Подольской. Киев: Б.и., 1907. 645 с.

168. Витте С.Ю. Конспект лекций о народном и государственном хозяйстве Санкт-Петербург: Типография Акционерного Общества Брокгауз-Ефрон, 1912. 580 с.

169. Витте С.Ю. По поводу национализма: Национальная экономия и Фридрих Лист. 2-е изд. Санкт-Петербург: Тип. А.О Брокгауз-Ефрон, 1912. 75 с.

170. Витте С.Ю. Справка о том, как был заключен внешний заем 1906 г., спасший финансовое положение России. Санкт-Петербург: Министерство финансов, 1913. 69 с.

171. Всероссийская промышленная и художественная выставка 1896 г. в Нижнем Новгороде. Успехи русской промышленности по обзорам экспертных комиссий. Санкт-Петербург: Тип. В. Демакова, 1897. 245 с.

172. Вся Россия. Русская книга промышленности, торговли, сельского хозяйства и администрации. Адрес-календарь Российской империи. Т. 2. Санкт-Петербург, 1897. 3399 с.

173. Гнедич А., Аксенов С. Обзор фабрично-заводской промышленности Харьковской губернии. Вып. I. Харьков: Тип. «Адольф Дарре», 1899. 198 с.

173. Гульдман В.К. Отчёт Подольского губернского статистического комитета за 1886 год. Каменец-Подольский, 1888. 165 с.

174. Гульдман В.К. Отчёт Подольского губернского статистического комитета за 1887 год. Каменец-Подольский, 1889. 148 с.

175. Гульдман В.К. Подольская губерния. Опыт географическо-статистического описания. Каменец-Подольский, 1889. 414 с.

176. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. Каменец-Подольский, 1895. 452 с.

177. Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь. Каменец-Подольский, 1900. 349 с.

178. Гульдман В.К. Справочная книжка Подольской губернии на 1888 год. Каменец-Подольский, 1888. 654 с.

179. Гульдман В.К. Статистическая записка об экономическом состоянии западной части Подольской губернии (уездов Каменецкого, Проскуровского и Ушицкого). Каменец-Подольский, 1890. 17 с.

180. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. Труды Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский: Тип. губерн. правления, 1865. 69 с.

181. Демьяненко А. Статистические сведения о Подольской губернии за 1865 и 1866 годы. Труды Подольского губернского статистического комитета. Каменец-Подольский: Тип. губерн. правления, 1869. 50 с.

182. Динамика российской и советской промышленности (1887–1926 гг.). Т. 1. Свод статистических данных по фабрично-заводской промышленности с

1887 по 1926 г. Ч. 1. Промышленность 1900 г. / Под. ред. В.Е Варзара и Л.Б. Кафенгауза. Москва–Ленинград, 1929. 328 с.

183. Доклад совета съездов о современном положении промышленности и торговли и видах на будущее в связи с предпринимательской деятельностью казны. Восьмой очередной съезд представителей промышленности и торговли. С.-Петербург, 1914. 132 с.

184. Доклад совета съездов о мерах к развитию производительных сил России. Девятый очередной съезд представителей промышленности и торговли. Петергоф, 1915. 97 с.

185. Доклад совета съездов представителей промышленности и торговли. Восьмой съезд. С.-Петербург, 1914. 112 с.

186. Экономическое состояние городских поселений Европейской России в 1861–62 гг. С.-Петербург, 1863. Ч. 1. VIII. Волынская губерния. 35 с.

187. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии. Киев, 1887. Ч. 1. 365 с.

188. Записки Черниговского губернского статистического. Чернигов, 1868. Кн. 2. Вып. 1–2. 150 с.

189. Защук А. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами генерального штаба. Бессарабская область. Санкт-Петербург, 1862. 414 с.

190. Иоксимович Ч.М. Мануфактурная промышленность в прошлом и настоящем. Москва, 1915. 660 с.

191. Ирнин А.М. Черниговщина. История, естественное и экономическое описание. Чернигов: Б.и., 1919. 204 с.

192. Историко-статистический обзор промышленности России / Под ред. Д.А. Тимирязева. (Всерос. пром.-худож. выставка 1882 г. в Москве). 2 т. Т. II. С.-Петербург, 1883, т. II, вып. 1. 837 с.

193. Исторический обзор деятельности Комитета министров: К столетию Комитета министров (1802–1902): В 7 т. / Сост. С.М. Середонин и др. Т. 1–5. Санкт-Петербург: Канцелярия Ком. министров, 1902.

194. Исторический очерк обложения торговли и промыслов в России, с приложением материалов по торгово-промышленной статистике. С.-Петербург: Министерство Финансов, 1893. 462 с.

195. История торговли и промышленности в России: в 3 тт. Т 1. Вып. 6. Обзор русской внешней торговли в XIX и начале XX века / под. ред. П.Х. Спасского. Санкт-Петербург, 1912. 44 с.

196. История торговли и промышленности в России в 3 тт. Т. 3: Мануфактурная промышленность / под ред. П.Х. Спасского. Санкт-Петербург, 1914. 186 с.

197. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Трактаты с Австрией. 1772–1878. Т. 2–4. Санкт-Петербург, 1875

198. Мартенс Ф. Собрание трактатов и конвенций, заключенных Россией с иностранными державами. Трактаты с Австрией. 1772–1878. Т. 4. Ч. 2. Санкт-Петербург, 1875. 348 с.
199. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Екатеринославская губерния / под. ред. В. Павловича. Санкт-Петербург, 1862. 396 с.
200. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Черниговская губерния / под. ред. М. Домонтовича. Санкт-Петербург, 1865. 796 с.
201. Материалы для географии и статистики России, собранные офицерами Генерального штаба. Херсонская губерния. Часть вторая / под. ред. А. Шмидта. Санкт-Петербург, 1863. 1022 с.
202. Материалы для истории Волыни / соч. В. Пероговский. Житомир: Волынская губернская типография, 1879. 496 с.
203. Материалы для истории Подольской губернии (1792–1796 гг.) / И.И. Ролле, Н.И. Яворовский. Каменец-Подольский: Б.и., 1885. 495 с.
204. Материалы к пересмотру общетамозженного тарифа. Одесса, 1867. 100 с.
205. Обзор внешней торговли России европейской и азиатской границам за 1874 и 1875 гг. Санкт-Петербург, 1902 г. 348 с.
206. Обзор внешней торговли России по европейской и азиатской границам за 1913 г. Ч. 1. Санкт-Петербург: Тип. М.П. Фролова, 1914. 217 с.
207. Обзор внешней торговли России европейской и азиатской границам за 1914 год. Петергоф, 1915. 327 с.
208. Обзор Волынской губернии за 1912 год. Житомир, 1913. 104 с.
209. Обзор Волынской губернии за 1913 год. Житомир, 1914. 86 с.
210. Обзор Киевской губернии за 1898 год. Киев, 1899. 134 с.
211. Обзор Киевской губернии за 1905 год. Киев, 1906. 130 с.
212. Обзор Киевской губернии за 1907 год. Киев, 1908. 166 с.
213. Обзор Одесского градоначальства за 1880 год. Одесса, 1881. 24 с.
214. Обзор Одесского градоначальства за 1898 год. Одесса, 1899. 34 с.
215. Обзор Одесского градоначальства за 1910 год. Одесса, 1911. 50 с.
216. Обзор Подольской губернии за 1886 год. Каменец-Подольский, 1886. 137 с.
217. Обзор Подольской губернии за 1887 год. Каменец-Подольский, 1887. 142 с.
218. Обзор Подольской губернии за 1890 год. Каменец-Подольский, 1890. 144 с.
219. Обзор Подольской губернии за 1895 год. Каменец-Подольский, 1895. 208 с.
220. Обзор Подольской губернии за 1899 год. Каменец-Подольский, 1899. 252 с.

221. Обзор Подольской губернии за 1910 год. Каменец-Подольский, 1910. 215 с.
222. Обзор Подольской губернии за 1903 год. Каменец-Подольский, 1903. 195 с.
223. Обзор производительности и торговли Харьковской губернии за 1884 г. *Харьковский календарь на 1886 г.* Отд. IX. Харьков: Тип. Губ. Правления, 1885. С. 1–177.
224. Опацкий А.Н. Фабрично-заводская промышленность Харьковской губернии и положение рабочих. Харьков, 1912. 141 с.
225. Описание Черниговской губернии / под ред. А.А. Русова. Т. 2. Чернигов, 1899. 377 с.
226. Памятная книжка Волынской губернии на 1898 г. Житомир, 1898. 518 с.
227. Памятная книжка Подольской губернии на 1885 г.: Адрес-календарь и статистическо-справочные сведения / Печатано по постановлению Подольского губернского статистического комитета; сост. М.Г. Душенькевич. Каменец-Подольск: Тип. губ. правл., 1885. 115 с.
228. Памятная книжка Подольской губернии на 1911 год / изд. Подольского губернского статистического комитета; составил В.В. Филимонов. Каменец-Подольск: Тип. Подол. губ. правл., 1911. 296 с.
229. Памятная книжка Харьковской губернии на 1864 г. / под. ред. Я. Голяховского. Харьков, 1864. 338 с.
230. Памятная книжка Черниговской губернии / изд. Чернигов. губ. стат. ком. Чернигов: Печ. в тип. Губ. и Ильин. монастыря, 1862. 563 с.
231. Подольский адрес-календарь / изд. Подольского губернского статистического комитета; Составил В.К. Гульдман. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1895. 452 с.
232. Подольский адрес-календарь / изд. Подольского губернского статистического комитета; составил В.К. Гульдман. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. правл., 1900. 349 с.
233. Предпринимательство и предприниматели в России от истоков до начала XX века. Москва: РОСПЭН, 1997. 343 с.
234. Список фабрик и заводов России 1910 г. По официальным данным фабричного, податного и горного надзора. Москва: Л. и Э. Метцель и ко, 1910. 1034 с.
235. Справочная книжка Подольской губернии / Сост. и издал зав. делами ГСК В.К. Гульдман. Каменец-Подольский: Тип. губ. правл., 1888. 654 с.
236. Статистико-экономические очерки областей, губерний и городов России / под ред. Л.Н. Яснопольского. Киев, 1913. 483 с.
237. Статистические сведения о фабриках и заводах по производствам, необложенным акцизом, за 1900 год / под ред. В. Е. Варзара. Санкт-Петербург: тип. Киришбаума, 1903. 629 с.

238. Статистические таблицы по обрабатывающей фабрично-заводской, добывающей горной и горнозаводской промышленности России. 1892–1900 гг. Санкт-Петербург: тип. В.Ф. Киршбаума, 1901. 14 с.
239. Статистический временник Российской Империи. Серия 2. Выпуск 3. Материалы для изучения кустарной промышленности и ручного труда в России. С.-Петербург, 1872. 378 с.
240. Статистический временник Российской Империи. Серия 2. Выпуск 6. Материалы для статистики заводско-фабричной промышленности в Европейской России за 1868 год. С.-Петербург, 1872. 547 с.
241. Статистический ежегодник на 1913 год (Совета съездов представителей промышленности и торговли). Санкт-Петербург, 1913. 747 с.
242. Статистический справочник по Югу России / Статистическое Бюро Полтавского Губернского Земства. Полтава, 1910. 76 с.
243. Статистическое обозрение Одессы за 1890 год. Одесса, 1892. 201 с.
244. Торговля и промышленность Европейской России по регионам. Общая часть и приложения. С.-Петербург: Тип. В. Киршбаума, 1904. 65 с.
245. Торговля и промышленность Европейской России по районам Общая часть и приложение. С.-Петербург, 1909. 511 с.
246. Указатель действующих в империи акционерных предприятий и торговых домов / под ред. В.А. Дмитриева-Мамонова. В 2 т. Т. 1. Санкт-Петербург: Изд. Э. Верн, 1905. 1808 с.
247. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским / под. ред. П.А. Орлова. Санкт-Петербург, 1881. 753 с.
248. Указатель фабрик и заводов Европейской России с Царством Польским и Великим княжеством Финляндским / под. ред. П.А. Орлова. Изд. 2. Санкт-Петербург, 1887. 823 с.
249. Указатель фабрик и заводов Европейской России Материалы для фабрично-заводской статистики / Сост П.А Орлов, С.Г. Будагов. 3-е изд испр. и доп. С.-Петербург, 1894. 826 с.
250. Суконные фабрики в м. Дунаевцах. *Сборник сведений о Подольской губернии. Каменец-Подольский: Тип. Подол. губ. Правления.* 1884. Вып. 3. С. 32–34.
251. Фабрики и заводы всей России. Сведения о 31523 фабриках и заводах. Киев: изд-во т-ва Л.М. Фиш, 1913. 1687 с.
252. Харьковская губернская земская управа. Текущая статистика. Статистический справочник по Харьковской губернии. Харьков: Тип. А.А. Либина, 1911. 105 с.
253. Харьковская губернская земская управа. Текущая статистика. Статистический справочник по Харьковской губернии. 2-е изд. Харьков: Тов-во «Печатня С.П. Яковлева», 1914. 179 с.

254. Харьковская губернская земская управа. Текущая статистика. Сельское хозяйство, фабричная промышленность и занятия населения Харьковской губернии. Харьков: Тип. А.А. Либина, 1918. 154 с.

255. Хозяйственно-статистический обзор Херсонской губернии за 1889 г. Херсон: Изд-во Херсон. Губерн. Земской управы, 1899. 161 с.

ЗАКОНОДАВЧИ МАТЕРІАЛИ

256. Об общем тарифе по европейской торговле для таможен Российской империи и Царства Польского. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. Т. 25. Отд. 2. № 24533 от 13 октября 1850 г. С.-Петербург, 1851. С. 14. (страниц в томе 942)

257. О новом общем тарифе по европейской торговле для таможен Российской империи и Царства Польского. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. Т. 32. Отд. 1 (1857). №31881 от 28 мая 1857 г. С.-Петербург, 1858. С. 411. (1072 с.)

258. Об уплате таможенных пошлин золотом валютой. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е (1876). Т. 51. Отд. 2. № 56573 от 12 ноября 1876 г. С.-Петербург, 1878. С. 435–436. (616 с.)

259. Об утверждении Общего Таможенного Тарифа по Европейской торговле. *ПСЗРИ*. Собр. 3-е. Т. 23. Отд. 1 (1903). № 22389 от 13 января 1903 г. С.-Петербург, 1905. С. 18. (1318 с.)

260. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. *Полное собрание законов Российской империи* (далі – *ПСЗРИ*). Собр. II. Т. XXXVIII. № 39118 от 1 января 1863 г. С.-Петербург, 1866. С. 3–15. (страниц в томе 942)

261. Высочайше утвержденное Положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. *ПСЗРИ*. Собр. II. Т. XL. Отд. 1. № 41779 от 9 февраля 1865 г. С.-Петербург, 1867. С. 157–175. (страниц в томе 989)

262. Об учреждении министерств. Манифест 8 сентября 1802 г. *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Т. XXVII (1802). № 20406. С.-Петербург, 1830. С. 243–248. (страниц в томе 1214 с.)

263. Об уменьшении пошлин с сырых кож и поташа. *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Т. 40 (1825). № 30326. С.-Петербург, 1830. С. 207–208. (страниц в томе 629)

264. Об учреждении ярмарок торгующих шерстью. *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Т. 40 (1825). №30331 от 29 апреля 1825 г. С.-Петербург, 1830. С. 211–213.

265. О взимании пошлин с вывозимых сырых кож и поташа. *ПСЗРИ*. Собр. 1-е. Т. 40. №30448 от 12 августа 1825 г. С.-Петербург, 1830. С. 420–421.

266. О взимании с шерсти пошлины по приложенному расписанию. *ПСЗРИ* Собр 2-е. Т. 2. № 1575 от 30 ноября 1827 г. С.-Петербург, 1830. С. 1016–1017. (страниц в томе 1561)

267. Об уменьшении пошлины с отпускаемых за границу соленых сырых кож *ПСЗРИ* Собр. 2-е. Т. 8. Отд. 1 (1833). № 6082 от 29 марта 1833 г. С.-Петербург, 1834. С. 192. (страниц в томе 804)

268. О дозволении Русскому обществу Пароходства и Торговли учредить буксирное пароходство по р. Днестру. *ПСЗРИ* Собр. 2-е. Т. 33. Отд. I (1858). №33316 от 17 июня 1858 г. С.-Петербург, 1860. С. 765. (страниц в томе 804)

269. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1861. Июля 4. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. С.-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1863. Т. XXXVI. Отд. II. № 37 204. С. 122–123.

270. Высочайше утвержденное Положение о государственном промысловом налоге. 1898. Июня 8. *ПСЗРИ*. Собр. III. С.-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, Т. XVIII. № 15601. С. 489–515.

271. Высочайше утвержденное положение о компаниях на акциях. Именной указ, данный Сенату. 1836. Декабря 6. *ПСЗРИ*. Собр. II. С.-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1837. Т. XI. Отд. II. № 9763. С. 257–266.

272. Высочайше утвержденное положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. Именной указ, данный Правительствующему Сенату 1 января 1863 года. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. Отд. I. С.-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1866. Т. XXXVIII. № 39 118. С. 3–15.

273. Высочайше утвержденное положение о пошлинах за право торговли и других промыслов. Именной указ, данный Правительствующему Сенату 1 января 1863 года. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. Отд. I. С.-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1867. Т. XL. № 41779. С. 157–175.

274. Высочайше утвержденное учреждение губернских правлений. Именной указ, данный Сенату. 1845. Января 2. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. С.-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1846. Т. XX. Отд. I. № 18580. С. 16–60.

275. О более равномерном обложении торговли и промышленности. Высочайше утвержденное мнение Государственного совета. 1884. Июня 5. *ПСЗРИ*. Собр. 3-е. С.-Петербург: тип. II Отделения собственной Е. И. В. канцелярии, 1887. Т. IV. № 2282. С. 339–341.

276. О дозволении содержателям суконных фабрик, мастерским и суконщикам, живущим в Царстве Польском, переселяться в России. Именной указ, данный Сенату. 1832. Марта 11. *ПСЗРИ*. Собр. 2-е. С.-Петербург: Тип. II Отделения собственной Его императорского величества канцелярии, 1833. Т. VII. № 5224. С. 136–137.

277. О правилах поставки сукон и каразеи для армии и флота. *Полный сборник узаконений и распоряжений правительства, касающихся фабричной и заводской промышленности* / Сост. И.А. Шедзиковским. 2-е полн. собр. зак. Т. XXXVIII (1863 р.). № 39698. Санкт-Петербург, 1875. С. 132. (808 с.)

278. Свод постановлений о промышленных и фабричных заведениях. *Свод законов Российской империи: Кредитный, торговый, о промышленности фабричной и заводской, устав ремесленный*. Санкт-Петербург, 1857. Стст. 2, 15. Т. 11. Ч. 1. С. 3, 8.

279. Счетный устав Министерства финансов. *Свод законов Российской империи*. Санкт-Петербург, 1910. Ст. 478. Т.VIII. Кн. 3. Ч. 2. С. 91–106.

280. Устав акционерного общества Глушковской суконной фабрики «Преемники Н.С. Терещенко». *Собрание узаконений и распоряжений правительства*. Отд. II. 1-е полугодие. Санкт-Петербург, 1907. С. 209–210.

281. Устав товарищества механической шерстомойки Якова Трофименко в Харькове. Харьков. Тип.: Дарре, 1899. 30 с.

ДИСЕРТАЦІЇ, АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ

282. Білецький П.М. Іноземне підприємництво в Подільській губернії (1861–1917 рр.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2016. 336 с.

283. Бубин И.В. Легкая промышленность Украины в условиях НЭПа (1921–1925 гг.): дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.02. Київ., 1994. 176 с.

284. Венгерська В.О. Розвиток кредитно-банківської системи на Правобережній Україні у другій половині XIX ст.: автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 1998. 18 с.

285. Гриценко И.А. Северная Буковина, Россия и Надднепрянская Украина в XIX – начале XX ст.: экономические и общественно-политические связи: дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02. Черновцы, 1980. 467 с.

286. Дейнеко С.М. Внутрішні складські митниці на Півдні Російської імперії наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Харків, 2011. 238 с.

287. Єсюнін С.М. Міста Подільської губернії в другій половині XIX – на початку XX ст.: соціальна інфраструктура, адміністративний та економічний аспекти: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Кам'янець-Подільський, 2011. 230 с.

288. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля українських губерній Російської імперії в контексті інтересів аграрно-промислового капіталу (90-ті рр. XIX–1914 р.): дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2016. 519 с.

289. Задорожнюк А.Б. Ремісничче та фабрично-заводське виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст.: історичний аспект: дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2007. 240 с.

290. Заєць О.В. Еволюція підприємництва Лівобережної України 1861–1905 рр.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Київ, 2011. 242 с.

291. Землянський М.О. История льняной промышленности России: автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.01. Москва, 2013. 30 с.

292. Кругликов А.Л. Текстильная промышленность России, организованный капитал и профессиональные организации рабочего класса, конец XIX – начало XX вв.: автореф. дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02. Москва, 2003. 41 с.

293. Мартинчук С.В. Промисловий розвиток Волинської губернії наприкінці XVIII – на початку XX ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Луцьк, 2016. 240 с.

294. Маслов М.П. Развитие селянського промислового підприємництва у Харківській губернії (1861–1914 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Харків, 1998. 230 с.

295. Павлюк В.В. Вплив шляхетських родів Волині на соціально-економічний та культурний розвиток краю XIX ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01. Запоріжжя, 2000. 18 с.

296. Савинова М.А. История шерстяной промышленности России: автореф. дисс. ... канд. экон. наук: 08.00.01. Москва, 2012. 26 с.

297. Смоленская О.А. Фабричная инспекция и ее деятельность по охране труда детей и женщин в 1882–1905 гг. (на материалах Курской и Воронежской губерний): автореф. дис. ... канд. ист. наук: 07.00.02. Курск, 2007. 42 с.

298. Супрун Н.А. Генеза акціонерного підприємництва в роботах українських економістів другої половини XIX – початку XX століття: автореф. дис. .. канд. экон. наук: 08.01.04 . Київ, 2003. 19 с.

299. Федосова І.В. Розвиток вищої інженерно-технічної освіти в Україні (кінець XIX – 30-ті рр. XX ст.): дис. ... канд. педагогіч. наук: 13.00.01. Умань, 2014. 242 с.

300. Федотова Н.А. Эволюция текстильного производства Курской губернии в 1861–1928 гг.: дисс....канд. истор. наук: 07.00.02. Курск, 2015. 260 с.

301. Ховрич С.М. Становлення та розвиток вищої технічної освіти Наддніпрянської України (остання чверть XIX – перше десятиріччя XX ст.): автореф. дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Київ, 2004. 20 с.

302. Чорний Д.М. Міста Лівобережної України наприкінці XIX – на початку XX ст.: дис. ... докт. істор. наук: 07.00.01. Харків, 2008. 511 с.

303. Чумак М.М. Купецтво як фактор розвитку промисловості Лівобережної України (60-ті роки XIX – 1914 р.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Луганськ, 2009. 220 с.

304. Шевченко А.М. Зовнішня торгівля портів на Півдні України (друга половина XIX – початок XX ст.): дис. ... канд. істор. наук: 07.00.01. Ізмаїл, 2008. 206 с.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ

305. Архангельская И.Д. Из истории ярмарок в России. *Вопросы истории*. 2001. №11–12. С. 136–139.

306. Афанасьєва З. До історії Київського політехнічного інституту імператора Олександра II. *Пам'ять століть*. 2007. № 4–5. С. 123–131.

307. Беликов Ю.А. Организация и деятельность харьковской общей (купеческой) биржи (60-е годы XIX в. – 1917 г.). *Вісник Харківського національного університету*. 2002. № 256. Історія. Вип. 34. С. 242–252.

308. Білецький М.П. Іноземне підприємництво в Подільській губернії (середина XIX – початок XX ст.): джерелознавчий аспект. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Історичні науки*. Т. 22. 2012. С. 154–166.

309. Білецький П. Піддані Габсбурзької імперії в економічному житті Подільської губернії (середина XIX – початок XX ст.). *Проблеми країн Центральної та Східної Європи: збірник наукових праць*. 2011. Вип. 2. С. 124–133.
310. Білошицька Н.П. Київський фабрично-заводський округ у світлі історичних джерел (кінець XIX – початок XX ст.). *Часопис української історії*. 2015. Т. 31. С. 58–64.
311. Бобков К.И. Из истории концентрации производства и монополизации текстильной промышленности России. *Социалистические преобразования в СССР их экономические предпосылки. Научные труды Московского государственного экономического ин-та*. 1959. Вып. 16. С. 38–51.
312. Бовыкин В.И. Экономическая политика царского правительства и индустриальное развитие России. 1861–1900 гг. *Экономическая история: Ежегодник*. 2002. М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН). 2003. С. 9–32.
313. Брандт Б.Ф. Иностранные капиталы. *Россия в конце XIX века*. / под ред. В.И. Ковалевского. С.-Петербург: Тип. Брокгауз-Ефрон, 1900. С. 617–621.
314. Букшпан П.Я. Г.С. Исаев. Роль текстильной промышленности в генезисе и развитии капитализма в России. 1760–1860. *Вопросы истории*. 1970. № 10. С. 172–174.
315. Бунге Н. Промышленность и ее ограничения во внешней торговле. *Отечественные записки*. 1857. №2. С. 709–734.
316. Важность линии Москва–Київ–Одесса. *Собрание передовых статей «Московских ведомостей»*. 1864 год. М.: Изд. С.Н. Катковой, 1897. С. 688–690.
317. Власюк І. Торгівля і транспорт на Правобережній Україні в період Столипінської аграрної реформи. *Київська старовина*. 1999. № 5. С. 164–170.
318. Водотика Т.С. Фабрична інспекція в документах ЦДІАК України як джерело до вивчення історії підприємництва в другій половині XIX – на початку XX ст. *Архіви України*. 2014. №4–5. С. 167–175.
319. Волобуєв М. До проблеми української економіки. *Більшовик України*. 1928. №2. С. 46–72.
320. Геринович В. До історії текстильної промисловості Дунаєвець. *Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти*. Т. 2. Кам'янець на Поділлі: Друкарня ім. Леніна, 1927. С. 130–152.
321. Геринович В. Кам'янецьчина. Ч. 2: Населення і його економічна діяльність. *Записки Кам'янець-Подільського інституту народної освіти* / За ред. В. Гериновича та ін. Кам'янець на Поділлі, 1927. Т. 2. С. 134–137.
322. Гиндин И.Ф. Русская буржуазия в период капитализма, ее развитие и особенности. *История СССР*. 1959. № 2. С. 95–117.
323. Горбоватий М.Д. Основні напрями промислової політики в Росії (початок XX ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць*. 2000. Вип. 31–32. С. 121–128.

324. Гордуновський О.М. Розвиток промислового виробництва у поміщицьких господарствах Правобережної України: перша половина ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 2000. № 1. С. 61–71.
325. Горфейн Г.М. Основные источники по истории высших и центральных учреждений ХІХ - начала ХХ в. *Некоторые вопросы изучения исторических документов ХІХ – начала ХХ в.* Сб. статей. Ленинград, 1967. С. 73–110.
326. Грукач В. Матеріали місцевих адміністративних установ Правобережної України ХІХ – поч. ХХ ст. як історично-правове джерело. *Держава і право. Збірник наукових статей*. 2014. Вип. 28. С. 75–81.
327. Гуржій І.О. Місце України в зовнішній торгівлі Росії (60–90-і рр. ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 1962. №2. С. 35–47.
328. Гуржій І.О. Розвиток транспорту на Україні та посилення його ролі у всеросійських економічних зв'язках (60–90-і рр. ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 1965. №10. С. 15–23.
329. Гуржій І.О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60–90-і рр. ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 1963. №5. С. 48–57.
330. Дейнеко С.Н. Роль харьковской таможи в развитии экономики Донецко-Криворожского экономического района Российской империи во второй половине ХІХ в. *Торговля, купечество и таможенное дело в России в ХІХ – ХІХ вв.: сб. материалов Второй междунар. науч. конф.* / сост. А.И. Раздорский. Курск, 2009. С. 306–308.
331. Денисенко Л.О., Лаута С.П. Легка промисловість України за роки радянської влади. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1977. Вип. 11. С. 9–15.
332. Дерев'янкін Т.І., Сайкевич О.Д. З історії державного регулювання ринкової економіки Російської імперії. *Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць*. 2000. Вип. 31–32. С. 54–67.
333. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот в Україні в контексті формування ринку. *Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць*. 1998. Вип. 30. С. 43–57.
334. Довжук І.В. Аграрний сектор Наддніпрянської України в середині ХІХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 20017. Вип. 26. С. 68–80.
335. Довжук І.В. До питання про діяльність французький промисловців на півдні України наприкінці ХІХ ст. *Історична наука: спадщина і сучасність: матеріали ІІ регіон. наук. конф.* Алчевськ, 29–30 листопада 2001 р. С. 364.
336. Донік О.М. Купецьке промислове підприємництво в Україні в (ХІХ – початок ХХ ст.). *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2006. Вип. 11. С. 97–106.

337. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861–1900). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2006. Вип. 12. С. 103–118.
338. Донік О.М. Промислове підприємництво дворянства України в XIX ст.: урядова політика, особливості розвитку, галузеві напрями. *Український історичний журнал.* 2007. №5. С. 18–41.
339. Дорошенко В.О. Довгострокові кредити в Російській імперії в кінці XIX – на початку XX ст. *Український селянин.* 2003. Вип. 6. С. 78–79.
340. Дребот В. Вклад німців у розвиток суконної промисловості Правобережної України в XIX – на початку XX ст. *Матеріали VII Волинської Всеукраїнської історико-краєзнавчої конференції (до 95-річчя заснування Житомирського державного ун-ту ім. І. Франка).* Збірник наукових праць. Житомир: Полісся, 2014. С. 15–18.
341. Дубянский А.Н. Е.Ф. Канкрин – реформатор российской финансовой системы. *Гуманитарные науки.* 1999. № 1. С. 106–112.
342. Єрмаков В.В. Промислово-географічні процеси у період формування індустріального суспільства. *Географія та туризм: Наук. Зб.* / Ред.кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. Київ: Альтерпрес, 2013. Вип. 25. С. 263–273.
343. Завальнюк К.В. Торгівля промисловими товарами між Україною та Білорусією у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал.* 1998. №4. С. 43–56.
344. Задорожнюк А.Б. Стан фабрично-заводської промисловості в містах і містечках Поділля у XIX – на початку XX ст. *Вісник Кам'янець-Поділ. нац. ун-ту ім. І. Огієнка. Іст. науки.* 2008. Вип. 1. С. 220–230.
345. Значение железных дорог для государства (линия Москва–Київ–Одесса). *Собрание передовых статей «Московских ведомостей». 1864 год.* Москва: Изд. С.Н. Катковой, 1897. С. 559–562.
346. Клименко Т.А. Економічний розвиток Черкащини в XIX ст. *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* 2008. Вип. 14. С. 97–106.
347. Колібабчук Н.К. Нормативно-правове регулювання діяльності іноземних акціонерних товариств у Російській імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* / редкол.: С.В. Ківалов (голов. ред.), В.М. Дрьомін (заст. голов. ред.), Ю.П. Аленін [та ін.]; МОНмолодьспорт України, НУ «ОЮА». Одеса: Юрид. л-ра, 2012. Вип. 68. С. 124–129.
348. Кочаков Б.М. Государственный совет и его архивные материалы. *Ученые записки ЛГУ. Серия исторических наук.* 1941. Вип. 8. С. 75–104.
349. Кошолуп О.Ф. Розвиток системи професійної освіти на Поділлі наприкінці XIX – початку XX ст. *Вінницький державний педагогічний університет ім. М. Коцюбинського. Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія: зб. наук. пр.* Вінниця, 2009. Вип. 29. С. 219–225.
350. Кругляк Б.А. Джерела з історії розвитку внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-х рр. XIX ст. *Архіви України.* 1971. №5. С. 88–91.

351. Кругляк Б.А. Кооперативна торгівля на Україні в період імперіалізму. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1989. Вип. 23. С. 50–55.
352. Кругляк Б.А. Монополії в легкій і харчовій промисловості і внутрішня торгівля на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Питання історії СРСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1991. Вип. 36. С. 110–117.
353. Кругляк Б.А. Промислові монополії і торгівля на Україні. *Український історичний журнал*. 1986. №10. С. 81–90.
354. Кругляк Б.А. Розвиток капіталістичних форм внутрішньої торгівлі на Україні в 60–90-роках ХІХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1980. Вип. 14. С. 48–53.
355. Кругляк Б.А. Роль постійної торгівлі в розвитку капіталізму на Україні (60–90-роки ХІХ ст.). *Історія народного господарства та економічної думки Української РСР: Республіканський міжвід. зб. наук. праць*. 1983. Вип. 17. С. 53–58.
356. Кругляк Б.А. Торговельна буржуазія в Україні (60-ті роки ХІХ ст. – 1914 р.). *Український історичний журнал*. 1994. №6. С. 72–81.
357. Кругляк Б.А. Ярмаркова торгівля на Україні в період капіталізму. *Український історичний журнал*. 1974. №3. С. 36–43.
358. Крупенко О.В. Промислове підприємництво на Лівобережній Україні у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. Історіографічні засади дослідження. *Література та культура Полісся. Серія: Історичні науки*. 2014. Вип. 76. С. 107–120.
359. Крутіков В.В. Соціальна структура міської буржуазії України напередодні революції 1905–1907 рр. *Український історичний журнал*. 1992. №3. С. 57–66.
360. Куликов В.А. Размещение промышленности и промышленное районирование Надднепрянской Украины в начале ХХ в. / В.А. Куликов, Ю.В. Шубин. *Юг России в прошлом и настоящем: История, экономика, культура. Сборник научных трудов V Междунар. науч. конф. г. Белгород, 23–24 января 2009 г.* Белгород, 2009. С. 104–109.
361. Лазанська Т.І. Соціальне походження промислової буржуазії України в ХІХ ст. *Український історичний журнал*. 1996. № 2. С. 65–73.
362. Лортікян Е.Л. Деякі аспекти впливу держави, вчених-економістів і представницьких організацій на розвиток промислового підприємництва України (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць*. 1998. Вип. 30. С. 88–92.
363. Лось Ф.Є. Соціально-економічний розвиток України і становище робітничого класу в період імперіалізму. *Робітничий рух на Україні в період імперіалізму: Зб. статей*. Київ, 1996. С. 6–36.

364. Малишев О.В. Місце кустарних промислів у процесі індустріалізації Харківської губернії наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. *Історичний архів. Наукові студії: Зб. наук. пр.* Миколаїв: ЧДУ ім. Петра Могили, 2008. Вип. 2. С. 50–56.

365. Малюшин І.І. Еволюція інструментів економічної політики Росії во второй половині ХІХ – началі ХХ століття. *Проблеми сучасної економіки*. 2016. № 1 (57). С. 218–223.

366. Манько А.В. Налоговая политика в царской России. Банковское дело. 1996. № 12. С. 14–18.

367. Машкін О.М. Іноземці у промисловості України в останній чверті ХІХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України: Міжвід. зб. наук. праць*. 1997. Вип. 29. С. 90–99.

368. Машкін О.М. Російське дворянство іноземного походження в промисловості України другої половини ХІХ – початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 1998. №2. С. 83–91.

369. Мельник Л.Г. Про розвиток капіталізму у великих поміщицьких господарствах Правобережної України (60–90-ті роки ХІХ ст.). *Український історичний журнал*. 1974. №10. С. 73–79.

370. Миллер П. Русская транзитная торговля в ХІХ столітті. *Русское экономическое обозрение*. Санкт-Петербург, 1903. № 6. С. 66–100.

371. Минаков А.С. Годовые отчеты губернаторов как источник по торгово-экономической истории России ХІХ – началі ХХ вв. *Торговля, купечество и таможенное дело в России в ХІХ–ХІХ вв.: сб. материалов Второй междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.)* / сост. А.И. Раздорский. Курск, 2009. С. 215–219.

372. Москалюк М.М. Забезпечення обробної промисловості українських губерній Російської імперії інженерно-технічними фахівцями у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія* / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. Вип. 1. С. 54–60.

373. Москалюк М.М. Загальний нарис становища та розвитку обробної промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Збірник наукових праць Україна–Європа–Світ Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія історія*. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2013. Вип. 11. С. 53–59.

374. Москалюк М.М. Капіталізація підприємств українських губерній Російської імперії наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія історія* / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2011. Вип. 1. С. 41–46.

375. Москалюк М.М. Легка промисловість українських губерній Російської імперії у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка*.

Серія історія / За заг. ред. проф. І.С. Зуляка. Тернопіль: Вид-во ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2015. Вип. 2. Ч. 1 С. 78–84.

376. Москалюк М.М. Становлення і роль підприємців у цукровій промисловості українських губерній Російської імперії у другій половині XIX – на початку XX ст. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2014 р. Вип. XXXIX. С. 31–36.

377. Мотылев В.Е. Об особенностях промышленного развития России в конце XIX – начале XX века. *Вопросы истории*. 1955. № 7. С. 11–28.

378. Мухіна І.Г. Участь національних меншин у розвитку промислової інфраструктури в Харківській губернії наприкінці XIX – на початку XX ст. *Збірник наукових праць. Серія «Історія та географія»* / Харківський нац. педагогічн. ун-т ім. Г.С. Сковороди. 2007. Вип. 28. С. 71–75.

379. Ніколаєва Т.М. Роль підприємців України в розвитку професійної освіти (остання третина XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1994. №6. С. 82–96.

380. Павлюк В.В. Магнаторія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у другій половині XIX ст. *Український історичний журнал*. 2000. №1. С. 102–108.

381. Пажитнов К.А. К вопросу о промышленном перевороте в России. *Вопросы истории*. 1952. №5. С. 68–76.

382. Пилипенко О. Іноземне підприємництво в Україні у другій половині XIX – на початку XX ст. *Київська старовина*. 2008. №3. С. 85–101.

383. Пилипенко О. Опубліковані джерела з історії зовнішньоекономічної діяльності України у складі Російської імперії у XIX – на початку XX століть. *Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: Зб. наук. пр.* 2007. Вип. 15. С. 124–134.

384. Погребінська І.М. Правове та економічне становище євреїв в Україні (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1996. №4. С. 124–132.

385. Поліщук Ю. Етносоціальні трансформації на Правобережжжі України наприкінці XVIII – на початку XX століття. *Наукові записки Інституту політичних і етносоціальних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. Випуск 6 (74). С. 116–134.

386. Политическое, экономическое и стратегическое значение железнодорожной линии, идущей к Азовскому морю через Харьков. *Собрание передовых статей «Московских ведомостей»*. 1864 год. Москва: Изд. С.Н. Катковой, 1897. С. 495–498.

387. Попов О. Загальний характер української зовнішньої торгівлі в передвоєнні часи. *Україна*. 1926. № 5. С.60–69.

388. Прищепа О.П. Розвиток торгівлі у міських поселеннях Волинської губернії в добу формування ринкових відносин (друга половина XIX – початок XX ст.). *Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Наукові*

записки Рівненського державного гуманітарного університету : зб. наук. пр. Рівне: Рівнен. держ. гуманітарний ун-т, 2010. Вип. 19. С. 123–129.

389. Раздорский А.И. Обзоры Подольской губернии. 1871–1912. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Сер. Бібліотекознавство. Книгознавство.* 2010. Вип. 1. С. 194–203.

390. Раздорский А.И. Памятные книжки Подольской губернии (историко-библиографический обзор). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка. Сер. Бібліотекознавство. Книгознавство.* 2010. Вип. 2. С. 374–388.

391. Реєнт О.П. Загальні тенденції розвитку, найголовніші осередки та реверсні особливості української торгівлі в ХІХ – на початку ХХ ст. *Проблеми історії України ХІХ – початку ХХ ст.* 2017. Вип. 26. С. 7–25.

392. Реєнт О.П. Сучасна історична наука в Україні: шляхи поступу. *Український історичний журнал.* 1999. №3. С. 3–22.

393. Рибак І.В. Німецькі суконні фабрики в Дунаївцях в 60-х роках ХІХ ст. *Творчі вершини вченого. До 60-річчя від дня народження професора М.Г. Кукурудзяка.* Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. С. 205–212.

394. Рыбаков Ю.Я. Закон об изменении регламентаций фабрично-заводского труда несовершеннолетних и женщин от 24 апреля 1890 г. *Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода: сборник статей / Академия наук СССР, Институт истории СССР; отв. ред. А.Г. Тартаковский.* Москва, 1990. С. 195–207.

395. Романюк Н. Пріоритетні галузі підприємців Волині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.). *Науковий вісник Східноєвропейського національного університету імені Лесі Українки. Історичні науки.* 2015. № 5 (306). С. 21–26.

396. Самойлова І.А. З історії підприємницької діяльності в Україні наприкінці ХІХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України: Республіканський міжвід. зб. наук. праць.* 1998. Вип. 30. С. 93–98.

397. Сегеда А.П. З історії промислового піднесення в Росії і на Україні в 90-ті роки ХІХ ст. *Історія народного господарства та економічної думки України: Республіканський міжвід. зб. наук. праць.* 1983. Вип. 17. С. 48–53.

398. Соловйова Т. Суконне виробництво Волинської губернії в першій чверті ХІХ століття / Т. Соловйова, О. Ткаченко. *Переяславський літопис: зб. наук. ст.* Переяслав-Хмельницький, 2014. Вип. 5. С. 17–22.

399. Соломонов Б. Очерки развития торгово-промышленных фирм г. Одессы. *Южнорусский альманах.* 1899. С. 280–298.

400. Статистические итоги промышленного развития России. *Киевское слово.* 1898. 18 июня. №3748. С. 1.

401. Степанов В.Л. От фритредерства к протекционизму: эволюция таможенной политики России в ХІХ в. *Торговля, купечество и таможенное дело в России в ХІХ в.: сб. материалов Второй междунар. науч. конф. (Курск, 2009 г.) / сост. А. И. Раздорский.* Курск, 2009. С. 20–24.

402. Струмилин С.Г. Промышленные кризисы в России в 1847–1907 гг. *Проблемы экономики*. 1939. №5. С. 5–28.

403. Струмилин С.Г. Промышленные кризисы в России в 1847–1907 гг. *Проблемы экономики*. 1940. №2. С. 3–22.

404. Темірова Н.Р. Поміщицьке господарство Правобережної України в II половині XIX – на початку XX ст. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка. Серія: Історія*. 2002. №59–60. С. 6–10.

405. Федотова Н.А. Глушковская суконная фабрика – крупнейший центр курского текстильного производства (по материалам Государственного архива Курской области). *История и современность. Среднерусский вестник общественных наук*. 2014. № 4 (34). С. 195–201.

406. Філінюк А.Г. Фабрично-заводське виробництво міста Дунаєвець наприкінці XVIII – XIX ст. *Дунаєвеччина очима дослідників, учасників і свідків історичних подій: матеріали наук.-краєзн. конф.* Київ: Рідний край, 1997. С. 50–52.

407. Харьковская биржа на 12 февраля 1904 г. *Харьковские губернские ведомости*. 1904. 19 июля. № 159. С. 2.

408. Ховрич І.С. 3 історії розвитку вищої технічної освіти в Україні наприкінці XIX – на початку XX ст. (на матеріалах Київського політехнічного інституту). *Український історичний журнал*. 1994. №6. С. 55–65.

409. Цецик Я. П. Особливості соціально-економічного розвитку Волині наприкінці XIX – на початку XX ст. *Сторінки історії*. Київ, Політехніка, 2011. Вип. 32. С. 78–85.

410. Шалланд Л. Юридическое положение иностранных акционерных обществ в России. *Право*. 1902. № 5. С. 224–225.

411. Шандра В.С. Формування бюрократії Правобережної України (XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 143–158.

412. Шевченко Н.В. Особливості дослідження сутності капіталізації промислових підприємств. *Регіональна економіка*. 2008. №3. С. 175–181.

413. Шкодинский С.В., Волков В.В. Динамика заработной платы в промышленности России во второй половине XIX – начале XX века. *Вестник МГОУ. Серія: Економіка*. 2015. № 4. С. 43–52.

414. Юхно О.І. Витоки вищої політехнічної освіти в Україні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2011. № 8 (18). С. 38–46.

НАУКОВІ ВИДАННЯ, МОНОГРАФІЇ

415. Альбер М. Капитализм против капитализма. Санкт-Петербург: Экономическая школа, 1998. 296 с.

416. Антонова С.И. Материалы законодательства периода капитализма как исторический источник. Учебное пособие. Москва: Изд-во Московского ун-та, 1976. 50 с.

417. Бачинська О.А. Історія Одеси й Одещини (кінець XVIII ст. – 1914 р.): історико-краєзнавчий нарис / О.А. Бачинська, С.М. Вегерчук, Ф.О. Самойлов. Одеса: Астропринт, 2013. 503 с.
418. Бігун Г.С. Історія підприємництва в Україні: 1861–1917 рр.: Монографія / Г.С. Бігун, В.Г. Ляшенко, Д.П. Шапран. Донецьк: ДонДУЕТ, 2007. 187 с.
419. Бовыкин В.И. Финансовый капитал в России накануне Первой мировой войны. Москва: РОССПЭН, 2001. 320с.
420. Бовыкин В.И. Формирование финансового капитала в России. Конец XIX в. – 1908 г. Москва: Наука, 1984. 287с.
421. Бовуа Д. Битва за землю в Україні 1863–1914. Поляки в соціоетнічних конфліктах. Київ: Критика, 1998. 336 с.
422. Борисенко В.Й. Курс історії України: З найдавніших часів до ХХ ст. 2-е вид. Київ: Либідь, 1998. 616 с.
423. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму. Київ: Б. в., 1924. 348 с.
424. Бровер І.М. Україна на переломі до промислового капіталізму: Соціально-економічні нариси й матеріали. Одеса: Б. в., 1931. 358 с.
425. Буравський О.А. Поляки Волині у другій половині XIX – на початку ХХ ст. Житомир: Вид-во ЖДУ, 2004. 168 с.
426. Ванаг Н.Н. Финансовый капитал в России накануне мировой войны. Москва, 1925. 191 с.
427. Вебер М. Господарство і суспільство / Макс Вебер; пер. з нім. М. Кушнір. Київ: Всесвіт, 2013. 1112 с.
428. Вербина О.Л., Тимашкова Е.В. Развитие предпринимательства в области промышленности в аграрных губерниях России во второй половине XIX века. Учебное пособие. Курск, 2008. 70 с.
429. Верига В. Нариси з історії України (кінець XVIII – початок ХХ ст.). Львів: Вид-во «Світ», 1996. 260 с.
430. Верность долгу: Очерки истории Харьковского канатного завода им. 60-летия Советской Украины / О.В. Бессонова, Н.П. Жаровский, Е.Н. Победина. Харьков: Прапор, 1978. 135 с.
431. Винар Б. Розвиток української легкої промисловості. Денвер: ЗДА, 1955. 30 с.
432. Воблий К.Г. Економічна географія УРСР: Навч. Посібник для профшкіл. 5-е вид. перероб. Харків–Київ: Держ. вид-во України, 1930. 245 с.
433. Водотика С.Г. Історія Херсонщини XIII–XIX ст.: Навч. посібник. Херсон: Айлант, 2003. 160 с.
434. Вольтке Г.С. Право торговли и промышленности в России в историческом развитии (XIX век). Санкт-Петербург, 1905. 25 с.
435. Вопросы генезиса капитализма в России: Сборник статей. Ленинград, 1960. 240 с.

436. Воронкова С.В. Российская промышленность начала XX века: источники и методы изучения. Москва: Изд-во «Мосгорархив», 1996. 244 с.
437. Герлігі П. Одеса. Історія міста, 1794–1914: [Пер. з англ.]. Київ: Критика, 1999. 382 с.
438. Гжимайло Ю.Д. Історія промислових підприємств Красилова. Хмельницький: Поділля, 2006. 139 с.
439. Гиндин И.Ф. Государственный банк и экономическая политика царского правительства (1861–1892 годы). Москва: Госфиниздат, 1960. 415 с.
440. Гиндин И.Ф. Об основах экономической политики царского правительства в конце XIX – начала XX в. В кн.: Материалы по истории СССР. Т. 4. Документы по истории монополистического капитализма в России. Москва, 1959. 238 с.
441. Голобуцький В.О. Економічна історія Української РСР. Київ: Вища шк., 1970. 447 с.
442. Головка О.М. Фінансова адміністрація Російської імперії в Україні (кінець XVIII – початок XX ст.): історико-правове дослідження. Харків: СІМ, 2005. 448.
443. Гончарук Г.И. Историография одесских фабрик и заводов: Монография / Г.И. Гончарук, А.Е. Нагайцев. Одесса: Астропринт, 2004. 261 с.
444. Горелик Л.Э. Вопросы экономики легкой промышленности Украинской ССР. Киев, 1957. 267 с.
445. Грановский Е.Л. Монополистический капитализм в России. Ленинград: Прибой, 1929. 167 с.
446. Гриценко І.А. Економічні зв'язки Північної Буковини з Росією і Наддніпрянською Україною в XIX – на початку XX ст. Львів: Вища школа, 1980. 168 с.
447. Гуржій І.О. Боротьба трудящих мас України проти соціального і національного гніту в період капіталізму. Київ: Радянська Україна, 1958. 40 с.
448. Гуржій І.О. Зародження робітничого класу України. Київ: Держполітвидав, 1958. 180 с.
449. Гуржій І.О. Розвиток товарного виробництва і торгівлі на Україні (з кінця XVIII до 1861 р.). Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 208 с.
450. Гуржій І.О. Україна в системі всеросійського ринку 60–90 років XIX ст. Київ: Вид-во Наукова думка, 1968. 192 с.
451. Дерев'янкін Т.І. Мануфактура на Україні в кінці XVIII – першій половині XIX ст. (Текстильне виробництво). Київ: Вид-во Акад. н. УРСР, 1960. 127 с.
452. Дерев'янкін Т.І. Промисловий переворот на Україні. Питання теорії та історії. Київ: Наук. думка, 1975. 263 с.
453. Дмитренко В.П. Советская экономическая политика в первые годы диктатуры пролетариата. Проблемы регулирования рыночных отношений / Под ред. Ю.М. Полякова. Москва: Наука, 1986. 256 с.

454. Донік О.М. Купецтво України в імперському просторі (XIX ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 2008. 270 с.
455. Дробижев В.З. Историческая география СССР / В.З. Дробижев, И.Д. Ковальченко, Л.В. Муравьев. Москва: Высшая школа, 1973. 319 с.
456. Дружинин Н.М. Генезис капитализма в России. Москва: Изд-во Акад. Наук СССР, 1955. 79 с.
457. Дружинин Н.М. Избранные труды: социально-экономическая история России. Москва: Наука, 1987. 421 с.
458. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін. ; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 1. 696 с.
459. Економічна історія України : Історико-економічне дослідження: в 2 т. / [ред. рада: В.М. Литвин (голова), Г.В. Боряк, В.М. Геєць та ін.; відп. ред. В.А. Смолій; авт. кол.: Т.А. Балабушевич, В.Д. Баран, В.К. Баран та ін.]; НАН України, Ін-т історії України. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.
460. Евгенийев Ф. Сто лет клинцевской шерстяной промышленности. Клинцы: Объединение «Клинцовская печать», 1926. 165 с.
461. Ерошкин П.Н. История государственных учреждений дореволюционной России. 4-е изд. Москва: «Третий Рим», 1997. 357 с.
462. Жаркуцкий И.И. Развитие промышленности и торговли в левобережных районах молдавского Приднестровья в пореформенный период (1861–1905 гг.) / Отв. ред. В.И. Жуков. Кишинев; Штиинца, 1985. 166 с.
463. Жиленкова І.М. Зовнішня торгівля України в контексті інтересів промислового й аграрного капіталу Російської імперії (1890-ті рр. – 1914 р.): монографія / Ірина Жиленкова; відп. ред. член-кореспондент НАН України В.М. Даниленко. Київ, 2016. 668 с.
464. Загоруйко В. По страницам Одессы и Одещины. Вып. 2. Одесса: Одесское книжное изд-во, 1960. 152 с.
465. Задорожнюк А.Б., Реєнт О.П. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця XVIII – початку XX ст. Київ: НАН України. Інститут історії України, 2008. 270 с.
466. Зак С. Промышленный капитализм в России. Москва, 1908. 172 с.
467. Исаев Г.С. Роль текстильной промышленности в генезисе и развитии капитализма в России. 1760–1860. Ленинград, 1970. 324 с.
468. Источниковедение истории в СССР XIX – начале XX в.: учеб. пособие / под ред. И.А. Федосова. Москва: Изд-во МГУ, 1970. 469 с.
469. История города Харькова XX ст. Харьков: Фолио, 2004. 178 с.
470. История предпринимательства в России / [Бобыкин В.И., Гавлин М.Л., Епифанова Л.М. и др.]; под ред. Ю.А. Петрова. 2-е изд. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1999. 575 с.

480. Історія міста Києва періоду 1861 – першої половини 1917 рр. Наук.-допом. бібліогр. покажчик у виданнях XVII ст. – 2000 р.: Т. 1. Кн. 2. Київ: Інститут історії України АН України. 2009. 200 с.
481. Історія народного господарства Української РСР: У 3 т., 4 кн. Т. 1. Економіка досоціалістичних формацій / І.І. Лукінов (гол. ред.), Т.І. Дерев'янкін (відп. ред.), В.О. Голобуцький, І.Г. Рознер та ін. Київ: Наук. думка, 1983. 463 с.
482. Історія України. Курс лекцій: У 2 кн. Кн. 1. Від найдавніших часів до кінця XIX ст. / Л. Г. Мельник, О. І. Гуржій, М. В. Демченко та ін. Київ: Либідь, 1991. 576 с.
483. Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. Т. 3. Україна в період розкладу і кризи феодально-кріпосницької системи. Скасування кріпосного права і розвиток капіталізму (XIX ст.). Київ: Наук. думка, 1978. 607 с.
484. Історія Української РСР у 8 т., 10 кн. Т. 4. Україна в період імперіалізму (1900–1917). Київ: Наук. думка, 1978. 531 с.
485. Кафенгауз Л.Б. Эволюция промышленного производства России. Москва: Эпифания. 1994. 848 с.
486. Київський політехнічний інститут: Нариси історії / [Беляков Г.Ф., Василенко Є.С., Волков М.Ф. та ін.]; редкол.: М.З. Згуровський (голова), Ф.Я. Горюховський, М. Ю. Ільченко та ін. Київ: Наук. думка, 1995. 320 с.
487. Козирев В.К. Південна Україна у внутрішній політиці Російської імперії та СРСР (XVIII – XX ст.) / НАН України, Запорізька філія. Запоріжжя, 2002. 372 с.
488. Коломойцев В.Е. Універсальний словник економічних термінів. Київ: Молодь, 2000. 384 с.
489. Костриця М.Ю., Пашківський Ф.Б. Бердичів: історико-краєзнавчий нарис. Житомир: М.А.К., 2000. 72 с.
490. Кругликов А.Л. Текстильная промышленность России в начале XX века. Историко-социологическое исследование. Москва, 1992. 365 с.
491. Крутиков В.В. Источники по социально-экономической истории Украины периода капитализма (1861–1900): Учеб. Пособие. Ч. 1. Днепропетровск: ДГУ, 1980. 133 с.
492. Крутиков В.В. Буржуазія України та економічна політика царизму в пореформений період. Дніпропетровськ: В-во ДДУ, 1992. 172 с.
493. Кулишер И.М. Очерк истории русской промышленности. Петергоф: Петропроф, 1922. 158 с.
494. Кулишер И. М. Очерк истории русской торговли до XIX в. включительно. Петергоф: Петропроф, 1923. 328 с.
495. Лаверычев В.Я. Государство и монополии в дореволюционной России. Проблема вмешательства абсолютистского государства в экономическую жизнь и воздействие капиталистических монополий на государственный аппарат. Москва, 1982. 198 с.
496. Лаверычев В.Я. Крупная буржуазия в пореформенной России (1861–1900 гг.). Москва: Изд-во МГУ, 1974. 250 с.

497. Лаверычев В.Я. Монополистический капитализм в текстильной промышленности России (1900–1917 гг.). Москва: Изд-во МГУ, 1963. 286 с.
498. Лаверычев В.Я. Царизм и рабочий вопрос в России. Москва, 1972. 340 с.
499. Лаврів П.І. Історія Південно-Східної України. Київ: Українська Видавнича Спілка, 1996. 204 с.
500. Лазанська Т. Історія підприємництва в Україні (на матеріалах торгово-промислової статистики ХІХ ст.). Київ: Інститут історії України НАН України, 1999. 282 с.
501. Лановик Б.Д., Лазарович М.В., Чайковський В.Ф. Економічна історія: Курс лекцій. 2-ге вид, перероб. Тернопіль: Вікар, 2000. 300 с.
502. Ленин В.И. Полное собрание сочинений в 55-ти тт. Москва: Политиздат: Т. 3. Развитие капитализма в России. Процесс образования внутреннего рынка для крупной промышленности. 606 с.
503. Леоненко П.М., Юхименко П.І. Економічна історія. Навчальний посібник. Київ: Знання-Прес, 2004. 499 с.
504. Лившин Я.И. Монополии в экономике Росии (экономическая организация и политика монополистического капитала). Москва, 1961. 448 с.
505. Лившиц Р.С. Размещение промышленности в дореволюционной России. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 295 с.
506. Лоркитян Э.Л. История государственного и рыночного регулирования экономики Украины. Харьков: И-во «Харків», 1995. 128.
507. Лоркитян Э.Л. История экономических реформ: мировой опыт второй половины ХІХ–ХХ вв. Харьков: Консул, 1999. 288.
508. Лось Ф. Нариси з історії СРСР (епоха капіталізму). Київ: Радянська школа, 1972. 280 с.
509. Лось Ф. Формування робітничого класу на Україні. Київ, 1949. 26 с.
510. Лященко В.Г. История предпринимательства в Украине (1961–1917 гг.). Донецк: ДИЭХП, 1998. 146 с.
511. Лященко П.И. История народного хозяйства СССР: в 2 т. Т. 2: Капитализм. Москва: Госполитиздат, 1956. 728 с.
512. Марковський Б.В. Бердичівська земля з найдавніших часів до початку ХХ ст.: Історико-краєзнавчий нарис. Бердичів, 1999. 83 с.
513. Массовые источники по социально-экономической истории России периода капитализма / В.И. Бовыкин, С.В. Воронкова, А.Г. Голиков и др.; отв. ред. И.Д. Ковальченко. Москва: Наука, 1979. 415 с.
514. Мельник Л.Г. Технічний переворот на Україні у ХІХ ст. Київ: Вид-во Київського університету, 1972. 240 с.
515. Мельник Л.Г. Формування робітничого класу на Україні. Київ: Вища школа, 1988. 104 с.
516. Милов Л.В. Великорусский пахарь и особенности российского исторического процесса. Москва, 2001. 576 с.

517. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. 3-е изд., испр., доп. Т. 1. Санкт-Петербург, 2003. 591 с.

518. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): генезис личности, демократической семьи, гражданского общества и правового государства: в 2 т. 3-е изд., испр., доп. Т. 2. Санкт-Петербург, 2003. 586 с.

519. Морозов О.В. Митна система Російської імперії в українських губерніях XVIII – початок XX ст. [Текст]: монографія. Дніпропетровськ: АМСУ, 2011. 312 с.

520. Москалюк М.М. Загальний нарис промислового розвитку України у другій половині XIX – на початку XX ст. Тернопіль: Вид-во Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка, 2007. 257 с.

521. Москалюк М.М. Розвиток обробної промисловості українських губерній Російської імперії в другій половині XIX на початку XX століття. Тернопіль: ТНПУ, 2012. 300 с.

522. Мошенский С.З. Финансовые центры Украины и рынок ценных бумаг индустриальной эпохи. London: Xlibris, 2014. 504 с.

523. Наумова Г.Р. Русская фабрика (проблемы источниковедения). Москва, 1998. 263 с.

524. Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положение пролетариата Украины в конце XIX и начале XX века. Москва: Госполитиздат, 1957. 308 с.

525. Нестеренко О.О. Заробітна плата промислових робітників України наприкінці XIX – на початку XX ст. Київ: Вид-во Держ. ун-ту ім. Т.Г. Шевченка, 1951. 61 с.

526. Нестеренко О.О. Розвиток капіталістичної промисловості і формування пролетаріату на Україні в кінці XIX і на початку XX ст. Київ: Держполітвидав УРСР, 1952. 180 с.

527. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. Ч. 1: Ремесло і мануфактура. 1959. 496 с.

528. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: в 2 ч. Київ: Вид-во АН УРСР, 1959. Ч. 2: Економічна підготовка Великої Жовтневої соціалістичної революції. Фабрично-заводське виробництво. 1962. 580 с.

529. Нестеренко О.О. Розвиток промисловості на Україні: [монографія]. Київ: Вид-во АН УРСР, 1962. 226 с.

530. Никитина С.К. История российского предпринимательства. Москва: Экономика, 2001. 301 с.

531. Оглоблін О. Нариси з історії капіталізму на Україні. Харків-Київ, 1931. 232 с.

532. Оглоблин А.П. Очерки истории украинской фабрики: Предкапиталистическая фабрика. Київ: Государственное издательство Украины, 1925. 234 с.
533. Одесский канатный завод / И.В. Гречуха, В.В. Тарановский. Одесса: Маяк, 1971. 98 с.
534. Оноприенко В.И. Щербань Т.А. Становление высшего технического образования на Украине / отв. ред. Ф.К. Иванченко. Київ: Наук. думка, 1990. 140 с.
535. Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Шерстяная промышленность. Москва: Изд-во АН СССР, 1955. 364 с.
536. Пажитнов К.А. Очерки истории текстильной промышленности дореволюционной России. Хлопчатобумажная, льно-пеньковая и шелковая промышленность. Москва: Изд-во АН СССР, 1958. 425 с.
537. Пажитнов К.А. Очерки истории рабочего класса на Украине. Москва: Изд-во АН СССР, 1955–1958. 364 с.
538. Пажитнов К.А. Очерки по истории рабочего класса на Украине. Харьков, 1926. 248 с.
539. Пайпс Р. Россия при старом режиме. Москва, 1993 421 с.
540. Панкратова А.М. Рабочий класс России: избранные труды. Москва: Наука, 1983. 562 с.
541. Парасунько О.А. Положение и борьба рабочего класса Украины (60–90-е годы XIX в.). Киев: Изд-во АН УССР, 1963. 576 с.
542. Пилипенко О.Є. Зовнішньоекономічні зв'язки українських земель у складі Російської імперії (1861–1914 рр.). Київ: Академія муніципального управління: редакційно-видавничий відділ, 2008. 280 с.
543. Перекрестов Р.И. К 300-летию города Клинцы. Клинцы: Эльбрус, 2007. 138 с.
544. Пиріг О.А. Історія підприємництва України: Навч. посіб. Київ: Київ. нац. торг.-екон. ун-т, 2004. 163 с.
545. Погожев А.В. Учет численности и состава рабочих в России. Материалы по статистике труда. Санкт-Петербург: Изд. Имп. Акад. наук, 1906. 224 с.
546. Поддєрьогін А.М. Фінанси підприємств / А.М. Поддєрьогін, М.Д. Білик, Л.Д. Буряк та ін.; кер. кол. авт. і наук. ред. А.М. Поддєрьогін. 6-те вид., перероб. та допов. Київ: КНЕУ, 2006. 552 с.
547. Подолинський С. Ремесла і фабрики на Україні. Женева: друк «Работника» і «Громади», 1880. 147 с.
548. Попов О.Ю. Зовнішня торгівля України в період імперіалізму. Львів, 1958. 28 с.
549. Предпринимательство и предприниматели России: от истоков до начала XX века / под. ред. В. И. Бовыкина. Москва: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. 344 с.

550. Промисловість Радянської України за 40 років (1917–1957) / Інститут економіки АН УРСР, А.Д. Гламазда, М.М. Хотимченко, ін.; За заг. ред. М.М. Середенка. Київ: Держполітвидав УРСР, 1957. 333 с.
551. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). НАН України, Ін-т історії України. Київ, 2003. 338 с.
552. Реєнт О.П. Україна XIX–XX століть. Роздуми та студії історика. Корсунь-Шевченківський: ФОП Майдаченко І.С., 2009. 486 с.
553. Рыбаков Ю.Я. Методы проверки достоверности ведомостей фабрик и заводов в России XIX в. В кн.: Источниковедение отечественной истории. Москва: Наука, 1973. 264 с.
554. Рыбаков Ю.Я. Промышленная статистика России XIX в. Москва: Наука, 1976. 276 с.
555. Рынцзюнский П.Г. Утверждение капитализма в России. Москва, 1978. 298 с.
556. Рянский Л.М. Помещичьи крестьяне черноземного центра в конце XVIII – первой половине XIX вв. Монография. Курск, 2010. 151 с.
557. Самойлов Ф.О. Історія Одеси й Одещини (друга половина XIX ст.–1914 р.): Навч. посібн. для студ. ВНЗ. Одеса: Астропринт, 2006. 264 с.
558. Сборник сведений о действующих в России торговых домах. Санкт-Петербург, 1912. 454 с.
559. Святловський В.В. Робочі приміщення і освітлення малоросійських та привіслянських фабричних закладів. Чернігів, 1889. 243с.
560. Слабченко М.Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України XIX ст.: в 2 т. Київ: Державне видавництво України, 1927. Т. 2. 1927. 280 с.
561. Соболев М.Н. Перестройка принципов торговой политики России в связи с вопросом о протекционизме. Харьков: О-во сельск. хоз., 1915. 32 с.
562. Соболев М.Н. Таможенная политика России во второй половине XIX века. Томск: Типо-лит. Сиб. т-ва печ. дела, 1911. 876 с.
563. Соловьева А.М. Промышленная революция в России в XIX веке. Москва: Наука, 1990. 269 с.
564. Степанович Е.П. Высшая специальная школа на Украине (конец XIX – начало XX в.); отв. ред. Е.И. Луговая. Киев: Науч. мысль, 1991. 100 с.
565. Столпянский Н. Девять губерний Западно-русского края. В топографическом, статистическом, экономическом, этнографическом и историческом отношениях. Санкт-Петербург, 1866. 200 с.
566. Струве П.Б. Критические заметки к вопросу об экономическом развитии России. Вып. 1. Санкт-Петербург: Тип. И.Н. Скороходова, 1894. 291.
567. Струмилин С.Г. Промышленный переворот в России. Москва, 1944. 475 с.
568. Струмилин С.Г. Очерки экономической истории России. Москва, 1960. 495 с.

569. Судакова О.М. Святкове і повсякденне дозвілля купецтва та фабрично-заводських робітників / О.М. Судакова, М.Е. Вільчинська-Бутенко. Суми: Вид-во Сум. держ. ун-ту, 2012. 118 с.

570. Сукно / Энциклопедический словарь. Репринтное воспроизведение издания Ф.А. Брокгауз–И.А. Ефрона. Москва, 1992. Т. 63. С. 27–30.

571. Суконная промышленность в России (Ист. исслед.) / под. ред. Н.Г. Николаева. Санкт-Петербург, 1900. 178 с.

572. Тарновский К.Н. Формирование государственно-монополистического капитализма в России в годы первой мировой войны. Москва, 1958. 357 с.

573. Темірова Н.Р. Поміщики України в 1861–1917 рр.: соціально-економічна еволюція. Донецьк: ДонНУ, 2003. 319 с.

574. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. Т. 1: Житомирский, Новоград-Волынский, Овручский уезды. Почаев, 1888. 436 с.

575. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. Почаев: тип. Почаевской лавры, 1890. Т. 2: Ровенский, Острожский, Дубенский уезды. 697 с.

578. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии: В 5 т. Почаев: тип. Почаевской лавры, 1894. Т. 3: Кременецкий и Заславский уезды. 396 с.

579. Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XX вв.). Київ: АКВИЛОН-ПРЕСС, 1999. 352 с.

580. Туган-Барановский М.И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем: история развития русской фабрики в XIX веке; РАН, Ин-т экон. Москва: Наука, 1997. 735 с.

581. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Санкт-Петербург: Изд. О.Н. Поповой, 1900. Т. 1. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. 561 с.

582. Туган-Барановский М.И. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Т. 1. Москва: Соцэкгиз, 1938. 460 с.

583. Турченко Ф.Г. Південна Україна: модернізація, світова війна, революція (кінець XIX ст. – 1921 р.): Історичні нариси. Київ: Генеза, 2003. 304 с.

584. Фабрична інспекція. Енциклопедія історії України: Т. 10. Т–Я / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. НАН України. Інститут історії України. Київ: В-во «Наукова думка», 2013. С. 259.

585. Фабрично-заводская промышленность и торговля России с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Изд.-во Департ. торговли и мануфактур Министерства финансов / под ред. Д.И. Менделеева. Санкт-Петербург, 1893. 351 с.

586. Фабрично-заводская промышленность и торговля России: с приложением общей карты фабрично-заводской промышленности Российской империи. Изд.-во Департ. торговли и мануфактур Министерства финансов (Изд. 2-е) / под ред. Д.И. Менделеева. Санкт-Петербург, 1896. 636 с.
587. Філінюк А.Г. Правобережна Україна наприкінці XVIII – на початку XIX століття: тенденції розвитку і соціальні трансформації: монографія. Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2010. 728 с.
588. Хрестоматія з історії вітчизняної педагогіки / за заг. ред. С. А. Литвинова. Київ: Рад. школа, 1961. 654 с.
589. Хромов П.А. Экономическая история СССР. Период промышленного и монополистического капитализма в России. Москва: Высшая школа, 1982. 240 с.
590. Хромов П.А. Экономическое развитие России в XIX–XX веках. Москва, 1950. 551 с.
591. Хромов П.А. Экономическое развитие России: очерки экономики России с древнейших времен до Великой Октябрьской революции. Москва: Изд-во Наука, 1967. 535 с.
592. Хромов П.А. Экономика России периода промышленного капитализма. Москва: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1960. 285 с.
593. Хромов П.А. Очерки экономики России периода монополистического капитализма. Москва: Изд-во ВПШ и АОН при ЦК КПСС, 1963. 239 с.
594. Царизм и развитие капитализма в России: Сб. статей. Москва, 1984. 200 с.
595. Цвибак М.М. Из истории капитализма в России. Хлопчатобумажная промышленность XX в. Ленинград: Прибой, 1925. 89 с.
596. Цыперович Г. Синдикаты и тресты в России. Издание 2-ое. Исправленное и дополненное с приложениями. Москва. Издание Всероссийского Центрального Совета Профессиональных Союзов, 1919. 207 с.
597. Цыперович Г. Синдикаты и тресты в дореволюционной России и в СССР (Из истории организационных форм промышленности за последние 50 лет.). Изд. 4-е. Ленинград, 1927. 540 с.
598. Чернуха В.Г. Программная записка министра финансов М.Х. Рейтерна (сентябрь 1866 г.). Вспомогательные исторические дисциплины. Ленинград, 1978. 369 с.
599. Чорний Д.М. По лівий бік Дніпра: проблеми модернізації міст України (кінець XIX – початок XX ст.). Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2007. 304 с.
600. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия во второй половине XIX века: Проблемы торгово-промышленной политики. Ленинград: Наука, 1981. 236 с.
601. Шепелев Л.Е. Царизм и буржуазия в 1904–1914 гг. Ленинград: Наука, 1987. 272 с.

602. Шерстюк Ф. Становище робітничого класу і робітничий рух в Україні в другій половині XIX ст. Київ, 1938. 57 с.

603. Шип Н.А. Интеллигенция на Украине (XIX век). Историко-социологический очерк / [под ред. В. Г. Сарбея]. Київ: Наук. думка, 1991. 172 с.

604. Шмедес К. Географическое и статистическое обозрение Галиции и Буковины. Санкт-Петербург, 1870. 150 с.

605. Шульце-Гевеверниц Г. Очерки общественного хозяйства и экономической политики России. Санкт-Петербург: Н. А. Глаголев, 1901. 506 с.

606. Яцунский В.К. Социально-экономическая история России XVIII–XIX вв. Москва, 1973. 302 с.

607. Brower Daniel R. The Russian City Between Tradition and Modernity 1850–1900. Berkeley. Los Angeles Oxford University of California Press, 1990. 253 p.

ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ

608. Боднарчук Т.Л. Вплив політики протекціонізму на формування економічного потенціалу українських земель (XIX – початок XX ст.) // Електронне наукове фахове видання «Ефективна економіка». URL: <http://www.economy.nauka.com.ua>. 2013. №11.

609. Брачев В.С. Историк М.М. Цвибак и его судьба (1899–1937 гг.). *Общество. Среда. Развитие (TERRA HUMANA)*. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/istorik-m-m-tsvibak-i-ego-sudba-1899-1937>.

610. Вклад німецьких колоністів у розвиток сільської промисловості Волинської губернії. URL: <http://osvita.ua/vnz/reports/history/4017/>.

611. Волынская губерния. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Волынская губерния>.

612. Гнединское ремесленное училище. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/Гнединское ремесленное училище>.

613. Государственный оборонный заказ (ГОЗ): Энциклопедия юриста. URL: <http://slovco.ru/urist/g/GOSUDARSTVENNYIY-OBORONNYIY-ZAKAZ-2951.html> (дата обращения: 8.03.2015).

614. Динамические ряды и другие статистические данные. Внешняя торговля. Государственная внешняя торговля в разных ее видах. 1812–1862. URL: <http://www.hist.msu.ru/Dynamics/10text.htm>.

615. Джут (волокно). URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Джут_\(волокно\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Джут_(волокно)).

616. Економічний розвиток Наддніпрянської України у другій половині XIX ст. URL: <http://ukrmap.su/uk-uh9/1044.html>.

617. Евгенийев Ф. Сто лет клинцевской шерстяной промышленности. URL: http://klintsy-portal.ru/index.php?id_catalog=930.

618. Катеринославская губерния. URL: <https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Катеринославская губерния>.

619. Киевская губерния. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/ЕЭБЕ/Киевская губерния>.

620. Кругликов А.Л. Текстильная промышленность России, организованный капитал и профессиональные организации рабочего класса, конец XIX – начало XX вв.: дисс. ... доктора ист. наук: 07.00.02. Москва, 2003. URL: <http://www.dissercat.com/content/tekstilnaya-promyshlennost-rossii-organizovannyi-kapital-i-professionalnye-organizatsii-rabo>.

621. Литвин В. Історія України з найдавніших часів до 1914 р. Київ: 3 Медіа, 2007. Частина 4. Розділ 6. Модернізація економіки в українських землях. Етапи модернізації. URL: <http://razym.ru/naukaobraz/istoriya/82972-vladimir-litvin-istoriya-ukrainy-ch-1-ot-davnix.html>.

622. Лурье Е.С. Организация и организации торгово-промышленных интересов в России. Подготовительные материалы и этюды для характеристики предпринимательского движения. *Труды студентов экономического отделения С.-Петербургского политехнического института императора Петра Великого*. №11. С.-Петербург, 1913. С. 23 URL: <http://www.dissercat.com/content/tekstilnaya-promyshlennost-rossii-organizovannyi-kapital-i-professionalnye-organizatsii-rabo>

623. Макарів. URL: http://adm-makariv.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=151.

624. Мій Бердичів. URL: http://my.berdychiv.in.ua/images/pidpryyemstvo/pidpryyemstvo_shkirzavod.htm.

625. Нюнько Ю.О. Роль государства в развитии российской промышленности в 1800-1861 гг: На материалах Центр.-пром. р-на. URL: <http://www.dissercat.com/content/rol-gosudarstva-v-razvitii-rossiiskoi-promyshlennosti-v-1800-1861-gg-na-materialakh-tsentr-p#ixzz5OiHhtxSG>.

626. Общество суконных фабрикантов. Отчет о деятельности совета общества суконных фабрикантов в 1911 году. Москва, 1912; Общество суконных фабрикантов. Отчет о деятельности совета общества суконных фабрикантов в 1913 году. Москва, 1914; Первый южно-русский торгово-промышленный съезд в Одессе. О сбыте мануфактуры на Ближнем Востоке: Доклад правления Т-ва мануфактуры «Эмиль Циндель» в Москве. Одесса, б/г. URL: <http://www.dissercat.com/content/tekstilnaya-promyshlennost-rossii-organizovannyi-kapital-i-professionalnye-organizatsii-rabo>

627. Озерський А.Ф. О хлопчатобумажной бумаге и прядении оной. URL: <https://books.google.com.ua/books?id=XqexaRhYj4C&pg=PA41&lpg=PA41&dq=О+хлопчатобумажной+бумаге+и+прядении+оной&source=bl&>.

628. Очерки истории техники в России (1861–1917). Техника в текстильной промышленности. Состояние текстильной техники к середине XIX в. Ее научная база. URL: <http://nplit.ru/books/item/f00/s00/z0000040/st097.shtml>.

629. Очерки истории техники в России (1861–1917). Развитие техники прядильного производства. Обработка сырья. URL: <http://nplit.ru/books/item/f00/s00/z0000040/st098.shtml>.

630. Очерки истории техники в России (1861–1917). Чесание волокон. URL: <http://nplit.ru/books/item/f00/s00/z0000040/st099.shtml>.

631. Очерки истории техники в России (1861–1917). Прядение. URL: <http://nplit.ru/books/item/f00/s00/z0000040/st100.shtml>.
632. Очерки истории техники в России (1861–1917). Развитие техники красильно-отделочного производства. URL: <http://nplit.ru/books/item/f00/s00/z0000040/st102.shtml>.
633. Очерки истории техники в России (1861–1917). Особенности развития текстильной промышленности в России. URL: <http://nplit.ru/books/item/f00/s00/z0000040/st103.shtml>.
634. Россия в XIX веке. URL: <http://newsruss.ru/doc/index.php/> (дата обращения: 4.01.2015).
635. Статистический ежегодник Российской империи (1904–1916 гг.) URL: <http://istmat.info/node/21366>
636. Таврическая губерния. URL: [https://ru.wikipedia.org/wiki/ЕЭБЕ/Таврическая губерния](https://ru.wikipedia.org/wiki/ЕЭБЕ/Таврическая_губерния).
637. Харківська губернія. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Харківська губернія](https://uk.wikipedia.org/wiki/Харківська_губернія).
638. Херсонская губерния. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Херсонская губерния](https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Херсонская_губерния).
639. Черниговская губерния. URL: [https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Черниговская губерния](https://ru.wikisource.org/wiki/ЕЭБЕ/Черниговская_губерния).
640. Шкіряна промисловість. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Шкіряна промисловість](https://uk.wikipedia.org/wiki/Шкіряна_промисловість).